

॥ श्री ॥

अष्टाङ्गहृदयम् ।

(वैद्यकम्)

विद्वद्वरिष्ठवाग्भटविरचितम् ।

यः

सूत्रस्थान-शारीरस्थान-निदानस्थान-चिकित्सास्थान-
कल्पस्थान-उत्तरस्थानानि सर्वाणि सन्ति ।

तदेतत्पुस्तक

मुंबय्यां

खेमराजश्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम् मुद्रायन्त्रालये

मुद्रायित्वा प्रकाशितम् ।

कार्तिक सवत् १९६४, शके १८२९

अस्य सर्वधिकारा यन्त्रालयायक्षां शिना सन्ति ।

॥ श्री. ॥

अथाष्टाङ्गहृदयविषयानुक्रमणिका ।

२२६
२२९
३४
३८
४४

ध्याया	विषया	पृष्ठाङ्का
	सूत्रस्थानम् ।	२४७
	मगलाचरणम्	२९१
	आयुष्कामीयम्	२९९
	दिनचर्या	३१
	रतुचर्या	३१
	रोगानुत्पादनीयम्	३०
	द्रवद्रव्यविज्ञानीयम्	३६
	अन्नस्वरूपविज्ञानीयम्	३९
६	अन्नरक्षा	२७
७	मात्राशितीयम्	४३
८	द्रव्यादिविज्ञानीयम्	५०
९	रसभेदीयम्	५६
१०	दोषादिविज्ञानीयम्	५८
११	दोषभेदीयम्	६३
१२	दोषोपक्रमणीयम्	६७
१३	द्विविधोपक्रमणीयम्	७५
१४	शोधनादिगणसप्रह	७९
१५	स्नेहविधि	८२
१६	स्वेदविधि	
१७	वमनविरेचनविधि	

अध्यायाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
९	वस्तिविधिः	१०१
१०	नस्यविधिः	११०
११	धूमपानविधिः	११४
१२	गण्डूषादिविधिः	११६
१३	आश्रोतनाञ्जनविधिः	१२०
१४	तर्पणपुटपाकविधिः	१२३
१५	यन्त्रविधिः	१२५
१६	शस्त्रविधिः	१२९
१७	शिराव्यधविधिः	१३४
१८	शल्यहरणविधिः	१४०
१९	शस्त्रकर्मविधिः	१४४
२०	क्षाराग्निकर्मविधिः	१५२

इति सूत्रस्थानम् ।

अथ शारीरस्थानम् ।

१	गर्भावक्रान्तिशारीरम्	१५७
२	गर्भव्यापद्	१६६
३	अङ्गविभागः	१७३
४	मर्मविभागः	१८५
५	विकृतिविज्ञानम्	१९२
६	दूतादिविज्ञानम्	२०४

इति शारीरस्थानम् ।

अथ निदानस्थानम् ।

१	सर्वरोगनिदानम्	२११
२	ज्वरनिदानम्	२१४
३	पित्तकासनिदानम्	२२२

अध्याय	विषय	पृष्ठाङ्क
४	श्वासहिष्मानिदानम्	२२६
५	राजयक्ष्मादिनिदानम्	२२९
६	मदात्ययनिदानम्	२३४
७	अर्शोनिदानम्	२३८
८	अतीसारग्रहणीनिदानम्	२४४
९	मूत्राघातनिदानम्	२४७
१०	प्रमेहनिदानम्	२५१
११	विद्रधिबृद्धिगुल्मनिदानम्	२५५
१२	उदरनिदानम्	२६१
१३	पाण्डुरोगनिदानम्	२६५
१४	कुष्ठश्चित्रकामिनिदानम्	२७२
१५	वातव्याधिनिदानम्	२७७
१६	वातशोणितनिदानम्	२८२

इति निदानस्थान पूर्वोद्धृत समाप्तम् ।

अथ चिकित्सास्थानम् ।

१	उदरचिकित्सा	२८९
२	रक्तपित्तचिकित्सा	३०५
३	कासचिकित्सा	३१०
४	कासहिष्माचिकित्सा	३२६
५	राजयक्ष्मनिदानम्	३३२
६	उर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सा	३४०
७	मदात्ययचिकित्सा	३४८
८	अर्शा चिकित्सा	३५९
९	अतीसारचिकित्सा	३७५
१०	ग्रहणीदोषोपचार	३८७

अध्यायाः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
११	मूत्राघातचिकित्सा	३९६
१२	प्रमेहचिकित्सा	४०२
१३	विद्रधिचिकित्सा	४०६
१४	गुल्मचिकित्सा	४११
१५	उदरचिकित्सा	४२३
१६	पाण्डुरोगचिकित्सा	४३६
१७	श्वयथुचिकित्सा	४४१
१८	विसर्पचिकित्सा	४४५
१९	कुष्ठचिकित्सा	४४९
२०	श्वित्रकृमिचिकित्सा	४६०
२१	कृमिचिकित्सा	४६२
२२	वातव्याधिचिकित्सा	४६४
२३	वातशोणितचिकित्सा	४७२

इति चिकित्सास्थानम् ।

अथ कल्पस्थानम् ।

१	वमनकल्पः	४८०
२	विरेचनकल्पः	४८४
३	वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिः	४९०
४	दोषहरणसाकल्यवस्तिकल्पः	४९४
५	वस्तिव्यापत्सिद्धिः	५०१
६	भेषजकल्पः	५०६

इति चिकित्सास्थानम् ।

अथोत्तरस्थानम् ।

१	वाल्लोपचारा	५०९
२	वाल्लामयप्रतिषेध	५१४

अध्याया	विषया	पृष्ठाङ्का
३	बालप्रहप्रतिषेध	१२१
४	भूताविज्ञानम्	१२७
५	भूतप्रतिषेध	१३१
६	उन्मादप्रतिषेध	१३७
७	अपस्मार प्रतिषेध	१४३
८	वर्त्मरोगविज्ञानम्	१४६
९	वर्त्मरोगप्रतिषेध	१४९
१०	सन्विसितासितरोगविज्ञानम्	१५३
११	सन्विसितासितरोगप्रतिषेध	१५६
१२	दृष्टिरोगविज्ञानम्	१६२
१३	तिमिरप्रतिषेध	१६५
१४	लिंगनाशप्रतिषेध	१७५
१५	सर्वाक्षिरोगविज्ञानम्	१७८
१६	सर्वाक्षिरोगप्रतिषेध	१८०
१७	कर्णरोगविज्ञानम्	१८७
१८	कर्णरोगप्रतिषेध	१९०
१९	नासारोगविज्ञानम्	१९६
२०	नासारोगप्रतिषेध	१९८
२१	मुखरोगविज्ञानम्	२०१
२२	मुखरोगप्रतिषेध	२०७
२३	शिरोरोगविज्ञानम्	२१८
२४	शिरोरोगप्रतिषेध	२२१
२५	व्रणविज्ञानीयप्रतिषेध	२२७
२६	सद्योव्रणप्रतिषेध	२३३
२७	भङ्गप्रतिषेध	२३९
२८	भगदरप्रतिषेध	२४३

(८)

अनुक्रमणिका ।

अध्यायाः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
२९	ग्रन्थ्यर्बुदक्षीपदापचीनाडीविज्ञानम्	१४७
३०	ग्रन्थ्यर्बुदक्षीपदापचीनाडीप्रतिषेधः	१५०
३१	क्षुद्ररोगविज्ञानम्	१५४
३२	क्षुद्ररोगप्रतिषेधः	१५८
३३	गुह्यरोगविज्ञानम्	१६१
३४	गुह्यरोगप्रतिषेधः	१६३
३५	विपप्रतिषेधः	१७२
३६	सर्पविषप्रतिषेधः	१७९
३७	कीटलूतादिविपप्रतिषेधः	१८८
३८	मूषिकालर्कविषप्रतिषेधः	१९६
३९	रसायनम्	७००
४०	वाजीकरणम्	७१९

इत्युत्तरस्थाम् ।

इत्यष्टाङ्गहृदयानुक्रमणिका ।

॥ श्री ॥

अथ

अष्टाङ्गहृदयम् ।

सूत्रस्थानम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

रागादिरोगान्सततानुषक्तानग्नेपकायप्रसृतानशेषान् ॥
औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान यो पूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥१॥

अथात आयुष्कामयिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

आयुष्कामयमानेन वस्मार्थिसुखसाधनम् ॥

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ २ ॥

ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेद प्रजापतिमजिग्रहत् ॥

सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्ष सोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीन् ॥ ३ ॥

तेऽग्निवेशादिकास्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैभ्यः प्रायः सारतरोच्चयः ॥ ४ ॥

क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसक्षेपविस्तरम् ॥

कायवालग्रहोद्ध्वङ्गशल्यदष्ट्राजरावृषान् ॥ ५ ॥

अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ॥
 वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ॥ ६ ॥
 विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्त्तयन्ति च ॥
 ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ ७ ॥
 वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥
 तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निः समैः समः ॥ ८ ॥
 कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ॥
 शुक्रार्त्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः ॥ ९ ॥
 तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ॥
 समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निन्द्या द्विदोषजाः ॥ १० ॥
 तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ॥
 पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम् ॥ ११ ॥
 स्निग्धः शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्लः स्थिरः कफः ॥
 संसर्गः सन्निपातश्च तद्वित्रिक्षयकोपतः ॥ १२ ॥
 रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥
 सप्त दूष्यामला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥ १३ ॥
 वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ॥
 रसाः स्वाद्वम्ललवणतिकोषणकषायकाः ॥ १४ ॥
 षड् द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः ॥
 तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तित्तादयः कफम् ॥ १५ ॥

कपायतिक्तमधुरा पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥
 श्मनं कोपनं स्वस्थहित द्रव्यमिति त्रिधा ॥ १६ ॥
 उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ॥
 त्रिधा विषाको द्रव्यस्य स्वाद्वस्त्रकटुकाल्मकः ॥ १७ ॥
 गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ॥
 गुणाः ससूक्ष्मविशदा विशातिः सविपर्ययाः ॥ १८ ॥
 कालार्थकर्मणा योगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः ॥
 सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥ १९ ॥
 रोगस्तु दोषवेषम्य दोषसाम्यमरोगता ॥
 निजागन्तुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृता ॥
 तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ॥ २० ॥
 रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ ॥
 दर्शनस्पर्शनप्रश्नेः परीक्षेताथ रोगिणम् ॥ २१ ॥
 रोगनिदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः ॥
 भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ २२ ॥
 जाङ्गल वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणम् ॥
 साधारणसममल त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ २३ ॥
 क्षणादिव्याध्यवस्था च काले भेषजयोगकृत् ॥
 शोधनं श्मनं चेति समासादौषधं द्विधा ॥ २४ ॥
 शरीरजाना दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥
 चस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ २५ ॥

धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषोषधं परम् ॥
 भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ॥ २६ ॥
 चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ॥
 दक्षस्तीर्थान्तिशास्त्रार्थो. दृष्टकस्मां शुचिभिपक् ॥ २७ ॥
 बहुकल्पं बहुगुणं सस्पन्नं योग्यसौवधम् ॥
 अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान्पारिचारकः ॥ २८ ॥
 आढ्यो रोगी भिषग्बुद्धयो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥
 सर्वोषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ॥ २९ ॥
 अमर्मगोऽल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ॥
 अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसम्पदि ॥ ३० ॥
 ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ॥
 शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः सङ्करे च ततो गदः ॥ ३१ ॥
 शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये ॥
 अनुपक्रम एव स्यात् स्थितोऽत्यन्तविपर्यये ॥ ३२ ॥
 औत्सुक्यमोहारतिकृद्दृष्टरिष्टोक्षनाशनः ॥
 त्यजेदार्त्तं भिषग्भूपैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ॥ ३३ ॥
 हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ॥
 चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ॥ ३४ ॥
 तन्त्रस्यास्य परश्चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ॥
 आयुष्कामदिनत्वींहारोगानुत्पादनद्रवाः ॥ ३५ ॥
 अन्नज्ञानान्नसंरक्षामन्नाद्रव्यरसाश्रयाः ॥
 दोषादिज्ञानतद्भेदतच्चिकित्साद्युपक्रमः ॥ ३६ ॥

शुद्ध्यादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम् ॥
 धूमगण्डूपटक्सेकतृत्तियन्त्रकशस्त्रकम् ॥ ३७ ॥
 शिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मका ॥
 सूत्रस्थान इमेऽध्यायास्त्रिशत्, शारीरमुच्यते ॥ ३८ ॥
 गर्भावक्रान्तितद्व्यापदङ्गमर्मविभागिकम् ॥
 विकृतिर्दृढज पष्टं, निदान सार्वरोगिकम् ॥ ३९ ॥
 ज्वरासृक्कृशसयक्ष्मादिमदाद्यर्गोतिसारिणाम् ॥
 मूत्राघातप्रमेहाणा विद्रध्याद्युदरस्य च ॥ ४० ॥
 पाण्डुकुष्ठानिलार्त्ताना वातास्रस्य च षोडशः, ॥
 चिकित्सित ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ॥ ४१ ॥
 वमो मदात्ययेऽर्ज सु विशि द्वौद्वौ च मृत्रिते ॥
 विद्रधौ गुल्मजठरपाण्डुशोफवित्पिषु ॥ ४२ ॥
 कुष्ठश्चित्रानिलव्याधिवातास्त्रेषु चिकित्सितम् ॥
 द्वाविशतिरिमेऽध्याया, कल्पसिद्धिरत परम् ॥ ४३ ॥
 कल्पो वमेर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्वस्तिकल्पना ॥
 सिद्धिर्वस्त्यापदा षष्ठो, द्रव्यकल्पोऽत उत्तरम् ॥ ४४ ॥
 चालोपचारे तद्व्याधौ तद्गृहे द्वौ च भूतगौ ॥
 उन्मादेऽथ स्मृतिभ्रशे द्वौ द्वौ वर्त्मसु सन्धिषु ॥ ४५ ॥
 दृक्तमोलिङ्गनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगौ ॥
 कर्णनासामुखशिरोव्रणे भग्ने भगन्दरे ॥ ४६ ॥
 ग्रन्थ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग् द्वयम् ॥
 विषे भुजङ्गे कीटेषु स्रपकेषु रसायने ॥ ४७ ॥

चत्वारिंशोऽनपत्यानामध्यायो वीजपोषणः ॥

इत्यध्यायशतं विंशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम् ॥ ४८ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ॥

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥ १ ॥

अर्कन्यग्रोधग्वदिरकरञ्जककुभादिकम् ॥

प्रातर्भुक्त्वा च मृद्ग्रं कषायकटुतिक्तकम् ॥ २ ॥

भक्षयेदन्तधवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दिती ॥ ३ ॥

तृष्णास्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णामिथी च तत् ॥

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ॥ ४ ॥

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मणो भयम् ॥

योजयेत् सप्तरात्रेऽस्मात्स्त्रावणार्थं रसाञ्जनम् ॥ ५ ॥

ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभागभवेत् ॥

ताम्बूलं क्षतपित्तास्त्ररूक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ॥ ६ ॥

विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ॥

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ॥ ७ ॥

द्वाष्टिप्रसादपुष्ट्यायु स्वप्नसुत्वक्त्वदाढ्यकृत् ॥
 शिरःश्रवणपादेषु त् विश्लेषेण शीलयेत् ॥ ८ ॥
 वज्र्योऽभ्यङ्ग. कफप्रस्तकृतसशु द्व्यर्जिणिभि ॥
 लाघव कर्मसामर्थ्य दीप्तोऽग्निर्मेढस. क्षय ॥ ९ ॥
 विभक्तघनगात्रत्व व्यायामादुपजायते ॥
 वातपित्तामयी वालो वृद्धोऽर्जिणी च त त्यजेत् ॥ १० ॥
 अर्द्धशक्त्या निषेव्यस्तु वलिभि स्निग्धभोजिभिः ॥
 शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा ॥ ११ ॥
 तं कृत्वाऽनुसुख देहं मर्दयेच्च समन्तत. ॥
 तृष्णाक्षयः प्रतमको रक्तपित्त श्रम क्लम ॥ १२ ॥
 अतिव्यायामत. कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥
 व्यायामजागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसम् ॥ १३ ॥
 गज सिंह इवाकर्षन् भजन्नति विनश्यति ॥
 उद्धर्तन कफहर मेदसः प्रविलापनम् ॥ १४ ॥
 स्थिरीकरणमङ्गाना त्वक्प्रसादकर परम् ॥
 दीपन वृष्यमायुष्य स्नानमूर्जावलप्रदम् ॥ १५ ॥
 कण्डूमलश्रमस्वेदतन्डातृड्दाहपाप्मजित् ॥
 उष्णावुनाथ कायस्य परिषेको बलावह. ॥ १६ ॥
 तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषाम् ॥
 स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिपु ॥ १७ ॥
 आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥
 जीर्णे हित मित चाद्यान्न वेगानीरयेद्बलात् ॥ १८ ॥

न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ॥

सुखार्थाः सर्वभूतानां सताः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ १९ ॥

सुखञ्च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ॥

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ॥ २० ॥

हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृते ॥

सस्मिन्नालापव्यापादसभिध्यादृग्विपर्ययम् ॥ २१ ॥

पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥

अवृत्तिव्याधिशोकार्ताननुवर्तेत शक्तितः ॥ २२ ॥

आत्मवत् सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् ॥

अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन् ॥ २३ ॥

विमुखान्नार्थिनः कुर्व्यान्नावमन्येत नाक्षिपेत् ॥

उपकारप्रधानः स्यादपकारपरेष्वरौ ॥ २४ ॥

सम्पद्विपत्स्वेकमना हेतावीष्येत् फले न तु ॥

काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ॥ २५ ॥

पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणामृदुः ॥

नैकः सुखी न सर्वत्र विश्रब्धो न च शङ्कितः ॥ २६ ॥

न कश्चिदात्मनः शत्रुं नात्मानं कस्यचिद्रिपुम् ॥

प्रकाशयेन्नावमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः ॥ २७ ॥

जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति ॥

तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपण्डितः ॥ २८ ॥

न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ॥

त्रिवर्गशून्यं नारम्भं भजेत्तश्चाविरोधयन् ॥ २९ ॥

अनुयायात्प्रतिपद सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ॥
 नीचरोमनखश्मश्रुनिर्मलाऽङ्घ्रिमलायनः ॥ ३० ॥
 स्नानशील सुसुरभि रुवेषोऽनुत्वणोज्ज्वल ॥
 धारयेत् सतत रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधी ॥ ३१ ॥
 सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युगमात्रदृक् ॥
 निशि चात्ययिके कार्ये दण्डी मौली सहायवान् ॥ ३२ ॥
 चेत्यपूज्यध्वजागस्तच्छायाभस्मतुपाशुचीन् ॥
 नाक्रमेच्छर्करालोष्टवलिस्नानभुवोऽपि च ॥ ३३ ॥
 नदी तरेन्न चाहुभ्या नाग्निस्कन्धमभित्रजेत् ॥
 सन्दिग्धनाव वृक्षञ्च नारोहेद्दुष्टयानवत् ॥ ३४ ॥
 नासवृतमुखं कुर्यात् क्षुतिहास्यविजृम्भणम् ॥
 नासिका न विकुष्णीयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ॥ ३५ ॥
 नाङ्गैश्चेत्त विगुण नासीतोत्कटकस्थित ॥
 देहवाक्चेतसा चेष्टा प्राक् श्रमाद्विनिवर्त्तयेत् ॥ ३६ ॥
 नोर्द्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेन्नक्त सेवेत न द्रुमम् ॥
 तथा चत्वरचैत्यान्तचतुष्पथसुरालयान् ॥ ३७ ॥
 स्नाटवीगून्यगृहश्मशानानि दिवापि च ॥
 सर्वथेक्षेत नादित्य न भारं गिरसा वहेत् ॥ ३८ ॥
 नेक्षेत प्रतत सूक्ष्मदीप्तामेध्याप्रियाणि च ॥
 मद्यविक्रयसन्धानदानादानानि नाचरेत् ॥ ३९ ॥
 युरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ॥
 अनृजुक्षवथ्रद्धारकासस्वप्नान्नमैथुनम् ॥ ४० ॥

कूलच्छायानृपद्विष्टव्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ॥
 हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ॥ ४१ ॥
 सन्ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वभाध्ययनचिन्तनम् ॥
 शत्रुसत्रगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम् ॥ ४२ ॥
 गात्रवक्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ॥
 तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥ ४३ ॥
 मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥
 आचार्य्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः ॥ ४४ ॥
 अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः ॥
 आर्द्रसन्तानतात्यागः कायवाक्चेतसां दमः ॥ ४५ ॥
 स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्रतम् ॥
 नक्तंदिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति ॥ ४६ ॥
 दुःखभाङ्ग न भवत्येव नित्यं सन्निहितस्मृतिः ॥
 इत्याचारः समासेन सम्प्राप्नोति समाचरन् ॥ ४७ ॥
 आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं यशो लोकांश्च शाश्वतान् ॥ ४८ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायां सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ॥
 शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षाशरद्धिमाः ॥ १ ॥

शिशिराद्यास्त्रिभिस्तेस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ॥
 आदानञ्च तदादत्ते नृणा प्रतिदिन वलम् ॥ २ ॥
 तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्वभावत ॥
 आदित्यपवना, सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुव ॥ ३ ॥
 तिक्त, कषायः कटुको वलिनोऽत्र रसा, क्रमात् ॥
 तस्मादादानमाग्नेयमृतवो दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥
 वर्षादयो विसर्गश्च यद्वल विसृजत्ययम् ॥
 सौम्यत्वाद्त्र सोमो हि बलवान् हीयते रवि, ॥ ५ ॥
 मेघवृष्ट्यनिलै, शीतेः शान्ततापे महीतले ॥
 स्निग्धाश्चेहाम्ललवणमधुरा वलिनो रसा ॥ ६ ॥
 शीतेऽग्न्य वृष्टिघर्मेऽल्प बल मध्यन्तु शेषयो ॥
 वलिन, शीतसंरोधाच्चेमन्ते प्रवलोऽनल ॥ ७ ॥
 भवत्यल्पेन्धनो धातून् स पचेद्वायुनेरित ॥
 अतो हिमेऽस्मिन् सेवेत स्वाद्भ्रम्ललवणान् रसान् ॥ ८ ॥
 दैर्घ्यान्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षित, ॥
 अवश्यकार्य्य सम्भाव्य यथोक्त शीलयेदनु ॥ ९ ॥
 वातघ्नतैलैरभ्यङ्ग मूर्ध्नि तैलविमर्दनम् ॥
 नियुद्धं कुशलै, सार्द्ध पादाघात च युक्तित, ॥ १० ॥
 कषायापहृतस्नेहस्तत स्नातो यथाविधि ॥
 कुङ्कुमेन सदर्पेण प्रदिग्धोऽगुरुधूपित, ॥ ११ ॥
 रसान् स्निग्धान् पल पुष्ट गौडमच्छसुरा सुराम् ॥
 गोधूमपिष्टमापेषु क्षीरोत्थविकृती शुभाः ॥ १२ ॥

नवमन्त्रं वसा तैलं शौचकार्ये लुखोदकम् ॥
 प्रावाराजिनकौशेयप्रवेणीकौचवारतृतम् ॥ १३ ॥
 उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ॥
 युक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणं च सर्वदा ॥ १४ ॥
 पीवरोरुस्तनश्रोण्यः सक्षदाः प्रसदाः प्रियाः ॥
 हरन्ति शीतमुष्णाङ्गयो धूपकुंकुमयौवनैः ॥ १५ ॥
 अंगारतापसन्तसंगर्भभूवेद्भ्रमचारणः ॥
 शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते ॥ १६ ॥
 अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ॥
 तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम् ॥ १७ ॥
 कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्काशुतापितः ॥
 हत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥ १८ ॥
 तीक्ष्णैर्वसननस्याद्यैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः ॥
 व्यायासोद्भर्तनाघातौर्जित्वा श्लेष्माणमुल्बणम् ॥ १९ ॥
 स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ॥
 पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥ २० ॥
 सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रियघार्पितान् ॥
 प्रियास्यंसङ्गसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलाङ्कितान् ॥ २१ ॥
 सौमनस्यकृतो हृद्यान् वयस्यैः सहितः पिबेत् ॥
 निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्द्रीकमाधवान् ॥ २२ ॥
 शृङ्गवेराम्बु साराम्बु मध्वम्बु जलदाम्बु वा ॥
 दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाहिषु ॥ २३ ॥

अदृष्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकान्तिषु ॥
 परपुष्टविद्युष्टेषु कामकर्मान्तभूमिषु ॥ २४ ॥
 विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगविषु ॥
 गोष्ठीकथाभिश्चित्राभिर्मध्याह्न गमयेत्सुखी ॥ २५ ॥
 गुरुशीतदिवास्त्रमस्निग्धास्लमधुरास्त्यजेत् ॥
 तीक्ष्णाशुरतितीक्ष्णाशुर्ग्रीष्मे सक्षिपतीव यत् ॥ २६ ॥
 प्रत्यह क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते ॥
 अतोऽस्मिन् पटुकट्वस्लव्यायामार्ककरास्त्यजेत् ॥ २७ ॥
 भजेन्मधुरमेवान्नं लघुस्निग्धं हिम द्रवम् ॥
 सुशीततौयसिक्ताद्गो लिङ्घ्यात्सक्तून्सशर्करान् ॥ २८ ॥
 मद्य न पेयं पेयं ना स्वल्प सुबहुवारि वा ॥
 अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान्करोति तत् ॥ २९ ॥
 कुन्देन्दुधवल शालिमश्रीयाज्जागलैः पलैः ॥
 पिवेद्रस नातिघन रसाला रागखाण्डवौ ॥ ३० ॥
 पानक पञ्चसार वा नवमृद्भाजनस्थितम् ॥
 मोचचोचदलैर्युक्त साम्ल मृन्मयशुक्तिभि ॥ ३१ ॥
 पाटलावासितं चाम्भ सकर्पूर सुशीतलम् ॥
 शशाककिरणान्भक्ष्यान्नजन्या भक्षयन्पिबेत् ॥ ३२ ॥
 ससित माहिष क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥
 अभ्रंकपमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ॥ ३३ ॥
 वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ॥
 सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ॥ ३४ ॥

कायमाने चिते चूतप्रवालफललुम्बिभिः ॥
 कदलीदलकहारमृणालकमलोत्पलैः ॥ ३५ ॥
 कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ॥
 मध्यंदिनेऽर्कतापार्त्तः स्वप्याद्धारगृहेऽथ वा ॥ ३६ ॥
 पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥
 निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ॥ ३७ ॥
 आसना स्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ॥
 निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ॥ ३८ ॥
 जलार्द्रतालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ॥
 उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ॥ ३९ ॥
 कर्पूरमल्लिकामालाहाराः सहरिचन्दनाः ॥
 मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ॥ ४० ॥
 मृणालवलयः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ॥
 जंगमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥ ४१ ॥
 आदानग्लानवपुषामग्निः सन्नोऽपि सीदति ॥
 वर्षासु दोषैर्दुष्यन्ति तेऽम्बुलम्ब्यम्बुदेम्बरे ॥ ४२ ॥
 सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ॥
 भूवाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥ ४३ ॥
 वह्निनैव च मन्देन तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु ॥
 भजेत्साधारणं सर्वमूष्मणस्तेजनं च यत् ॥ ४४ ॥
 आस्थापनं शुद्धतनुजीर्णं धान्यं रसान्कृतान् ॥
 जाङ्गलं पिशितं यूषान्मध्वरिष्टं चिरन्तनम् ॥ ४५ ॥

मस्तु सौवर्चलाढ्य वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ॥
 दिव्य कौप शृत चाम्भो भोजन त्वतिदुर्दिने ॥ ४६ ॥
 व्यक्ताम्ललवणस्नेहं संशुष्क क्षौद्रवल्लघु ॥
 अपादचारी सुरभिः सतत धूपिताम्बरः ॥ ४७ ॥
 हर्म्यपृष्ठे वसेद्वाष्पशीतशीकरवर्जिते ॥
 नदीजलोदमन्थाहः स्वप्नायासातपास्त्यजेत् ॥ ४८ ॥
 वर्षाशीतोचिताङ्गाना सहसैवार्करश्मिभिः ॥
 तप्ताना सञ्चितं वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४९ ॥
 तज्जघाय घृतं तिक्तं विरेको रक्तमोक्षणम् ॥
 तिक्तं स्वादु कषाय च क्षुधितोऽन्नं भजेच्छुद्धं ॥ ५० ॥
 शालिमुद्गासिताधात्रीपटोलमधुजाङ्गलम् ॥
 तप्तं तप्ताशुकिरणै शीत शीताशुरश्मिभिः ॥ ५१ ॥
 समन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषम् ॥
 शुचि हसोदकं नाम निर्मल मलजिज्जलम् ॥ ५२ ॥
 नाभिष्यन्दि न वा रूक्ष पानादिष्वमृतोपमम् ॥
 चन्दनोशीरकर्पूरमुक्तास्त्रग्वसनोज्ज्वलः ॥ ५३ ॥
 सौधेषु सौधधवलां चन्द्रिका रजनीमुखे ॥
 तुषारक्षारसौहित्यदधितैलवसातपान् ॥ ५४ ॥
 तीक्ष्णमद्यदिवास्वप्नपुरोवातान्परित्यजेत् ॥
 शीते वर्षासु चाद्यास्त्रीन् वसन्तेऽन्त्यात्रसान्भजेत् ॥ ५५ ॥
 स्वादु निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान् ॥
 शरद्वसन्तयो रूक्ष शीतं घर्मघनान्तयोः ॥ ५६ ॥

अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यदा ॥

नित्यं सर्वरसाभ्यासः सत्त्वाधिक्यमृतावृतौ ॥ ५७ ॥

ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसंधिरिति स्मृतः ॥

तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ॥ ५८ ॥

असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् ॥ ५९ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहिताया सूत्रस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रोगानुत्पादनीयाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृक्षुधाम् ॥

निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाशुक्छर्दिरेतसाम् ॥ १ ॥

अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुकुल्लमाः ॥

वातमूत्रशकृत्सङ्घट्टयन्निबद्धहृद्गदाः ॥ २ ॥

स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ॥

पानानि बस्तयश्चैव शस्ते वातानुलोमनम् ॥ ३ ॥

शकृतः पिण्डकोद्रेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ॥

ऊर्ध्ववायुः परीकर्तो हृदयस्योपरोधनम् ॥ ४ ॥

मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्रामयाः स्मृताः ॥

अङ्गभङ्गाश्मरीबस्तिमेढ्रवक्षणावेदनाः ॥ ५ ॥

मूत्रस्य रोधात्पूर्वं च प्रायो रोगास्तदौषधम् ॥

वर्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदनं बस्तिकर्म च ॥ ६ ॥

अन्नपानं च विद्भेदि विद्भेदोत्थेषु यक्ष्मसु ॥
 मूत्रजेषु च पाने च प्राग्भक्त शस्यते घृतम् ॥ ७ ॥
 जीर्णान्तिक चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयहम् ॥
 अवपीडकमेतच्च सञ्ज्ञितं धारणात्पुनः ॥ ८ ॥
 उद्गारस्यारुचिः कम्पो विवन्धो हृदयोरसो ॥
 आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र भेषजम् ॥ ९ ॥
 शिरोर्त्सीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तम्भादिंस्त क्षुतेः ॥
 तीक्ष्णधूमाञ्जनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ॥ १० ॥
 प्रवर्त्तयेत् क्षुति सक्ता स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥
 शोपागसादवाधिर्यसमोहभ्रमहृद्भदा ॥ ११ ॥
 तृष्णाया निग्रहान्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः ॥
 अंगभगारुचिगलानिकार्यशूलभ्रमाः क्षुधः ॥ १२ ॥
 तत्र योज्य लघु स्निग्धसुष्णमल्प च भोजनम् ॥
 निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिका ॥ १३ ॥
 अंगमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्न सवाहनानि च ॥
 कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामया ॥ १४ ॥
 शोषो हिध्मा च कार्योऽत्र कासहा सुतरा विधिः ॥
 गुल्महृद्रोगसम्मोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् ॥ १५ ॥
 हित विश्रमण तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः ॥
 जृम्भायाः क्षववद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः ॥ १६ ॥
 पीनसाक्षिशिरोहृद्गुग्मन्यास्तम्भारुचिभ्रमाः ॥
 सगुल्मो वाष्पतस्तत्र स्वप्नो मद्य प्रियाः कथाः ॥ १७ ॥

वितर्पकोठकुष्ठाक्षिकण्डूपाण्ड्वासयज्वराः ॥
 सकासश्वासहृत्तासव्यंगश्वयथवो वसेः ॥ १८ ॥
 गण्डूषधूमानाहारान् रूक्षं भुक्त्वा तदुद्रमः ॥
 व्यायामः स्त्रुतिरस्त्रस्य शस्तं चात्र विरेचनम् ॥ १९ ॥
 सक्षारलवणं तैलसभ्यंगार्थं च शस्यते ॥
 शुक्रात्तस्त्रवणं गुह्यवेदनाश्वयथुर्ज्वरः ॥ २० ॥
 हृद्भव्यथामूत्रसंगांगभंगवृद्धाश्मपण्डताः ॥
 ताम्रचूडसुराशालिवस्त्यभ्यंगावगाहनम् ॥ २१ ॥
 बस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेत् क्षीरं प्रियाः स्त्रियः ॥
 तृद्वगूलार्त्तं त्यजेत् क्षीणं विड्वंसं वेगरोधिनम् ॥ २२ ॥
 रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥
 निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥ २३ ॥
 ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत् प्रकुप्यति ॥
 अन्नपानौषधं तत्र युजीतातोऽनुलोमनम् ॥ २४ ॥
 धारयेत्तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ॥
 लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ॥ २५ ॥
 यतैत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ॥
 अत्यर्थसञ्चितास्ते हि क्रुद्धाः स्युर्जीवितच्छिदः ॥ २६ ॥
 दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ॥
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २७ ॥
 यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥
 रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥ २८ ॥

भेषजक्षपिते पच्यमाहारैर्वृहण क्रमात् ॥
 शालिपट्टिकगोधूममुद्गमासघृतादिभिः ॥ २९ ॥
 हृद्यदीपनभैषज्यसयोगाद्रुचिपक्तिर्दे ॥
 साभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नाननिरूहस्नेहवस्तिभिः ॥ ३० ॥
 तथा स लभते गर्भं सर्वपावकपाटवम् ॥
 प्रीवर्णेन्द्रियवैमल्य वृषतां दैर्घ्यमायुषः ॥ ३१ ॥
 ये भूतविषवाय्वशिक्षतभङ्गादिसम्भवाः ॥
 कामक्रोधभयाद्याश्च ते स्युरागन्तवो गदा ॥ ३२ ॥
 त्यागः प्रजापराधानामिन्द्रियोपशम स्मृति ॥
 देशकालात्मविज्ञान सद्वृत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ३३ ॥
 अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेप प्रदर्शित ॥
 निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नाना च शान्तये ॥ ३४ ॥
 शीतोद्भव दोषचय वसन्ते-विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ॥
 घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोतिरोगानृतुजान्न जातु ३५
 नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ॥
 दाता सम सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोग ॥ ३६ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृद्यसहिताया सूत्रस्थाने चतुर्थाऽध्याय ॥ ४ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 जीवन तर्पण हृद्य हादि बुद्धिप्रबोधनम् ॥
 तन्वव्यक्तरस मृष्टं शीत लव्वमृतोपमम् ॥ १ ॥

गङ्गाम्बु नभसो भ्रष्टं स्पृष्टं त्वर्केन्दुमारुतेः ॥
 हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ २ ॥
 घनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ॥
 अक्लिन्नमविवर्णं च तत्पेयं गाङ्गमन्यथा ॥ ३ ॥
 सामुद्रं तन्न पातव्यं मासादाश्वयुजाद्विना ॥
 ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ॥ ४ ॥
 तदभावे च भृयिष्ठमन्तरिक्षानुकारि यत् ॥
 शुचि पृथ्वीस्थितेश्वेते देशेऽर्कपवनाहतम् ॥ ५ ॥
 न पिबेत्पङ्कशैवालतृणपर्णाविलास्तृतम् ॥
 सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ॥ ६ ॥
 फेनिलं जन्तुमत्तमं दन्तग्राह्यतिशैत्यतः ॥
 अनार्त्तवं च यदिव्यमार्त्तवं प्रथमं च यत् ॥ ७ ॥
 लूतादितन्तुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम् ॥
 पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चासलोदकाः ॥ ८ ॥
 पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ॥
 उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ ९ ॥
 हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ॥
 कृमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥ १० ॥
 प्राच्याऽऽवन्त्यापरान्तोत्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ॥
 उदरश्लीपदातंकान् सह्यविन्ध्योद्भवाः पुनः ॥ ११ ॥
 कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्नाः पारियात्रजाः ॥
 बलपौरुषकारिण्यः सागराम्भस्त्रिदोषकृत् ॥ १२ ॥

- विद्यात् कूपतडागादीन् जाङ्गलानृपशैलतः ॥
 नाम्बु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पाग्निगुल्मिभिः ॥ १३ ॥
 पाण्डूदरातिसाराशोऽग्रहणीदोषगोथिभिः ॥
 ऋते गरन्निदाघाभ्या पिवेत् स्वस्थोऽपि चाल्पशः ॥१४॥
 समस्थूलकृशाभक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः ॥
 शीत मदात्यग्लानिमूर्च्छाछर्दिश्रमभ्रमान् ॥ १५ ॥
 तृष्णोष्णदाहपित्तास्रविपाण्यम्बु नियच्छति ॥
 दीपन पाचन कण्ठश्च लघृष्ण वस्तिगोधनम् ॥ १६ ॥
 हिध्माध्मानानिलश्लेष्मसद्यःशुद्धे नवज्वरे ॥
 कासामपीनसग्वासपाठर्वरुक्षु च शस्यते ॥ १७ ॥
 अनभिस्यन्दि लघु च तोयं कथितशीतलम् ॥
 पित्तयुक्ते हित दोषे व्युपित तन्निदोषकृत् ॥ १८ ॥
 नालिकेरोदक स्निग्ध स्वादु वृष्य हिम लघु ॥
 तृष्णापित्तानिलहर दीपन वस्तिगोधनम् ॥ १९ ॥
 वर्षासु दिव्यनादेये पर तोये वरावरे ॥
 स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्य धातुवर्धनम् ॥ २० ॥
 वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मल गुरु शीतलम् ॥
 प्राय पयोऽत्र गव्य तु जीवनीय रसायनम् ॥ २१ ॥
 क्षतक्षीणहित मेध्य बल्य स्तन्यकर सरम् ॥
 श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासातितृद्रक्षुध ॥ २२ ॥
 जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्त च नाशयेत् ॥
 हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिष हिमम् ॥ २३ ॥

अल्पास्त्रुपानव्यायामकटुतिक्ताशनैर्लघु ॥
 आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् ॥ २४ ॥
 ईषद्भुक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ॥
 शस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदरार्शसाम् ॥ २५ ॥
 मानुषं वातपितासृगभिघाताक्षिरोगजित् ॥
 तर्पणाश्च्योतनैर्नस्यैरहृद्यं तूष्णमाविकम् ॥ २६ ॥
 वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्रदम् ॥
 हस्तिन्याः स्थैर्यकृद्वाढमुष्णं त्वेकशफं लघु ॥ २७ ॥
 शाखावातहरं साम्ललवणं जडताकरम् ॥
 पयोऽभिस्यन्दि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ॥ २८ ॥
 भवेद्गरीयोऽतिशृतं धारोऽणममृतोपमम् ॥
 अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ॥ २९ ॥
 मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निशोफकृत् ॥
 रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ॥ ३० ॥
 पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च रूक्षं तु ग्रहणीगदे ॥
 नैवाद्याग्निशि नैवोष्णं वसन्तोष्णशरत्सु न ॥ ३१ ॥
 नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलम् ॥
 न चानामलकं नापि नित्यं नामन्दमन्यथा ॥ ३२ ॥
 ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपांडुभ्रमप्रदम् ॥
 तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥
 शोफोदरार्शोऽग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ॥
 स्नीहगुल्मघृतव्यापद्गरपाण्डुमयाञ्जयेत् ॥ ३४ ॥

तद्वन्मस्तु सर स्रोत शोधि विष्टम्भजिल्लघु ॥
 नवनीतं नवं वृष्य शीत वर्णवलाग्निकृत् ॥ ३५ ॥
 संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयाशोर्दितकासजित् ॥
 क्षीरोद्भव तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ ३६ ॥
 शस्त धीस्मृतिमेधाग्निवलायु शुक्रचक्षुषाम् ॥
 बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ॥ ३७ ॥
 क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ॥
 वातपित्तविषोन्मादशोपालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ३८ ॥
 स्नेहानामुत्तम शीत वयस. स्थापनं परम् ॥
 सहस्रवीर्य्य विधिभिर्घृत कर्मसहस्रकृत् ॥ ३९ ॥
 मदापस्मारमूर्च्छायशिर कर्णाक्षियोनिजान् ॥-
 पुराण जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४० ॥
 बल्या. किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादय ॥
 शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषला. ॥ ४१ ॥
 गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निन्दिते चाविसम्भवे ॥
 डक्षो रसो गुरु. स्निग्धो बृहण. कफमूत्रकृत् ॥ ४२ ॥
 वृष्यः शीतोऽस्रापित्तघ्नः स्वादुपाकरस. सर. ॥
 सोऽग्रे सलवणो दन्तपीडित. शर्करासम. ॥ ४३ ॥
 मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मलसङ्करात् ॥
 किञ्चित्काल विधृत्वा च विकृति याति यान्त्रिक. ॥ ४४ ॥
 विदाही गुरुविष्टम्भी तेनासौ तत्र पौण्ड्रक. ॥
 शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनुवाशिकः ॥ ४५ ॥

श्वातपर्वककान्तारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ॥
 सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ॥ ४६ ॥
 फ्राणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ॥
 नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥ ४७ ॥
 प्रभूतकृमिभजासृङ्मेदोमांसकफोऽपरः ॥
 हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ॥ ४८ ॥
 वृष्याः क्षतक्षीणहता रक्तपित्तानिलापहाः ॥
 मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥ ४९ ॥
 तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया या शर्करा ॥
 दाहतृच्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ॥ ५० ॥
 शर्करेश्चुविकाराणां फ्राणितं च वरावरे ॥
 चक्षुष्यं छेदि तृट्श्लेष्मविषहिध्मास्त्रवपित्तनुत् ॥ ५१ ॥
 मेहकुष्ठकृमिच्छर्दिश्वासकासातिसारनुत् ॥
 व्रणशोधनसन्धानरोपणं वातलं मधु ॥ ५२ ॥
 रूक्षं कषायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ॥
 उष्णमुष्णार्त्तमुष्णे च युक्तं चोष्णैर्निहन्ति तत् ॥ ५३ ॥
 प्रच्छर्दने निरूहे च मधूष्णं न निवार्यते ॥
 अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्मान्निवर्त्तते ॥ ५४ ॥
 तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ॥
 त्वग्दोषकृदचक्षुष्यंसूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ॥ ५५ ॥
 कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ॥
 बद्धविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात् सर्वदोषजित् ॥ ५६ ॥

सतिक्तोष्णमैरण्ड च तैल स्वादु सर गुरु ॥
 वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदर विषमज्वरम् ॥ ५७ ॥
 रुक्मगोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयो जयेत् ॥
 तीक्ष्णोष्ण पिच्छिलं विस्रं रक्तैरण्डोद्भव त्वति ॥ ५८ ॥
 कटूष्ण सर्पप तीक्ष्ण कफशुक्रानिलापहम् ॥
 लघुपित्तास्रकृत्कोठकुष्ठाशौत्रणजंतुजित् ॥ ५९ ॥
 आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलापहम् ॥
 नाल्युष्णं निम्बज तिक्त कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥ ६० ॥
 उमाकुसुम्भज चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत् ॥
 वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ ६१ ॥
 मासानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ॥
 दीपन रोचन मधु तीक्ष्णोष्ण तुष्टिपुष्टिदम् ॥ ६२ ॥
 सस्वादुतिक्तकटुकमम्लपाकरस सरम् ॥
 सकपायं स्वरारोग्यप्रतिभावरुणकृच्छु ॥ ६३ ॥
 नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हित पित्तास्रदूषणम् ॥
 कृशस्थूलहित रूक्षं सूक्ष्म त्रोटोविशोधनम् ॥ ६४ ॥
 वातश्लेष्महर युक्त्या पीत विषवदन्यथा ॥
 गुरु त्रिदोषजनन नव जीर्णमतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥
 पेयं नोष्णोपचारेण न विरक्तक्षुधातुरेः ॥
 नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसंभार कलुष न च ॥ ६६ ॥
 गुल्मोदरार्शोग्रहणीशोषहृत् स्नेहनी गुरुः ॥
 सुराऽनिलघ्नी मेदोऽमृक्स्तन्यमृत्रकफावहा ॥ ६७ ॥

तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुतीक्ष्णा निहन्ति च ॥
 शूलकासवमिश्रासविवन्धाध्मानपीनसान् ॥ ६८ ॥
 नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या वैभीतकी सुरा ॥
 ब्रणे पाण्ड्वामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥
 यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वसद्यगुणाधिकः ॥
 ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोफशोषौदरज्वरान् ॥ ७० ॥
 हन्ति गुल्मकृमिप्लीहान् कषायः कटुवातलः ॥
 मार्षीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ॥ ७१ ॥
 अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शःकृमिनाशनम् ॥
 अस्मादल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ ७२ ॥
 शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः ॥
 सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥ ७३ ॥
 वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ॥
 मेदःशोफोदराशोऽघ्नस्तत्र पकरसो वरः ॥ ७४ ॥
 छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् ॥
 रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ॥ ७५ ॥
 भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लहृद्यं रुचिकरं सरम् ॥
 दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुदृक्कृमिनाशनम् ॥ ७६ ॥
 गुडेक्षुमद्यमार्षीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ॥
 कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदासुतम् ॥ ७७ ॥
 शाण्डाकी चासुतं चान्यत्कोलाम्लं रोचनं लघु ॥
 धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ॥ ७८ ॥

श्रमक्लमहर रुच्य दीपनं वस्तिशूलनुत् ॥
 शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ॥ ७९ ॥
 सूत्रं गोजाविमहिपीगजाव्बोष्ट्रखरोद्भवम् ॥
 पित्तलं रूक्षतीष्णोष्ण लवणानुरस कटु ॥ ८० ॥
 कृमिशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् ॥
 गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठार्शासि जयेल्लघु ॥ ८१ ॥
 तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गेर्मध्यस्य च क्रमात् ॥
 इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृत ॥ ८२ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थान पञ्चमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 रक्तो महान् सकलमस्तूर्णक शकुनाहृत ॥
 सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगन्धकः ॥ १ ॥
 पतगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालय शुभाः ॥
 स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या वज्जाल्पवर्चसः ॥ २ ॥
 कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमा ॥
 शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ ३ ॥
 महास्तस्यानुकलमस्त चाप्यनु तत परे ॥
 यवका हायना पासुवाष्पनैषधकाढय ॥ ४ ॥

स्वादूष्णा गुरुवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ॥

सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वपूर्वं च निन्दिताः ॥ ५ ॥

स्निग्धो ग्राही गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ॥

पष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ६ ॥

ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजतूमुखाः ॥

कुक्कुटाण्डकपालाख्यपारावतकशूकराः ॥ ७ ॥

वरकोदालकोज्ज्वालचीनशारददर्दुराः ॥

गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तराः स्मृताः ॥ ८ ॥

स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥

बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ ९ ॥

कडुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिंसं लघु ॥

तृणधान्यं पवनकृल्लेखनं कफपित्तहृत् ॥ १० ॥

भग्नसन्धानकृत्तत्र प्रियदुर्बृहणी गुरुः ॥

कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शशीतो विषापहः ॥ ११ ॥

रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विद्धातकृद्यवः ॥

वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफाञ्जयेत् ॥ १२ ॥

पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठत्वगाप्लयान् ॥

न्यूनो यवादन्ययवो रूक्षोष्णो वंशजो यवः ॥ १३ ॥

वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ॥

सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ॥ १४ ॥

पथ्या नन्दीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः ॥

सुद्गाढकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विबन्धकृत् ॥ १५ ॥

कषायं स्वादु सग्राहि कटुपाक हिम लघु ॥
 मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयो ॥ १६ ॥
 वरोऽत्र मुद्गोऽल्पचल. कलायस्त्वतिवातल ॥
 राजमाषोऽनिलकरो रूक्षो बहुशकृद्गुरु. ॥ १७ ॥ -
 उष्णा. कुलत्था. पाकेऽम्ला. शुक्रात्रमश्वासपीनसान् ॥
 कासार्ष कफवाताश्च घ्नन्ति पित्तास्रदा. परम् ॥ १८ ॥
 निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरु. ॥
 सरो विदाहो दृक्शुक्रकफशोफविषापह. ॥ १९ ॥
 माष स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकर. सर. ॥
 गुरुष्णोऽनिलहा स्वादु. शुक्रवृद्धिविरेककृत् ॥ २० ॥
 फलानि माषवद्विद्यात्काकाण्डोलात्मगुप्तयो. ॥
 उष्णस्त्वच्यो हिम. स्पर्शं केत्रयो बल्यस्तिलो गुरु. ॥ २१ ॥
 अल्पमूत्र. कटु. पाके मेधाग्निकफपित्तकृत् ॥
 स्निग्धोमा स्वादुस्तिकोष्णा कफपित्तकरी गुरु. ॥ २२ ॥
 दृक्शुक्रहृत् कटु. पाके तद्वद्बीज कुसुम्भजम् ॥
 माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवक शूकजेषु च ॥ २३ ॥
 नव धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ॥
 शीघ्रजन्म तथा सूष्यं निस्तुप युक्तिभर्जितम् ॥ २४ ॥
 मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ॥
 यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥ २५ ॥
 तृद्ग्लानिदोषशोषघ्न. पाचनो धातुसाम्यकृत् ॥
 स्रोतोमार्दवकृत् स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ॥ २६ ॥

- क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ॥
 मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥ २७ ॥
 विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ॥
 व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥ २८ ॥
 मुधौतः प्रस्त्रुतः स्निग्धोऽत्यक्तोष्मा चौदनो लघुः ॥
 रश्नाग्नेयौषधकाथसाधितो भृष्टतण्डुलः ॥ २९ ॥
 विष्ठीतो गुरुः क्षीरमासाद्यैर्यश्च साधितः ॥
 इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत् ॥ ३० ॥
 बृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ॥
 मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ॥ ३१ ॥
 वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनिप्रतूनिजित् ॥
 तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् ॥ ३२ ॥
 शाण्डाकी वटकं दृग्घ्नं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥
 रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ ३३ ॥
 श्रमक्षुत्तृद्ग्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ॥
 विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ ३४ ॥
 लाजास्तृच्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ॥
 कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः ॥ ३५ ॥
 पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः ॥
 धाना विष्टम्भिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ ३६ ॥
 पक्तवो लघवः क्षुत्तृद्श्रमनेत्रामयव्रणान् ॥
 शन्ति सन्तर्पणाः पानात् सद्य एव बलप्रदाः ॥ ३७ ॥

नोदकान्तरिता न द्विर्न निगाया न केवलान् ॥
 न भुक्त्वा न द्विजैश्छित्त्वा सक्तूनद्यान्न वा वहून् ॥३८॥
 पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ॥
 वेसवारो गुरु. स्निग्धो वलोपचयवर्द्धनः ॥ ३९ ॥
 मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ॥
 कुकूलकर्परभ्राष्ट्रकन्दङ्गारविपाचितान् ॥ ४० ॥
 एकयोनील्लघून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥
 हरिणैणकुरङ्गक्षर्गोकर्णभृगमातृका ॥ ४१ ॥
 शशशम्ब्रग्वारुष्करभाद्या सृगा. स्मृता. ॥
 लाववर्त्तीकवार्त्तीररक्तवर्त्मककुङ्कुभाः ॥ ४२ ॥
 कपिञ्जलोपचक्राख्यचकोरकुरुवाहवः ॥
 वर्त्तको वर्त्तिका चैव तित्तिरि. ऋकर. शिखी ॥ ४३ ॥
 ताम्रचूडाख्यवकरगोनर्दगिरिवर्त्तिका ॥
 तथा शारपटेन्द्राभवारटाश्चेति विष्किरा. ॥ ४४ ॥
 जीवञ्जीवकदात्यूहभृगाह्वशुकसारिका. ॥
 लटाकोकिलहारीतकपोतचटकादयः ॥ ४५ ॥
 प्रतुदा भेकगोधाहिश्वाविदाद्या विलेशया. ॥
 गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिहर्क्षवानरा ॥ ४६ ॥
 साज्जारिमूषकव्याघ्रवृकवभ्रुतरक्षव ॥
 लोपाकजम्बुकक्ष्येनचाषवान्तादिवायसा ॥ ४७ ॥
 शशघ्नीभासकुररगृध्रोलूककुलिगका ॥
 भूमिका सधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिण. ॥ ४८ ॥

वराहमहिषन्यङ्कुरुरोहितवारणाः ॥

सृमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः ॥ ४९ ॥

हंससारसकादम्बवककारण्डवल्लवाः ॥

बलाकौत्क्रोशचक्राह्वसदुक्रौञ्चादयोऽप्वराः ॥ ५० ॥

मत्स्या रोहितपाठीनकूर्म्मकुम्मीरकर्कटाः ॥

शुक्तिशंखोड्रशम्बूकशफरीवर्मिचन्द्रिकाः ॥ ५१ ॥

चुलकीनक्रमकरशिशुमारतिमिंगिलाः ॥

राजीचिलिचिमाद्याश्च मांसमित्याहुरष्टधा ॥ ५२ ॥

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ॥

आद्यान्त्या जांगलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ॥ ५३ ॥

तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जांगला हिताः ॥

पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ५४ ॥

दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमः शशः ॥

ईषदुष्णा गुरुः स्निग्धा बृंहणा वर्त्तकादयः ॥ ५५ ॥

तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रकृत् ॥

ग्राही वण्योऽनिलोद्रिक्तसन्निपातहरः परम् ॥ ५६ ॥

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशाम् ॥

तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यो ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ ५७ ॥

मेधानलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ॥

गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥ ५८ ॥

चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ॥

गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ॥ ५९ ॥

मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्ना. कफपित्तलाः ॥
 शीता महामृगास्तेषु क्वयादाः प्रसहा पुन. ॥ ६० ॥
 लवणानुरसाः पाके कटुका मासवर्द्धनाः ॥
 जीर्णार्शोऽग्रहणीदोषशोषार्ताना परं हिता. ॥ ६१ ॥
 नातिशीत गुरु स्निग्ध मासमाजमदोषलम् ॥
 शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणम् ॥ ६२ ॥
 विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृहण तु तत् ॥
 शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥ ६३ ॥
 काष्ठ्यं केवलवाताश्च गोमासं सन्नियच्छति ॥
 उष्णो गरीयान्महिष स्वप्नदार्ढ्यबृहत्त्वकृत् ॥ ६४ ॥
 तद्बद्धराह श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ॥
 मत्स्या पर कफकरा. चिलिचीमस्त्रिदोषकृत् ॥ ६५ ॥
 लावरोहितगोधैणा. स्वे स्वेवर्गे वराः परम् ॥
 मासं सद्यो हतं शुद्ध वयस्थ च भजेत्यजेत् ॥ ६६ ॥
 मृतं कृशं भृशं मेघ व्याधिवारिविषैर्हतम् ॥
 पुस्त्रियो पूर्वपश्चाद्धं गुरुणी गर्भिणी गुरु ॥ ६७ ॥
 लघुर्योऽपिच्चतुष्पात्सु विहगेषु पुन पुमान् ॥
 शिरःस्कन्धोरुष्टस्य कट्याः सकृन्तोश्च गौरवम् ॥ ६८ ॥
 तथामपकाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ॥
 शोणितप्रभृतीना च धातूनामुत्तरोत्तरम् ॥ ६९ ॥
 मासाद्गरीयो बृषणमेद्रवृक्कयकृद्गुदम् ॥
 शाक पाठासठीपूषासुनिपण्णसतीनजम् ॥ ७० ॥

त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम् ॥

सुनिवण्णोऽग्निक्वृद्वृष्यस्तेषु राजक्षवः परम् ॥ ७१ ॥

ग्रहण्यशोविकारघ्नो वर्चोभेदि तु वास्तुकम् ॥

हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णः रसायनम् ॥ ७२ ॥

काकमात्री सरा स्वर्या चागेर्यम्लान्निदीपनी ॥

ग्रहण्यशोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ॥ ७३ ॥

पटोलं सप्तलारिष्टशागेष्टावल्गुजाऽमृताः ॥

वेत्राग्रं बृहती वासा कुन्तली तिलपरिष्का ॥ ७४ ॥

सपटुकपर्णी कर्कोटकारवेल्लकपर्पटाः ॥

नाडी कलायं गोजिह्वा वार्त्ताकं वनतिक्तकम् ॥ ७५ ॥

करीरं कुलकं नन्दी कुचेलुः शकुलादनी ॥

कटिलं केम्बुकं शीतं सकोशातकककशम् ॥ ७६ ॥

तिक्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ॥

हृद्यं पटोलं कृमिनुत् स्वादुपाकं रुचिप्रदम् ॥ ७७ ॥

पित्तलं दीपनभेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ॥

वृषन्तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ७८ ॥

कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफजित्परम् ॥

वार्त्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ॥ ७९ ॥

सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तलम् ॥

करीरमाध्मानकरं कषायस्वादुतिक्तकम् ॥ ८० ॥

कोशातकावल्गुजकौ भेदनावग्निदीपनौ ॥

तण्डुलीयो हिमो रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ॥ ८१ ॥

मदापित्तविपास्रघ्नो मुञ्जात वातपित्तजित् ॥
 स्निग्ध शीतं गुरु स्वादु बृहण शुक्रकृत्परम् ॥ ८२ ॥
 गुर्वी सरा तु पालक्या मदघ्नी चाप्युपोदका ॥
 पालक्यावत्स्मृतश्चक्षुः स तु सग्रहणात्मकः ॥ ८३ ॥
 विदारी वातपित्तघ्नी मूत्रला स्वादुशीतला ॥
 जीवनी बृहणी कण्ठ्या गुर्वी वृष्या रसायनम् ॥ ८४ ॥
 चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ॥
 कुष्माण्डतुम्बकालिगकर्कारूर्वारुतिण्डिशम् ॥ ८५ ॥
 तथा त्रपुसचीनाकचिर्भट कफवातजित् ॥
 भेदि विष्टम्भाभिष्यन्दि स्वादु पाकरस गुरु ॥ ८६ ॥
 बल्लीफलाना प्रवरं कूष्माण्ड वातपित्तजित् ॥
 वास्तिशुद्धिकर वृष्य त्रपुस त्वातिमूत्रलम् ॥ ८७ ॥
 तुम्ब रूक्षतर ग्राहि कालिगोर्वारुचिर्भटम् ॥
 बाल पित्तहर शीत विद्यात् पक्वमतोऽन्यथा ॥ ८८ ॥
 शीर्णवृन्त तु सक्षार पित्तल कफवातजित् ॥
 रोचन दीपन हृद्यमठीलानाहनुल्लघु ॥ ८९ ॥
 मृणालविसशालूककुमुदोत्पलकन्दकम् ॥
 नन्दीमापककेलूटशृगाटककशेरुकम् ॥ ९० ॥
 क्रौञ्चादन कलोड्य च रूक्षं ग्राहि हिम गुरु ॥
 कलम्बानालिकामार्षकुटिञ्जरकुतुम्बकम् ॥ ९१ ॥
 चिल्लीलङ्गाकलोणीकाकुरूटकगवेधुकम् ॥
 जीवन्तञ्जुडवेडगजयवशाकसुवर्चलम् ॥ ९२ ॥

आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि लक्ष्मणम् ॥
 स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्माकरं गुरु ॥ ९३ ॥
 शीतलं सृष्टविण्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ॥
 स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलम् ॥ ९४ ॥
 लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ॥
 तर्कारीवरणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ॥ ९५ ॥
 वर्षाभ्वी कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकम् ॥
 दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान् ॥ ९६ ॥
 दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरविल्वाङ्कुराः सराः ॥
 शतावर्यङ्कुरास्तित्ता वृष्या दोषत्रयापहाः ॥ ९७ ॥
 रूक्षो वंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः ॥
 पत्तूरो दीपनस्तित्तः श्लिहारः कफवातजित् ॥ ९८ ॥
 कृमिकासकफोत्क्लेदान् कासमर्दो जयेत्सरः ॥
 रूक्षोष्णमम्लं कौसुभं गुरु पित्तकरं सरम् ॥ ९९ ॥
 गुरूष्णं सार्षपं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत् ॥
 यद्वालमव्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतिक्तकम् ॥ १०० ॥
 तन्मूलकं दोषहरं लघुसोष्णं नियच्छति ॥
 गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रगलामयान् ॥ १०१ ॥
 स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च महत्पुनः ॥
 रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ॥ १०२ ॥
 गुर्वभिष्यन्दि च स्निग्धस्विन्नं तदपि वातजित् ॥
 वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वमामं तु दोषलम् ॥ १०३ ॥

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ॥
 कुठेरशिग्रुसुरससुमुखसुरिभूस्तृणम् ॥ १०४ ॥
 फणिज्जार्जकजम्बीरप्रभृति ग्राहि शालनम् ॥
 विदाहि कटु रूक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ॥ १०५ ॥
 दृक्शुक्रकृमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्लेशकरं लघु ॥
 हिध्मकासश्रमश्वासपार्श्वरूक्पूतगन्धिहा ॥ १०६ ॥
 सुरसः सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा ॥
 आर्द्रिका तिक्तमधुरा सूत्रला न च पित्तकृत् ॥ १०७ ॥
 लशुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकरस सरः ॥
 हृद्यः केठयो गुरुवृष्य स्निग्धो रोचनदीपनः ॥ १०८ ॥
 किलासकुष्ठगुल्मार्शोमेहक्रिमिकफानिलान् ॥
 सहिध्मपीनसश्वासकासान् हन्त्यस्रपित्तकृत् ॥ १०९ ॥
 पलाण्डुस्तद्गुणन्यूनः श्लेष्मलो नातिपित्तल ॥
 कफवातार्शसा पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहृतौ तथा ॥ ११० ॥
 तीक्ष्णो गृञ्जनको ग्राही पित्तिना हितकृन्न सः ॥
 दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ १११ ॥
 विशेषादर्शसा पथ्यो भूकन्दस्त्वतिदोपलः ॥
 पत्रे पुष्पे फले नाले कन्दे च गुरुता क्रमात् ॥ ११२ ॥
 वरा शाकेषु जीवन्ती सर्पपास्त्ववराः परम् ॥
 द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविद् ॥ ११३ ॥
 स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः ॥
 निहन्त्यनिलपित्तास्रतिकास्यत्वमदात्ययान् ॥ ११४ ॥

तृष्णाक्कासश्रमश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ॥
 उद्विक्तपित्ताञ्जयति त्रीन् दोषान् स्वादु दाडिमम् ॥ ११५ ॥
 पित्ताविरोधि नात्युष्णमुष्णं वातकफापहम् ॥
 सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम् ॥ ११६ ॥
 मोचखर्जूरपनसनालिकेरपरूपकम् ॥
 आम्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम् ॥ ११७ ॥
 सौवीरवदरांकोलफल्गुश्लेष्मातकोद्भवम् ॥
 वातामाभीषुकाक्षोडमुकूलकनिकोचकम् ॥ ११८ ॥
 उरुमाणं प्रियालञ्च बृंहणं गुरु शीतलम् ॥
 दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ११९ ॥
 स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुक्रकृत् ॥
 फलन्तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम् ॥ १२० ॥
 शकृन्मूत्रविवन्धघ्नं केद्रयं मेध्यं रसायनम् ॥
 वातामाद्युष्णवीर्यन्तु कफपित्तकरं सरम् ॥ १२१ ॥
 परं वातहरं स्निग्धमनुष्णन्तु प्रियालजम् ॥
 प्रियालमज्जा मंधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥ १२२ ॥
 कोलमज्जगुणैस्तद्वृत्तृच्छर्दिकासजिच्च सः ॥
 पक्वं सुदुर्जरं विल्वं दोषलं पूतिमारुतम् ॥ १२३ ॥
 दीपनं कफवातघ्नं बालं ग्राह्यभयं हि तत् ॥
 कपित्थमामं कण्ठघ्नं दोषलं दोषघाति तु ॥ १२४ ॥
 पक्वं हिध्मावमथुजित्सर्वं ग्राहि विषापहम् ॥
 जाम्बवं गुरु विष्टम्भि शीतलं भृशवातलम् ॥ १२५ ॥

संग्राहि सूत्रशकृत्तोरकण्ठ्यं कफपित्तनुत् ॥
 वातपित्तास्रकृद्दालं बद्धास्थि कफपित्तकृत् ॥ १२६ ॥
 गुर्वाभ्र वातजित्पक् स्वाद्म्ल कफशुकृत् ॥
 वृक्षाम्लग्राहि रूक्षोष्ण वातश्लेष्महरं लघु ॥ १२७ ॥
 शम्या गुरूष्ण केशघ्न रूक्षं पीलु तु पित्तलम् ॥
 कफवातहर भेदि ह्रीं ह्रीं कृन्निगुत्तमनुत् ॥ १२८ ॥
 सतिक्त स्वादु यत्पीलु नात्युष्ण तन्निदोषजित् ॥
 त्वक्कृत्तिक्तकटुका स्निग्धा मातुलुगस्य वातजित् ॥ १२९ ॥
 वृहण मधुर आसं वातपित्तहर गुरु ॥
 लघु तत्केसरं कासश्वासहिष्मामदात्ययान् ॥ १३० ॥
 आस्यशोषानिलश्लेष्मविवन्धच्छर्द्यरोचकान् ॥
 गुल्मोदरार्श शूलानि मन्दाग्निस्त्र च नाशयेत् ॥ १३१ ॥
 भल्लातकस्य त्वड्मांस वृहणे स्वादु शीतलम् ॥
 तदस्थ्यग्निसमभेद्यं कफवातहर परम् ॥ १३२ ॥
 स्वाद्म्लं शीतमुष्णं च द्विधा प्रालेवत गुरु ॥
 रुच्यमत्यग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकम् ॥ १३३ ॥
 पक्वमाशु जरायाति नात्युष्णा गुरु दोषलम् ॥
 द्राक्षापरूषकं चार्द्रमम्ल पित्तकफप्रदम् ॥ १३४ ॥
 गुरूष्णवीर्यं वातघ्नं सरं च करमर्दकम् ॥
 तथाम्ल कोलकर्कन्धूलकुचाम्रातमारुकम् ॥ १३५ ॥
 ऐरावत दन्तशठं सतूदं मृगलिण्डिकम् ॥
 नीतिपित्तकरं पक्व शुष्कं च करमर्दकम् ॥ १३६ ॥

दीपनं मेदनं शुष्कमम्लीकाकोलयोः फलम् ॥
 तृष्णाश्रमक्लमच्छेदि लघिष्टं कफवातयोः ॥ १३७ ॥
 फलानामवरं तत्र लकुचं सर्वदोषकृत् ॥
 हिमानिलोष्णदुर्वातव्याललालादिद्रूपितम् ॥ १३८ ॥
 जन्तुजुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्तवम् ॥
 अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयापि च ॥ १३९ ॥
 धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलम् ॥
 असञ्जातरसं तद्रच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ १४० ॥
 प्रायेण बलमप्येवं तथासं विल्ववर्जितम् ॥
 विष्यन्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं विदुः ॥ १४१ ॥
 वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ॥
 सैन्धवं तत्र सुस्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ॥ १४२ ॥
 लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम् ॥
 लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगन्ध्युद्गारशोधनम् ॥ १४३ ॥
 कटुपाकं विबन्धघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ॥
 उर्ध्वाधःकफवातानुलोमनं दीपनं विडम् ॥ १४४ ॥
 विबन्धानाहविष्टम्भशूलगौरवनाशनम् ॥
 विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्द्धनम् ॥ १४५ ॥
 सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चोद्भिदम् ॥
 कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जिताः ॥ १४६ ॥
 रोमकं लघु पांसूत्थं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु ॥
 लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादीन् प्रयोजयेत् ॥ १४७ ॥

गुल्महृद्गुहणीपाण्डुप्लीहानाहगलामयान् ॥

श्वासार्षःकफकासांश्च शमयेद्यवशूकजः ॥ १४८ ॥

क्षारः सर्वश्च परम तीक्ष्णोष्णः कृमिजिह्वघुः ॥

पित्तासृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ॥ १४९ ॥

अपथ्य. कटुलावण्याच्छुक्रौजःकेशचक्षुषाम् ॥

हिगुवातकफानाहशूलघ्न पित्तकोपनम् ॥ १५० ॥

कटुपाकरसं रुच्य दीपन पाचनं लघु ॥

कषाया मधुरा पाके रूक्षा विलवणा लघुः ॥ १५१ ॥

दीपनी पाचनी मेध्या वयस. स्थापनी परा ॥

उष्णवीर्या सरायुष्या बुद्धीन्द्रियवलप्रदा ॥ १५२ ॥

कुष्ठवैवर्ण्यवैस्वर्यपुराणविषमज्वरान् ॥

शिरोऽक्षिपाण्डुहृद्द्रोगकामलाग्रहणीगदान् ॥ १५३ ॥

सशोषशोफातीसारमेदोमोहवमिक्रिमीन् ॥

श्वासकासप्रसेकार्ष प्लीहानाहगरोदरम् ॥ १५४ ॥

विवन्ध स्रोतसा गुल्ममूरुस्तम्भमरोचकम् ॥

हरीतकी जयेद्ब्याधीस्तास्ताश्च कफवातजान् ॥ १५५ ॥

तद्वदामलक शीतमम्लं पित्तकफापहम् ॥

कटु पाके हिम केश्यसक्षमीषच्च तद्गुणम् ॥ १५६ ॥

इय रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामयापहा ॥

रोपणी त्वग्गदक्लेदमेदोमेहकफास्रजित् ॥ १५७ ॥

सकेसर चतुर्जात त्वक्पत्रैल त्रिजातकम् ॥

पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्ण रूक्ष दीपनरोचनम् ॥ १५८ ॥

रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ॥
 श्लेष्मला स्वादुशीताद्रां गुर्वीं स्निग्धा च पिप्पली ॥ १५९ ॥
 सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ॥
 स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मश्वासकासापहा सरा ॥ १६० ॥
 न तामत्युपयुञ्जीत रसायनविधिं विना ॥
 नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विवन्धनुत् ॥ १६१ ॥
 रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ॥
 तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥ १६२ ॥
 स्थौल्याग्निसदनश्वासकासश्लीपदपनिसान् ॥
 चविका पिप्पलीमूलं मरिचाल्प्रान्तरं गुणैः ॥ १६३ ॥
 चित्रकोऽग्निसमः पाके शोफार्शःकृमिकुष्ठहा ॥
 पञ्चकोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम् ॥ १६४ ॥
 गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दीपनं परम् ॥
 बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटुण्डुकैर्महत् ॥ १६५ ॥
 जयेत् काषायतिकोष्णं पञ्चमूलं कफानिलौ ॥
 ह्रस्वं बृहत्त्यंशुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ॥ १६६ ॥
 स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ॥
 बलापुनर्नवैरण्डशूर्पणीद्वयेन तु ॥ १६७ ॥
 मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम् ॥
 अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ॥ १६८ ॥
 जीवनाख्यं च चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥
 तृणाख्यं पित्तजिह्वर्भकाशेक्षुशरशालिभिः ॥ १६९ ॥

शूकशिम्बीजपक्वान्नमासशाकफैलौपथै ॥
वर्गितैरन्नलेशोयमुक्तो नित्योपयोगिकः ॥ १७० ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नरक्षाध्याय व्याख्यास्याम ।
राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ॥
सर्वदा स भवत्येव सर्वत्र प्रतिजागृविः ॥ १ ॥
अन्नपान विषाद्रक्षेद्विशेषण महीपते ॥
योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्यास्तन्निबन्धना ॥ २ ॥
ओदनो विषवान् सान्द्रो यात्यविस्त्राव्यतामिव ॥
चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पर्युषितोपमः ॥ ३ ॥
मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहसूर्च्छाप्रसेककृत् ॥
हीयते वर्णगन्धोद्यैः क्लिद्यते चन्द्रकाञ्चितः ॥ ४ ॥
व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति ध्यामक्काथानि तत्र च ॥
हीनातिरिक्ता विकृताच्छाया दृश्येत नैव वा ॥ ५ ॥
फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः ॥
विच्छिन्नविरसा रोगा खाण्डवाः शाकमामिपम् ॥ ६ ॥
नीला राजी रसे ताम्रा क्षीरे दधनि दृश्यते ॥
श्यावा पीताऽसिता तत्रे घृते पानीयसन्निभा ॥ ७ ॥

काली मद्याम्भसोः क्षौद्रे हरितैलेऽरुणोपमा ॥
 पाकः फलानामामानां पक्वानां परिकोथनम् ॥ ८ ॥
 द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां म्लानिविवर्णते ॥
 मृदूनां कठिनानां च भवेत् स्पर्शविपर्ययः ॥ ९ ॥
 माल्यस्य स्फुटिताग्रत्वं म्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः ॥
 ध्याममण्डलता वस्त्रे शदनं तन्तुपक्ष्मणाम् ॥ १० ॥
 धातुमौक्तिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाक्तता ॥
 स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः सप्रभत्वं तु मृन्मये ॥ ११ ॥
 विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ॥
 स्वेदवेपथुमांस्त्रस्तो भीतः स्वलति जृम्भते ॥ १२ ॥
 प्राप्यान्नं सविषं त्वग्निरेकावर्त्तः स्फुटत्यति ॥
 शिखिकण्ठाभधूमारचिरनर्चिर्वोऽग्रगन्धवान् ॥ १३ ॥
 म्रियन्ते सक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत् ॥
 उत्क्रोशन्ति च दृष्ट्वैतच्छुकदात्यूहसारिकाः ॥ १४ ॥
 हंसः प्रस्वलति म्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते ॥
 चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ॥ १५ ॥
 कपोतपरभृदक्षचक्रवाका जहत्यसूनु ॥
 उद्वेगं याति मार्जारः शकृन्मुञ्चति वानरः ॥ १६ ॥
 हृष्येन्मयूरस्तदृष्ट्वा मन्दतेजो भवेद्विषम् ॥
 इत्यन्नं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ॥ १७ ॥
 यथा तेन विषयेरन्नपि न क्षुद्रजंतवः ॥
 स्पृष्टे तु कण्डूदाहोषाज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ॥ १८ ॥

नखरोमच्युतिः शोफः सेकाद्या विषनाशनाः ॥
 शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपद्मकैः ॥ १९ ॥
 ससोमवल्कतालीशपत्रकुष्ठामृतानतैः ॥
 लालाजिह्वौष्ठयोर्जाड्यमूषा चिमिचिमायनम् ॥ २० ॥
 दन्तहर्षो रसाज्ञत्वं हनुस्तम्भश्च वक्रगे ॥
 सेव्याद्यैस्तत्र गण्डूषाः सर्व च विपजिद्धितम् ॥ २१ ॥
 आमाशयगते स्वेदमूर्च्छाध्मानमदभ्रमा. ॥
 रोमहर्षो वमिर्दाहश्चक्षुर्हृदयरोवनम् ॥ २२ ॥
 विन्दुभिश्चाचयोऽङ्गाना पक्काशयगते पुन ॥
 अनेकवर्णं वमति सूत्रयत्यतिसार्यते ॥ २३ ॥
 तन्द्रा कृशत्वं पाडुत्वमुदर वलसक्षय ॥
 तयोर्वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटभी गुडम् ॥ २४ ॥
 सिन्दुवारितनिष्पाववाष्पिकाशतपर्विका ॥
 तण्डुलीयकमूलानि कुक्कुटाण्डमवलगुजम् ॥ २५ ॥
 नावनाञ्जनपानेषु योजयेद्विपशान्तये ॥
 विपभुक्ताय दद्याच्च शुद्धयोद्धर्मधस्तथा ॥ २६ ॥
 सूक्ष्म ताम्ररज्जु काले सक्षौद्रं हृद्विशोधनम् ॥
 शुद्धे हृदि ततः शाण हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ २७ ॥
 न सज्जते हेमपाङ्गे पद्मपत्रेभ्युवद्विपम् ॥
 जायते विपुल चायुर्गरेष्येष विधिः स्मृतः ॥ २८ ॥
 विरुद्धमपि चाहार विद्याद्विपगरोपमम् ॥
 आनूपमामिष मापक्षौद्रक्षीरविरूढकै ॥ २९ ॥

विरुध्यते सह विसैर्मूलकेन गुडेन वा ॥
 विशेषात् पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः ॥३०॥
 विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ॥
 तद्वत्कुलत्थवरककडूगुवल्लमकुष्ठकाः ॥ ३१ ॥
 भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्त्यजेत् ॥
 चाराहं श्वाविधा नाद्यादध्ना पृषतकुक्कुटौ ॥ ३२ ॥
 आममांसानि पित्तेन माषसूपेन मूलकम् ॥
 अविं कुसुम्भशाकेन विसैः सह विरूढकम् ॥ ३३ ॥
 माषसूपगुडक्षीरदध्याज्यैर्लाकुचं फलम् ॥
 फलं कदल्यास्तक्रेण दध्ना तालफलेन वा ॥ ३४ ॥
 कणोषणाभ्यां मधुना काकमार्चीं गुडेन वा ॥
 सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ॥ ३५ ॥
 सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कामात्तामुषिता निशाम् ॥
 मत्स्यनिस्तलनस्नेहसाधिताः पिप्पलीस्त्यजेत् ॥ ३६ ॥
 कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करे ॥
 भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिल्लस्तक्रसाधितः ॥ ३७ ॥
 ऐकध्यं पायससुराकृशराः परिवर्जयेत् ॥
 मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशस्त्रिशः ॥ ३८ ॥
 एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥
 भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः ॥ ३९ ॥
 मधुपुष्करबीजं च मधुमैरेयशार्करम् ॥
 मन्थानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलवान् ॥ ४० ॥

उपोदकातिसारं तिलकल्केन साधिता ॥
 वलाका वारुणीयुक्ता-कुल्माषैश्च विरुध्यते ॥ ४१ ॥
 भृष्टा वराहत्रसया सैव सद्यो निहन्त्यसून् ॥ ४२ ॥
 तद्वृत्तिरिपत्राटत्रगोधालावकपिञ्जला ॥ ४२ ॥
 ऐरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमूर्च्छिता ॥
 हारीतमास हारिद्रशूलकश्रोतपाचितम् ॥ ४३ ॥
 हारिद्रवह्निना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ॥
 भस्मपाशुपरिध्वस्त-तदेव च समाक्षिकम् ॥ ४४ ॥
 यत्किञ्चिदोषमुक्तस्य न हरेत्तत्ससासत ॥
 विरुद्ध शुद्धिरेष्टा-शमो वा तद्विरोधिभिः ॥ ४५ ॥
 द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृति ॥
 व्यायामस्तिरग्निदीप्ताग्निवय स्थवलशालिनाम् ॥ ४६ ॥
 विरोध्यपि न पीड्यै सात्म्यमल्प च भोजनम् ॥
 पादेनापथ्यमभ्यस्त पादपादेन वा त्यजेत् ॥ ४७ ॥
 निषेवेत हित तद्वदेकद्वित्र्यन्तरीकृतम् ॥
 अपथ्यमपि हित्यक्त शीलितं पथ्यमेव वा ॥ ४८ ॥
 सात्म्यासात्स्यत्रिकाराद्य जायते सहसान्यथा ॥
 क्रमेणापचिता दोषा क्रमेणोपचिता गुणा ॥ ४९ ॥
 नाप्नुवन्ति पुनर्भावमप्रकल्प्या भवन्ति च ॥
 अत्यन्तसन्निधानाना दोषाणा-दूषणात्मनाम् ॥ ५० ॥
 अहितैर्दूषण भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ॥
 आहारग्रयनब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ॥ ५१ ॥

शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ॥

आहारो वर्णितस्तत्र तत्र तत्र च वक्ष्यते ॥ ५२ ॥

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं वलावलम् ॥

वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ५३ ॥

अकालेऽतिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता ॥

सुखायुषी-परा कुर्त्यात्कालरात्रिरिवापरा ॥ ५४ ॥

रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ॥

अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ५५ ॥

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ॥

दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन्कफपित्तकरो हि सः ॥ ५६ ॥

मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ॥

क्रोधशोकभयैः क्लान्ताञ्श्वासहिध्मातिसारिणः ॥ ५७ ॥

वृद्धवालावलक्षीणक्षततृट्शूलपीडितान् ॥

अजीर्णाभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ॥ ५८ ॥

धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति ॥

बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ॥ ५९ ॥

विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ॥

अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ॥ ६० ॥

शिरोरूक्शोफहृत्सास्रोतोरुधाग्निमन्दताः ॥

तत्रोपवासवसनस्वेदनावनमौषधम् ॥ ६१ ॥

योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनाञ्जनम् ॥

नावनं लङ्घनं चिन्तां व्यवायं शोकभीक्रुधः ॥ ६२ ॥

एभिरेव च निद्राया नाश श्लेष्मातिसक्षयात् ॥
 निद्रानाशादङ्गमर्दाशिरोगौरवजृम्भिका. ॥ ६३ ॥
 जाड्यं ग्लानिभ्रमापक्तितन्द्रारोगाश्च वानजा ॥
 यथाकालमतो निद्रा रात्रौ सेवेत सात्म्यत ॥ ६४ ॥
 असात्म्याज्जागरादर्धं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ॥
 शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि ॥ ६५ ॥
 अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥
 कान्तावाहुलताश्लेषो निर्वृति कृतकृत्यता ॥ ६६ ॥
 मनोऽनुकूला विषयाः काम निद्रासुखप्रदा ॥
 ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राम्यसुखनि.स्पृहचेतस ॥ ६७ ॥
 निद्रा सन्तोषतृप्तस्य स्व काल नातिवर्तते ॥
 ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारीमनुत्ताना रजस्वलाम् ॥ ६८ ॥
 अप्रियामप्रियाचारा दुष्टसङ्कीर्णमेहनाम् ॥
 अतिस्थूलकृशा सूता गर्भिणीमन्ययोषितम् ॥ ६९ ॥
 वर्णिनीमन्ययोनि च गुरुदेवनृपालयम् ॥
 चैत्यत्रमशानायतनचत्वराम्बुचतुस्पथम् ॥ ७० ॥
 पर्वाण्यनङ्गं दिवन् शिरोहृदयताडनम् ॥
 अत्याशितोऽधृति क्षुद्धान् दु.स्थिताङ्ग पिपासित. ॥ ७१ ॥
 वालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ॥
 सेवेत कामत काम तृप्तो वाजीकृता हिमे ॥ ७२ ॥
 त्र्यहाद्वसन्तशरदो. पक्षाद्वर्षानिवाघयो. ॥
 भ्रमक्लमोरुदौर्वल्यवलधांत्विन्द्रियक्षय. ॥ ७३ ॥

अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ॥

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रियशोचलैः ॥

अधिका सन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ७४ ॥

स्नानानुलेपनहिमानिलखण्डग्राद्य-

शीताम्बुदुग्धरसयूपसुराप्रसन्नाः ॥

सेवेत चानुशयनं विरतौ रतस्व

तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ॥ ७५ ॥

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दयालौ

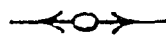
भिषजि निरनुबन्धं देहरक्षां निवेश्य ॥

भवंति विपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः

स्वकुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ ७६ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्त्तिका ॥

मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरून्यपि लघून्यपि ॥ १ ॥

गुरूणामर्द्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता ॥

मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्यति ॥ २ ॥

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे ॥

सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ३ ॥

अतिमात्र पुनः सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत् ॥
 पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत्तेन कोपिता ॥ ४ ॥
 आमैनान्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ॥
 विष्टम्भयन्तोऽलसक च्यावयन्तो विषचिकाम् ॥ ५ ॥
 अधरोत्तरमार्गाभ्या सहसैवाजितात्मनः ॥
 प्रयाति नोर्ध्व नाधस्तादाहारो न च पच्यते ॥ ६ ॥
 आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ॥
 विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाय्वादिभृशकोपत ॥ ७ ॥
 सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विषचिका ॥
 तत्र शूलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् ॥ ८ ॥
 पित्ताज्ज्वरातिसारान्तर्दाहतृद्प्रलयादय ॥
 कफाच्छर्द्यङ्गुगुरुतावाक्सगष्ठीवनादयः ॥ ९ ॥
 विशेषाद्दुर्बलस्याल्पवहेर्वैगविधारिणः ॥
 पीडित मारुतेनान्न श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा ॥ १० ॥
 अलस क्षोभित दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ॥
 शूलादीन् कुरुते तीव्राञ्छर्द्यतीसारवर्जितान् ॥ ११ ॥
 सोऽलसोऽत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टामवच्छ्रवा ॥
 यान्तस्तिर्यक्तनु सर्वा दण्डवत् स्तम्भयन्ति चेत् ॥ १२ ॥
 दण्डकालसक नाम त त्यजेदाशुकारिणम् ॥
 निरुद्धाध्यशनाजीर्णागीलिनो विषलक्षणम् ॥ १३ ॥
 आमदोष महाघोर वर्जयेद्विषसंज्ञकम् ॥
 विषरूपाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ १४ ॥

अथाममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुच्छिखेत् ॥
 पीत्वा सोप्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः ॥ १५ ॥
 स्वेदनं फलवर्ति च मलवातानुलोमनीम् ॥
 नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥१६॥
 विषूच्यामतिवृद्धायां पाण्योर्दाहः प्रशस्यते ॥
 तदहश्चोपवास्येनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १७ ॥
 तीव्रार्तिरपि नाजीर्णीं पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ॥
 आमसन्नो नलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम् ॥ १८ ॥
 निहन्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसातुरम् ॥
 जीर्णेशने तु भैषज्यं युञ्ज्यात् स्तब्धगुरूदरे ॥ १९ ॥
 दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च ॥
 शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ॥ २० ॥
 त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥
 तत्राल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥ २१ ॥
 प्रभूते शोधनं तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान् ॥
 एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् ॥ २२ ॥
 चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् ॥
 त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युञ्ज्याद्ग्याधिविपर्ययम् ॥ २३ ॥
 तदर्थकारि वा पक्के दोषे त्विद्धे च पावके ॥
 हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्यादि युक्तितः ॥ २४ ॥
 अजीर्णं च कफादासं तत्र शोफोऽक्षिगण्डयोः ॥
 सद्योभुक्त इवोद्धारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवम् ॥ २५ ॥

विष्टब्धमनिलाच्छूलविवन्धाध्मानसादकृत् ॥
 पित्ताद्विदग्ध तृणमोहभ्रमाम्लोद्गारदाहवत् ॥ २६ ॥
 लङ्घनं कार्यमामे विष्टब्धे स्वेदन भृशम् ॥
 विदग्धे वमन यद्वा यथावस्थ हित भवेत् ॥ २७ ॥
 गरीयसो भवेल्लीनादामादेव विलम्बिका ॥
 कफवातानुवद्दामलिङ्गा तत्समसाधना ॥ २८ ॥
 अश्रद्धा हृद्द्वयथा शुद्धेऽप्युद्गारे रसगोपतः ॥
 शयीत किञ्चिदेवात्र सर्वश्चानाशितो दिवा ॥ २९ ॥
 स्वप्यादजीर्णां सञ्जातबुभुक्षोऽद्यान्मित लघु ॥
 विवन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमूढता ॥ ३० ॥
 अजीर्णलिङ्ग सामान्य विष्टम्भो गौरव भ्रम ॥
 न चातिमात्रमेवान्नमामदोपाय केवलम् ॥ ३१ ॥
 द्विष्टविष्टम्भिदग्धामगुरुरुक्षहिमाशुचि ॥
 विदाहि शुष्कमत्यस्त्रुप्लुत वान्न न जीर्यति ॥ ३२ ॥
 उपनसेन भुक्त च शोकक्रोधक्षुधादिभिः ॥
 मिश्र पच्यमपच्य च भुक्त समशन मतम् ॥ ३३ ॥
 विद्यादध्यग्न भ्रयो भुक्तस्योपरि भोजनम् ॥
 अकाले बहु चाल्प वा भुक्त तु विषमाशनम् ॥ ३४ ॥
 त्रीण्यप्येतानि मृत्यु वा घोरान् व्याधीन्सृजन्ति वा ॥
 काले सात्म्य शुचि हित स्निग्धोष्णं लघु तन्मना ॥ ३५ ॥
 षड्रस सधुरप्राय नातिद्रुतविलम्बितम् ॥
 स्नान. क्षुद्धान्विविक्तस्थो यौनपादकरानन. ॥ ३६ ॥

तर्पयित्वा पितृन्देवानतिथीन्त्रालकान्गुरुन् ॥
 प्रत्यवेक्ष्य तिरश्चोऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ॥ ३७ ॥
 समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिन्दन्नब्रुवन्द्रवम् ॥
 इष्टमिष्टैः सहाश्रीयाच्छुचिभक्तजनाहतम् ॥ ३८ ॥
 भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः ॥
 शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 किलाटदधिकूचीकाक्षारशुक्तासमूलकम् ॥
 कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम् ॥ ४० ॥
 माषनिष्पावशालूकविसपिष्टविरूढकम् ॥
 शुष्कशाकानि यवकान्फाणितं च न शीलयेत् ॥ ४१ ॥
 शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजाङ्गलम् ॥
 पथ्यामलकमृद्धीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥ ४२ ॥
 घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाडिमसैन्धवम् ॥
 त्रिफलां मधुसर्पिभ्यां निशि नेत्रवलाय च ॥ ४३ ॥
 स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ॥
 विसेक्षुमोचचोचाम्रमोदकोत्कारिकादिकम् ॥ ४४ ॥
 अद्याद्द्रव्यं गुरु स्निग्धं स्वादु मन्दं स्थिरं पुरः ॥
 विपरीतमतश्चान्ते मध्येऽम्लवणोत्कटम् ॥ ४५ ॥
 अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ॥
 आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ४६ ॥
 अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ॥
 दाघ्नि मद्ये विषे क्षौद्रे कोष्णं पिष्टमयेष त ॥ ४७ ॥

शाकमुद्गादिविकृतौ मस्तुतक्राम्लकाञ्जिकम् ॥
 सुरा कृशाना पुष्ट्यर्थं स्थूलाना तु मधूदकम् ॥ ४८ ॥
 शोषे मासरसा मद्य मासे स्वल्पे च पावके ॥
 व्याध्योपवाध्वभाष्यस्त्रीलघनातपकर्मभि ॥ ४९ ॥
 क्षीणे वृद्धे च वाले च पय पथ्य यथामृतम् ॥
 विपरीत यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ॥ ५० ॥
 अनुपान समासेन सर्वदा तत्प्रशस्यते ॥
 अनुपान करोत्यूर्जा तृप्ति व्याप्ति दृढाङ्गताम् ॥ ५१ ॥
 अन्नसङ्घातगैथिल्यविकृतिजरणानि च ॥
 नोर्ध्वजन्तुगदश्वासकासोर क्षतपीनसे ॥ ५२ ॥
 गीतभाष्यप्रसङ्गे च स्वरभेदे च तद्वितम् ॥
 प्रक्लिन्नदेहमेहाक्षिगलरोगव्रणातुरा ॥ ५३ ॥
 पान त्यजेयु सर्वश्च भाष्याध्वशयन त्यजेत् ॥
 पीत्वा भुक्त्वाऽऽतप वह्नि यान प्लवनवाहनम् ॥ ५४ ॥
 प्रसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे
 विशुद्धे चोद्गारे क्षुद्रुपगमने वातेऽनुसरति ॥
 तथाग्नावुद्रिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ
 प्रयुञ्जीताहार विधिनियमित काल स हि मतः ॥५५॥

नवमोऽध्यायः ।

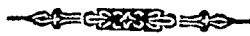

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ॥
 षञ्चभूतात्मकं तत्तु क्षमामधिष्ठाय जायते ॥ १ ॥
 अम्बुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ॥
 तन्निवृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥
 तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसम्भवात् ॥
 नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः ॥ ३ ॥
 अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेष्यते ॥
 गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ॥ ४ ॥
 रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ॥
 तत्र द्रव्यं गुरुस्थूलस्थिरगन्धगुणोल्बणम् ॥ ५ ॥
 पार्थिवं गौरवस्थैर्यसङ्घातोपचयावहम् ॥
 द्रवशीतगुरुस्निग्धमंदसान्द्ररसोल्बणम् ॥ ६ ॥
 आप्यं स्नेहनविस्पन्दक्लेदप्रह्लादबन्धकृत् ॥
 रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम् ॥ ७ ॥
 आग्नेयं दाहभावर्णप्रकाशपचनात्मकम् ॥
 वायव्यं रूक्षविशदं लघुस्पर्शगुणोल्बणम् ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारग्लानिकारकम् ॥
 नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोल्बणम् ॥ ९ ॥

सौषिर्व्यलाघवकर जगत्येवमनौपधम् ॥
 न किञ्चिद्विद्यते द्रव्य वगान्नानार्थयोगयो ॥ १० ॥
 द्रव्यमूर्ध्वगत तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्कटम् ॥
 अधोगामि च भृयिष्ठ भूमिनोयगुणाधिकम् ॥ ११ ॥
 इति द्रव्य रसान्भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते ॥
 वीर्य्य पुनर्वदन्त्येके गुरुस्निग्धहिम मृदु ॥ १२ ॥
 लघुरुक्षोष्णतीक्ष्णश्च तदेव मतमपृथा ॥
 चरकस्त्वाह वीर्य्य-तद्येन या क्रियते क्रिया ॥ १३ ॥
 नावीर्य्यं कुरुते किञ्चित्सर्वा वीर्य्यकृता हि सा ॥
 गुर्वादिष्वेव वीर्य्याख्या नेनान्वर्थेति वर्ण्यते ॥ १४ ॥
 समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्त्तिषु ॥
 व्यवहाराय मुख्यत्वाद्ब्रह्मग्रहणादपि ॥ १५ ॥
 अतश्च विपरीतत्वात्सम्भवन्त्यपि नैव सा ॥
 विवक्ष्यते रसाद्येषु वीर्य्यं गुर्वादयो ह्यत ॥ १६ ॥
 उष्ण शीत द्विधैवान्ये वीर्य्यमाचक्षतेऽपि च ॥
 नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ॥ १७ ॥
 व्यक्ताव्यक्त जगदिव नानिक्रामति जातुचित् ॥
 तत्रोष्णं भ्रमतृङ्गलानिस्वेददाहाशुपाकिताः ॥ १८ ॥
 शमश्च वातकफयो. करोति शिशिरं पुनः ॥
 ह्लादन जीवन स्तम्भ प्रसाद रक्तपित्तयो. ॥ १९ ॥
 जाठरेणाग्निना योगाद्यद्यदेति रसान्तरम् ॥
 रसाना परिणामान्ते स विपाक इति स्मृत. ॥ २० ॥

स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ॥
 तिक्तोष्णककषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥ २१ ॥
 रसैरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ॥
 किञ्चिद्रसेनं कुरुते कर्म पाकेन वापरम् ॥ २२ ॥
 गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ॥
 यद्यद्द्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ॥ २३ ॥
 अभिभूयेतरास्तत्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ॥
 विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाल्पं हि जीयते ॥ २४ ॥
 रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ॥
 बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ २५ ॥
 रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् ॥
 दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी ॥ २६ ॥
 मधुकस्य च मृद्धीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ॥
 इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनश्च तत् ॥ २७ ॥
 विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ॥
 स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिद्धातकृद्यवः ॥ २८ ॥
 उष्णा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिंहो न सूकरः ॥ २९ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

क्ष्माभोऽग्निक्ष्माभ्वुतेजःखवाय्वग्न्यनिलगोऽनिलैः ॥
 द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ १ ॥

तेषा विद्याद्रस स्वादु यो वक्रमनुलिम्पति ॥
 आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादन ॥ २ ॥
 प्रिय पिपीलिकादीनामम्लः क्षालयते मुखम् ॥
 हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचन ॥ ३ ॥
 लवण स्यन्दयत्यास्य कपोलगलदाहकृत् ॥
 तिक्तो विशदयत्यास्य रसन प्रतिहन्ति च ॥ ४ ॥
 उद्वेजयति जिह्वाग्र कुर्वश्चिमिचिमा कटु ॥
 स्त्रावयत्यक्षिनासास्य कपोलौ दहतीव च ॥ ५ ॥
 कषायो जडयेज्जिह्वा कण्ठस्रोतोविवन्वकृत् ॥
 रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रस ॥ ६ ॥
 आजन्मसात्म्यात् कुरुते धातूना प्रचल वलम् ॥
 बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसम् ॥ ७ ॥
 प्रशस्तो बृहण कण्ठ्य स्तन्यसन्धानकृद्गुरु ॥
 आयुष्यो जीवन स्निग्ध पित्तानिलविषापह ॥ ८ ॥
 कुरुतेत्युपयोगेन समेद कफजान् गदान् ॥
 स्थौल्याग्निसादसन्यासमेहगण्डार्बुदादिकान् ॥ ९ ॥
 अम्लोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धो हृद्य पाचनरोचन ॥
 उष्णवीर्यो हिमस्पर्श प्रीणन क्लेदनो लघु ॥ १० ॥
 करोति कफपित्तास्र मूढवातानुलोमनम् ॥
 सोऽत्यभ्यस्तस्तनो कुर्याच्छैथिल्य तिमिर भ्रमम् ॥ ११ ॥
 कण्डुपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्फोटतृड्ज्वरान् ॥
 लवण स्तम्भसङ्घातबन्धविध्मापनोऽग्निकृत् ॥ १२ ॥

स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ॥

सोऽतियुक्तोऽस्रपवनं खलतिं पलितं बलिम् ॥ १३ ॥

तृट्कुष्ठविषवीसर्पाञ्जनयेत् क्षपयेद्बलम् ॥

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं कृमितृड्विषम् ॥ १४ ॥

कुष्ठमूर्च्छाज्वरोत्क्लेशदाहपित्तकफाञ्जयेत् ॥

क्लेशमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः ॥ १५ ॥

लघुर्मध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकण्ठविशोधनः ॥

धातुक्षयानिलव्याधीनतियोगात् करोति सः ॥ १६ ॥

कटुर्गलामयौदर्दकुष्ठालसकशोफजित् ॥

ब्रणावसादनस्नेहमेदःक्लेशोपशोषणः ॥ १७ ॥

दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणः ॥

छिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ॥ १८ ॥

कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ॥

मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ॥ १९ ॥

कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः ॥

पीडनो रोपणः शीतः क्लेशमेदोविशोषणः ॥ २० ॥

आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ॥

करोति शीलितः सोऽतिविष्टम्भाध्मानहृद्भुजः ॥ २१ ॥

तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान् ॥

घृतहेमगुडाक्षोडसोचचोचपरूषकम् ॥ २२ ॥

अभीरुवीरापनसराजादनवलात्रयम् ॥ २३ ॥

मेढे चतस्र षण्णिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभो ॥
 मधूक मधुक विन्वी विदारी श्रावणीयुगम् ॥ २४ ॥
 क्षीरशुक्ला तुगा क्षीरीक्षीरिण्यौ काश्मरीसहे ॥
 क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्राक्षादिर्मधुरो गण. ॥ २५ ॥
 अम्लो धात्रीफलाम्लीकामातुलुङ्गाभ्लवेतसम् ॥
 दाडिम रजत तक्र चुक्र पालेवत दधि ॥ २६ ॥
 आम्रमाम्रातक भव्य कपित्थ करमर्दकम् ॥
 वर सोवर्चल कृष्ण विड सामुद्रमौद्भिदम् ॥ २७ ॥
 रोमक पासुज शीस क्षारश्च लवणो गण. ॥
 तिक्त पटोलो त्रायन्ती बालकोशीरचन्दनम् ॥ २८ ॥
 भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् ॥
 नक्तमालद्विरजनीमुस्तमूर्वाटरूपकम् ॥ २९ ॥
 पाठापामार्गकास्थायो गुडूची धन्वयासकम् ॥
 पञ्चमूल महद्व्याध्यो विशालाऽतिविषा वचा ॥ ३० ॥
 कटुको हिङ्गुमरिचकृमिजित् पञ्चकोलकम् ॥
 कुठेराद्या हरितका पित्त मूत्रमरुष्करम् ॥ ३१ ॥
 वर्ग कषाय पय्याक्ष शिरीष खद्विरो मधु ॥
 कदम्बोदुम्बर मुक्ताप्रवालाञ्जनैरिकम् ॥ ३२ ॥
 बाल कपित्थ खर्जूरं विसपद्मोत्पलादि च ॥
 मधुर श्लेष्मल प्रायो जीर्णाच्छालियवाहते ॥ ३३ ॥
 सुद्वाद्गोधूमत. क्षौद्रात्सिताया जाङ्गलामिषात् ॥
 प्रायोऽम्ल पित्तजनन दाडिभामलकाहते ॥ ३४ ॥

अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ॥
 तिक्तं कटु च भृगिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ॥ ३५ ॥
 ऋतेमृतापटोलीभ्या शुण्ठीकृष्णारसनतः ॥
 कपायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयामृत ॥ ३६ ॥
 रसाः कट्वम्ललवणा वीरिणोष्णा यथोत्तरम् ॥
 तिक्तः कपायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलः ॥ ३७ ॥
 तिक्तः कटुः कपायश्च रुक्षा वद्धमलास्तथा ॥
 पट्वम्लमधुराः सिग्धाः सृष्टविषमूत्रमारुताः ॥ ३८ ॥
 षटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥
 लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ॥ ३९ ॥
 संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ॥
 रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ॥ ४० ॥
 एकैकहीनास्तान् पञ्चपञ्च यान्ति रसा द्विके ॥
 त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्तिक्त एककम् ॥ ४१ ॥
 चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् ॥
 पञ्चकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पञ्च सेवते ॥
 द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥ ४२ ॥
 षट्पञ्चकाः षट् च पृथग्रसाः स्युश्चतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ ॥
 भेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ४३
 ते रसानुरसतो रसभेदास्तारतम्यपारिकल्पनया च ॥
 संभवन्ति गणनां समतीता दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ४४ ॥

एकदशोऽध्यायः ।

अथानो दोषादिविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्यामः ।

दोषा धातुमला मूल सदा देहस्य त चल ॥

उत्साहोच्च्वासनि उवासचेष्टावेगप्रवर्त्तनैः ॥ १ ॥

सम्यग्गत्या च धातनामक्षाणा पाटवेन च ॥

अनुगृह्णात्यविकृतः पित्त पित्त्यग्मदुर्गनैः ॥ २ ॥

क्षुत्तृड्वाचिप्रभामेधाधीशौर्यतनुमार्दवे ॥

श्लेष्मास्थिरत्वस्निग्धत्वसन्धिवन्वक्षमादिभिः ॥ ३ ॥

प्रीणन जीवन लेप स्नेहो धारणपरणे ॥

गर्भोत्पादश्च धातना श्रेष्ठ कर्म क्रमात्स्मृतम् ॥ ४ ॥

अवष्टम्भ पुरीषस्य मूत्रस्य क्लेदवाहनम् ॥

स्वेदस्य क्लेदविधृतिवृद्धस्तु कुरुतेऽनिल ॥ ५ ॥

कार्श्यकाष्ण्योष्णकामित्वकम्पानाहसकृद्गहान् ॥

चलनिद्रेन्द्रियभ्रगप्रलापभ्रमदीनता ॥ ६ ॥

पीतविषमूत्रनेत्रत्वक्क्षुत्तृड्वाहाल्पनिद्रता ॥

पित्त श्लेष्माग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ॥ ७ ॥

श्वैत्यशैत्यश्लथाङ्गत्वश्वासकासातिनिद्रता ॥

रसोऽपि श्लेष्मवद्रक्त विसर्पणीहविद्रधीन् ॥ ८ ॥

कुष्ठवातास्रपित्तास्रगुल्मोपकुशकामला ॥

व्यङ्गाग्निनागसमोहरक्तत्वद्नेत्रमूत्रता ॥ ९ ॥

मांसं गण्डार्बुदग्रन्थिगण्डोरूदरवृद्धिताः ॥

कण्ठादिष्वधिमांसं च तद्वन्मेदस्तथा श्रमम् ॥ १० ॥

अल्पेऽपि चेष्टिते श्वासं स्फिक्स्तनोदरलम्बनम् ॥

अस्थ्यध्यस्थ्यधिदन्तांश्च मज्जा नेत्राङ्गगौरवम् ॥ ११ ॥

पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात् कृच्छ्राण्यरूपि च ॥

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्राश्मरीमपि ॥ १२ ॥

कुक्षावाध्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृत् ॥

मूत्रन्तु वस्तिनिस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् ॥ १३ ॥

स्वेदोऽतिस्वेददौर्गन्ध्यकण्डूरेवं च लक्षयेत् ॥

दूषिकादीनिपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः ॥ १४ ॥

लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽङ्गस्य सादोऽल्पं भाषिते हितम् ॥

संज्ञामोहस्तथा श्लेष्मवृद्धयुक्तामयसम्भवः ॥ १५ ॥

पित्ते मन्दोऽनलः शीतं प्रभाहानिः कफे भ्रमः ॥

श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हृद्रवश्लथसन्धिताः ॥ १६ ॥

रसे रौक्ष्यं श्रमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता ॥

रक्तेऽम्लशिशिरप्रीतिशिराशैथिल्यरूक्षताः ॥ १७ ॥

मांसेऽक्षग्लानिगण्डस्फिक्शुष्कतासन्धिवेदनाः ॥

मेदसि स्वपनं कट्याः प्लीहो वृद्धिः कृशाङ्गता ॥ १८ ॥

अस्थन्यस्थितोदः शदनं दन्तकेशनखादिषु ॥

अस्थना मज्जनि सौषिर्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् ॥ १९ ॥

शुके चिरात्प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ॥

तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूमायतीव च ॥ २० ॥

पुरीषे वायुरन्त्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव ॥
 कुक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पाश्र्वे पीडयन् भृशम् ॥ २१ ॥
 मूत्रेऽल्प मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विवर्णं सास्त्रमेव वा ॥
 स्वेदे रोमच्युतिः स्तब्धरोमता स्फुटन त्वचः ॥ २२ ॥
 मलानामतिसूक्ष्माणा दुर्लक्ष्यं लक्षयेत्क्षयम् ॥
 स्वमलायनसशोपतोदशन्यत्वलाघवैः ॥ २३ ॥
 दोषादीना यथास्व च विद्याद्वृद्धिक्षयौ भिषक् ॥
 क्षयेण विपरीताना गुणाना वर्द्धनेन च ॥ २४ ॥
 वृद्धि मलाना सङ्गाच्च क्षयं चातिविसर्गतं ॥
 मलोचितत्वाद्देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडन ॥ २५ ॥
 तत्रास्थनि स्थितो वायु पित्त तु स्वेदरक्तयो ॥
 श्लेष्मा शोषेपु तेनैषामाश्रयाश्रयिणा मिथः ॥ २६ ॥
 यदेकस्य तदन्यस्य वर्द्धनक्षपणौषधम् ॥
 अस्थिमारुतयोर्नैव प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् ॥ २७ ॥
 श्लेष्मणानुगता तस्मात् सक्षयस्तद्विपर्ययात् ॥
 वायुनानुगतोऽस्माच्च वृद्धिक्षयसमुद्भवान् ॥ २८ ॥
 विकारान् साधयेच्छीघ्र क्रमाल्लङ्घनवृंहणैः ॥
 वायोरन्यत्र तज्जास्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः ॥ २९ ॥
 विशेषाद्रक्तवृद्धयुत्थान् रक्तक्षुतिविरेचनैः ॥
 मासवृद्धिभवात्रोगाञ्छस्त्रक्षारान्निकर्मभिः ॥ ३० ॥
 स्थौल्यकाश्रयोपचारेण मेदोजानस्थिसक्षयात् ॥
 जातान् क्षीरघृतैस्तिक्तसंयुतैर्वास्तिभिस्तथा ॥ ३१ ॥

विड्बृद्धिजानतीसारक्रियया विदक्षयोद्भवान् ॥

मेषाज्जमध्यकुलमाषयवमाषद्वयादिभिः ॥ ३२ ॥

मूत्रवृद्धिक्षयोत्थांश्च मेहकृच्छ्रचिकित्सया ॥

व्यायामाभ्यञ्जनस्वेदमद्यैः स्वेदक्षयोद्भवान् ॥ ३३ ॥

स्वस्थानस्थस्य कायाग्नेरंशा धातुषु संश्रिताः ॥

तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ॥ ३४ ॥

पूर्वो धातुः परं कुर्याद्बृद्धः क्षीणश्च तद्विधम् ॥

दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयन्त्युभये मलान् ॥ ३५ ॥

अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवहानि च ॥

मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ॥ ३६ ॥

ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् ॥

हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥ ३७ ॥

स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीषल्लोहितपीतकम् ॥

यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिंस्तिष्ठति तिष्ठति ॥ ३८ ॥

निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ॥

ओजः क्षीयेत कोपक्षुद्ध्यानशोकश्रमादिभिः ॥ ३९ ॥

बिभेति दुर्बलोऽभीक्षणं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ॥

विच्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत् क्षामश्च तत्क्षये ॥ ४० ॥

जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ॥

ओजोविवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥ ४१ ॥

यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु ॥

तत्तत्त्यजन् समक्षंश्च तौतौ बृद्धिक्षयौ जयेत ॥ ४२ ॥

कुर्वते हि रुचि दोषा विपरीतसमानयोः ॥

वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयन्त्यवुधास्तु न ॥ ४३ ॥

यथावलं यथास्व च दोषा वृद्धा वितन्वते ॥

रूपाणि जहति क्षीणा. समा. स्वं कर्म कुर्वते ॥ ४४ ॥

य एव देहस्य समा विवृच्छयै त एव दोषा विषमा वधाय ॥

यस्मादतस्ते हितचर्ययैव क्षयाद्विवृच्छेरिव रक्षणीयाः ॥ ४५ ॥

इत्यष्टागहृदयसहिताया सूत्रस्थाने एकादशोध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दोषभेदीयाध्याय व्याख्यास्यामः ।

पक्वाशयकटीसक्थिश्रोतास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ॥

स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाधान विशेषतः ॥ १ ॥

नाभिरामाशय. स्वेदो लसीका रुधिरं रसः ॥

दृक्स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेषतः ॥ २ ॥

उरःकण्ठशिर. क्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः ॥

मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य सुतरामुरः ॥ ३ ॥

प्राणादिभेदात् पञ्चात्मा वायुः प्राणोऽत्र मूर्च्छगः ॥

उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयोन्दियचित्तधृक् ॥ ४ ॥

धीवनक्षवथूद्धारनिःश्वासान्नाप्रवेशकृत् ॥

उरःस्थानमुदानस्य नासानाभिगलाश्चरेत् ॥ ५ ॥

वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाविलवर्णस्मृतिक्रियः ॥

व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः ॥ ६ ॥

गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ॥

प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिवद्धाः शरीरिणाम् ॥७॥

समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ॥

अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ ८ ॥

अपानोऽपानगः श्रोणिवस्तिमेद्गोरुगोचरः ॥

शुक्रार्त्तवशकृन्मूत्रगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ ९ ॥

पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ॥

पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तेजसगुणोदयात् ॥ १० ॥

त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ॥

पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ॥ ११ ॥

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ॥

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥ १२ ॥

आमाशयाश्रयं पित्तं रञ्जकं रसरञ्जनात् ॥

बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥ १३ ॥

साधकं हृद्गतं पित्तं रूपालोचनतः स्मृतम् ॥

दृक्स्थमालोचकं त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात् त्वचः ॥ १४ ॥

श्लेष्मा तु पञ्चधोरस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः ॥

हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ एवाम्बुकर्मणा ॥ १५ ॥

कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् ॥

अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा यस्त्वामाशयसंस्थितः ॥ १६ ॥

क्लेदक. सोऽन्नसङ्घातक्लेदनाद्रसबोधनात् ॥
 बोधको रसनास्थायी गिर.सस्थोऽक्षतर्पणात् ॥ १७ ॥
 तर्पक सन्धिसश्लेषाच्छ्लेषक. सन्धिषु स्थित ॥
 इति प्रायेण दोषाणा स्थानान्यविकृतात्मनांम् ॥ १८ ॥
 व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥
 उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायो. कुर्वन्ति सञ्चयम् ॥ १९ ॥
 शीतेन कोपमुष्णेन शम स्निग्धाद्यो गुणा. ॥
 शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्चय पित्तस्य कुर्वते ॥ २० ॥
 उष्णेन कोप मन्दाद्या शम शीतोपसहिता ॥
 शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वते श्लेष्मणश्चयम् ॥ २१ ॥
 उष्णेन कोपं तेनैव गुणा रूक्षादय शमम् ॥
 चयो वृद्धि स्वधाम्न्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ॥ २२ ॥
 विपरीतगुणेच्छा च कोपस्तून्मार्गगामिता ॥
 लिङ्गाना दर्शन स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसम्भव. ॥ २३ ॥
 चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ॥
 वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मण शिशिरादिषु ॥ २४ ॥
 चीयते लघुरूक्षाभिशोषधीभि समीरण ॥
 तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न कुप्यति ॥ २५ ॥
 अद्भिरम्लविपाकाभिरोपधीभिश्च तादृशम् ॥
 पित्त याति चय कोपं न तु कालस्य शैत्यत. ॥ २६ ॥
 चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधिभि. कफ. ॥
 तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्नत्वान्नं प्रकुप्यति ॥ २७ ॥

इति कालस्वभावोऽथमाहारादिवशात्पुनः ॥

चयादीन्यान्ति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ॥ २८ ॥

व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ॥

निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौघवत् ॥ २९ ॥

नानारूपैरसंख्यैर्विकारैः कुपिता मलाः ॥

तापयन्ति तनुं तस्मात्तद्धेतवाकृतिसाधनम् ॥ ३० ॥

शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ॥

दोषा एव हि सर्वेषा रोगाणामेकारणम् ॥ ३१ ॥

यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ॥

छायामत्येति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यदः ॥ ३२ ॥

विकारजातं विविधं त्रीन् गुणान्नातिवर्तते ॥

तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ॥ ३३ ॥

विकारजातं त्रीन् दोषांस्तेषां कोपे तु कारणम् ॥

अर्थैरसात्म्यैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ॥ ३४ ॥

हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत्पुनस्त्रिधा ॥

हीनोऽर्थेनेन्द्रियस्याल्पः संयोगः स्वेन नैव वा ॥ ३५ ॥

अतियोगोऽतिसंसर्गः सूक्ष्मभासुरभैरवम् ॥

अत्यासन्नातिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च ॥ ३६ ॥

यदक्षणा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः ॥

एवमत्युच्चपूत्यादीनिन्द्रियार्थान् यथायथम् ॥ ३७ ॥

विद्यात् कालस्तु शीतोष्णवर्षभेदात् त्रिधा मतः ॥

स हीनो हीनशीतादिरतियोगोऽतिलक्षणः ॥ ३८ ॥

मिथ्यायोगंस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्वलक्षणः ॥
 कायवाक्चित्तभेदेन कर्मापि विभजेत् त्रिधा ॥ ३९ ॥
 कायादिकर्मणा हीना प्रवृत्तिर्हीनसञ्ज्ञिका ॥
 अतियोगोऽतिवृत्तिस्तु वेगोदीरणधारणम् ॥ ४० ॥
 विषमाङ्गक्रियारम्भः पतनस्खलनादिकम् ॥
 भाषण सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च ॥ ४१ ॥
 कर्म प्राणातिपातादि दशधा यच्च निन्दितम् ॥
 मिथ्यायोगः समस्तोऽसाविह चामुत्र वा कृतम् ॥ ४२ ॥
 निदानमेतदोपाणा कुपितास्तेन नैकधा ॥
 कुर्वन्ति विविधान् व्याधीञ्छाखाकोष्ठास्थिसन्धिषु ॥ ४३ ॥
 शाखा रक्तादयस्त्वक् च बाह्यरोगायन हि तत् ॥
 तदाश्रया मपव्यङ्गगण्डालज्यर्वुदादय ॥ ४४ ॥
 वहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः ॥
 अन्तः कोष्ठो महास्रोतआमपक्वाशयाश्रयः ॥ ४५ ॥
 तत्स्थानाच्छर्यतीसारकासश्वासोदरज्वरा ॥
 अन्तर्भाग च शोफार्शोगुल्मवीसर्पविद्रधि ॥ ४६ ॥
 शिरोहृदयवस्त्यादिमर्माण्यस्थना च सन्धयः ॥
 तन्निवद्धा शिरास्नायुकण्डराद्याश्च मध्यमाः ॥ ४७ ॥
 रोगमार्गः स्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षवधार्दिताः ॥
 मूर्धादिरोगाः सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयः ॥ ४८ ॥
 स्वसव्यासव्यधस्वापसादरुकृतोदभेदनम् ॥
 सङ्गाङ्गभङ्गसङ्कोचवर्तहर्षणतर्षणम् ॥ ४९ ॥

कम्पपारुष्यसौषिर्यशोषस्पन्दनवेष्टनम् ॥

स्तम्भः कषायरसता वर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा ॥ ५० ॥

कर्माणि वायोः पित्तस्य दाहरागोष्पपाकिताः ॥

स्वेदः क्लेदः श्रुतिः कोथः सदनं सूच्छनं स्रदः ॥ ५१ ॥

कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पाण्डुरारुणवर्जितः ॥

श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकण्डुशीतत्वगौरवम् ॥ ५२ ॥

बन्धोपलेपस्तैमित्यशोफापत्तयतिनिद्रताः ॥

वर्णः श्वेतो रसौ स्वादुलवणौ चिरकारिता ॥ ५३ ॥

इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ॥

दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सस्यगुपलक्षयेत् ॥ ५४ ॥

व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नातान् प्रतिक्षणम् ॥

अभ्यासात् प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ॥ ५५ ॥

रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शाल्त्रादेव जायते ॥

दृष्टापचारजः कश्चित्कश्चित्पूर्वापरायजः ॥ ५६ ॥

तत्सङ्कराद्भवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ॥

यथा निदानदोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ॥ ५७ ॥

महारुभोऽल्पके हेतावान्तको दोषकर्मजः ॥

विपक्षशीलनात्पूर्वः कर्मजः कर्मसंक्षयात् ॥ ५८ ॥

गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मक्षयात्क्षयम् ॥

द्विधा स्वपरतन्त्रत्वाद्याधयोऽन्त्याः पुनर्द्विधा ॥ ५९ ॥

पूर्वजाः पूर्वरूपाख्या जाताः पश्चादुपद्रवाः ॥

यथा स्वजन्मोपशयाः स्वतन्त्राः स्पष्टलक्षणाः ॥ ६० ॥

विपरीतास्ततोऽन्ये तु विद्यादेव मलानपि ॥
 ताल्लक्षयेदवहितो विकुर्वाणान्प्रतिज्वरम् ॥ ६१ ॥
 तेषा प्रधानप्रशमे प्रशमो शाम्यतस्तथा ॥
 पश्चाच्चिकित्सेत्तूर्णं वा बलवन्तमुपद्रवम् ॥ ६२ ॥
 व्याधिक्लिष्टशरीरस्य पीडाकरतरो हि सः ॥
 विकारनामाकुशलो न जिह्नीयात्कदाचन ॥ ६३ ॥
 नहि सर्वविकाराणा नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थिति ॥
 स एव कुपितो दोष समुत्थानविशेषतः ॥ ६४ ॥
 स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान्कुरुते बहून् ॥
 तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ॥ ६५ ॥
 बुद्ध्वा हेतुविशेषाश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ॥
 दूष्य देश बल कालमनल प्रकृति वयः ॥ ६६ ॥
 सत्त्व सात्म्य तथाहारभवस्थाश्च पृथग्विधाः ॥
 सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्यैषा दोषौषधनिरूपणे ॥ ६७ ॥
 यो वर्तते चिकित्साया न स स्वलात् जातुचित् ॥
 गुर्वल्पव्याधिसस्थानं सत्त्वदेहवलावलात् ॥ ६८ ॥
 दृश्यतेऽप्यन्यथाकार तस्मिन्नवहितो भवेत् ॥
 गुरुं लघुमिति व्याधि कल्पयस्तु भिषग्ब्रुवः ॥ ६९ ॥
 अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते ॥
 ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम् ॥ ७० ॥

उदीरयेत्तरां रोगान्संशोधनमयोगतः ॥

शोधनं त्वतियोगेन विपरीतं विपर्यये ॥ ७१ ॥

क्षिणुयान्न मलानेव केवलं वपुरस्यति ॥

अतौऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ॥ ७२ ॥

तथा युञ्जीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम् ॥

वक्ष्यन्तेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ ७३ ॥

पृथक् त्रीन्विद्धि संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव ॥

त्रीनेव समया वृद्ध्या षडेकस्यातिशायने ॥ ७४ ॥

त्रयोदश समस्तेषु षड् द्व्येकातिशयेन तु ॥

एकं तुल्याधिकैः षट् च तारतम्यविकल्पनात् ॥ ७५ ॥

पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतः ॥

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते पुनश्च षट् ॥ ७६ ॥

एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्यययाऽपि ते ॥

भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टास्त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणम् ॥ ७७ ॥

संसर्गाद्रसरुधिरादिभिस्तथैषां

दोषास्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ॥

आनृत्यं तरतमयोगतश्च याता-

जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥ ७८ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्याय व्याख्यास्यामः ।
 वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः सशोधनं मृदु ॥
 स्वाद्वम्ललवणोष्णानि भोज्यान्यभ्यङ्गमर्दनम् ॥ १ ॥
 वेष्टनं त्रासनं सेको मद्यः पैष्टिकगौडिकम् ॥
 स्निग्धोष्णा वस्तयो वस्तिनियमः सुखशीलता ॥ २ ॥
 दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्चानेकयोःनयः ॥
 विशेषान्मेध्यपिशितरसतैलानुवासनम् ॥ ३ ॥
 पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम् ॥
 स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥ ४ ॥
 सुगन्धशीतहृद्यानां गन्धानामुपसेवनम् ॥
 कण्ठे गुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः ॥ ५ ॥
 कर्पूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणेक्षणे ॥
 प्रदोषश्चन्द्रमाः सौधं हारिः गीतं हिमोऽनिलः ॥ ६ ॥
 अयन्त्रणसुखं मित्रं पुत्रं सन्दिग्धसुग्धवाक् ॥
 छन्दानुवर्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥ ७ ॥
 शीताम्बुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः ॥
 सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते ॥ ८ ॥
 साम्भोजजलतीरान्ते कायमाने द्रुमाकुले ॥
 सौम्या भावाः पयः सर्पिर्विरेकश्च विशेषतः ॥ ९ ॥

श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ॥

अन्नं रूक्षाल्पतीक्ष्णोक्षं कटुतिक्तकपायकम् ॥ १० ॥

दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिप्रजागरः ॥

अनेकरूपो व्यायामश्चिन्ता रूक्षं विमर्दनम् ॥ ११ ॥

विशेषाद्भसनं यूपः क्षौद्रं मेदोघ्नमौषधम् ॥

धूमोपवासगण्डूषा निःसुखत्वं सुखाय च ॥ १२ ॥

उपक्रमः पृथग्दोषान्योऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ॥

संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं विकल्पयेत् ॥ १३ ॥

श्लेष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कफमारुते ॥

मरुतो योगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः ॥ १४ ॥

चय एव जयेदोषं कुपितं त्वविरोधयन् ॥

सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥ १५ ॥

प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योऽन्यमन्यसुदीरयेत् ॥

नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ १६ ॥

व्यायामाद्दूष्मणस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ॥

कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ १७ ॥

दोषा यान्ति तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात् ॥

वृद्ध्याभिष्यन्दनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ॥ १८ ॥

तत्रस्थाश्च विलम्बेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥

ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि ॥ १९ ॥

तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु च ॥

कुर्याच्चिकित्सा स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु ॥ २० ॥

आगन्तुं शमयेदोष स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ॥
 प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुराश्चिरम् ॥ २१ ॥
 कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाश्लिवलविक्रियाम् ॥
 शमयेत्तान्प्रयोगेण सुख वा कोष्ठमानयेत् ॥ २२ ॥
 ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नाश्च यथासन्न विनिर्हरेत् ॥
 स्रोतोरोधवलभ्रशगौरवानिलमूढता ॥ २३ ॥
 आलस्यापाक्तिनिष्ठीवमलसङ्गारुचिक्रमा. ॥
 लिङ्गं मलाना सामाना निरामाणा विपर्यय. ॥ २४ ॥
 ऊष्मणोऽल्पवलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ॥
 दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ २५ ॥
 अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ॥
 कोद्रवेभ्यो विषस्येव वदन्त्यामस्य सम्भवम् ॥ २६ ॥
 आमैः तेन सम्पृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिता. ॥
 सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥ २७ ॥
 सर्वदेहप्रविसृतान्सामान्दोषान्न निर्हरेत् ॥
 लीनान्धातुष्वनुत्क्रिष्टान्फलादाभाद्रसानिव ॥ २८ ॥
 आश्रयस्य हि नाशाय तं स्युर्दुर्निर्हरत्वत ॥
 पाचनैर्दीपनै स्नेहैस्तान्स्वेदैश्च परिष्कृतान् ॥ २९ ॥
 शोधयेच्छोधनैः काले यथासन्न यथावलम् ॥
 हन्त्याशु युक्तं वस्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥ ३० ॥
 घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूतान् पक्वाधानाद्गुदेन च ॥
 उत्क्रिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान् वहत. स्वयम् ॥ ३१ ॥

धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्ते हि रोगदाः ॥
 प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ॥ ३२ ॥
 विबद्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयेन्निर्हरेत् वा ॥
 श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ॥ ३३ ॥
 ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनांशु निर्हरेत् ॥
 अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ॥ ३४ ॥
 सन्धौ साधारणे तेषां दुष्टान् दोषान् विशोधयेत् ॥
 स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ३५ ॥
 कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ॥
 प्रयोजयेत् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥ ३६ ॥
 युञ्ज्यादनन्नमन्नादौ मध्येऽन्ते कवलान्तरे ॥
 आसेऽप्रासे मुहुः सान्नं सामुद्रं निशि चोषधम् ॥ ३७ ॥
 कफोद्रेके गदो नान्नं बलिनो रोगरोगिणोः ॥
 अन्नादौ विगुणेऽपानेसमाने मध्य इष्यते ॥ ३८ ॥
 व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य सायमाशस्य तत्तरे ॥
 प्रासप्रासान्तयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिऽश्वनि ॥ ३९ ॥
 मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिध्मात्तृश्ववासकासिषु ॥
 योज्यं सभोज्यं भैषज्यं भोज्यैः श्वित्रैररोचके ॥ ४० ॥
 कम्पाक्षेपकहिध्मासु सामुद्रं लघुभोजिनाम् ॥
 ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्याय व्याख्यास्यामः ।

उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद् द्विधैवोपक्रमो मतः ॥

एकः सन्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥ १ ॥

वृंहणो लङ्घनश्चेति तत्पर्यायावुदाहृतौ ॥

वृंहण यद्वृहत्त्वाय लङ्घनं लाघवाय यत् ॥ २ ॥

देहस्य भवतः प्रायो भौमापमितरच्च ते ॥

स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदन स्तम्भन च यत् ॥ ३ ॥

भूताना तदपि द्वैध्याद् द्वितय नातिवर्त्तते ॥

शोधन शमन चेति द्विधा तत्रापि लङ्घनम् ॥ ४ ॥

यदीरयेद्द्विदोषान्पञ्चधा शोधनञ्च तत् ॥

निरूहो वमन कायशिरोरकोऽस्त्रविस्तृतिः ॥ ५ ॥

न शोधयति यदोषान्समान्नोदीरयत्यपि ॥

समीकरोति विषमाञ्छमन तच्च सप्तधा ॥ ६ ॥

पाचन दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामातपमारुता ॥

वृंहण शमन त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ॥ ७ ॥

वृंहयेद्व्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोककर्शितान् ॥

भाराध्वोरक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवातलान् ॥ ८ ॥

गर्भिणीसूतिकावालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ॥

मासक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धवस्तिभिः ॥ ९ ॥

स्वप्नशय्यासुखाव्यंगस्नाननिर्वृतिहर्षणैः ॥
 मेहामदोषातिस्निग्धज्वरोरुस्तम्भकुष्ठिनः ॥ १० ॥
 विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकण्ठाक्षिरोगिणः ॥
 स्थूलांश्च लङ्घयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि ॥ ११ ॥
 तत्र संशोधनैः स्थौल्यवलपित्तकफाधिकान् ॥
 आमदोषज्वरच्छर्दिंरतीसारहृदामयैः ॥ १२ ॥
 विवन्धगौरवोद्गारहृल्लासादिभिरातुरान् ॥
 मध्यस्थौल्यादिकान्शायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥ १३ ॥
 एभिरेवामयैरार्तान् हीनस्थौल्यवलादिकान् ॥
 क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्तान्मध्यवलैर्दृढान् ॥ १४ ॥
 समीरणातपायासैः किमुतालपवलैर्नरान् ॥
 न बृंहयेल्लङ्घनीयान्बृह्यांस्तु मृदु लङ्घयेत् ॥ १५ ॥
 युक्त्या वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् ॥
 बृंहिते स्याद्दलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसंक्षयः ॥ १६ ॥
 विमलेन्द्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ॥
 क्षुत्तृप्सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता ॥ १७ ॥
 व्याधिमाद्वममुत्साहस्तन्द्रानाशश्च लङ्घिते ॥
 अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ॥ १८ ॥
 अतिस्थौल्यातिकाश्यादीन्वक्ष्यन्ते ते च सौषधाः ॥
 रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिबृंहितलङ्घिते ॥ १९ ॥
 अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगन्दरान् ॥
 काससंन्यासकृच्छ्रामकुष्ठादीनतिदारुणान् ॥ २० ॥

तत्र मेदोऽनिलश्लेष्मनाशन सर्वमिष्यते ॥
 कुलत्थजूर्णत्रयामाकयवमुद्गमधूदकम् ॥ २१ ॥
 मस्तुदण्डाहतारिष्टचिन्ताशोधनजागरम् ॥
 मधुना त्रिफला लिह्याद्गुड्चीमभया घनम् ॥ २२ ॥
 रसाञ्जनस्य महत पञ्चमूलस्य गुग्गुलो ॥
 शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसा हितः ॥ २३ ॥
 विडङ्ग नागर क्षारः काललोहरजो मधु ॥
 यवामलकचूर्णञ्च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ २४ ॥
 व्योषकट्वीवराशियुविड दगतिविपास्थिराः ॥
 हिङ्गुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रका ॥ २५ ॥
 निशे वृहत्यौ हपुषा पाठामूलञ्च केम्बुकात् ॥
 एषा चूर्णं मधुघृततैलञ्च सदृशाशकम् ॥ २६ ॥
 सक्तुभि पोडशगुणैर्युक्त पीत निहन्ति तत् ॥
 अतिस्थौल्यादिकान्सर्वान् रोगानन्याश्च तद्विधान् ॥ २७ ॥
 हृद्रोगकामलाञ्जिवत्रश्वासकासगलग्रहान् ॥
 बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २८ ॥
 अतिकार्ष्य भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ॥
 स्नेहाग्निनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्रौजःक्षुत्स्वरक्षयः ॥ २९ ॥
 वस्तिहृन्मूर्च्छजड्घोरुत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः ॥
 प्रलापोर्वानिलग्लानिच्छर्दिं पर्वास्थिभेदनम् ॥ ३० ॥
 विण्मूत्रादिग्रहाद्याश्च जायन्तेऽतिविलङ्घनात् ॥
 काठ्यमेव वर स्थौल्यान्नहि स्थूलस्य भेषजम् ॥ ३१ ॥

बृंहणं लङ्घनं नालमतिभेदोऽग्निवातजित् ॥
 मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन विनश्यति ॥ ३२ ॥
 क्रशिमा स्थविमात्यन्तविपरीतनिषेवणैः ॥
 योजयेद्बृंहणं तत्र सर्वं पानान्नभेषजम् ॥ ३३ ॥
 अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तर्पणेन च ॥
 स्वप्नप्रसङ्गाच्च कृशो वराह इव पुष्यति ॥ ३४ ॥
 न हि मांससमं किञ्चिदन्यदेहबृहत्त्वकृतं ॥
 मांसादमांसं मांसेन समुभृतत्वाद्विशेषतः ॥ ३५ ॥
 गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ॥
 यत्रगोधूममुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥ ३६ ॥
 दोषगत्यातिरिच्यन्ते ग्राहिभेद्यादिभेदतः ॥
 उपक्रमा न ते द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥ ३७ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायां सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पंचदशोऽध्यायः ।

अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 मदनंमधुकलम्बानिस्वविम्बीविशाला-
 त्रपुसकुटजमूर्वादिवदालीकृमिघ्नम् ॥
 विदुलदहनचित्राः कोशवत्यौ करञ्जः
 कणलवणवचैलासर्षपाश्छर्दनानि ॥ १ ॥

निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी-
 श्लुकशङ्खिनीनीलिनितिल्वकानि ॥
 शम्याककम्पिल्लकहेमदुग्धा-
 दुग्ध च मूत्र च विरेचनानि ॥ २ ॥
 मदनकुटजकुष्ठदेवदाली-
 मधुकवचादशमूलदारुरास्ना. ॥
 यवमिसिकृतवेधगं कुलत्थो
 मधुलवण त्रिवृतानिरूहणानि ॥ ३ ॥
 वेष्टापामार्गव्योषदावीसुराला
 वीजं शैरीष वार्हत शैग्रव च ॥
 सारो माधुक सैन्धव ताक्षर्यशैल
 त्रुटयो पृथ्वीका शोधयन्त्युत्तमाङ्गम् ॥ ४ ॥
 भद्रदारु नत कुष्ठं दशमूल वलाद्वयम् ॥
 गयु वीरतरादिश्च विदार्यादिश्च नाशयेत् ॥ ५ ॥
 दूर्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्ता
 गुन्द्राऽभीरु गीतपाकी प्रियङ्गुः ॥
 न्यग्रोधोधादिः पद्मकादि स्थिरे द्वे
 पद्म वन्य सारिवादिश्च पित्तम् ॥ ६ ॥
 आरग्वधादिरर्कादिर्मुष्ककाथोसनादिक ॥
 सुरसादिः समस्तादिर्वत्सकादिर्वलासजित् ॥ ७ ॥
 जीवन्ती काकोल्यौ मेढे द्वे मुद्गमापपण्यौ च ॥
 ऋषभकजीवकमधुकं चेतिसगणो जीवनीयाख्यः ॥ ८ ॥

विदारिपञ्चाङ्गुलवृश्चिकाली वृश्चीवदेवाह्वयगूर्पपर्ण्यः ॥

कण्डूकरीजीवनह्रस्वसंज्ञे द्वे पञ्चकेगोपसुतात्रिपादी ॥१॥

विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्तहा ॥

शोषगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ १० ॥

सारिवोशीरकाश्मर्यमधूकशिशिरद्वयम् ॥

चष्ठीपरूषकं हन्ति दाहपित्तास्रतृड्ज्वरान् ॥ ११ ॥

पद्मकपुण्ड्रौ वृद्धितुगर्द्ध्यः शृंग्यमृतादशजीवनसंज्ञाः ॥

स्तन्यकरा घ्नन्तरिणपित्तं प्रीणनजीवनबृंहणवृष्याः ॥१२॥

परूषकं वरा द्राक्षा कट्फलं कतकाफलम् ॥

राजाहं दाडिमं शाकं तृणमूत्रामयवातजित् ॥ १३ ॥

अञ्जनं फलिनी मासी पत्रोत्पलरसाञ्जनम् ॥

सैलामधुकनागाहं विषान्तर्दाहपित्तनुत् ॥ १४ ॥

पटोलकटुरोहिणी चन्दनं मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितम् ॥

निहन्ति कफपित्तकुष्ठज्वरान् विषं विसिमरोचकं कामलाम् ॥१५॥

गुडूचीपद्मकारिष्टधानका रक्तचन्दनम् ॥

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमन्निकृत् ॥ १६ ॥

आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिका-

निम्बामृतामधुरसाश्रुववृक्षपाठाः ॥

भूनिम्बसैर्यकपटोलकरञ्जयुग्मं

सप्तच्छदाग्निसुषवीफलबाणघोण्टाः ॥ १७ ॥

आरग्वधादिर्जयतिच्छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ॥

कफं कण्डूं प्रमेहं च दुष्टत्रणविशोधनः ॥ १८ ॥

असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्या-
खदिरकदरभण्डीशिशपामेषशृङ्गध' ॥

त्रिहिमतलपलाशा जोंगक. शाकशालौ
क्रमुकधवकुलिगच्छागकर्णाश्वकर्णा. ॥ १९ ॥

असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीन् ॥

पाण्डुरोगं प्रमेह च मेदोदोषनिवर्हण. ॥ २० ॥

वरणसैर्यकेयुग्मशतावरीदहनमोरटविल्वविषाणिका ॥

द्विवृहतीद्विकरञ्जयाद्वय वहलपल्लवदर्भरुजाकरा ॥ २१ ॥

वरणादि कफं मेदो मन्दाश्लित्वं नियच्छति ॥

अधोवात शिरःशूलं गुल्मं चान्त सविद्रधिम् ॥ २२ ॥

उपकस्तुत्थक हिगु कासीसद्वयसैन्धवम् ॥

सगिलाजन्तु कृच्छ्राश्मगुल्ममेद.कफापहम् ॥ २३ ॥

वेह्यन्तरारणिकवृकवृषाञ्जभेद-

गोकण्ठकोत्कटसहाचरवाणकाशा ॥

कक्षादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा-

भल्लकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः ॥ २४ ॥

वर्गो वीरतराद्योऽय हन्ति वातकृतान्गदान् ॥

अञ्जमरीशर्करामूत्रकृच्छ्रघातरुजाहर ॥ २५ ॥

रोध्रशावरकरोध्रपलाशाजिगिणीसरलकटूफलयुक्ताः ॥

कुत्सिताम्बकदलीगतशोकासैलवालुपरिपेलवमोचाः ॥ २६ ॥

एष रोध्रादिको नाम मेद.कफहरो गणः ॥

योनिदोषहर. स्तम्भी वण्यो विषविनाशन. ॥ २७ ॥

अर्कालर्को नागदन्ती विशल्या
 भार्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्या ॥
 प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या
 श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥ २८ ॥
 अथमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ॥
 कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्वृणशोधनः ॥ २९ ॥
 सुरसयुगफणिजं कालमालाविडङ्गं
 खरबुसवृषकर्णीकटूफलं कासमर्दः ॥
 क्षवकसरसिभाङ्गी कामुका काकमाची-
 कुलहलविषमुष्ठी भूस्तृणो भूतकेशी ॥ ३० ॥
 सुरसादिगणः श्लेष्ममेदःक्रिमिनिषूदनः ॥
 प्रतिद्वयाथारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥ ३१ ॥
 मुष्ककस्नुग्वराद्रीपिपलाशधवशिशपाः ॥
 गुल्ममेहप्रमरीपाण्डुमेदोऽर्शःकफशुक्रजित् ॥ ३२ ॥
 वत्सकमूर्वाभाङ्गीकटुकामरिचं घृणप्रिया च गण्डीरम् ॥
 एलापाठाजाजीकहङ्गफलाजमोदसिद्धार्थवचाः ॥ ३३ ॥
 जीरकहिङ्गुविडङ्गं पशुगन्धा पञ्चकोलकं हन्ति ॥
 चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नाम्नः ॥ ३४ ॥
 वचाजलददेवाह्वनागरातिविषाभयाः ॥
 हरिद्राद्वययष्ट्याहकलशीकुटजोद्भवाः ॥ ३५ ॥
 वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ ॥
 मेदःकफाद्यपवनस्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥ ३६ ॥

प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्मापद्माद्रजो योजनवल्लयनन्ता ॥
मानद्रुमो मोचरस.समद्गा पुत्रागशीतं मदनीयहेतुः ॥३७॥

अम्बुष्ठा मधुकं नमस्फुरीनन्दीवृक्षपलाशकच्छुरा ॥

रोध्र वातकिचिल्वपेशिके कट्फ. कमलोद्भवं रज. ॥ ३८ ॥

गणौ प्रियङ्ग्वम्बुष्ठादी पक्वार्तासारनाशनौ ॥

सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ ३९ ॥

मुस्तावचाग्निद्विनिशाद्वितिकाभल्लातपाठात्रिफलविशाख्याः

कुष्ठ त्रुटी हैमवती च योनिस्तन्त्यामयघ्ना मलपाचनाश्च ४०

न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्म

जम्बूद्वयार्जुनकपीतनसोमवल्का ॥

पृक्षाम्रवञ्जुलपियालपलाशनन्दी

कोलीकदम्बविरलामधुकमधूकम् ॥ ४१ ॥

न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्य सग्राही भग्नसाधन. ॥

मेद पित्तास्रतृद्दाहयोनिरोगनिवर्हण. ॥ ४२ ॥

एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनीमासीजलध्यामकं

स्पृक्काचौरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीरसाः ॥

शुक्तिव्याघ्रनखो महाहमगुरु श्रीवासक कुङ्कुमम्

चण्डागुग्गुलुदेवधूपखपुरा पुत्रागनागाह्वयम् ॥ ४३ ॥

एलादिको वातकफौ विषश्च विनियच्छति ॥

वर्णप्रसादनः कण्डूपिटिकाकोठनाशन. ॥ ४४ ॥

श्यामा दन्ती द्रवन्ती क्रमुककुटरणी शखिनी चर्मसाह्व

स्वर्णक्षीरी गवाक्षी शिखरिरजनकच्छिन्नरोहाकरञ्जाः ॥

वस्तान्त्री व्याधिघातो बहलबहुरसस्तीक्षणवृक्षात्फलानि
 श्यामाद्यो हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफो हृद्रुजं सूत्रकृच्छ्रम् ४५
 त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ॥

युञ्ज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकम् ॥ ४६ ॥

एते वर्गा दोषदूष्याद्यपेक्ष्य
 कल्ककाथस्नेहलेहादियुक्ताः ॥

पानेनस्येऽन्वासनेऽन्तर्बहिर्वा

लेपाभ्यंगैर्घ्नन्ति रोगान्सुकृच्छ्रान् ॥ ४७ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहिताया सूत्रस्थाने पंचदशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

गुरुशीतसरस्निग्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ॥

औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणम् ॥ १ ॥

सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ॥

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ २ ॥

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ॥

घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोऽपि च ॥ ३ ॥

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ॥ ४ ॥

वृद्धबालाबलकृशा रूक्षाः क्षीणास्त्रेतसः ॥

वातार्त्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ॥ ५ ॥

स्नेह्या नत्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ॥
 ऊरुस्तम्भातिसारामगलरोगगरोदरै ॥ ६ ॥
 मूर्च्छार्च्छर्द्यरुचिश्लेष्मत्तृष्णामद्यैश्च पीडिता ॥
 अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ॥ ७ ॥
 तत्र धीस्मृतिमेधाशिकाक्षिणा अस्यते घृतम् ॥
 ग्रन्थिनाडीकृमिश्लेष्ममेढोमारुतरोगिषु ॥ ८ ॥
 तैल लाघवदाढ्यार्थिक्रकोष्ठेषु देहिषु ॥
 वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥ ९ ॥
 रूक्षक्लेशक्षमात्यग्निवातावृतपथेषु च ॥
 शेषौ वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥ १० ॥
 तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ॥
 तैल प्रावृषि वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माधवे ॥ ११ ॥
 ऋतौ साधारणे स्नेह शस्तोऽह्नि विमले रवौ ॥
 तैल त्वराया शीतेऽपि घर्मेपि च घृत निशि ॥ १२ ॥
 निश्येव पित्ते पवने ससर्गे पित्तवत्यपि ॥
 निश्यन्यथा वातकफाद्भोगाः स्यु पित्ततो दिवा ॥ १३ ॥
 युक्त्यावचारयेत्स्नेह भक्ष्याद्यन्नेन वास्तिभि ॥
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूपमूर्च्छकर्णाक्षितर्पणैः ॥ १४ ॥
 रसभेदैककत्वाभ्या चतुःषष्टिर्विचारणाः ॥
 स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ॥ १५ ॥
 यथोक्तेहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ॥
 स्नेहस्य कल्पः सश्रेष्ठः स्नेहकर्माशुसाधनात् ॥ १६ ॥

द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ॥
 ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च हसीयसीम् ॥१७॥
 कल्पयेदीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु हसीयसीम् ॥
 ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ॥ १८ ॥
 शमनः क्षुद्रतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥
 बृंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तोऽल्पो हितः स च ॥ १९ ॥
 बालवृद्धपिपासार्त्तस्नेहद्विण्मद्यशीलिषु ॥
 स्त्रीस्नेहन्नित्यमन्दाग्निस्खितक्लेशभीरुषु ॥ २० ॥
 मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च ॥
 प्राङ्मध्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ॥ २१ ॥
 व्याधीञ्जयेद्वलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम् ॥
 वार्युष्णमच्छेऽनुपिवेत्स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ २२ ॥
 आस्योपलेपशुद्धयै च तौवशरुष्करे न तु ॥
 जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिवेत् ॥ २३ ॥
 तौ द्वारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ॥
 भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् इवः पिवन्पीतवानपि ॥२४॥
 द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम् ॥
 उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ २५ ॥
 न वेगरोधी व्यायामक्रोधशाकेहिमात्तपान् ॥
 प्रवातयानयानाध्वभाष्याभ्यासनसंस्थितिः ॥ २६ ॥
 नीचात्युच्चोपधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च ॥
 यान्यहानि पिवेत्तानि तावन्त्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥२७॥

सर्वकर्मस्त्रय प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः ॥
 उपचारस्तु शमने कार्यं स्नेहे विरिक्तवत् ॥ २८ ॥
 त्र्यहमच्छ मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिवेत् ॥
 सम्यक् स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मी भवेत्परम् ॥ २९ ॥
 वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसहतम् ॥
 स्नेहोद्वेगं क्लमः सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥ ३० ॥
 अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्रगुदस्त्रवाः ॥
 अमात्रयाऽहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ ३१ ॥
 स्नेहं करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तम्भाविसङ्गता ॥
 कण्डुकुष्ठज्वरोत्क्लेशशूलानाहभ्रमादिकान् ॥ ३२ ॥
 क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजम् ॥
 तत्कारिष्ठं खलोद्वालवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३३ ॥
 पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलुः ॥
 यथास्व प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥ ३४ ॥
 विरूक्षणे लङ्घनवत् कृतातिकृतलक्षणम् ॥
 स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत् ॥ ३५ ॥
 स्निग्धत्र्यहं स्थितं कुर्याद्विरेकं वसनं पुनः ॥
 एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेद्यं तत्करैः ॥ ३६ ॥
 मासला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विपमाश्रयः ॥
 स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रूक्षयेत्ततः ॥ ३७ ॥
 संस्नेह्यं शोधयेदेव स्नेहव्यापन्नं जायते ॥
 अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्स्यता गतः ॥ ३८ ॥

बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ॥
 योगानिमाननुद्वेगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३९ ॥
 प्राज्यमांसरसास्तेषु पेया वा स्नेहभर्जिता ॥
 तिलचूर्णश्च सस्नेहफाणितः कृशरा तथा ॥ ४० ॥
 क्षीरपेया घृताढ्योष्णा दध्नी वा सगुडः सरः ॥
 पेया च पञ्चप्रसृता स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैः ॥ ४१ ॥
 सप्तैते स्नेहनाः सद्यः स्नेहाश्च लवणोल्बणाः ॥
 तद्धयभिस्यन्धरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ४२ ॥
 गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरादधि ॥
 कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥
 त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान् ॥
 स्नेहान् यथास्वमैतेषां योजयेदविकारिणः ॥
 क्षीणानां त्वामयैरग्निदहसन्धुक्षणक्षमान् ॥ ४४ ॥
 दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्वलवर्णयुक्तः ॥
 दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४५ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थाने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदविधिसध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाच्चतुर्विधः ॥
 तापोऽग्निस्तप्तवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ १ ॥

उपनाहोवचाकिण्वशताह्वादेवदारुभि ॥
 धान्यै. समस्तैर्गन्धैश्च रास्नैरण्डजटामिषैः ॥ २ ॥
 उद्रिकलवणै. स्नेहचुक्रतक्रपय.प्लुतै. ॥
 केवले पवने श्लेष्मससृष्टे सुरसादिभिः ॥ ३ ॥
 पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु साल्वणारुख्यै. पुन पुन ॥
 स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरपूतिभि. ॥ ४ ॥
 अलाभे वातजित्पत्रकौशियाविकशाटकै ॥
 रात्रौ वद्ध दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ॥ ५ ॥
 ऊष्मा तूत्कारिकालोष्टकपालोपलपासुभिः ॥
 पत्रभंगेन धान्येन करीपसिकतातुषै. ॥ ६ ॥
 अनेकोपायसन्तसै. प्रयोज्यो देशकालत ॥
 शिशुवीरणकैरण्डकारञ्जसुरसार्जकात् ॥ ७ ॥
 शिरीषवासावशार्कमालतीदीर्घवृन्तत ॥
 पत्रभगैर्वचाद्यैश्च मासैश्चानूपवारिजै. ॥ ८ ॥
 दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ॥
 स्नेहवद्भि सुराशुक्तवारिक्षीरादिसाधितै. ॥ ९ ॥
 कुम्भीर्गलन्तीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ॥
 वाससाच्छादित गात्र स्निग्ध सिञ्चेद्यथासुखम् ॥ १० ॥
 तेरेव वा द्रवै. पूर्ण कुण्डं सर्वाङ्गोऽनिले ॥ ११ ॥
 अवगाह्यातुरस्तिष्ठेदर्श.कृच्छ्रादिरुक्षु च ॥
 निवातेऽन्तर्वहि. स्निग्धो जीर्णान्न. स्वेदमाचरेत् ॥ १२ ॥

व्याधिव्याधितदेशर्तुवशान्मध्यवरावरम् ॥

कफार्तो रूक्षणं रूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले ॥ १३ ॥

आमाशयगते वायौ कफे पक्काशयाश्रिते ॥

रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ॥ १४ ॥

अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृग्मुष्कहृदये न वा ॥

शतिशूलक्षये स्विन्नो जातेऽङ्गानां च मारद्वे ॥ १५ ॥

स्याच्छनैर्मृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ॥

पित्तास्त्रकोपतृणमूर्च्छास्वराङ्गसदनभ्रमाः ॥ १६ ॥

सन्धिपीडाज्वरश्यावस्त्रमंडलदर्शनम् ॥

स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तम्भनसौपधम् ॥ १७ ॥

विषक्षाराग्न्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ॥

स्वेदनं गुरुतीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनसन्न्यथा ॥ १८ ॥

द्रवस्थिरस्वरस्निग्धरूक्षसूक्ष्मं च भेषजम् ॥

स्वेदनं स्तम्भनं श्लक्ष्णं रूक्षसूक्ष्मसरद्रवम् ॥ १९ ॥

प्रायस्तित्तं कषायं च सधुरं च समासतः ॥

स्तम्भितः स्याद्वले लब्धे यथोक्तामयसङ्क्षयात् ॥ २० ॥

स्तम्भत्वकूटनायुसङ्घोचकरूपहृद्वाग्धनुग्रहैः ॥

पादोष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ॥ २१ ॥

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ॥

स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥ २२ ॥

तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः ॥

पीतदुग्धदधिस्नेहसधून्कृतविरेचनान् ॥ २३ ॥

भ्रष्टदग्धगुदग्लानिक्रोधशोकभयान्वितान् ॥

क्षुत्तृष्णाकामलापाण्डुमेहिन. पित्तपीडितान् ॥ २४ ॥

गर्भिणी पुष्पिता सूता मृदु चात्ययिके गदे ॥

श्वासकासप्रतिश्यायहिध्माध्मानत्रिवन्धिषु ॥ २५ ॥

स्वरभेदानिलव्याधिश्लेष्मामस्तम्भगौरवे ॥

अङ्गमर्दकटीपाश्वर्षपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ॥ २६ ॥

महत्त्वे मुष्कयो. खल्यामायामे वातकण्टके ॥

सूत्रकृच्छ्रर्वुडग्रन्थिशुक्राघाताढ्यमारुते ॥ २७ ॥

स्वेद यथायथ कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥

स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते सेदः कफावृते ॥ २८ ॥

निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरण भयम् ॥

उपानाहाहवक्रोधभूरिपान क्षुवातप ॥ २९ ॥

स्नेहक्लिन्ना कोष्ठगा धातुगा वा

स्रोतोलीना ये च शाखास्थि सस्था ॥

दोषा स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठ

नीता. सम्यक्शुद्धिं भिर्निर्हियन्ते ॥ ३० ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थाने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो वसनविरेचनविधिसध्याय व्याख्यास्यामः ।

कफे विद व्याद्मन् सयोगे वा कफोल्बणे ॥

तद्वद्विरेचन पित्ते विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥

नवज्वरातिसाराधःपित्तासृत्राजयक्षिमणः ॥
 कुष्ठमेहापचीग्रन्थिश्लीपदोन्मादकासिनः ॥ २ ॥
 श्वासहृल्लासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ॥
 अवस्या गर्भिणी रूक्षः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥ ३ ॥
 बालवृद्धकृशस्थूलहृद्रोगिक्षतदुर्बलाः ॥
 प्रसक्तवमथुप्लीहतिमिरक्रिमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वस्त्रदत्तवस्तिहतस्वराः ॥
 सूत्राघात्युदरी गुल्मी दुर्वसोऽत्यग्निर्शंसः ॥ ५ ॥
 उदावर्त्तभ्रमाष्ठीलापाश्वरुग्वातरोगिणः ॥
 ऋते विषगराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥
 प्रसक्तवमथोः पूर्वे प्रायेणामज्वरोऽपि च ॥
 धूमान्तैः कर्मभिर्वर्ज्याः सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ७ ॥
 विरेकसाध्या गुल्माशोविस्फोटव्यंगकामलाः ॥
 जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिप्लीहहलीमकाः ॥ ८ ॥
 विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यन्दः पक्काशयव्यथा ॥
 योनिशुक्राशया रोगाः कोष्ठगाः कृमयो व्रणाः ॥ ९ ॥
 वातास्त्रसूर्ध्वगं रक्तं सूत्राघातः शकृद्ग्रहः ॥
 वस्याश्च कुष्ठमेहाद्या न तु रेच्यो नवज्वरी ॥ १० ॥
 अल्पाग्न्यधोगपित्तास्त्रक्षतपाय्वतिसारिणः ॥
 सशलयास्थापितक्रूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ॥ ११ ॥
 अथ साधारणे काले स्निग्धस्विन्नं यथाविधि ॥
 श्रोवम्यमुत्क्लिष्टकफं मत्स्यमाषतिलादिभिः ॥ १२ ॥

निशा सुप्त सुजीर्णान्न पूर्वाह्नि कृतमगलम् ॥
 निरन्नमीपस्तिग्ध वा पेयया पीतसर्पिपम् ॥ १३ ॥
 वृद्धवालावलक्लीवभीरुन्नोरोगानुरोधतः ॥
 आकण्ठ पायितान्मद्यं क्षीरमिक्षुरस रसम् ॥ १४ ॥
 यथाविकारविहिता मधुसैन्धवसयुताम् ॥
 कोष्ठ विभज्य भैषज्यमात्रा मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥ १५ ॥
 ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानला ॥
 ऋषय सौषधिग्रामा भूतसघाश्च पान्तु व ॥ १६ ॥
 रसायनमिवर्षीणाममराणामिवामृतम् ॥
 सुधेवोत्तमनागाना भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ १७ ॥
 ॐ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्यप्रभराजाय ॥
 तथागतायार्हते सम्यक् सम्बुद्धाय । तद्यथा ॥
 ॐ भैषज्ये भैषज्ये महाभैषज्ये समुद्भूते स्वाहा ॥
 प्राङ्मुख पाययेत् पीत मुहूर्त्तमनुपालयेत् ॥
 तन्मना जातहृत्प्रसेकच्छर्दयेत्तत ॥ १८ ॥
 अङ्गुलिभ्यामनायस्तौ नालेन मृदुनाथ वा ॥
 गलताल्वरुजन्वेगानप्रवृत्तान्प्रवर्त्तयन् ॥ १९ ॥
 प्रवर्त्तयन् प्रवृत्ताश्च जानुतुल्यासने स्थितः ॥
 उभे पार्श्वे ललाटश्च वमतश्चास्य धारयेत् ॥ २० ॥
 प्रपीडयेत्तथा नाभि पृष्ठश्च प्रतिलोमतः ॥
 कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ॥ २१ ॥

जमेस्त्रिगुधाकललवणैः संसृष्टे मरुता कफे ॥
 पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् ॥ २२ ॥
 हीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः ॥
 वसेत्पुनः पुनस्तत्र वेगानामप्रवर्तनम् ॥ २३ ॥
 प्रवृत्तिः सविवन्धा वा केवलस्यौपधस्य वा ॥
 अयोगस्तेन निष्ठीवकण्डूकोठज्वरादयः ॥ २४ ॥
 निर्विवन्धं प्रवर्तन्ते कफपित्तानिलाः क्रमात् ॥
 सम्यग् योगेऽतियोगे तु फेनचन्द्रकरक्तवत् ॥ २५ ॥
 वमितं क्षामता दाहः छण्ठशोषस्तमो भ्रमः ॥
 घोरा वायवामया मृत्युर्जीवशोणितनिर्गमात् ॥ २६ ॥
 सस्यग्योगेन वमितं क्षणमाश्वास्य पाययेत् ॥
 धूमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथादिशेत् ॥ २७ ॥
 ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् स्नातः सुखाम्बुना ॥
 भुञ्जानौ रक्तशाल्यन्नं भजेत्पेयादिकं क्रमात् ॥ २८ ॥
 पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ॥
 क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ २९ ॥
 यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्षमाणो भवति क्रमेण ॥
 महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ३० ॥
 जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ॥
 दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा स्याद्विचतुर्गुणश्च ॥ ३१ ॥
 पित्तावसानं वमनं विरेकादर्द्धं कफान्तञ्च विरेकमाहुः ॥
 द्वित्रान्सविट्कानपनीय वेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतम् ३२ ॥

अथैनं वामित भूय स्नेहस्वेदोपपादितम् ॥

श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठ सम्यग्विरेचयेत् ॥ ३३ ॥

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठ क्षीरेणापि विरेच्यते ॥

प्रभूतमारुतः क्रूर कृच्छ्रायामादिकैरपि ॥ ३४ ॥

कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ॥

स्निग्धोष्णलवणैर्वायौ अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ३५ ॥

उष्णाम्बु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् ॥

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भुक्त्वान्येद्युः पुनः पिबेत् ॥ ३६ ॥

अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिबेद्ध्रुवं दशाहतः ॥

भृयोऽप्युपस्कृततनुः स्वेदस्नेहैर्विरेचनम् ॥ ३७ ॥

योगिकः सम्यगालोच्य स्मरन्पूर्वमनुक्रमम् ॥

हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ॥ ३८ ॥

कण्डूर्विदाहः पिटिका पीनसो वातविड्ग्रहः ॥

अयोगलक्षणयोगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥ ३९ ॥

विट्पित्तकफवातेषु निःसृतेषु क्रमात् स्रवेत् ॥

निःश्लेष्मपित्तमुदकं त्रैवेतं कृष्णसलोहितम् ॥ ४० ॥

मासधावनतुल्यं वा मेदःखडाभमेव वा ॥

गुदनिःसरणं तृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ॥ ४१ ॥

भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथातिवमनामयाः ॥

सम्यग्विरिक्तमेव च वमनोक्तेन योजयेत् ॥ ४२ ॥

धूमवर्ज्येन विधिना ततो वमितवानिव ॥

क्रमेणान्नानि भुञ्जानो भजेत्प्रकृतिभोजनम् ॥ ४३ ॥

मन्दवह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्वलम् ॥
 अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लंघयेत्पीतभेषजम् ॥ ४४ ॥
 स्नेहस्वेदौषधोत्क्लेशसंगैरिति न बाध्यते ॥
 संशोधनास्रवित्त्वावस्नेहयोजनलङ्घनेः ॥ ४५ ॥
 यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात्क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥
 स्रुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ॥ ४६ ॥
 पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ॥
 अपक्वं वमनं दोषान्पच्यमानं विरेचनम् ॥ ४७ ॥
 निर्हरेद्भ्रमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥
 दुर्बलो बहुदोषश्चदोषपाकेन यः स्वयम् ॥ ४८ ॥
 विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ॥
 दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ ४९ ॥
 अपारिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधम् ॥
 वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहम् ॥ ५० ॥
 हरेद्बहुंश्चलान् दोषानल्पानल्पान्पुनःपुनः ॥
 दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान्संशमयेत्तु तान् ॥ ५१ ॥
 क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वैनमनिर्हृताः ॥
 मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्घृतैः ॥ ५२ ॥
 सन्धुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ॥
 रूक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ॥ ५३ ॥
 दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ॥
 तेभ्यो बस्तिं पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ ५४ ॥

शकृन्निर्हृत्य वा किञ्चित्तीक्ष्णाभि फलवर्तिभिः ॥
प्रवृत्त हि मल स्निग्धो विरेको निर्हेरत्सुखम् ॥ ५५ ॥

विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशाकविसर्पिण ॥
कामलापाण्डुमेहार्तान्नातिस्निग्धान्विरेचयेत् ॥ ५६ ॥
सर्वान्स्नेहविरेकैश्च रूक्षैस्तु स्नेहभावितान् ॥
कर्मणा वमनादीना पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ ५७ ॥
स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहमन्ते बलाय च ॥
मलो हि देहादुत्क्लेश्य ह्रियते वाससो यथा ॥ ५८ ॥
स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्लेश्य ह्रियते शोधनैर्मल ॥
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्सशोधन तु यः ॥
दारु शुष्कमिवानामे शरीर तस्य दीर्यते ॥ ५९ ॥

बुद्धिप्रसाद बलमिन्द्रियाणा
धातुस्थिरत्व ज्वलनस्य दीप्तिम् ॥
चिराच्च पाक वयसः करोति
सशोधन सन्धुगुपास्यमानम् ॥ ६० ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थानेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

अथातो वस्तिविधिमध्याय व्याख्यास्याम ।
वातोल्वणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ॥
उपक्रमाणा सर्वेषा सोऽग्रणीस्त्रिविधश्च सः ॥ १ ॥

निरूहोऽन्वासनो वस्तिरुत्तरस्तेन साधयेत् ॥

गुल्मानाहखुडप्लीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥

जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्रानिलमलग्रहान् ॥

वध्मार्द्रमरीरजोनाशान् दारुणांश्चानिलामयान् ॥ ३ ॥

अनास्थाप्यास्त्वतिस्त्रिगधः क्षतोरस्को भृशं कृशः ॥

आमातिसारी वमिमान्संशुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥

कासश्वासप्रमेहाशौहिध्माध्मानाल्पवर्चसः ॥

शूनपायुः कृताहारो वद्धच्छिद्रोदकोदरी ॥ ५ ॥

कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ॥

आस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिवह्यः ॥ ६ ॥

रूक्षाः केवलवातार्त्ता नानुवास्यास्त एव च ॥

येनास्थाप्यास्तथा पाण्डुकामलामेहपीनसाः ॥ ७ ॥

निरन्नप्लीहविड्भेदिगुरुकोष्ठकफोदराः ॥

अभिष्यन्दिक्कृशस्थूलकृमिकोष्ठाढ्यमारुताः ॥ ८ ॥

पीते विषे गरेऽपच्यां श्लीपदीगलगण्डवान् ॥

तयोऽस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्वस्थिवेणुजम् ॥ ९ ॥

गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णर्जुं गुलिकामुखम् ॥

ऊनेऽब्दे पञ्च पूर्णेऽस्मिन्नासप्तभ्योऽङ्गुलानि षट् ॥ १० ॥

सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव ॥

द्वादशैव परं विंशात् वीक्ष्य वर्षान्तरेषु च ॥ ११ ॥

वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेत् ॥

स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्येनाग्रे कनिष्ठया ॥ १२ ॥

पूर्णेऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्द्धार्द्धप्रवर्धितम् ॥
 त्र्यङ्गुल परम छिद्र मूलेऽग्रे वहते तु यत् ॥ १३ ॥
 सुद्र माष कलायश्च क्लिन्न कर्कन्धुक क्रमात् ॥
 मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ॥ १४ ॥
 वर्त्याग्रे पिहित मूले यथास्व द्व्यङ्गुलान्तरम् ॥
 कर्णिकाद्वितय नेत्र कुर्यात् तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥
 अजाविमहिषादीना वस्ति सुमृदित दृटम् ॥
 कपायरक्तं निश्छिद्रग्रन्थिगन्धशिर तनुम् ॥ १६ ॥
 ग्रन्थित साधुसूत्रेण सुखसस्थाप्यभेषजम् ॥
 वस्त्यभावेऽङ्गुपाद वा न्यसेद्वा सोऽथवा घनम् ॥ १७ ॥
 निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरात्परम् ॥
 प्रकुञ्चवृद्धिं प्रत्यब्द यावत्पदप्रसृतास्तत ॥ १८ ॥
 प्रसृत वर्द्धयेदूर्ध्व द्वादशाष्टादशस्य च ॥
 आसप्ततेरिद मान दशैव प्रसृता परम् ॥ १९ ॥
 यथायथ निरूहस्य पादो मात्रानुवासने ॥
 आस्थाप्य स्नेहिन्न स्विन्न शुद्ध लब्धवल पुनः ॥ २० ॥
 अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ॥
 शक्ति वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित्ततोऽन्यदा ॥ २१ ॥
 अभ्यक्तस्नातमुचितात्पादहीन हित लघु ॥
 अस्निग्धरूक्षमशित सानुपान द्रवादि च ॥ २२ ॥
 कृतचक्रमण मुक्ताविण्मूत्रं शयने सुखे ॥
 नात्युच्छ्रिते नचोच्छीर्षे सविष्टं वामपार्श्वत ॥ २३ ॥

सङ्कोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् ॥
अथास्य नेत्रं प्रणयेत्स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥ २४ ॥
उच्छ्वास्य वरतेर्वदने वद्धे हस्तसकम्पयत् ॥
पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ॥ २५ ॥
नातिवैगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ॥
सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ २६ ॥
दत्तेतूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत्स्फिचौ ॥
तत्पार्ष्णिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ २७ ॥
ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पार्ष्णिके ॥
आहन्यान्मुष्टिनाङ्गश्च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ २८ ॥
वेदनार्त्तमिति स्नेहो नहि शीघ्रं निवर्त्तते ॥
योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्नकार्यकृत् ॥ २९ ॥
दीप्ताग्निं त्वगतस्नेहं सायाह्ने भोजयेत्क्षु ॥
निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ॥ ३० ॥
अहोरात्रमुपेक्षेत परतः फलवर्त्तिभिः ॥
तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिः कुर्याद्यत्नं स्नेहनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
अतिरौक्ष्यादनागच्छन्न चेज्जाड्यादिदोषकृत् ॥
उपेक्षेतैव हि ततोऽध्युषितश्च निशां पिबेत् ॥ ३२ ॥
प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं केवलमेव वा
अन्वासयेत्तृतीयेऽह्नि पञ्चमे वा पुनश्च तम् ॥ ३३ ॥
यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युल्बणमारुतान् ॥
व्यायामनित्यान्दीप्ताग्नीन्ब्रूक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ ३४ ॥

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ॥
 निरूह शोधन युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहन तनोः ॥ ३५ ॥
 पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ॥
 मध्याहे किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते वलिमङ्गले ॥ ३६ ॥
 अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमल नातिबुभुक्षितम् ॥
 अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ॥ ३७ ॥
 वस्ति प्रकल्पयेद्वैद्यस्तद्विद्यैवर्हुभिः सह ॥
 काथयेद्विंशतिपल द्रव्यस्याष्टौ पलानि च ॥ ३८ ॥
 ततः काथाञ्चतुर्थाश स्नेह वाते प्रकल्पयेत् ॥
 पित्ते स्वस्थे च पष्ठाशमष्टमाश कफाधिके ॥ ३९ ॥
 सर्वत्र चाष्टम भाग कल्काद्भवति वा यथा ॥
 नात्यच्छसान्द्रता वस्तेः पलमात्रं गुडस्य च ॥ ४० ॥
 मधुपद्मादिशेषञ्च युक्त्या सर्वं तदेकतः ॥
 उष्णाम्बु कुम्भीवाष्पेण तप्त खजसमाहतम् ॥ ४१ ॥
 प्रक्षिप्य वस्तौ प्रणयेत्पायौ नात्युष्णशीतलम् ॥
 नातिस्निग्ध न वा रूक्षं नाति तीक्ष्ण न वा मृदु ॥ ४२ ॥
 नात्यच्छसान्द्र नो नातिमात्र नापटु नाति च ॥
 लवण तद्ददम्ल च पठन्त्यन्ये तु तद्विदः ॥ ४३ ॥
 मात्रा त्रिपलिका कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ॥
 कर्षार्ध माणिमन्थस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ॥ ४४ ॥
 सर्वद्रवाणा शेषाणा पलानि दश कल्पयेत् ॥
 माक्षिक लवण स्नेहं कल्क काथमिति क्रमात् ॥ ४५ ॥

आवपेत निरूहाणामेष संयोजने विधिः ॥
 उत्ताने दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ॥ ४६ ॥
 कृतोपधानः सञ्जातवेगश्चोत्कटकः सृजेत् ॥
 आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवे परम् ॥ ४७ ॥
 तत्रानुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राम्लकल्पितम् ॥
 त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४८ ॥
 विदध्यात्फलवर्तिं वा स्वेदनत्रासनादि च ॥
 स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्तिरिष्यते ॥ ४९ ॥
 तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरूढता ॥
 विरिक्तवच्च योगादीन्विद्याद्योगे तु भोजयेत् ॥ ५० ॥
 कोष्णेन वारिणा स्नानं तनु धन्वरसौदनम् ॥
 विकारा ये निरूहस्य भवंति प्रचलैर्मलैः ॥ ५१ ॥
 ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति भुक्तवतः शसम् ॥
 अथ वातार्दितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ ५२ ॥
 सस्यग्घ्नीनातियोगाश्च तस्य स्युः स्नेहपीतवत् ॥
 किञ्चित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्तते ॥ ५३ ॥
 सानुलोमानिलः स्नेहस्तत्सिद्धमनुवासनम् ॥
 एकं त्रीन् वा बलासे तु स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् ॥ ५४ ॥
 पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वानिले ॥
 पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ ५५ ॥
 कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषक्षीररसैः क्रमात् ॥
 वातघ्नौषधनिःकाथस्त्रिवृतान्सैन्धवैर्युतः ॥ ५६ ॥

वस्तिरेकोऽनिले स्निग्ध. स्वाद्बम्लोष्णरसान्वित ॥
 न्यग्रोधादिगणकाथौ पत्रकादिसितायुतौ ॥ ५७ ॥
 पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ॥
 आरग्वधादिनिःकाथवत्सकादियुतास्त्रयः ॥ ५८ ॥
 रूक्षा सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुका कफे ॥
 त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यत्. क्रमात् ॥ ५९ ॥
 त्रिभ्य. पर वस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः ॥
 न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत य प्रति ॥ ६० ॥
 उत्क्लेशान् शुद्धिकर दोषाणां गमन क्रमात् ॥
 त्रिधैव कल्पयेद्द्वस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ६१ ॥
 दोषौषधादिवलत सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ॥
 सम्यङ्गिरूढलिङ्गं तु नासम्भाव्य निवर्त्तयेत् ॥ ६२ ॥
 प्राक् स्नेह एकः पश्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ॥
 सान्वासनानि कर्मेवं वस्तयस्त्रिंशदीरिता ॥ ६३ ॥
 काल पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् स्नेहान्ते त्रयस्तथा ॥
 षट्पञ्चवस्त्यन्तारिता योगोऽष्टौ वस्तयोऽत्र तु ॥ ६४ ॥
 त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोरुभौ ॥
 स्नेहवस्ति निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥ ६५ ॥
 उत्क्लेशान्निवधौ स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयम् ॥
 तस्मान्निरूढ स्नेह्यः स्यान्निरूह्यश्चानुवासित ॥ ६६ ॥
 स्नेहशोधनयुक्त्यैव वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ॥
 ह्रस्वया स्नेहपानस्य मात्रया योजितः समः ॥ ६७ ॥

मात्रावस्तिः स्मृतः स्नेहः शीलनीयः सदा च सः ॥
 बालवृद्धाध्वभारस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकैः ॥ ६८ ॥
 चातभग्नबलाल्पाग्निनृपेश्वरसुखात्मभिः ॥
 दोषघ्नो निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलः मुखः ॥ ६९ ॥
 बस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ॥
 द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्वस्तिमुत्तमम् ॥ ७० ॥
 आतुराङ्गुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशाङ्गुलम् ॥
 वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ ७१ ॥
 सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसम्भवम् ॥
 कुन्दाश्वमारसुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढम् ॥ ७२ ॥
 तस्य बस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शक्तिर्विकल्प्य वा ॥
 अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ॥ ७३ ॥
 ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे सृदौ ॥
 हृष्टे मेढू स्थिते चर्जौ शनैः स्रोतोविशुद्ध्यै ॥ ७४ ॥
 सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसेवनीम् ॥
 आमोहनान्तं नेत्रं च निष्कम्पं गुदवत्ततः ॥ ७५ ॥
 पीडितेऽन्तर्गते स्नेह स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥
 बस्तीननेन विधिना दद्यात् त्रींश्चतुरोऽपि वा ॥ ७६ ॥
 अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवास्य चिन्तयेत् ॥
 स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्णात्यपावृतेः ॥ ७७ ॥
 विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये ॥
 योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापदसृग्दरे ॥ ७८ ॥

नेत्रे दशाङ्गुल मुद्गप्रवेश चतुरङ्गुलम् ॥

अपत्यमार्गे योज्य स्याद् द्व्यङ्गुल मूत्रवर्त्मनि ॥ ७९ ॥

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालाना त्वेकमङ्गुलम् ॥

प्रकुञ्चो मध्यमा मात्रा बालाना शुक्तिरेव तु ॥ ८० ॥

उत्तानाया शयानाया, सम्यक् सकोच्य सकृथिनी ॥

ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ८१ ॥

वस्तीस्त्रिरात्रमेवञ्च स्नेहमात्रा विवर्धयेत् ॥

ज्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात्पुनर्यहम् ॥ ८२ ॥

पक्षाद्विरेको वमिते तत पक्षान्निरूहणम् ॥

सद्यो निरूटश्चान्वास्य सप्तरात्राद्विरेचित ॥ ८३ ॥

यथा कुसुम्भादियुतात्तोयाद्राग हरेत्पट ॥

तथा द्रवीकृताद्देहाद्वस्तिर्निर्हरते मलान् ॥ ८४ ॥

शाखागता, कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ॥
ये सन्ति तेषा नतु कश्चिदन्यो वायोः पर जन्मनि हेतुरस्ति ८५

विदूश्लेष्मपित्तादिमलाचयाना

विक्षेपसहारकरः स यस्मात् ॥

तस्यातिवृच्छस्य शमाय नान्यद्वस्ते-

र्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ८६ ॥

तस्माच्चिकित्साच्छ्र इति प्रदिष्ट कृत्स्ना

चिकित्सापि च वस्तिरेकैः ॥

तथा निजागन्तुविकारकारी

रक्तौषधत्वेन शिराव्यधोऽपि ॥ ८७ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहिताया सूत्रस्थाने एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 ऊर्ध्वजन्तुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते ॥
 नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् ॥ १ ॥
 विरेचनं बृंहणं च शमनं च त्रिधापि तत् ॥
 विरेचनं शिरःशूलजाड्यस्यन्दगलामये ॥ २ ॥
 शोफगण्डकृमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे ॥
 बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्त्ते स्वरक्षये ॥ ३ ॥
 नासास्यशोषे वाक्सङ्गे कृच्छ्रबोधेऽवबाहुके ॥
 शमनं नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ ४ ॥
 यथास्वं योगिकैः स्नेहैर्यथास्वं च प्रसाधितैः ॥
 कल्कक्वाथादिभिश्चाढ्यं मधुपद्मासवैरपि ॥ ५ ॥
 बृंहणं धन्वमांसोत्थरसासृक्खपुरैरपि ॥
 शमनं योजयेत्पूर्वैः क्षीरेण च जलेन च ॥ ६ ॥
 मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोऽत्र मात्रया ॥
 कल्काद्यैरवपीडस्तु तीक्ष्णैर्मूर्च्छविरेचनः ॥ ७ ॥
 ध्मानं विरेचनश्रूर्णो युञ्ज्यात्तं मुखवायुना ॥
 षडङ्गुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ॥ ८ ॥
 स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥
 प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ॥ ९ ॥

यावत्पतत्यसौ विन्दुर्दशाष्टौ षट् क्रमेण ते ॥
 मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्रास्ता एव च क्रमात् ॥ १० ॥
 विन्दुद्वयोना. कल्कादेर्योजयेन्न तु नावनम् ॥
 तोयमद्यगरस्नेहपीताना पातुमिच्छताम् ॥ ११ ॥
 भुक्तभक्तशिर.स्नातस्नातुकामस्रुतासृजाम् ॥
 नवपीनसवेगार्त्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥ १२ ॥
 शुद्धाना प्रत्तवस्तीना तथानार्त्तवदुर्दिने ॥
 अन्यत्रात्ययिकाद् व्याधेरथ नस्य प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥
 प्रात. श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते साय निशोश्चले ॥
 स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्णे शरत्कालवसन्तयो ॥ १४ ॥
 शीते मध्यदिने ग्रीष्मे साय वर्षासु सातपे ॥
 वाताभिभूते शिरसि हिध्मायामपतानके ॥ १५ ॥
 मन्यास्तम्भे स्वरभ्रशे साय प्रातर्दिनेदिने ॥
 एकाहान्तरमन्यत्र सप्ताहे च तदाचरेत् ॥ १६ ॥
 स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य प्राक्कृतावग्र्यकस्य च ॥
 निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्व स्वेदयेत्पुन ॥ १७ ॥
 अथोत्तानर्जुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ॥
 किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्द्धानि नामिते ॥ १८ ॥
 नासापुट पिधायैक पर्यायेण निषेचयेत् ॥
 उष्णाम्बुतप्तं भैषज्य प्रनाड्या पिचुनाथ वा ॥ १९ ॥
 दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ॥
 शनैरुच्छिद्य निष्ठीवेत्पार्श्वयोरुभयोस्तत ॥ २० ॥

आभेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ॥

मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत्परिहरञ्छिरः ॥ २१ ॥

स्नेहं विरेचनस्यान्ते दद्यादोषाद्यपेक्षया ॥

नस्यान्ते वाक्शतं तिष्ठदुत्तानो धारयेत्ततः ॥ २२ ॥

धूमं पीत्वा कवोष्णाम्बुकवलान्कण्ठशुद्धये ॥

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वासस्वप्नबोधाक्षपाटवम् ॥ २३ ॥

रूक्षेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्धशून्यता ॥

स्निग्धेऽतिकण्ठूर्गुरुताप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २४ ॥

सुविरिक्तेऽक्षिलघुतास्वरवक्त्रविशुद्धयः ॥

हुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामतातिविरेचिते ॥ २५ ॥

प्रतिमर्शः क्षतक्षामवालवृद्धसुखात्मसु ॥

अथोज्योऽकालवर्षेऽपि न त्विष्टो दुष्टपीनसे ॥ २६ ॥

मद्यपीतेऽवलश्रोत्रे कृमिदूषितमूर्द्धनि ॥

उत्कृष्टोत्क्लिष्टदोषे च हीनमात्रतया हि सः ॥ २७ ॥

निशाहर्भुक्तवान्ताहःस्वप्नाध्वश्रमरेतसाम् ॥

शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूषप्रस्त्रावाञ्जनवर्चसाम् ॥ २८ ॥

दन्तकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविन्दुकः ॥

पञ्चसु स्रोतसां शुद्धिः क्लमनाशास्त्रिषु क्रमात् ॥ २९ ॥

दृग्बलं पञ्चसु ततो दन्तदारुमरुच्छमः ॥

न नस्यमूनसप्तवदे नातीताशीतिवत्सरे ॥ ३० ॥

न चोनाष्टादशे धूमः कवलो नोनपञ्चमे ॥

न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ॥ ३१ ॥

आजन्ममरण शस्त प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ॥
मर्शवच्च गुणान्कुर्यात्स हि नित्योपसेवनात् ॥ ३२ ॥

न चात्र यन्त्रणा नापि व्यापद्भ्यो मर्शवद्भयम् ॥
तैलमेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ ३३ ॥

शिरसः श्लेष्मयामत्वात्स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ॥
आशुकृच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ ३४ ॥

मर्शं च प्रतिमर्शं च विशेषो न भवेद्यदि ॥

को मर्शं सपरीहार सापद च भजेत्ततः ॥ ३५ ॥

अच्छपानविकाराख्यौ कुटीवातातपस्थिती ॥

अन्वासमात्रावस्ती च तद्वदेव च निर्दिशेत् ॥ ३६ ॥

जीवतीजलदेवदारुजलदत्वक्सेव्यगोपीहिम

दावीत्वद्मधुकप्लवागुरुवरापुण्ड्राह्विल्वोत्पलम् ॥

वावन्यौ सरभिः स्थिरे कृमिहर पत्र त्रुटि रेणुक

किञ्जल्कं कमलाह्वय शतगुणे दिव्येऽम्भसि काथयेत् ॥३७॥

तैलाद्रस दशगुण परिशेष्य तेन

तैल पचेच्च सलिलेन दशैव वारान् ॥

पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्ध

नस्य महागुणमुशन्त्यणुतैलमेतत् ॥ ३८ ॥

घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षसः ॥

दृढेन्द्रियास्त्वपलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ ३९ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहिताया सूत्रस्थाने विशोऽध्याय ॥ २० ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 जत्रूर्ध्वं कफवातोत्थविकाराणामजन्मने ॥
 उच्छेदाय च जातानां पिवेद्धूमं सदात्मवान् ॥ १ ॥
 स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वाते वातकफे कफे ॥
 द्योज्यो न रक्तपित्तार्तिविरिक्तोदरमेहिषु ॥ २ ॥
 तिमिरोर्ध्वानिलाध्मानरोहिणीदत्तवस्तिषु ॥
 सत्स्यमद्यदधिक्षीरक्षौद्रस्नेहविषाशिषु ॥ ३ ॥
 शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ॥
 रक्तपित्तान्ध्यबाधिर्यतृणमूर्च्छामदमोहकृत् ॥ ४ ॥
 धूमोऽकालेऽतिपीतो वा तत्र शीतो विधिर्हितः ॥
 क्षुत्तृष्णितविण्मूत्रस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥ ५ ॥
 हासस्य दन्तकाष्ठस्य धूममन्ते पिवेन्मृदुम् ॥
 कालेष्वेषु निशाहारनावनान्ते च मध्यमम् ॥ ६ ॥
 निद्रानस्याञ्जनस्नानच्छर्दितान्ते विरेचनम् ॥
 वस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेद्वजु ॥ ७ ॥
 मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ॥
 तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पञ्च च ॥ ८ ॥
 अङ्गुलानां क्रमात्पातुः प्रमाणेनाष्टकानि तत् ॥
 ऋजूपाविष्टस्तच्चेता विवृतास्यस्त्रिपर्ययम् ॥ ९ ॥

पिषाय चिच्छद्रमेकैक धूम नासिकया पिवेत् ॥
 प्राक् पिप्पेन्नासयोत्क्लिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते ॥ १० ॥
 उत्क्लेशनार्थं वक्रेण विपरीत तु कण्ठगे ॥
 मुखेनैव वमेद्धूम नासया दृग्विघातकृत् ॥ ११ ॥
 आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रिभि ॥
 अहः पिवेत्सकृत्स्निग्ध द्विर्मध्य गोधन परम् ॥ १२ ॥
 त्रिश्चतुर्वा मृदौ तत्र द्रव्याण्यगुरुगुग्गुलुः ॥
 मुस्तस्योणेयशैलेयनलदोगीरवालकम् ॥ १३ ॥
 वराङ्गकौन्ती मधुकविल्वसज्जैलवालुकम् ॥
 श्रीवेष्टक सर्जरसो ध्यामकं मदन प्लवम् ॥ १४ ॥
 शल्लकी कुङ्कुम माषा यवा कुन्दुरक तिला ॥
 स्नेह फलानां साराणा भेदोमजावसाधृतम् ॥ १५ ॥
 शमने शल्लकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम् ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षरोध्रत्वच सिता ॥ १६ ॥
 यष्टी मधु सुवर्णत्वक् पद्मक रक्तयष्टिका ॥
 गन्धाश्चाकुष्ठतगरास्तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ॥ १७ ॥
 दशमूलमनोहालं लाक्षा श्वेता फलत्रयम् ॥
 गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्ध्विरेचनः ॥ १८ ॥
 जले स्थितामहोरात्रमिषीका द्वादशाङ्गुलाम् ॥
 पिष्टैर्धूमौषधैरेव पञ्चकृत्वः प्रलेपयेत् ॥ १९ ॥
 वर्तिरङ्गुष्ठवत्स्थूला थवमध्या यथा भवेत् ॥
 छायाशुष्का विगर्भा ता स्नेहाभ्यक्ता यथायथम् ॥२०॥

धूमनेत्रार्पितां पातुमग्निप्लुष्टां प्रयोजयेत् ॥
 शरावसस्पुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलाम् ॥
 अष्टाङ्गुलां वा वक्त्रेण कासवान्धूममापिवेत् ॥ २१ ॥

कासः श्वासः पीनसो विस्त्ररत्वं
 पूतिर्गन्धः पाडुता केशदोषः ॥
 कर्णास्याक्षिस्रावकण्डूर्तिजाढ्यं
 तन्द्रा हिध्मा धूमपं न स्पृशन्ति ॥ २२ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थाने एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो गण्डूषादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 चतुष्प्रकारो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनौ ॥
 रोपणश्च त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु ॥ १ ॥
 अन्त्यो ब्रणन्नः स्निग्धोऽत्र स्वाद्गुणपटुसाधितैः ॥
 स्नेहैः संशमनस्तित्तकषायसधुरौषधैः ॥ २ ॥
 शोधनस्तित्तकट्वुस्लपटूष्णै रोपणः पुनः ॥
 कषायतित्तकैस्तत्र स्नेहः क्षीरं सधूदकम् ॥ ३ ॥
 शुक्तं मद्यं रसो मूत्रं धान्याम्लं च यथायथम् ॥
 कल्कैर्युक्तं विपकं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
 दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ॥
 सुखोष्णमथ वा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ५ ॥

गण्डूषधारणे नित्यं तैल मासरसोऽथ वा ॥

ऊपादाहान्विते पाके क्षते वागन्तुसम्भवे ॥ ६ ॥

विषक्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्य पयोऽथ वा ॥

वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखत्रणान् ॥ ७ ॥

दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥

धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८ ॥

तदेवालवणं शीत मुखशोपहर परम् ।

आशु क्षीराम्बुगण्डूपो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् ॥ ९ ॥

सुखोष्णोदकगण्डूपैर्जायते वक्त्रलाघवम् ॥

निवाते सातपे स्विन्नमृदितस्फुन्धकन्वरं ॥ १० ॥

गण्डूपमपिवन् किञ्चिदुन्नतास्यो विचारयेत् ॥

कफपूर्णास्यता यावत्स्रवद्घ्राणाक्षताथ वा ॥

असञ्चार्यो मुखे पूर्णे गण्डूप. कवलोऽन्यथा ॥ ११ ॥

मन्यागिर.कर्णमुखाक्षिरोगा प्रसेककण्ठामयवक्त्रशोषा ॥

हृल्लासतन्द्रारुचिपीनसाश्च साध्या विशेषात्कवलग्रहेण । १२ ।

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविध प्रतिसारणम् ॥

युञ्ज्यात्तत्कफरोगेषु गण्डूषविहितौषधैः ॥ १३ ॥

मुखालेपस्त्रिधा दोषविपहा वर्णकृच्च सः ॥

उष्णो वातकफे शस्तः शेषेष्वत्यर्थशीतलः ॥ १४ ॥

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्धाद्बुलोल्लतिः ॥

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को द्रूपयतिच्छविम् ॥ १५ ॥

तस्माद्र्ययित्वापनयेत्तदन्तेऽभ्यङ्गमाचरेत् ॥

विवर्जयेद्दिवास्वप्नभाष्याग्न्यात्पशुकृक्नुधः ॥ १६ ॥

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे ॥

अरोचके जागरिते स च हन्ति सुयोजितः ॥ १७ ॥

अकालपलितव्यङ्गवलीतिमिरनीलिकाः ॥

कोलमज्जावृषान्मूलं शावरं गौरसर्षपाः ॥ १८ ॥

सिंहीमूलं तिलाः कृष्णा दावीत्वङ् निस्तुषा यवाः ॥

दर्भमूलहिमोशीरशिरिषमिशितण्डुलाः ॥ १९ ॥

कुमुदोत्पलकह्लारदूर्वामधुकचन्दनम् ॥

कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम् ॥ २० ॥

तालीसगुन्द्रापुण्ड्राह्वयष्टीकाशनतागुरु ॥

इत्थर्द्धार्द्धोदिता लेपा हेमन्तादिषु षट् स्मृताः ॥ २१ ॥

सुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ॥

वदनं चापरिभ्लानं श्लक्ष्णं ताम्ररसोपमम् ॥ २२ ॥

अभ्यङ्गसेकपिचवो वस्तिश्चेति चतुर्विधम् ॥

मूर्धतैलं बहुगुणं तद्विव्यादुत्तरोत्तरम् ॥ २३ ॥

तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकंडूमलादिषु ॥

अरुंधिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥ २४ ॥

परिषेकः पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ॥

नेत्रस्तम्भे च वस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ॥ २५ ॥

नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ॥

विधिस्तस्य निषण्णस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥ २६ ॥

शुद्धाक्तस्विन्नदेहस्य दिनाते गव्यमाहिषम् ॥

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम् ॥ २७ ॥

आकर्णवन्धनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ॥

चैलवेणिकया बद्ध्वा मापकल्केन लेपयेत् ॥ २८ ॥

ततो यथाव्याधि श्रुतं स्नेहं कोष्णं निषेचयेत् ॥

ऊर्ध्वं केशभुवो यावद् द्व्यङ्गुलं धारयेच्च तम् ॥ २९ ॥

आवक्त्रनासिकोत्क्रेदाद्दशाष्टौ पट्टं चलादिषु ॥

मात्रासहस्राण्यङ्गुले त्वेकं स्कन्धादि मर्दयेत् ॥ ३० ॥

मुक्तस्नेहस्य परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् ॥

धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ॥ ३१ ॥

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥

यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ॥

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥ ३२ ॥

कचसदनसितत्वपिश्ररत्व

परिस्फुटनं शिरसः समीररोगान् ॥

जयति जनयतीन्द्रियप्रसाद

स्वरहनुमूर्च्छवलं च मूर्च्छतैलम् ॥ ३३ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहितायाः सूत्रस्थाने द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथात आश्रोतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्रोतनं हितम् ॥
 रुक्तोदकपट्टघर्षाश्रुदाहरोगनिवर्हणम् ॥ १ ॥
 उष्णं वाते कफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ॥
 निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ॥ २ ॥
 शुक्त्या प्रलम्बयान्येन पिचुवर्त्या कनीनिके ॥
 दश द्वादश वा विन्दून् द्व्यङ्गुलादवसेचयेत् ॥ ३ ॥
 ततः प्रमृज्य मृदुना चैलेन कफवातयोः ॥
 अन्येन कोष्णपानीयप्लुतेन स्वेदयेन्मृदु ॥ ४ ॥
 अत्युष्णतीक्ष्णं रुध्रागद्वङ्गनाशायाक्षिसेचनम् ॥
 अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥ ५ ॥
 कषायवर्त्मतां वर्षे कृच्छ्रादुन्सेषणं बहु ॥
 विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्तुतम् ॥ ६ ॥
 गत्वा सन्धिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ॥
 ऊर्ध्वगान्धयने न्यस्तमपवर्त्तयते मलान् ॥ ७ ॥
 अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नैत्रमात्राश्रेये मले ॥
 पक्कलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते ॥ ८ ॥
 मन्दघर्षाश्रुरोगेऽक्षिण प्रयोज्यं घनदूषिके ॥
 आर्ते पित्तकफात्सृग्भिर्मारुतेन विशेषतः ॥ ९ ॥

लेखन रोपण दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ॥
 अञ्जन लेखन तत्र कपायाम्लपटूपणैः ॥ १० ॥
 रोपण तिक्तकैर्द्रव्यैः स्वादुशीतैः प्रसादनम् ॥
 दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ११ ॥
 प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काललोहजा ॥
 अङ्गुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ॥ १२ ॥
 पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधैवाञ्जनकल्पना ॥
 गुरौ मध्ये लघौ दोषे ता क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥
 हरेणुमात्रं पिण्डस्य वेह्यमात्रा रसक्रिया ॥
 तीक्ष्णस्य द्विगुण तस्य मृदुनञ्चूर्णितस्य च ॥ १४ ॥
 द्वे शलाके तु तीक्ष्णस्य तिस्रः स्युरिनरस्य च ॥
 निशि स्वप्ने न मध्याह्ने पानान्नोष्णगभस्तिभिः ॥ १५ ॥
 अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्द्धितोत्पीडितद्रुताः ॥
 प्रातः साय च तच्छान्त्यै व्यभ्रेऽर्केऽतोऽञ्जयेत्सदा ॥ १६ ॥
 वदन्त्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्य तीक्ष्णमञ्जनम् ॥
 विरेकदुर्वलं चक्षुरादित्य प्राप्य सीदति ॥ १७ ॥
 स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च तर्पिता ॥
 शीतसात्म्या दृगाग्नेयी स्थिरता लभते पुनः ॥ १८ ॥
 अत्युद्रिक्ते वलासे तु लेखनीयेऽथ वा गदे ॥
 काममहद्यपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिण प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥
 अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ॥
 उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ २० ॥

न रात्रावपि शीतेऽति नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम् ॥
 दोषमस्त्रावयत्स्तम्भकण्डूजाड्यादिकारि तत् ॥ २१ ॥
 नाञ्जयेद्भीतवमितविरिक्ताशितवेगिते ॥
 क्रुद्धज्वरिततान्ताक्षिशिरोरुक्शोकजागरे ॥ २२ ॥
 अदृष्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ॥
 अजीर्णेऽप्यर्कसन्तप्ते दिवा सुप्ते पिपासिते ॥ २३ ॥
 अंतितीक्ष्णमृदुस्तोकवह्वच्छघनकर्कशम् ॥
 अत्यर्थशीतलं तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २४ ॥
 अथानुन्मीलयन्दृष्टिमन्तःसञ्चारयेच्छनैः ॥
 अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥ २५ ॥
 तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषनिषेवणम् ॥
 निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां क्षालनं वा सप्ताचरेत् ॥ २६ ॥
 अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ॥
 व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ २७ ॥
 दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा ॥
 ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शोध्यं वामेन चेतरेत् ॥ २८ ॥
 वर्त्मप्राप्ताञ्जनादोषो रोगान्कुर्यादतोऽन्यथा ॥
 कण्डूजाड्येऽञ्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत्पुनः ॥
 तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते तु पूर्णं प्रत्यञ्जनं हितम् ॥ २९ ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्याय व्याख्यास्याम. ॥
नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिघातिते ॥
वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णप्रक्ष्माविलेक्षणे ॥ १ ॥
कृच्छ्रोन्मीलशिराहर्षशिरोत्पाततमोऽर्जुनै ॥
स्यन्दमन्थान्यतोवातवातपर्यायशुक्रकैः ॥ २ ॥
आतुरे शान्तरागाश्रुशूलसंरम्भदूपिके ॥
निवाते तर्पणं योज्य शुद्धयोर्मर्दकाययो ॥ ३ ॥
काले साधारणे प्रातः साय चोत्तानशायिन ॥
यवमापमयी पाली नेत्रकोशाद्दहि समाम् ॥ ४ ॥
द्वयद्गुलोच्चा दृटा कृत्वा यथास्त्रं सिद्धमावपेत् ॥
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलापितम् ॥ ५ ॥
नक्तान्ध्यवाततिमिरकृच्छ्रवोधादिके वसाम् ॥
आपक्षमाग्रादथोन्मेष शनकैस्तस्य कुर्वत ॥ ६ ॥
मात्रा विगणयेत्तत्र वर्त्म सन्धिसितासिते ॥
दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ गत त्रीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥
शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्थे दशानिले ॥
पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥
कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं स्नेह पात्रे तु गालयेत् ॥
पिवेच्च धूम नेक्षेत व्योमरूप च भास्वरम् ॥ ९ ॥

इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कफे ॥
 स्वस्थे च द्वयन्तरं दद्यादातृप्तेरिति योजयेत् ॥ १० ॥
 प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ॥
 तृप्ते विपर्ययोऽतृप्तेऽतितृप्ते श्लेष्मजा रुजः ॥ ११ ॥
 स्नेहपीता तनुरिव क्लान्ता दृष्टिर्हि सीदति ॥
 तर्पणानन्तरं तस्माद्दृग्बलाधानकारिणम् ॥ १२ ॥
 पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु ॥
 स वाते स्नेहनः श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥ १३ ॥
 दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ॥
 भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जावसामिषैः ॥ १४ ॥
 स्नेहेन पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ॥
 मृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताम्रसैन्यवैः ॥ १५ ॥
 स्रोतो जशङ्गुफेनालैर्लेखनं सस्तुकल्पितैः ॥
 मृगपक्षियकृन्मज्जावसान्त्रहृदयामिषैः ॥ १६ ॥
 सधुरैः सधृतैस्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ॥
 बिल्वमात्रं पृथक् पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ॥ १७ ॥
 उरुबूकवटास्भोजपत्रैः स्नेहादिषु क्रमात् ॥
 वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ॥ १८ ॥
 पचेत्प्रदीप्तैरश्यामं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम् ॥
 नेत्रे तर्पणवद्युञ्ज्याच्छतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥ १९ ॥
 लेखनस्नेहनान्त्येषु पूर्वो कोष्णौ हिमोऽपरः ॥
 भूमपोऽन्ते तयोरेव योगास्तत्र च तृप्तिवत् ॥ २० ॥

तर्पण पुटपाकञ्च नस्यानर्हे न योजयेत् ॥

यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभागभवेत् ॥

मालतीमल्लिकापुष्पैर्वद्धाक्षो निवसेन्निगि ॥ २१ ॥

सर्वात्मना नेत्रवलाय यत्न कुर्वीत नस्याञ्जनतर्पणाद्यैः ॥

दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च तमोमय जायत एकरूपम् २२

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो यन्त्रविधिमध्याय व्याख्यास्याम ।

नानाविधाना शल्याना नानादेशप्रवेदिनाम् ॥

आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यन्त्रं यच्च दर्शने ॥ १ ॥

अर्शोभगन्दरादीना शस्त्रक्षारान्नियोजने ॥

शेषाङ्गपरिरक्षायाम तथा वस्त्यादिकर्मणि ॥ २ ॥

घटिकालावुशृङ्गञ्च जाम्बवोष्ठादिकानि च ॥

अनेकरूपकार्याणि यन्त्राणि विविधान्यत ॥ ३ ॥

विकल्प्य कल्पयेद् बुद्ध्या यथा स्थूलं तु वक्ष्यते ॥

तुल्यानि कङ्कसिंहर्क्षकाकादिमृगपक्षिणाम् ॥ ४ ॥

मुखैर्मुखानि यन्त्राणा कुर्यात्तत्सज्ञकानि च ॥

अष्टादशाङ्गुलायामान्यायसानि च भूरिशः ॥ ५ ॥

मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे वद्धानि कीलकैः ॥

विद्यात्स्वस्तिकयन्त्राणि मूलेऽङ्कुरानतानि च ॥ ६ ॥

तैर्द्वैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ॥
 कीलवद्धविमुक्ताग्रौ सन्देशौ षोडशाङ्गुलौ ॥ ७ ॥
 त्र्यक्षिरस्त्रायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ ॥
 षडङ्गुलोऽन्यो हरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मगाम् ॥ ८ ॥
 मुचुण्डी सूक्ष्मदन्तर्जुमूले रुचकभूषणा ॥
 गम्भीरव्रणमांसानामर्मणः शेषितस्य च ॥ ९ ॥
 द्वे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवद्द्व्येकतालके ॥
 तालयन्त्रे स्मृते कर्णनाडी शल्यापहारिणी ॥ १० ॥
 नाडीयन्त्राणि शुषिराण्येकानेकमुखानि च ॥
 स्रोतोयताना शल्यानामामयानाश्च दर्शने ॥ ११ ॥
 क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ॥
 तद्विस्तारपरीणाहदैर्घ्यं स्रोतोऽनुरोधतः ॥ १२ ॥
 दशाङ्गुलार्धनाहान्तः कण्ठशल्यावलोकने ॥
 नाडी पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य संग्रहे ॥ १३ ॥
 चारङ्गस्य द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः ॥
 चारङ्गकर्णसंस्थानानाहदैर्घ्यानुरोधतः ॥ १४ ॥
 नाडीरत्नविधाश्चान्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ॥
 पञ्चकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशाङ्गुला ॥ १५ ॥
 चतुर्थसुषिरा नाडी शल्यनिर्घातिनी मता ॥
 अर्शसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलम् ॥ १६ ॥
 नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलम् ॥
 द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरेकच्छिद्रं तु कर्मणि ॥ १७ ॥

मन्थेऽस्य त्र्यगुल छिद्रमगुष्टोदरविस्तृतम् ॥
अर्द्धांगुलोच्छ्रितोद्धृतकर्णिकन्तु तदूर्ध्वत ॥ १८ ॥
शम्याख्य तादृगच्छिद्र यन्त्रमर्गःप्रपीडनम् ॥
सर्वथापनयेदोष्टं छिद्राद्ध्व भगन्दरे ॥ १९ ॥
घ्राणार्धुदार्शसामेकच्छिद्रा नाड्यगुलद्वया ॥
प्रदेहिनीपरीणाहा स्याद्भगदरयत्रवत् ॥ २० ॥
अगुलित्राणक दान्त वार्क्ष वा चतुरगुलम् ॥
द्विच्छिद्र गोस्तनाकार तद्वक्रविवृतौ सुखम् ॥ २१ ॥
योनित्रणेषण मध्ये सुपिर षोडशागुलम् ॥
मुद्रावद्ध चतुर्भित्तमम्भोजमुकुलाननम् ॥ २२ ॥
चतुःशलाकमाक्रात मूले तद्विकसेन्मुखे ॥
यत्रे नाडीत्रणाभ्यगक्षालनाय षडगुले ॥ २३ ॥
वस्तियत्राकृती मूले मुखेगुष्टकलायखे ॥
अग्रतोऽकर्णिके मूले निवद्धमृदुत्तर्मणी ॥ २४ ॥
द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका वोदकोदरे ॥
वृमवस्त्यादियत्राणि निर्दिष्टानि यथायथम् ॥ २५ ॥
त्र्यगुलास्य भवेच्छृंगं चूपणेऽष्टादशागुलम् ॥
अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्र सुनद्ध चूचुकाकृति ॥ २६ ॥
स्याद्द्वादशागुलोऽलाबुर्नाहे त्वष्टादशागुलः ॥
चतुश्चयद्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तः श्लेष्मरक्तहत ॥ २७ ॥
तद्वद्धटी हिता गुल्मविलग्रोन्नमने च सा ॥
शलाकाख्यानि यन्त्राणि नानाकर्माकृतीनि च ॥ २८ ॥

यथायोगप्रमाणानि तेषामेषणकर्मणी ॥

उभे गण्डूषदमुखे स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ॥ २९ ॥

ससूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवांगुले ॥

शङ्खवः षड्भौ तेषां षोडशद्वादशांगुलौ ॥ ३० ॥

व्यूहनेऽहिफणावक्त्रौ द्वौ दशद्वादशांगुलौ ॥

चालने शरपुंखाख्यौ आहार्ये वडिशकृन्ती ॥ ३१ ॥

नतोऽग्रे शंकुना तुल्यो गर्भशंकुरिति स्मृतः ॥

अष्टांगुलायतस्तेन मूढगर्भं हरेत्त्रिभयाः ॥ ३२ ॥

अश्मर्याहरणे सर्पफणावद्वक्रमग्रतः ॥

शरपुंखमुखं दन्तपातनं चतुरंगुलम् ॥ ३३ ॥

कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः षट् प्रसार्जने ॥

पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशांगुले ॥ ३४ ॥

द्वे षट् सप्तांगुले घ्राणे द्वे कर्णेऽष्टनवांगुले ॥

कर्णशोधनसश्वत्थप्रत्रप्रान्तस्रुवाननम् ॥ ३५ ॥

शलाकाजाम्बवोष्ठानां क्षारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम् ॥

युञ्ज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणां शलाकामन्त्रवर्ध्मनि ॥ ३६ ॥

मध्येर्ध्ववृत्तदण्डां च मूले चार्धेन्दुसन्निभाम् ॥

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासारोऽर्बुददाहकृत् ॥ ३७ ॥

अष्टांगुला निम्नमुखास्तिस्रः क्षारौषधक्रमे ॥

कनीनीमध्यमानामिनखमानसमैर्मुखैः ॥ ३८ ॥

स्वस्वमुक्तानि यन्त्राणि मूढशुद्धयञ्जनादिषु ॥

अनुयन्त्राण्ययस्कान्तरज्जुवस्त्राश्ममुद्गराः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मान्त्रजिह्वावालाश्च शाखानखमुखद्विजाः ॥
कालः पाकः करः पादो भयः हर्षश्च तत्क्रिया ॥
उपायवित्प्रविभजेदालोच्य निपुण धिया ॥ ४० ॥

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-
संव्यूहनाहरणवन्धनपीडनानि ॥

आचूपणोन्नमननामनचालभङ्ग
व्यावर्तनर्जुकरणानि च यन्त्रकर्म ॥ ४१ ॥

निवर्तते साध्ववगाहते च ग्राह्य गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ॥
यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥ ४२ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहितायाः सूत्रस्थाने पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

षड्विंशतिः सुकर्मारैर्घटितानि यथाविधि ॥

शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुल्येनागुलानि षट् ॥ १ ॥

सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥

अकरालानि सुध्मात्सुतीक्ष्णावर्तितेऽयसि ॥ २ ॥

समाहितमुखाग्राणि नीलाम्भोजच्छवीनि च ॥

नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ॥ ३ ॥

स्वोन्मानार्धचतुर्थांशफलान्येकैकशोऽपि च ॥

प्रायो द्वित्राणि युञ्जीत तानि स्थानविशेषतः ॥ ४ ॥

मण्डलाग्रं फले तेषां तर्जन्यंतर्नखाकृति ॥
 लेखने छेदने योज्यं पोथकीशुण्डिकादिषु ॥ ५ ॥
 वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने ॥
 ऋज्वग्रमुन्नते शोके गरुभीरे च तदन्यथा ॥ ६ ॥
 नताग्रं पृष्ठतो दीर्घह्रस्ववक्रं यथाशयम् ॥
 उत्पलाध्यर्धधाराख्ये छेदने भेदने तथा ॥ ७ ॥
 सर्पास्थं घ्राणकर्णार्शच्छेदनेऽर्द्धांगुलं फले ॥
 गतेरन्वेषणे श्लक्ष्णा गण्डूपदमुखैषिणी ॥ ८ ॥
 भेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टखा ॥
 वेतसं व्यधने स्नाव्ये शरार्यास्थं त्रिकूर्चके ॥ ९ ॥
 कुशाटा वदने स्नाव्ये द्वयंगुलं स्यात्तयोः फलम् ॥
 तद्वदन्तमुखं तस्य फलमध्यर्धसंगुलम् ॥ १० ॥
 अर्द्धचन्द्राननं चैतत्तथाऽध्यर्द्धांगुलं फले ॥
 ब्रीहिवक्रं प्रयोज्यञ्च तच्छिरोदरयोर्व्यधे ॥ ११ ॥
 पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशाऽर्द्धांगुलानना ॥
 तयोर्ध्वदण्डया विद्धयेदुपर्यस्थनां स्थितां शिराम् ॥ १२ ॥
 ताम्री शलाका द्विमुखी मुखे कुरुवकाकृतिः ॥
 लिङ्गनाशं तथा विद्धयेत्कुर्यादंगुलिशस्त्रकम् ॥ १३ ॥
 मुद्रिकानिर्गतमुखं फलेत्यर्द्धांगुलायतम् ॥
 योगतो वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा समम् ॥ १४ ॥
 तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् ॥
 सूत्रवद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदनभेदने ॥ १५ ॥

ग्रहणे शुण्डिकार्मादेर्वडिशं सुनताननम् ॥
 छेदेऽस्त्रना करपत्र तु खरधार दशागुलम् ॥ १६ ॥
 विस्तारे द्वयगुल सूक्ष्मदन्त सुत्सरुवन्धनम् ॥
 स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्त्तरी कर्त्तरीनिभा ॥ १७ ॥
 वक्रर्जुवार द्विसुख नखशास्त्र नवागुलम् ॥
 सूक्ष्मशल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छन्नलेखने ॥ १८ ॥
 एकधार चतुष्कोण प्रवद्धाकृति चैकतः ॥
 दन्तलेखनक तेन शोधयेदन्तशर्कराम् ॥ १९ ॥
 वृत्ता गूढदृढाः पाशे तिस्रः सूच्योऽत्र सीवने ॥
 सासलाना प्रदेशाना त्र्यस्त्रा त्र्यंगुलमायता ॥ २० ॥
 अल्पमासास्थिसन्धिस्यत्रणाना द्वयगुलायता ॥
 त्रीहिवक्रा अनुर्वक्रा पक्वामाशयमर्मसु ॥ २१ ॥
 सा सार्द्धद्वयगुला सर्ववृत्तास्ताश्चतुरगुला ॥
 कूर्चो वृत्तैकपीठस्था सप्ताष्टौ वा सुवन्धना ॥ २२ ॥
 सयोज्यो नीलिकाव्यङ्गकेशशातनकुट्टने ॥
 अर्द्धांगुलैर्मुखैर्वृत्तैरष्टाभि कण्टकैः खज ॥ २३ ॥
 पाणिभ्या मन्थमानेन घ्राणात्तेन हरेदसृक् ॥
 व्यधने कर्णपालीना यूथिका मुकुलानना ॥ २४ ॥
 आराढीगुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तयोर्ध्वतः ॥
 चतुरस्रा तथा विध्येच्छोफं पक्वामसंशये ॥ २५ ॥
 कर्णपालीश्च बहुला बहुलायाश्च शस्यते ॥
 सूची त्रिभागसुषिरा त्र्यगुला कर्णवेधनी ॥ २६ ॥

जलौकःक्षारदहनकाचोपलनखादयः ॥

अलौहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत् ॥ २७ ॥

अपराण्यपि यन्त्रादीन्युपयोगश्च यौगिकम् ॥

उत्पाद्यपाद्यसीव्यैपलेख्यप्रच्छन्नकुट्टनम् ॥ २८ ॥

छेद्यं भेद्यं व्यधो मन्थो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ॥

कुण्ठखण्डतनुस्थूलह्रस्वदीर्घत्ववक्रताः ॥ २९ ॥

शस्त्राणां खरधारत्वमष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः ॥

छेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृन्तफलान्तरे ॥ ३० ॥

तर्जनीमध्यमांगुष्ठैर्गृहीयात्सुसमाहितः ॥

विस्रावणानि वृन्ताग्रे तर्जन्यंगुष्ठकेन च ॥ ३१ ॥

तलप्रच्छन्नवृत्ताग्रं ग्राह्यं त्रीहिमुखं मुखे ॥

मूलेष्वाहरणार्थं तु क्रियासौकर्यतोऽपरम् ॥ ३२ ॥

स्यान्नवांगुलविस्तारः सुघनो द्वादशांगुलः ॥

क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ ३३ ॥

विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सान्तरोर्णास्थशस्त्रकः ॥

शलाकापिहितास्यश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः ॥ ३४ ॥

जलौकसस्तु सुखिना रक्तस्रावाय योजयेत् ॥ ३५ ॥

दुष्टान्बुभुक्ष्यभेकाहिशवकोऽथ मलोद्भवाः ॥

रक्ता श्वेता भृशं कृष्णाश्चपलाः स्थूलपिच्छिलाः ॥ ३६ ॥

इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ॥

सविषा वर्जयेत्ताभिः कण्डूपाकज्वरभ्रमाः ॥ ३७ ॥

विषपित्तास्त्रनुत्कार्यं तत्र शुद्धाम्बुजा पुनः ॥
 निर्विषाः त्रैवलयावा वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः ॥ ३८ ॥
 कषायपृष्ठास्तन्वग्यः किञ्चित्पीतोदराश्च याः ॥
 ता अप्यसम्यग्भवमनात्प्रतत च निपातनात् ॥ ३९ ॥
 लीढतीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ॥
 अथेतरा निशाकल्कयुक्तेऽम्भसि परिष्कृताः ॥ ४० ॥
 अवन्तिसोमे तत्रे वा पुनश्चाञ्जलिता जले ॥
 लागयेद्धृतमृत्स्नाङ्गशस्त्ररक्तनिपातनैः ॥ ४१ ॥
 पिवन्तीरुन्नतस्कधाञ्छादयेन्मृदुवाससा ॥
 सम्पृक्ताद्दुष्टशुद्धास्त्राञ्जलौका दुष्टशोणितम् ॥ ४२ ॥
 आदत्ते प्रथमं हसं क्षीरं क्षीरोदकादित्र ॥
 दंशस्य तोदं कण्डू वा मोक्षयेद्दामयेच्च ताम् ॥ ४३ ॥
 पटुतैलाक्तवदना श्लक्ष्णकण्डनरूक्षिताम् ॥
 रक्षत्रक्तमदाद्भूय सप्ताहं ता न पातयेत् ॥ ४४ ॥
 पूर्ववत्पटुता दाढर्यं सम्यग्वान्ते जलौकसाम् ॥
 क्लमोऽतियोगान्मृत्युर्वा दुर्वान्ते स्तब्धता मदः ॥ ४५ ॥
 अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्स्नाम्बुगर्भिणी ॥
 लालादिकोथनाशार्थं सविषा स्युस्तदन्वयात् ॥ ४६ ॥
 अशुद्धौ स्त्रावयेद्दशान्हरिद्रागुडमाक्षिकैः ॥
 शतधौताज्यपिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः ॥ ४७ ॥
 दुष्टरक्तापगमनात्सद्योरोगरुजां शमः ॥
 अशुद्धं चलितं स्थानात्स्थितं रक्तं व्रणाशयैः ॥ ४८ ॥

अम्लीभवेत्पर्युषितं तस्मात्तस्त्रावयेत्पुनः ॥
 युञ्ज्यान्नालाबुघटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ॥ ४९ ॥
 तासामनलसंयोगाद्युञ्ज्याच्च कफवायुना ॥
 कफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण विनिर्हरेत् ॥ ५० ॥
 स्कन्नत्वाद्वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृङ्गेण निर्हरेत् ॥
 गात्रं बद्धोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ॥ ५१ ॥
 स्नायुसन्ध्यस्थिसर्माणि त्यजन्प्रच्छानमाचरेत् ॥
 अधोदेशप्रविसृतैः पदैरुपरिगामिभिः ॥ ५२ ॥
 न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ॥
 प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रन्थितं जलजन्मभिः ॥ ५३ ॥
 हरेच्छृङ्गादिभिः सुतमसृग्व्यापि शिराव्यधैः ॥
 प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यादवगाढे जलौकसः ॥ ५४ ॥
 त्वक्स्थेऽलाबुघटीशृङ्गं शिरैव व्यापकेऽसृजि ॥
 वातादिधाम वा शृङ्गजलौकोलाबुभिः क्रमात् ॥ ५५ ॥
 क्षुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ॥
 सतोदकण्डूशोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥ ५६ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातः शिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम् ॥
 पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ॥ १ ॥

लोहितं प्रवदेच्छुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः ॥
तत्पित्तश्लेष्मलैः प्रायो दूष्यते कुरुते तत ॥ २ ॥
विसर्पविद्रधिप्लीहगुल्माग्निसदनज्वरान् ॥
मुखनेत्रशिरोरोगमदतृड्ढलवणास्यता ॥ ३ ॥
कुष्ठवातास्रपित्तास्रकङ्कम्लोद्गीरणभ्रमान् ॥
शीतोष्णस्निग्धरूक्षार्थैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥
सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ॥
तेषु स्रावयितुं रक्तमुद्रिक्त व्यधयेच्छिराम् ॥ ५ ॥
न नूनषोडशातीतसप्तत्यब्दस्रुतासृजाम् ॥
अस्निग्धास्वेदितात्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम् ॥ ६ ॥
गर्भिणीसूतिकाजीर्णपित्तास्रश्वासकासिनाम् ॥
अतीसारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम् ॥ ७ ॥
स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ॥
नायन्त्रितां शिरा विध्येन्नतिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम् ॥ ८ ॥
नातिशीतौष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात् ॥
शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्या मोक्षयेच्छिराम् ॥ ९ ॥
अपाङ्ग्यामुपनास्या वा कर्णरोगेषु कर्णजाम् ॥
नासारोगेषु नासाग्रे स्थिता नासाललाटयो ॥ १० ॥
पीनसे मुखरोगेषु जिह्वौष्ठहनुतालुगाः ॥
जत्रूर्ध्व ग्रन्थिषु ग्रीवाकर्णशखशिर श्रिता ॥ ११ ॥
उरोऽपागललाटस्था उन्मादेऽपस्मृतौ पुन ॥
हनुसन्धौ समस्ते वा शिरा भ्रूमभ्यगामिनीम् ॥ १२ ॥

विद्रव्यौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरे ॥
 तृतीयकेंऽसयोर्मध्ये स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥ १३ ॥
 प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो द्व्यंगुले स्थिताम् ॥
 शुक्रमेढ्रासये मेढ्रे ऊरुगां गलगण्डयोः ॥ १४ ॥
 वृधस्यां जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरंगुले ॥
 इन्द्रवस्तेरधोऽपच्यां द्व्यंगुले चतुरंगुले ॥ १५ ॥
 ऊर्ध्वगुल्फस्य सक्थ्यत्तौ तथा क्रोष्टुकशीर्षके ॥
 पाददाहे खुडे हर्षे विपाद्यां वातकण्टके ॥ १६ ॥
 चिप्ये च द्व्यंगुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः
 वृधस्यामिव विश्वाच्यां यथोक्तानामदर्शने ॥ १७ ॥
 र्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेच्छिराम् ॥
 अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥
 कृतस्वस्त्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ॥
 अघ्नितापातपस्विन्नो जानूच्चासनसंस्थितः ॥ १९ ॥
 मृदुपद्मात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ॥
 मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥
 इन्तप्रपीडनोत्कासगण्डाधमानानि चाचरेत् ॥
 पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥
 कन्धरायां परिक्षिप्य न्यस्थान्तर्वासतर्जनीम् ॥
 एषोऽन्तर्मुखवर्जानां शिराणां यन्त्रणे विधिः ॥ २२ ॥
 तथा मध्यमयांगुल्या वैद्योऽगुष्टविमुक्तया ॥
 ताडयेदुत्थितां ज्ञात्वा स्पर्शागुष्टप्रपीडनैः ॥ २३ ॥

कुठार्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्तग्रहीतया ॥
 फलोद्देशे सुनिष्कम्प शिरा तद्वच्च मोक्षयेत् ॥ २४ ॥
 ताडयन्पीडयेच्चैना विध्येद्रीहिमुखेन तु ॥
 अगुष्टेनोन्नमय्याग्रे नासिकामुपनासिकाम् ॥ २५ ॥
 अभ्युन्नतविट्प्राग्रजिह्वास्याधस्तदाश्रयाम् ॥
 यन्त्रयेत्स्तनयोरूर्ध्वं ग्रीवाश्रितशिराव्यधे ॥ २६ ॥
 पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे ॥
 कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद्वृद्धोर्ध्वपट्टके ॥ २७ ॥
 विध्येच्छस्तशिरा वाहावनाकुञ्चितकर्परे ॥
 वद्ध्वा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमगुष्ठगर्भिणीम् ॥ २८ ॥
 ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले ॥
 विध्येदालम्बमानस्य बाहुभ्या पार्श्वयोः शिराम् ॥ २९ ॥
 ग्रहष्टे मेहने जघाशिरां जानुन्यकुञ्चिते ॥
 पादे तु सुस्थितेऽधस्ताज्जानुसन्धेर्निपीडिते ॥ ३० ॥
 गाढ कराभ्यामागुल्फ चरणे तस्य चोपरि ॥
 द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदाकूढे हस्तवत्ततः ॥ ३१ ॥
 वद्ध्वा विध्येच्छिरामित्थमनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ॥
 तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यन्त्रमुपायवित् ॥ ३२ ॥
 मासले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्य व्रीहिमात्रकम् ॥
 यवार्द्धमस्थनामुपरि शिरा विध्यन्कुठारिकाम् ॥ ३३ ॥
 सम्यग्विद्धेस्त्रवेद्द्वारा यन्त्रे मुक्ते तु न स्रवेत् ॥
 अल्पकालं बहत्स्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ॥ ३४ ॥

सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेद्दुःखेन धार्यते ॥

भीमूर्च्छायन्त्रशैथिल्यकुण्ठशस्त्रातितृप्तयः ॥ ३५ ॥

क्षामत्ववेगिता स्वेदा रक्तस्याऽऽश्रुतिहेतवः ॥

असम्यगस्त्रे स्रवति वेलव्योषनिशानतैः ॥ ३६ ॥

सागारधूमलवणतैलैर्दिह्याच्छिरामुखम् ॥

सम्यक्प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ ३७ ॥

अग्रे स्रवति दुष्टास्त्रं कुसुम्भादिव पीतिका ॥

सम्यक्श्रुत्य स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ ३८ ॥

यन्त्रं विमुच्य मूर्च्छाया वीजिते व्यजनैः पुनः ॥

स्त्रावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेद्युस्त्रयहेऽपि वा ॥ ३९ ॥

वाताच् छयावारुणं रूक्षं वेगस्त्राव्यच्छंफेनिलम् ॥

पित्तात्पीतासितं विस्त्रमस्कंद्यौष्ण्यात्सचन्द्रकम् ॥ ४० ॥

कफास्त्रिन्ग्धमसृक्पाण्डु तन्तुमत्पिच्छिलं घनम् ॥

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ४१ ॥

अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्त्रं न प्रस्थात्स्त्रावयेत्परम् ॥

अतिश्रुतौ हि मृत्युः स्यादारुणा वा चलामयाः ॥ ४२ ॥

तत्राभ्यङ्गरसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ॥

श्रुते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमाश्विना ॥ ४३ ॥

प्रक्षाल्य तैलश्लोताक्तं बन्धनीयं शिरामुखम् ॥

अशुद्धं स्त्रावयेद्भूयः सायमह्यपरेऽपि वा ॥ ४४ ॥

स्त्रेहोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ॥

किञ्चिद्विशेषे दुष्टास्त्रे नैव रोगोऽतिवर्त्तते ॥ ४५ ॥

सशेषमप्यतो धार्य न चातिश्रुतिमाचरेत् ॥
हरेच्छृङ्गादिभिः शेष प्रसादमथवा नयेत् ॥ ४६ ॥
शीतोपचारपित्तास्रक्रियाशुद्धिविशोषणैः ॥
दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ४७ ॥
रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरेत्क्रियाम् ॥
लोध्रप्रियङ्गुपत्तङ्गमापयष्ट्याह्वगौरिकैः ॥ ४८ ॥
मृत्कपालाञ्जनक्षौममपीक्षीरीत्वगङ्कुरैः ॥
विचूर्णयेद्द्रणमुखं पद्मकादिहिम पिवेत् ॥ ४९ ॥
तामेव वा शिरा विध्येद्द्वयधात्तस्मादनन्तरम् ॥
शिरामुख च त्वरित दहेत्तप्तशलाकया ॥ ५० ॥

उन्मार्गगा यन्त्रनिपीडनेन
स्वस्थानमायान्ति पुनर्न यावत् ॥
दोषा प्रदुष्टा रुधिर प्रपन्ना
स्तावद्धिताहारविहारभाक् स्यात् ॥ ५१ ॥
नात्युष्णशीतं लघु दीपनीय
रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ॥
तदा शरीरं ह्यनवस्थितास्र-
मग्निर्विशेषादिति रक्षणीयः ॥ ५२ ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतपक्त्ववेगम् ॥
सुखान्वितं पुष्टिवलोपपन्न विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ५३ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहिताया सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याय ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वक्रजृतिर्यगूर्ध्वाधः शल्यानां पञ्चधा गतिः ॥

ध्यासं शोफं रुजावन्तं स्रवन्तं शोणितं मुहुः ॥ १ ॥

अभ्युद्गतं बुद्बुदवत्पिठिकोपचितं व्रणम् ॥

मृदुमांसं विजानीयादन्तःशल्यं समासतः ॥ २ ॥

विशेषात्त्वग्गते शल्ये विवर्णः कठिनायतः ॥

शोफो भवति मांसस्थे चोषः शोफो विवर्द्धते ॥ ३ ॥

पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गो न रोहति ॥

पेइयन्तरगते मांसप्राप्तवत् श्वयथुं विना ॥ ४ ॥

आक्षेपः स्नायुजालस्थ संरम्भस्तम्भवेदनाः ॥

स्नायुगे दुर्हरं चैतच्छिराध्मानं शिराश्रिते ॥ ५ ॥

स्वकर्मगुणहानिः स्यात्स्त्रोतसां स्त्रोतसि स्थिते ॥

धमनिस्थेऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ॥ ६ ॥

निर्याति शब्दवान्स्याच्च हृल्लासः स्नाङ्गवेदनः ॥

संघर्षो बलवानस्थिसन्धिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ॥ ७ ॥

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफस्तद्वच्च सन्धिगे ॥

चेष्टानिवृत्तिश्च भवेदाटोपः कोष्ठसंश्रिते ॥ ८ ॥

आनाहोऽन्नशकृन्मूत्रदर्शनं च व्रणानने ॥

विद्यान्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्धोपलक्षणैः ॥ ९ ॥

यथास्व च परिस्त्रावैस्त्वगादिषु विभावयेत् ॥
 रुह्यते शुद्धदेहानामनुलोमस्थित तु तत् ॥
 दोषकोपाभिघातादिक्षोभाद्भ्रूयोऽपि बाधते ॥ १० ॥
 त्वङ्मण्डे यत्र तत्र स्युरभ्यंगवेदमर्दनैः ॥
 रागरुग्दाहसंरम्भा यत्र चाज्य विलीयते ॥ ११ ॥
 आशु शुष्यति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद्भवेत् ॥
 मासप्रनष्ट संशुद्धया कर्शनाच्छ्रयता गतम् ॥ १२ ॥
 क्षोभाद्रागादिभिः शल्य लक्षयेत्तद्भवेत् च ॥
 पेठ्यस्थिसन्धिकोष्ठेषु नष्टमस्थिषु लक्षयेत् ॥ १३ ॥
 अस्थनामभ्यङ्गनस्वेदबंधपीडनमर्दनैः
 प्रसारणाकुञ्चनत सधिनष्टं तथास्थिवत् ॥ १४ ॥
 नष्टे स्नायुशिरास्रोतोधमनिष्वसमे पथि ॥
 अश्वयुक्त रथ खण्डचक्रमारोप्य रोगिणम् ॥ १५ ॥
 शीघ्र नयेत्ततस्तस्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत् ॥
 मर्मनष्टं पृथङ् नोक्त तेषा मासादिसश्रयात् ॥ १६ ॥
 सामान्येन सशल्य तु क्षोभिण्या क्रियया सरुक् ॥
 वृत्त पृथु चतुष्कोण त्रिपुटं स समासत ॥ १७ ॥
 अदृश्यशल्यसस्थान व्रणाकृत्या विभावयेत् ॥
 तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ॥ १८ ॥
 अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ॥
 सुखाहार्य यतश्छित्त्वा ततस्तिर्यग्गत हरेत् ॥ १९ ॥

शल्यं न निर्घात्यसुरःकक्षावङ्क्षणपाश्वर्गम् ॥
 प्रतिलोममनुत्तुण्डं छेद्यं पृथुमुखं च यत् ॥ २० ॥
 नैवाहरेद्विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ॥
 अथाहरेत्करप्राप्यं करेणैवेतरत्पुनः ॥ २१ ॥
 दृश्यं सिंहाहिमकरवर्मिमकर्कटकाननैः ॥
 अदृश्यं व्रणसंस्थानाद्गृहीतुं शक्यते यतः ॥ २२ ॥
 कङ्कभृङ्गाहकुररशरारीवायसाननैः ॥
 संदंशाभ्या त्वगादिस्थं तालाभ्यां सुषिरं हरेत् ॥ २३ ॥
 सुषिरस्थं तु नलकैः शेषं शेषैर्यथायथम् ॥
 शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ॥ २४ ॥
 कृत्वा घृतेन संस्वेद्य बद्ध्वाऽचारिकमादिशेत् ॥
 शिरास्त्रायुविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ॥ २५ ॥
 हृदये संस्थितं शल्यं त्रासितस्य हिमाम्बुना ॥
 ततः स्थानान्तरं प्राप्तमाहरेत्तद्यथायथम् ॥ २६ ॥
 यथासार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ॥
 अस्थिदृष्टे नरं पद्भ्यां पीडयित्वा विनिर्हरेत् ॥ २७ ॥
 इत्यशक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किङ्करैः ॥
 तथाप्यशक्ये वारङ्गं वक्रीकृत्य धनुर्ज्या ॥ २८ ॥
 सुबद्धं वक्रकटके बध्नीयात्सुसमाहितः ॥
 सुसंयतस्य पञ्चांग्या वाजिनः कशयाथ तम् ॥ २९ ॥
 ताडयेदिति मूर्च्छानं वेगेनोन्नमयन्यथा ॥
 उद्धरेच्छल्यमेवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः ॥ ३० ॥

वद्ध्वा दुर्बलवारङ्गं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ॥
 उवयथुग्रस्तवारङ्गं शोफमुत्पीड्य युक्तित् ॥ ३१ ॥
 मुद्गराहतया नाड्या निर्घात्योत्तुडित हरेत् ॥
 तैरेव चानयेन्मार्गममार्गोत्तुडित तु यत् ॥ ३२ ॥
 मृदित्वा कर्णिना कर्ण नाड्यास्येन निगृह्य वा ॥
 अयस्कातेन निष्कर्ण विवृतास्यमृजुस्थितम् ॥ ३३ ॥
 पक्काशयगत शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत् ॥
 दुष्टवातविषस्तन्यरक्ततोयादि चूपणैः ॥ ३४ ॥
 कण्ठस्रोतोगते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ॥
 विसेनात्ते तत शल्ये विस सूत्र सम हरेत् ॥ ३५ ॥
 नाड्याग्नितापिता क्षिप्त्वा शलाकास्यस्थिरीकृताम् ॥
 आनयेज्जातुष कठाजतुदिग्वासजातुषम् ॥ ३६ ॥
 केशोन्दुकेन पीतेन द्रवै कटकमाक्षिपेत् ॥
 सहसा सूत्रवद्धेन वमतस्तेन चेतरेत् ॥ ३७ ॥
 अशम्य मुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत् ॥
 अप्पानस्कन्धघाताभ्यां ग्रासशल्यं प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
 सूक्ष्माक्षिव्रणशल्यानि क्षौमवालजलेर्हरेत् ॥
 अपा पूर्णं विधुनुयादर्वाक्शिरसमायतम् ॥ ३९ ॥
 वासयेद्वाऽऽमुख भस्मराशौ वा निखनेन्नरम् ॥
 कर्णेऽम्बुपूर्णे हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ॥ ४० ॥
 क्षिपेदधोमुख कर्णं हन्याद्वा चूपयेत वा ॥
 कीटे स्रोतोगते कर्णं पूरयेत्त्वणाम्बुना ॥ ४१ ॥

शुक्तेन वा मुखोष्णेन सृते क्लेदहरो विधिः ॥
 जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिरस्थितस् ॥ ४२ ॥
 ऊष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ॥
 मृद्रेणुदारुशृङ्गास्थिदन्तवालोपलानि च ॥ ४३ ॥
 शल्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृन्मयानि वा ॥
 विषाणवेष्वयस्तालदारुशल्यं चिरादपि ४४ ॥
 प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजी ॥
 शल्ये मांसावगाढे च स देशो न विदह्यते ॥ ४५ ॥
 ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्षणवृंहणैः ॥
 तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदाङ्गनैः ॥ ४६ ॥
 पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनैषणभेदनैः ॥
 शल्यप्रदेशयन्त्राणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ॥
 तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथा हरेत् ॥ ४७ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायां सूत्रस्थानेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 व्रणः सञ्जायते प्रायः पाकात् इवयथुपूर्वकात् ॥
 तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षन् पाकं प्रयत्नतः ॥ १ ॥
 सुशीतलेपसेकास्त्रमोक्षसंशोधनादिभिः ॥
 शोफोल्पोल्पोष्णरुक्चासः सवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ २ ॥

पच्यमानो विवर्णस्तु रागी वस्तिरिवाततः ॥
 स्फुटतीव सनिस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भिकः ॥ ३ ॥
 संरम्भारुचिदाहोषात्तृड्ज्वरानिद्रतान्वितः ॥
 स्त्यान विष्यन्दयत्याज्यं व्रणवत्स्पर्शनासहः ॥ ४ ॥
 पक्वेऽल्पवेगता ग्लानिः पाण्डुता वलिसम्भवः ॥
 नामोऽतेषून्नतिर्मध्ये कण्डूशोफादिमार्दवम् ॥ ५ ॥
 स्पृष्टे पूयस्य सञ्चारो भवेद्दस्ताविवाम्भसः ॥
 शूल नर्त्तेऽनिलादाह पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ ६ ॥
 रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दौषैः सशोणितैः ॥
 पाकेऽतिवृत्ते सुपिरस्तनुत्वग्दोषभक्षित ॥ ७ ॥
 वलीभिराचितः ज्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ॥
 कफजेषु तु शोफेषु गम्भीर पाकमेत्यसृक् ॥ ८ ॥
 पक्कलिङ्ग ततोऽस्पष्ट यत्र स्याच्छीतशोफता ॥
 त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्व घनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ९ ॥
 रक्तपाकमिति ब्रूयात्त प्राज्ञो मुक्तसशय ॥
 अल्पसत्त्वेऽवले बाले पाके चात्यर्थमुद्धते ॥ १० ॥
 दारण मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ॥
 आमच्छेदे शिरास्त्रायुव्यापदोऽसृगतिस्त्रुतिः ॥ ११ ॥
 रुजोऽतिवृद्धिर्दरण विसर्पो वा क्षतोद्भव ॥
 तिष्ठन्नन्त पुनः पूय शिरास्त्रायुसृगामिषम् ॥ १२ ॥
 विवृद्धो दहति क्षिप्र तृणोलपमिवानलः ॥
 * यश्छिनत्याममज्ञानाद्यश्च पक्कमुपेक्षते ॥ १३ ॥

श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ॥
 प्राक्शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ १४ ॥
 पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ॥
 न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १५ ॥
 अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ॥
 अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ॥ १६ ॥
 सम्मुखो यन्त्रयित्वाशु न्यस्येन्मर्मादि वर्जयन् ॥
 अनुलोमं सुनिशितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥ १७ ॥
 सकृदेवाहरेत्तच्च, पाके तु सुमहत्यपि ॥
 पाटयेद् द्व्यंगुलं सम्यग्द्व्यंगुलत्र्यंगुलांतरम् ॥ १८ ॥
 ष्वित्वा सम्यगेषिण्या परितः सुनिरूपितम् ॥
 अंगुलीनालवालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥ १९ ॥
 यतो गतां गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ॥
 तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ २० ॥
 आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ॥
 शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्वेदवेपथुः ॥ २१ ॥
 असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥
 तिर्यक्छिन्द्याल्ललाटभ्रुदन्तवेष्टकजत्रुणि ॥ २२ ॥
 कुक्षिकक्षाक्षिकूटौष्ठकपोलगलवङ्गणे ॥
 अन्यत्रच्छेदनात्तिर्यक् शिरास्नायुविषाटनम् ॥ २३ ॥
 शस्त्रेऽवचारिते वाग्भिः शीताम्भोभिश्च रोगिणम् ॥
 आश्वास्य परितोऽगुल्या परिपीड्य व्रणं ततः ॥ २४ ॥

क्षालयित्वा कषायेण प्लोतेनाम्भोऽपनीय च ॥

गुग्गुल्वगुरुसिद्धार्थहिगुसर्जरसान्वितैः ॥ २५ ॥

धूपयेत्पदुषड्ग्रन्थानिम्बपत्रैर्घृतप्लुतैः ॥

तिलकल्काज्यमधुभिर्यथास्वं भेषजेन च ॥ २६ ॥

दिग्धा वर्ति ततो दद्यात्तैरेवाच्छादयेच्च तम् ॥

घृताक्तैः सक्तुभिश्चोर्द्ध्व घना कवलिकां ततः ॥ २७ ॥

निधाय युक्त्या वधीयात् पट्टेन सुसमाहितम् ॥

पात्रे सव्येऽपसव्ये वा नाधस्ताद्वैव चोपरि ॥ २८ ॥

शुचिसूक्ष्मदृढाः पट्टा कवल्यः सविकेशिकाः ॥

धूपिता मृदव श्लक्ष्णा निर्वलीका व्रणे हिताः ॥ २९ ॥

कुर्वीतानन्तरं तस्य रक्षा रक्षोनिषिद्धये ॥

वलि चोपहरेत्तेभ्यः सदा मूर्धावधारयेत् ॥ ३० ॥

लक्ष्मी गुहामतिगुहा जटिला ब्रह्मचारिणीम् ॥

वचा छत्रामतिच्छत्रा दूर्वा सिद्धार्थकानपि ॥ ३१ ॥

ततः स्नेहदिनेहोक्तं तस्याचारं समादिशेत् ॥

दिवास्वप्नो व्रणे कण्डूरागरुकूणोफपृथक् ॥ ३२ ॥

स्त्रीणान्तु स्मृतिसस्पर्शदर्शनैश्चलितस्रुते ॥

शुक्रे व्यवायजान्दोषानससर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥ ३३ ॥

भोजनं तु यथासात्म्यं यवगोधूमपाष्टिकाः ॥

ससूरमुद्गतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णका ॥ ३४ ॥

वालमूलकवार्त्ताकतण्डूलीयकवास्तुकम् ॥

कारवेल्लककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ॥ ३५ ॥

सैन्धवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ॥
 जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पसुष्णं द्रवोत्तरम् ॥ ३६ ॥
 भुञ्जानो जाङ्गलैर्भासैः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥
 अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ॥ ३७ ॥
 अजीर्णे त्वनिलादीनां विश्रमो बलवान्भवेत् ॥
 ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥
 नवधान्यं तिलान्माषान् मद्यं मांसं त्वजाङ्गलम् ॥
 क्षीरेक्षुविकृतीरम्लं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 यच्चान्यदपि विष्टम्भि विदाहि गुरु शीतलम् ॥
 वर्गोऽयं नवधान्यादिर्वाणिनः सर्वदोषकृत् ॥ ४० ॥
 मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशु व्यापादयेद्द्रवम् ॥
 बालोशीरैश्च वीज्येत न चैनं परिघट्टयेत् ॥ ४१ ॥
 न तुदेन्न च कंडूयेच्चेष्टमानश्च पालयेत् ॥
 स्निग्धवृद्धद्विजातीनां कथाः शृण्वन् मनःप्रियाः ॥ ४२ ॥
 आशावान्व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ॥
 तृतीयेऽहि पुनः कुर्याद्द्रवणकर्म च पूर्ववत् ॥ ४३ ॥
 प्रक्षालनादि दिवसे द्वितीये नाचरेत्तथा ॥
 तीव्रव्यथो विग्रथितश्चिरात्संरोहति व्रणः ॥ ४४ ॥
 स्निग्धा रूक्षां श्लथां गाढा दुर्न्यस्ताश्च विकेशिकाम् ॥
 व्रणे न दद्यात्कल्कञ्च, स्नेहात्क्लेदो विवर्द्धते ॥ ४५ ॥
 मासच्छेदोऽतिरुग्रौक्ष्याद्हरणं शोणितागमः ॥
 श्लथातिगाढदुर्न्यासैर्व्रणवर्त्मावघर्षणम् ॥ ४६ ॥

सपूतिमासं सोत्सगं सगति पूयगर्भिणम् ॥

व्रण विशोधयेच्छीघ्र स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका ॥ ४७ ॥

व्यम्लन्तु पाटित शोफ पाचनैः समुपाचरेत् ॥

भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ४८ ॥

सद्यः सद्योव्रणान् सीव्येद्विवृत्तानभिघातजान् ॥

मेदोजान् लिखितान् ग्रन्थीन् हस्त्रा पालीश्च कर्णयोः ॥ ४९ ॥

शिरोऽक्षिकूटनासौष्ठगण्डकर्णोरुवाहुषु ॥

ग्रीवाललाटमुष्कस्फिड्मेढ्रपायूदरादिषु ॥ ५० ॥

गम्भीरेषु प्रदेशेषु मासलेष्वचलेषु च ॥

न तु वङ्क्षणकक्षादानल्पमासचले व्रणान् ॥ ५१ ॥

वायुनिर्वाहिण शल्यगर्भान् क्षारविपाग्निजान् ॥

सीव्येच्चलास्थिशुष्कास्तृणरोमापनीय तु ॥ ५२ ॥

प्रलम्बि मास विच्छिन्नं निवेश्य स्वनिवेशने ॥

सन्ध्यस्व्यवस्थिते रक्ते स्नात्वा सूत्रेण वल्कलैः ॥ ५३ ॥

सीव्येन्न दूरे नासन्ने घृह्णन्नाल्प न वा बहु ॥

सान्त्वयित्वा ततश्चात्तं व्रणे मधुघृतद्रुतैः ॥ ५४ ॥

अञ्जनक्षौमजमपीफलिनीशह्लकीफलैः ॥

सलोध्रमधुकैर्दिग्धे युञ्ज्याद्वन्धादि पूर्ववत् ॥ ५५ ॥

व्रणो नि शोणितौष्ठो य किञ्चिदेवावलिख्यतम् ॥

सञ्जातरुधिरं सीव्येत्सन्धानं ह्यस्य शोणितम् ॥ ५६ ॥

बन्धनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युञ्जीत तेषु च ॥

आविकाजिनकौशेयमुष्ण क्षौम तु शीतलम् ॥ ५७ ॥

शीतोष्णं तूलसन्तानकार्पासस्नायुवल्कजम् ॥
 ताम्रायस्त्रपुसीसानि व्रणे मेदःकफाधिके ॥ ५८ ॥
 भङ्गे च युञ्ज्यात्फलकं चर्मवल्ककुशादि च ॥
 स्वनामानुगताकारा बन्धास्तु दश पञ्च च ॥ ५९ ॥
 कोशस्वतिकमुत्तलीचीनदामानुवेह्लितम् ॥
 खट्वाविबन्धस्थविकावितानोत्सङ्गगोफणाः ॥ ६० ॥
 यमकं मण्डलाख्यं च पंचाङ्गी चेति योजयेत् ॥
 यो यत्र सुनिविष्टः स्यात्ते तेषां तत्र बुद्धिमान् ॥
 बध्नीयाद्गाढमूरुस्फिक्रक्षावङ्गणमूर्द्धसु ॥
 शाखावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलोदरे ॥ ६२ ॥
 समं मेहनमुष्के च नेत्रे सन्धिषु च श्लथम् ॥
 बध्नीयाच्छिथिलस्थाने वातप्लेष्मोद्भवे समम् ॥ ६३ ॥
 गाढमेव समस्थाने भृशं गाढं तदाश्रये ॥
 शीते वसन्ते च तथा मोक्षणीयौ व्यहात्र्यहात् ॥ ६४ ॥
 पित्तरक्तोत्थयोर्वन्धो गाढस्थाने समो मतः ॥
 समस्थाने श्लथो नैव शिथिलस्याशये तथा ॥ ६५ ॥
 सायं प्रातस्तयोर्मोक्षो ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ॥
 अबद्धो दंशमशकशीतवातादिपीडितः ॥ ६६ ॥
 दुष्टीभवेच्चिरं चात्र न तिष्ठेत्स्नेहभेषजम् ॥
 कृच्छ्रेण शुद्धिं रूढिं वा याति रूढो विवर्णताम् ॥ ६७ ॥
 बद्धस्तु चूर्णितो भग्नो विश्लिष्टः पाटितोऽपि वा ॥
 छिन्नस्नायुशिरोऽप्याशु सुखं संरोहति व्रणः ॥ ६८ ॥

उत्थानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीडयेत् ॥
 उद्धृतौष्ठ समुत्पन्नोविषमः कठिनोऽतिरूक् ॥ ६९ ॥
 समोमृदुररू शीघ्र व्रणः शुद्ध्यति रोहति ॥
 स्थिराणामल्पमासाना रौक्ष्यादनुपरोहताम् ॥ ७० ॥
 प्रच्छाद्यमौषध पत्रैर्यथादोष यथर्तु च ॥
 अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समन्तात्सुनिवेशितैः ॥ ७१ ॥
 वीतैरकर्कशैः क्षीरीभूर्जार्जुनकदम्बजैः ॥
 कुष्ठिनामग्निदग्धाना पिटिका मधुमेहिनाम् ॥ ७२ ॥
 कर्णिकाश्चोन्दुरुत्रिपे क्षारदग्धा विषान्विता ॥
 न मास्पाके च वध्नीयाद्बुदपाके च ढारुणे ॥ ७३ ॥
 शीर्यमाणा. सरुग्दाहा शोफावस्थाविसर्पिण ॥
 अरक्षया व्रणे यस्मिन् मक्षिका निक्षिपेत् कृमीन् ॥ ७४ ॥
 ते भक्षयन्त कुर्वन्ति रुजाशोफास्रसस्त्रवान् ॥ ८
 सुरसादि प्रयुञ्जीत तत्र धावनपूरणे ॥ ७५ ॥
 सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वच ॥
 गोमूत्रकलिकतो लेप. सेक क्षाराम्बुना हित ॥ ७६ ॥
 प्रच्छाद्य मासपेड्या वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ॥
 न चैन त्वरमाणोऽन्त सदोषमुपरोहयेत् ॥ ७७ ॥
 सोऽल्पे नाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यत ॥
 रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन्निवर्जयेत् ॥ ७८ ॥
 हर्ष क्रोध भय वापि यावदास्यैर्यसम्भवात् ॥
 आदरेणानुवर्त्योऽय मासान् षट् सप्त वा विधि. ॥ ७९ ॥

उत्पद्यमानासु च तासु तासु वार्त्तासु दोषादिवलानुसारी ॥
तैस्तैरुपायैः प्रयतश्चिकित्सेदालोचयन्विस्तरमुत्तरोक्तम् ॥८०॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायां सूत्रस्थाने एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत् ॥
छेद्यभेद्यादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥ १ ॥
दुःखावचार्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिमयात्सु च ॥
अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥
स पेयोऽर्शोऽग्निसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ॥
योज्यः साक्षान्मषशिवत्रबाह्यार्शःकुष्ठसुतिषु ॥ ३ ॥
भगन्दरार्बुदग्रन्थिदुष्टनाडीव्रणादिषु ॥
न तूभयोऽपि योक्तव्यः पित्ते रक्ते बलेऽबले ॥ ४ ॥
ज्वरेऽतिसारे हृन्मूर्च्छरोगे पाण्ड्यामयेऽरुचौ ॥
तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रगे ॥ ५ ॥
भीरुगर्भिण्यृतुमती प्रोद्धृत्तफलयोनिषु ॥
अजीर्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीसन्धिर्मसु ॥ ६ ॥
तरुणास्थिशिरास्त्रायुसेवनीगलनाभिषु ॥
देशेऽल्पमांसे वृषणमेदूस्त्रोतो नखान्तरे ॥ ७ ॥

वर्त्मरोगादृतेऽक्षणोश्च शीतवर्षोष्णदुर्दिने ॥
 कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ॥ ८ ॥
 अञ्जकर्महावृक्षपलाशास्फोतवृक्षकान् ॥
 इन्द्रवृक्षार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान् ॥ ९ ॥
 काकजङ्घामपामार्गमग्निमन्थाग्निदिल्वकान् ॥
 सार्द्रान्समूलशाखादीन्खण्डशः परिकल्पितान् ॥ १० ॥
 कोगातकीश्चतस्रश्च शूकनाल यवस्य च ॥
 निवाते निचयीकृत्य पृथक्तानि शिलातले ॥ ११ ॥
 प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाऽमानि च दीपयेत् ॥
 ततस्तिलानां कुन्तालैर्दग्ध्वाऽग्नौ विगते पृथक् ॥ १२ ॥
 कृत्वा सुधाऽमना भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः ॥
 मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येक जलमूत्रयो ॥ १३ ॥
 गालयेदर्द्धभारेण महता वाससा च तत् ॥
 यावत्पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातस्तदा च तम् ॥ १४ ॥
 गृहीत्वा क्षारनिःस्यन्द पचेल्लौह्या विघट्टयन् ॥
 पच्यमाने ततस्तस्मिस्ता सुधाभस्मशर्करा ॥ १५ ॥
 शुक्तिक्षारपङ्कगङ्घनाभीश्रायसभाजने ॥
 कृत्वाग्निवर्णान्वहुशः क्षारोत्थे कुडवोन्मिते ॥ १६ ॥
 निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवाप विनिक्षिपेत् ॥
 श्लक्ष्ण गकृदक्षशिखिगृध्रकङ्कपोतजम् ॥ १७ ॥
 चतुष्पात्पाक्षिपित्तालमनोह्वालवणानि च ॥
 परितः सुतरा चातो दर्व्यातमवघट्टयेत् ॥ १८ ॥

सवाष्पैश्च यदोत्तिष्ठेद्द्रुदैर्लहवद्धनः ॥

अवतार्य ततः शीतो यवराशावयोमये ॥ १९ ॥

स्थाप्योऽयं मध्यमः क्षारो न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ
निर्वाप्यापनयेत्तीक्ष्णे पूर्ववत्प्रतिवापनम् ॥ २० ॥

तथा लाङ्गलिकादन्तिचित्रकातिविषावचाः ॥

स्वर्जिकाकनकाक्षीरिहिङ्गुपूतीकपल्लवाः ॥ २१ ॥

तालपत्री विडञ्चेति सप्तरात्रात्परन्तु सः ॥

योज्यस्तीक्ष्णोऽनिलश्लेष्ममेदोजेष्वर्बुदादिषु ॥ २२ ॥

मध्येष्वेव च मध्योऽन्यः पित्तास्त्रगुदजन्मसु ॥

बलार्थं क्षीणपानीये क्षाराम्बु पुनरावपेत् ॥ २३ ॥

नातितीक्ष्णो मृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ॥

शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरूक् ॥ २४ ॥

क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ॥

आचूषन्निव संरम्भाद्वात्रमापीडयन्निव ॥ २५ ॥

सर्वतोऽनुसरन्दोषानुन्मूलयति भूलतः ॥

कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥

क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्रावितेऽथवा ॥

क्षारं शलाकया दत्त्वा प्लोतमावृतदेहया ॥ २७ ॥

मात्राशतमुपेक्षेत तत्रार्शःस्वावृताननम् ॥

हस्तेन यन्त्रं कुर्वीत वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ॥ २८ ॥

निर्भुज्य पिचुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ॥

पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो घ्राणार्बुदेषु च ॥ २९ ॥

प्रत्यादित्य निषण्णस्य समुन्नम्याग्रनासिकाम् ॥
 मात्रा विधार्य पश्चाशत्तद्वदर्शसि कर्णजे ॥ ३० ॥
 क्षार प्रमार्जनेनानु परिमृज्यावगम्य च ॥
 सुदग्ध घृतमध्वक्त तत्पयोमस्तुकाञ्जिकैः ॥ ३१ ॥
 निर्वापयेत्ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् ॥
 अभिष्यन्दीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥३२॥
 यदि च स्थिरमूलत्वात्क्षारदग्ध न शीर्यते ॥
 धान्याम्लबीजयष्ट्याह्वतिलैरालेपयेत्ततः ३३ ॥
 तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ॥
 पक्वजम्बुसितं सन्न सम्यग्दग्धं विपर्यये ॥ ३४ ॥
 ताम्रतातोदकपञ्चैर्दुर्दग्धं तं पुनर्दहेत् ॥
 अतिदग्धे स्रवेद्रक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः ॥ ३५ ॥
 गुदे विशेषाद्विण्मूत्रसरोधोऽतिप्रवर्तनम् ॥
 पुस्तोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य शातनाद्भ्रुवम् ॥ ३६ ॥
 नासाया नासिकावंशदरणाकुञ्चनोद्भवः ॥
 भवेच्च विषयाज्ञान तद्ब्रच्छोत्रादिकेष्वपि ॥ ३७ ॥
 विशेषादत्र सेकोऽम्लैर्लेपो मधु घृत तिलाः ॥
 वातपित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया ॥ ३८ ॥
 अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपसहितः ॥
 याल्याशु स्वादुता तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तराम् ॥ ३९ ॥
 अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्गधानामसम्भवात् ॥
 भेषजक्षारशस्त्रैश्च न सिद्धाना प्रसाधनात् ॥ ४० ॥

त्वाचि मांसे शिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिषु स युज्यते ॥
 मषाङ्गम्लानिमूर्च्छात्तिमन्थकीलतिलादिषु ॥ ४१ ॥
 त्वग्दाहो वर्त्तिगोदन्तसूर्यकान्तशरादिभिः ॥
 अशोभगन्दरग्रन्थिनाडीदुष्टव्रणादिषु ॥ ४२ ॥
 मांसदाहो मधुस्त्रेहजाम्बवोष्टगुडादिभिः ॥
 श्लिष्टवर्त्मन्यसूक्त्रावनील्यसम्यग्व्यधादिषु ॥ ४३ ॥
 शिरादिदाहस्तैरेव, न दहेत्क्षारवारितान् ॥
 अन्तःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान्भूरिव्रणातुरान् ॥ ४४ ॥
 सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ॥
 तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवल्लसिकान्वितम् ॥ ४५ ॥
 पक्कतालकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम् ॥
 प्रसाददग्धवत्सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४६ ॥
 चतुर्धा तत्तु तुत्थेन सह तुत्थस्य लक्षणम् ॥
 त्वग्विवर्णोप्यतेऽत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ॥ ४७ ॥
 सस्फोटदाहतीव्रोषं दुर्दग्धमतिदाहतः ॥
 मांसलम्बनसङ्कोचदाहधूपनवेदनाः ॥ ४८ ॥
 शिरादिनाशस्तृणमूर्च्छाव्रणगाम्भीर्यमृत्यवः ॥
 तुत्थस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णञ्च भेषजम् ॥ ४९ ॥
 स्त्यानेऽस्त्रे वेदनात्यर्थं विलीने मन्दता रुजः ॥
 दुर्दग्धे शीतमुष्णञ्च युज्यादादौ ततो हिमम् ॥ ५० ॥
 सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरिप्लुक्षचन्दनगौरिकैः ॥
 लिम्पेत्साज्यामृतैरूर्ध्वं पित्तविद्रधिवत्क्रिया ॥ ५१ ॥

अतिदग्धे द्रुत कुर्यात्सर्वं पित्तविसर्पवत् ॥
 स्नेहदग्धे भृशतरं रूक्षं तत्र तु योजयेत् ॥ ५२ ॥
 समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ॥
 अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥ ५३ ॥
 इति वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुवाग्भट्टविरचितायामष्टाग-
 हृदयसहिताया प्रथम सूत्रस्थानं सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्याय ।

अथातो गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 शुद्धे शुक्रार्तवे सत्त्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः ॥
 गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणो ॥ १ ॥
 बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः ॥
 मातुश्चाहाररसजैः क्रमात्कुक्षौ विवर्द्धते ॥ २ ॥
 तेजो यथार्करत्नीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ॥
 नेन्धनं दृश्यते गच्छत्सत्त्वो गर्भाशयं तथा ॥ ३ ॥
 कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावता ॥
 नानायोन्याकृतीः सत्त्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् ॥ ४ ॥

अत एव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ॥
 रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः शुक्रार्तवे पुनः ॥ ५ ॥
 वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ॥
 वियोनिविकृताकाराज्जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥ ६ ॥
 मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम् ॥
 वत्सराद्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ७ ॥
 पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ॥
 शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥ ८ ॥
 वीर्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाद्वयोः पुनः ॥
 रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ९ ॥
 वातादिकुणपग्रन्थिपूयक्षीणमलाह्वयम् ॥
 बीजासमर्थं रेतोस्रं स्वलिङ्गैर्दोषजं वदेत् ॥ १० ॥
 रक्तेन कुणपं श्लेष्मवाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ॥
 पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्ततः ॥ ११ ॥
 कृच्छ्राण्येतान्यसाध्यं तु त्रिदोषं मूत्रविट्प्रभम् ॥
 कुर्याद्वातादिभिर्दुष्टैस्वौषधं कुणपे पुनः ॥ १२ ॥
 धातुकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् ॥
 पाययेत्सर्पिरथ वा विपक्रमसनादिभिः ॥ १३ ॥
 यलाशभस्माश्मभिदा ग्रन्थ्याभे पूयरेतसि ॥
 परूषकवटादिभ्यां क्षीणे शुक्रकरी क्रिया ॥ १४ ॥
 स्निग्धं वान्तं विरिक्तं च निरूढमनुवासितम् ॥
 योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरवस्तिभिः ॥ १५ ॥

सशुद्धो विद्रुप्रभे सर्पिर्हिङ्गुसेव्यादिसाधितम् ॥
पिवेद्रन्ध्यातवे पाठाव्योषवृक्षकज जलम् ॥ १६ ॥
पेय कुणपप्यास्त्रं चन्दन वक्ष्यते तु यत् ॥
गुह्यरोगे च तत्सर्वं कार्यं सौत्तरवस्तिकम् ॥ १७ ॥
शुक्रं शुक्लं गुरु स्निग्धं मधुरं बहुलं बहु ॥
घृतमाक्षिकतैलाभं सद्गर्भायार्तव पुनः ॥ १८ ॥
लाक्षारसशशास्त्राभं धौतं यच्च विरज्यते ॥
शुद्धशुक्रार्तव स्वच्छं सरक्तं मिथुनं मिथ ॥ १९ ॥
स्नेहैः पुसवनैः स्निग्धं शुद्धं शीलितवस्तिकम् ॥
नरं विशेषात्क्षीराज्यैर्मधुरौषधसस्कृतैः ॥ २० ॥
नारी तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत् ॥
क्षामप्रसन्नवदना स्फुरच्छ्रोणिपयोवराम् ॥ २१ ॥
स्वस्ताक्षिकुक्षि पुस्कामा विद्यादृतुमती स्त्रियम् ॥
पद्मं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीति यथा तथा ॥ २२ ॥
ऋतावतीति योनि सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥
मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ॥ २३ ॥
ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥
ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ॥ २४ ॥
मृजालङ्काररहिता दर्भसस्तरशायिनी ॥
क्षैरेय यावकं स्तोत्रं कोष्ठशोधनकर्षणम् ॥ २५ ॥
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ॥
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नात्वा शुक्लमालयास्वरा शुचिः ॥ २६ ॥

इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत्पुरः पतिम् ॥
 ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्तिस्त्रश्च निन्दिताः ॥ २७ ॥
 एकादशी च युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ॥
 उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ॥ २८ ॥
 नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्जितम् ॥
 अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यं च कामतः ॥ २९ ॥
 सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः ॥
 दुरपत्यं कुलाङ्गरो गोत्रे जातं महत्यपि ॥ ३० ॥
 इच्छेतां यादृशं पुत्रं तद्रूपचरितांश्च ते ॥
 चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥ ३१ ॥
 कर्मान्ते च पुमान्सर्पिः क्षीरशाल्योदनाशिनः ॥
 प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहूर्तिकालया ॥ ३२ ॥
 आरोहेत्स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः ॥
 तैलमाषोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
 अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वास् ॥
 दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ॥ ३४ ॥
 ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ ॥
 भगोथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥ ३५ ॥
 सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां मुदान्वितौ ॥
 उत्ताना तन्मना योषित्तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ॥ ३६ ॥
 तथा हि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ॥
 लिङ्गन्तु सद्योगर्भाया योन्यां बीजस्य संग्रहः ॥ ३७ ॥

तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्नाननुबन्धनम् ॥
 हृदयस्पन्दन तन्द्रा तृङ्गलानिलोमहर्षणम् ॥ ३८ ॥
 अव्यक्त. प्रथमे मासि सप्ताहात्कललो भवेत् ॥
 गर्भ. पुसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्ते. प्रयोजयेत् ॥ ३९ ॥
 बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते ॥
 पुष्ये पुरुषकं हैम राजत वाथ वायसम् ॥ ४० ॥
 कृत्वाऽग्निवर्णं निर्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलि पिवेत् ॥
 गोरदण्डमपामार्गं जीवकर्पभशैर्यकान् ॥ ४१ ॥
 पिवेत्पुष्ये जले पिष्टानेकद्वित्रिसमस्तश ॥
 क्षीरेण श्वेतवृहतीमूलं नासापुटे स्वयम् ॥ ४२ ॥
 पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेद्दामे दुहितृवाञ्छया ॥
 पयसा लक्ष्मणामूल पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥ ४३ ॥
 नासयास्येन वा पीत वटशृङ्गाष्टक तथा ॥
 औषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत् ॥ ४४ ॥
 उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक् ॥
 नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ४५ ॥
 अतिव्यवायमायासं भार प्रावरणं गुरु ॥
 अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम् ॥ ४६ ॥
 शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ॥
 उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम् ॥ ४७ ॥
 रक्त निवसन श्वभ्रकूपेक्षा मद्यसामिषम् ॥
 उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्त्यजेत् ॥ ४८ ॥

तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमामासतोऽष्टमात् ॥
 णभिर्गर्भः खवेदामः कुक्षौ शुष्येन्म्रयेत वा ॥ ४९ ॥
 वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजडवामनः ॥
 पित्तलैः खलतिः पिङ्गः शिवत्री पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ५० ॥
 व्याधींश्चास्यामृदुसुखैरतक्षिणैरौषधैर्जयेत् ॥
 द्वितीये मासि कललाद्धनः पेश्यथ वाऽर्बुदम् ॥ ५१ ॥
 पुंस्त्रीक्लीवाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ॥
 क्षामता गरिमा कुक्षौ भूच्छां छर्दिररोचकः ॥ ५२ ॥
 जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥
 अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ॥ ५३ ॥
 पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ॥
 मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ॥ ५४ ॥
 सस्वच्छं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविधारणम् ॥
 देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ॥ ५५ ॥
 श्रद्धाविघाताद्गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ॥
 व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ ५६ ॥
 मूर्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ॥
 सममेव हि मूर्द्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदुःखयोः ॥ ५७ ॥
 गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते ॥
 यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ ५८ ॥
 चतुर्थे व्यक्ताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे ॥
 षष्ठे स्नायुश्चिरारोमबलवर्णनखत्वचाम् ॥ ५९ ॥

सर्वैः सर्वाङ्गसम्पूर्णा भवैः पुष्यति सप्तमे ॥
 गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन्हृदयमाश्रिता ॥
 कण्डू विदाहं कुर्वन्ति गर्भिण्याः किकिसानि च ॥६०॥
 नवनीतं हितं तत्र कोलाम्बुमधुरौषधैः ॥
 सिद्धमल्पपटुस्त्रेहं लघु स्वादु च भोजनम् ॥ ६१ ॥
 चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ॥
 श्रेष्ठया चैणहारिणशशोणितयुक्तया ॥ ६२ ॥
 अश्वघ्नपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥
 पटोलनिम्बमञ्जिष्ठासुरसैः सेचयेत्पुनः ॥ ६३ ॥
 दावीमधुकतोयेन मृजा च परिशीलयेत् ॥
 ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ॥ ६४ ॥
 तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ॥
 शिशुरोजोऽनवस्थानान्नारी सशयिता भवेत् ॥ ६५ ॥
 क्षीरपेया च पेयात्र सघृतान्वासन घृतम् ॥
 मधुरैः साधित शुद्धयै पुराणशकृतस्तथा ॥ ६६ ॥
 शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ॥
 शताह्वाकलिकतोवस्ति सतैलघृतसैन्धवः ॥ ६७ ॥
 तस्मिन्स्वेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतं परम् ॥
 वर्षाद्विकारकारी स्यात्कुक्षौ वातेन धारितः ॥ ६८ ॥
 शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मासरसौदनः ॥
 बहुस्त्रेहा यवागूर्वा पूर्वोक्तं चानुवासनम् ॥ ६९ ॥

तत एव पिचुं चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ॥
 वातघ्नपत्रभृङ्गासुभः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥ ७० ॥
 निःस्त्रोहाङ्गी न नवमान्मासात्प्रभृति वासयेत् ॥
 प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पृथ्वं तत्पार्श्वचेष्टिनी ॥ ७१ ॥
 पुन्नासुदौर्हृदप्रशरता पुंस्त्वप्रदर्शिनी ॥
 उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिसण्डले ॥ ७२ ॥
 पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ॥
 नृत्यवादित्रगान्धर्वगन्धमाल्यप्रिया च या ॥ ७३ ॥
 क्लीबं तत्सङ्गरे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ॥
 यसौ पार्श्वद्वयोन्नासात्कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥ ७४ ॥
 प्राक् चैव नवमान्मासात्सूतिकागृहमाश्रयेत् ॥
 देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥ ७५ ॥
 तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिका परिवारिता ॥
 अद्यश्चःप्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथता क्लमः ॥ ७६ ॥
 अधोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ॥
 वेदनोरुदरकटीपृष्ठहृदस्तिवङ्क्षणे ॥ ७७ ॥
 योनिभेदरुजास्तोदस्फुरणस्त्रवणानि च ॥
 आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥ ७८ ॥
 अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ॥
 हस्तस्थपुन्नामफलां स्त्रभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ॥ ७९ ॥
 पाययेत्सघृतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ॥
 आभुग्नसक्थिसुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनःपुनः ॥ ८० ॥

अधो नाभेर्विमृद्नीयात्कारयेज्जृम्भचक्रमम् ॥
 गर्भः प्रयात्यवागेव तल्लिग हृद्धिमोक्षतः ॥ ८१ ॥
 आविश्य जठर गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ॥
 आव्यो हि त्वरयन्त्येना खट्वामारोपयेत्ततः ॥ ८२ ॥
 अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्या प्रसाधयेत् ॥
 मृदुपूर्वं प्रवाहेत वाढमाप्रसवाच्च सा ॥ ८३ ॥
 हर्षयेत्ता मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ॥
 प्रत्यायाति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥ ८४ ॥
 धूपयेद्गर्भसगे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ॥
 हिरण्यपुष्पीमूलं च पाणिपादेन धारयेत् ॥ ८५ ॥
 सुर्वचला विशल्यां वा जराय्वपतनेऽपि च ॥
 कार्यमेतत्तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेना विकम्पयेत् ॥ ८६ ॥
 कटीमाकोटयेत्पाष्ण्यां स्फिजौ गाढ निपीडयेत् ॥
 तालुकण्ठ स्पृशेद्वेण्यां मूर्ध्नि दद्यात्स्नुहीपय ॥ ८७ ॥
 भूर्जलागलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्पपैः ॥
 पृथग्द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ ८८ ॥
 कुष्ठतालीसकल्क वा सुरामण्डेन पाययेत् ॥
 यूषेण वा कुलत्थाना विल्वजेनासवेन वा ॥ ८९ ॥
 शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ॥
 सहिड्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्षपम् ॥ ९० ॥
 तैल सिद्ध हित पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ॥
 शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥ ९१ ॥

निरूहः पातयत्याशु सखेहलवणोऽपराम् ॥

तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः स्ना निर्यात्याशु तज्जयात् ॥९२ ॥

कुशला पाणिनाऽक्तेन हरेत्कृतनखेन वा ॥

सुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गुश्च मर्दयेत् ॥ ९३ ॥

सङ्गल्लाख्ये शिरोवस्तिकोष्ठशूले तु पाचयेत् ॥

सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ ९४ ॥

धान्याम्बु वा गुडव्योषत्रिजातकरजोन्वितम् ॥

अथ बालोपचारेण बालं योषिदुपाचरेत् ॥ ९५ ॥

सूतिका क्षुद्रती तैलाद् घृताद्वा महतीं पिबेत् ॥

पञ्चकोलकिनीं मात्रामनुचोष्णं गुडोदकम् ॥ ९६ ॥

वातघ्नौषधतोयं वा तथा वायुर्न कुप्यति ॥

विशुद्ध्यति च दुष्टासं द्वित्रिरात्रमयं क्रमः ९७ ॥

स्नेहायोग्या तु निःस्नेहमसुमेव विधिं भजेत् ॥

पीतवत्याश्च जठरं यमकाक्तं विवेष्टयेत् ॥ ९८ ॥

जीर्णे स्नाता पिबेत्पेयां पूर्वोक्तौषधसाधिताम् ॥

त्र्यहादूर्ध्वं विदार्यादिवर्गकाथेन साधिता ॥ ९९ ॥

हिता यवागूः स्नेहाढ्या सात्स्यातः पयसाऽथ वा ॥

सप्तरात्रात्परं चास्यै क्रमशो बृंहणं हितम् ॥ १०० ॥

द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ॥

यत्नेनोपचरेत्सूतां दुःसाध्या हि तदाभयाः ॥ १०१ ॥

गर्भवृद्धिप्रसवरुकृक्लेदास्त्रसृतिपीडनैः ॥
 एवञ्च मासादध्यर्धान्मुक्ताहारादियन्त्रणा ॥
 गतसूताभिधाना स्यात्पुनरार्त्तवदर्शनात् ॥ १०२ ॥
 इत्यष्टाङ्गद्वयसहिताया शारीरस्थाने पथमोऽध्याय ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो गर्भव्यापदं शारीर व्याख्यास्यामः ।
 गर्भिण्याः परिहार्याणां सेवया रोगतोऽपि वा ॥
 पुष्पे दृष्टेऽथ वा शूले बाह्यान्तः स्निग्धशीतलम् ॥ १ ॥
 सेव्याम्भोजहिमक्षीरीवल्ककल्काज्यलोपिताम् ॥
 धारयेद्योनिवस्तिभ्यामार्द्रार्द्रान् पिचुनक्तकान् ॥ २ ॥
 शतधौतघृताक्तां स्त्री तदम्भस्यवगाहयेत् ॥
 ससिताक्षौद्रकुमुदकमलोत्पलकेसरम् ॥ ३ ॥
 लिह्यात्क्षीरघृतं खादेच्छृङ्गाटककसेरुकम् ॥
 पिवेत्कान्ताब्जशालूकवालोदुम्बरवत्पयः ॥ ४ ॥
 शृतेन शालिकाकोलीद्विवलामधुकेक्षुभिः ॥
 पयसा रक्तशाल्यन्नमद्यात्समधुशर्करम् ॥ ५ ॥
 रसैर्वा जाङ्गलैः शुद्धिवर्जं चासौक्तमाचरेत् ॥
 असम्पूर्णात्रिमासायाः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ॥ ६ ॥
 आमाम्बवे च तत्रेष्टं शीतं रूक्षोपसहितम् ॥
 उपवासो घनोशीरगुडूच्यरलुधान्यकाः ॥ ७ ॥

दुरालभापर्पटकचन्दनातिविषावलाः ॥

कथिताः सलिले पानं तृणधान्यादिभोजनम् ॥ ८ ॥

सुद्धादियूपैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ॥

गर्भे निपतिते तीक्ष्णं मद्यं सामर्थ्यतः पिबेत् ॥ ९ ॥

गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्त्तिविस्मरणाय च ॥

लघुना पञ्चमूलेन रूक्षां पेयां ततः पिबेत् ॥ १० ॥

पेयाममद्यपा कल्के साधितां पाञ्चकौलिके ॥

बिल्वादिपञ्चककाथे तिलोद्दालकतण्डुलैः ॥ ११ ॥

मासतुल्यादिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ॥

लघुरस्त्रेहलवणो दीपनीययुतो हितः ॥ १२ ॥

दोषधातुपरिक्लेदशोषार्थं विधिरित्ययम् ॥

स्नेहान्नवस्तयश्चोर्द्ध्वबल्यजीवनदीपनाः ॥ १३ ॥

सञ्जातसारे महति गर्भे योनिपरिस्रवात् ॥

वृद्धिमप्राप्नुवन्गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः ॥ १४ ॥

उपविष्टकमाहुस्तं वर्द्धते तेन नोदरम् ॥

शोकोपवासरूक्षाद्यैरथ वा योन्यतिस्रवात् ॥ १५ ॥

वाते क्रुद्धे कृशः शुष्येद्गर्भो नागोदरं तु तत् ॥

उदरं वृद्धमप्यत्र हीयते स्फुरणं चिरात् ॥ १६ ॥

तयोर्बृहणवातघ्नमधुरद्रव्यसंस्कृतैः ॥

घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भाश्च खादयेत् ॥ १७ ॥

तैरेव च सुतृप्तायाः क्षौभणं यानवाहनैः ॥

लीनास्थे निस्फुरे श्येनगोमत्स्योत्क्रोशवर्हिजाः ॥ १८ ॥

रसा बहुघृता देया माषमूलकजा अपि ॥
 बालविल्वं तिलान्माषान्सक्तूंश्च पयसा पिवेत् ॥ १९ ॥
 समेद्यमासं मधु वा कट्यभ्यङ्गश्च शीलयेत् ॥
 हर्षयेत्सततं चैनामेव गर्भः प्रवर्द्धते ॥ २० ॥
 पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः कृच्छ्राज्जायेत नैव वा ॥
 उदावर्त्तन्तु गर्भिण्या. स्नेहैराशुतरा जयेत् ॥ २१ ॥
 योग्यैश्च वस्तिभिर्हन्यात्सगर्भा स हि गर्भिणीम् ॥
 गर्भेऽतिदोषोपचयादपथ्यैर्देवतोऽपि वा ॥ २२ ॥
 मृतेऽन्तरुदर शीतं स्तब्धे ध्मातं भृशव्यथम् ॥
 गर्भास्पन्दो भ्रमस्तृष्णा कृच्छ्रादुच्छ्वसनं क्लमः २३ ॥
 अरतिः स्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥
 तस्याः कोष्णाम्बुसिक्ताया पिष्ट्वा योनिं प्रलेपयेत् ॥ २४ ॥
 गुड किण्व सलवण तथान्तः पूरयेन्मुहु ॥
 घृतेन कल्कीकृतया शाल्मल्यतसिपिच्छया ॥ २५ ॥
 मन्त्रैर्योग्यैर्जरायुक्तैर्मूढगर्भो न चेत्पतेत् ॥
 अथापृच्छयेश्चरं वैद्यो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥ २६ ॥
 हस्तमभ्यज्य योनिश्च साज्यशाल्मलिपिच्छया ॥
 हस्तेन शक्य तेनैव गात्रं च विषमं स्थितम् ॥ २७ ॥
 आच्छन्नोत्पीडसपीडविक्षेपोत्क्षेपणादिभिः ॥
 अनुलोम्य समाकर्षेद्योनिं प्रत्यार्जमागतम् ॥ २८ ॥
 हस्तपादशिरोभिर्यो योनि भुञ्ज. प्रपद्यते ॥
 पादेन योनिसेकेन भुञ्जोऽन्येन गुदं च यः ॥ २९ ॥

विष्कम्भौ नामतो मूढौ शस्त्रदारणमर्हतः ॥
 मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्यां तत्र कर्म प्रशस्यते ॥ ३० ॥
 वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्रं न योनाववचारयेत् ॥
 पूर्वं शिरःकपालानि दारयित्वा विशोधयेत् ॥ ३१ ॥
 कक्षोरस्तालुचिबुके प्रदेशेऽन्यतमे ततः ॥
 समालम्ब्य दृढं कर्षेत्कुशलो गर्भशङ्कुना ॥ ३२ ॥
 अभिन्नशिरसं त्वक्षिकूटयोर्गण्डयोरपि ॥
 बाहुं छित्त्वांससक्तस्य वाताध्मातोदरस्य तु ॥ ३३ ॥
 विदार्य कोष्ठमन्त्राणि बहिर्वा संनिरस्य च ॥
 कटीसक्तस्य तद्वच्च तत्कपालानि दारयेत् ॥ ३४ ॥
 यद्यद्वायुवशादंगं सजेद्गर्भस्य खण्डशः ॥
 तत्तच्छित्त्वा हरेत्सम्यग्रक्षेत्रारी च यत्नतः ॥ ३५ ॥
 गर्भस्य हि गतिं चित्रां करोति विगुणोऽनिलः ॥
 तत्रानल्पमतिस्तस्मादवस्थापेक्षमाचरेत् ॥ ३६ ॥
 छिन्द्याद्गर्भं न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ॥
 सहात्मना न चोपेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ॥ ३७ ॥
 योनिसंवरणभ्रंशमक्लृष्टवासपीडिताम् ॥
 पूत्युद्गारां हिमांगीं च मूढगर्भां परित्यजेत् ॥ ३८ ॥
 अथापतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्भिषक् ॥
 एवं निर्हतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ ३९ ॥
 दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं ततः ॥
 योनिर्मृदुर्भवेत्तेन शूलं चास्याः प्रशाम्यति ॥ ४० ॥

दीप्यकातिविषारास्त्राहिङ्ग्वेलापञ्चकोलकान् ॥
 चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा काथं वा पाययेत्ततः ॥ ४१ ॥
 कटुकातिविषापाठाशाकत्वग्घिङ्गुतेजिनी. ॥
 तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ ४२ ॥
 त्रिरात्रमेवं सप्ताह स्नेहमेव तत पिवेत् ॥
 साय पिवेदरिष्ट वा तथा सुकृतमासवम् ॥ ४३ ॥
 शिरीषककुभकाथपिचून्योनौ विनिक्षिपेत् ॥
 उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥ ४४ ॥
 पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ॥
 रसो दशाहं च परं लघुपथ्याल्पभोजना ॥ ४५ ॥
 स्वेदाभ्यगपरा स्नेहान्वलातैलादिकान्भजेत् ॥
 ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ॥ ४६ ॥
 बलामूलकषायस्य भागा. षट् पयसस्तथा ॥
 यवकोलकुलस्थाना दशमूलस्य चैकतः ॥ ४७ ॥
 निःकाथभागो भागश्च तैलस्य च चतुर्दश ॥
 द्विमेदादारुमञ्जिष्ठापाकोलीद्वयचन्दनैः ॥ ४८ ॥
 सारिवाकुष्ठतगरजीवकर्षभसेन्धवैः ॥
 कालानुसार्याशैलेयवचागुरुपुनर्नवैः ॥ ४९ ॥
 अश्वगन्धावरीक्षीरशुक्लायष्टीवरारसैः ॥
 शताह्वाशूर्पपण्यैलात्वक्पत्रैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ५० ॥
 पक्कं मृद्भिना तैल सर्ववातविकारजित् ॥
 सूतिकावालमर्मास्थिक्षतक्षीणेषु पूजितम् ॥ ५१ ॥

ज्वरगुल्मग्रहोन्मादसूत्राघातान्त्रिवृद्धिजित् ॥
 धन्वन्तरेरभिसतं योनिरोगक्षयापहम् ॥ ५२ ॥
 बस्तिद्वारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि ॥
 जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरेच्छिशुम् ॥ ५३ ॥
 मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ॥
 अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ ५४ ॥
 वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ॥
 अनन्ता सारिवा रास्त्रा पद्मा च मधुयष्टिका ॥ ५५ ॥
 बृहतीद्वयकाश्मर्यः क्षीरिशृङ्गत्वचो घृतम् ॥
 पृश्निपर्णी बला शिशुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ ५६ ॥
 शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिता ॥
 ससैतान्पयसा योगानर्द्धश्लोकसमापनान् ॥ ५७ ॥
 क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ॥
 कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिजैः ॥ ५८ ॥
 मूलैः शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे ॥
 नवमे सारिवाऽनन्तापयस्यामधुयष्टिभिः ॥ ५९ ॥
 योजयेद्दशमे मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ॥
 अथ वा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥ ६० ॥
 अवस्थितं लोहितमङ्गनाया वातेन गर्भं ब्रुवतेऽनभिज्ञाः ॥
 गर्भाकृतित्वात्कटुकोष्णतीक्ष्णैः सुते पुनः केवल एव रक्तेऽदश
 गर्भं जडा भूतहतं वदन्ति सूतेर्न दृष्टं हरणं यतस्तैः ॥
 ओजोशानत्वाद्यथा वाऽव्यवस्थैर्भूतैरुपेक्ष्येत न गर्भमाता ॥ ६२ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायां शारीरस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातोऽङ्गविभाग शारीरं व्याख्यास्यामः ।

शिरोऽन्तराधिद्वौ वाहू सक्थिनी च समासतः ॥

षडङ्गमङ्गं प्रत्यङ्ग तस्याक्षिहृदयादिकम् ॥ १ ॥

शब्द. स्पर्शश्च रूप च रसो गन्ध. क्रमाद्गुणा. ॥

खाऽनिलाऽग्न्यऽब्भुवामेकगुणवृद्धयन्वय परे ॥ २ ॥

तत्र खात्खानि देहेऽस्मिञ्छ्रोत्र शब्दो विविक्तता ॥

वातात्स्पर्शत्वगुच्चासा वहेर्दृशूपपक्तय ॥ ३ ॥

आप्या जिह्वारसक्लेदा घ्राणगन्धास्थि पार्थिवम् ॥

मृद्वत्र मातृज रक्तमांसमज्जगुदादिकम् ॥ ४ ॥

पैतृकं तु स्थिर शुक्रं धमन्यस्थिकचादिकम् ॥

चैतन चित्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ५ ॥

सात्म्यज त्वायुरारोग्यमनालस्यं प्रभा वलम् ॥

रसज वपुषो जन्म वृत्तिवृद्धिरलोलता ॥ ६ ॥

सात्त्विक शौचमास्तिक्य शुक्लधर्मरुचिर्मतिः ॥

राजस बहुभापित्वं मानक्रुद्धम्भमत्सरा ॥ ७ ॥

तामसं भयमज्ञान निद्राऽऽलस्यं विपादिता ॥

इति भूतमयो देहस्तत्र सप्त त्वचोऽसृजः ॥ ८ ॥

पच्यमानात्प्रजायन्ते क्षीरात्सन्तानिका इव ॥

धात्वाशयान्तरक्लेदो विपक्वः स्वस्वमूष्मणा ॥ ९ ॥

श्लेष्मत्स्नाय्वपराच्छन्नः कलाख्यः काठसारवत् ॥
 ताः सप्त सप्त चाधारः रक्तस्याद्यः क्रमात्परे ॥ १० ॥
 कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ॥
 गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ॥ ११ ॥
 कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुप्फुसम् ॥
 यकृत्प्लीहोन्दुकं वृक्षौ नाभिडिम्भान्त्रवस्तयः ॥ १२ ॥
 दश जीवितधासानि शिरोरसनवन्धनम् ॥
 कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ १३ ॥
 जालानि कण्डराश्चान्ये पृथक्षोडश निर्दिशेत् ॥
 षट् कूर्चाः सप्त सेवन्यो मेढूजिह्वाशिरोगताः ॥ १४ ॥
 शस्त्रेणैताः परिहरेच्चतस्रो मांसरज्जवः ॥
 चतुर्दशास्थिसंघाताः सीमन्ता द्विगुणा नव ॥ १५ ॥
 अस्थनां शतानि षष्टिश्च त्रीणि दन्तनखैः सह ॥
 धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह सन्धीनां च शतद्वयम् ॥ १६ ॥
 दशोत्तरं सहस्रे द्वे निजगादाऽत्रिनन्दनः ॥
 स्नावा नवशती पञ्च पुंसां पेशीशतानि च ॥ १७ ॥
 अधिका विंशतिः स्त्रीणां योनिस्तनसमाश्रिताः ॥
 दश मूलशिरा हृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतो वपुः ॥ १८ ॥
 रसात्मकं वहन्त्योजस्तन्निबद्धं हि चेष्टितम् ॥
 स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्राः पत्ररेखांप्रतानवत् ॥ १९ ॥
 भिद्यन्ते तास्ततः सप्तशतान्यासां भवन्ति तु ॥
 तत्रैकैकं च शाखाया शतं तस्मिन्न वेधयेत् ॥ २० ॥

शिरा जालन्धरा नाम तिस्रश्चाभ्यन्तराश्रिता. ॥
 षोडशद्विगुणाः श्रोण्या तासा द्वेद्वे तु बद्धुणे ॥ २१ ॥
 द्वेद्वे कटीकतरुणे शस्त्रेणाष्टौ स्पृशेन्न ताः ॥
 पार्श्वयोः षोडशैकैकामूर्ध्वगा वर्जयेच्छिराम् ॥ २२ ॥
 द्वादशद्विगुणा. पृष्ठे पृष्ठवशस्य पार्श्वगे ॥
 द्वेद्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यो न शस्त्रेण परामृशेत् ॥ २३ ॥
 पृष्ठवज्जठरे तासां मेहनस्योपरि स्थिते ॥
 रोमराजीमुभयतो द्वेद्वे शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ २४ ॥
 चत्वारिंशदुरस्यासां चतुर्दश न वेधयेत् ॥
 स्तनरोहिततन्मूलहृदये तु पृथग्द्वयम् ॥ २५ ॥
 अपस्तम्भाख्ययोरैका तथापालापयोरपि ॥
 ग्रीवाया पृष्ठवत्तासा नीले मन्ये कृकाटिके ॥ २६ ॥
 विधुरे मातृकाश्चाष्टौ षोडशेति परित्यजेत् ॥
 हन्वो षोडश तासा द्वे संधिवन्धनकर्मणी ॥ २७ ॥
 जिह्वाया हनुवत्तासामधो द्वे रसबोधने ॥
 द्वे च वाच प्रवर्तिन्यौ नासाया चतुरुत्तरा ॥ २८ ॥
 विंशतिर्गन्धवेदिन्यौ तासामेका च तालुगाम् ॥
 षट्पञ्चाशन्नयनयोर्निमेषोन्मेषकर्मणी ॥ २९ ॥
 द्वेद्वे अपाङ्गयोर्द्वे च तासा षडिति वर्जयेत् ॥
 नासानेत्राश्रिता षष्टिर्ललाटे स्थपनीश्रिताम् ॥ ३० ॥
 तत्रैका द्वौ तथाऽऽवर्ती चतस्रश्च कचान्तगा. ॥
 सप्तैव वर्जयेत्तासा कर्णयोः षोडशात्र तु ॥ ३१ ॥

द्वे शब्दबोधने शङ्खौ शिरास्ता एव चाश्रिताः ॥

द्वे शङ्खसन्धिगे तासां मूर्ध्नि द्वादश तत्र तु ॥ ३२ ॥

एकैकां पृथगुत्क्षेपसीमन्ताधिपतिस्थिताम् ॥

इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः शिराः ॥ ३३ ॥

अवेध्यास्तत्र कात्स्न्येन देहेऽष्टानवतिस्तथा ॥

संकीर्णा ग्रथिताः क्षुद्राः वक्राः सन्धिषु चाश्रिताः ॥३४॥

तासां शताना सप्तानां पादोऽस्त्रं वहते पृथक् ॥

वातपित्तकफैर्जुष्टं शुद्धं चैव स्थिता मलाः ॥ ३५ ॥

शरीरमनुगृह्णन्ति पीडयन्त्यन्यथा पुनः ॥

तत्र श्यावारुणाः सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षणाच्छिराः ॥३६॥

प्रस्यन्दिन्यश्च वातास्त्रं वहन्ते पित्तशोणितम् ॥

स्पर्शोष्णा शीघ्रवाहिन्यो नीलपीताः कफं पुनः ॥ ३७ ॥

गौर्यैः स्निग्धाः स्थिराः शीताः संसृष्टं लिङ्गसङ्करे ॥

बूढाः समस्थिताः स्निग्धा रोहिण्यः शुद्धशोणितम् ॥ ३८ ॥

धमन्यो नाभिसम्बद्धा विंशतिश्चतुरुत्तराः ॥

ताभिः परिवृतो नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ ३९ ॥

ताभिश्चोर्द्ध्वमधस्तिर्यग्देहोऽयमनुगृह्यते ॥

स्रोतांसि नासिके कर्णौ नेत्रे पाय्वास्यमेहनम् ॥ ४० ॥

स्तनौ रक्तपथश्चेति नारीणामधिकं त्रयम् ॥

जीवितायतनान्यन्तःस्रोतांस्याहुस्त्रयोदश ॥ ४१ ॥

प्राणधातुमलाम्भोऽन्नवाहीन्यहितसेवनात् ॥

तानि दुष्टानि रोगाय विशुद्धानि सुखाय च ॥ ४२ ॥

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यगृणि च ॥
 स्रोतासि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ ४३ ॥
 आहारश्च विहारश्च य. स्यादोषगुणै. समः ॥ -
 धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसा स प्रदूषकः ॥ ४४ ॥
 अतिप्रवृत्ति. सगो वा शिराणा ग्रन्थयोऽपि वा ॥
 विमार्गतो वा गमन स्रोतसा दुष्टिलक्षणम् ॥ ४५ ॥
 विसानामिव सूक्ष्माणि दूर प्रविसृतानि च ॥
 द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपचीयते ॥ ४६ ॥
 व्यधे तु स्रोतसा मोहकल्पाध्मानवमिज्वराः ॥
 प्रलापश्लविषमूत्ररोधो मरणमेव वा ॥ ४७ ॥
 वामपार्श्वीश्रित नाभे किञ्चित्सूर्यस्य मडलम् ॥
 तन्मध्ये मडल सौम्य तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थित ॥ १ ॥
 जरायुमात्रप्रच्छन्न काचकोशस्थदीपवत् ॥
 अथ सार्द्धश्लोक क्षेपक ॥
 स्रोतोविद्वमतो वैद्य प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ॥
 उद्धृत्य शल्य यत्नेन सद्य.क्षतविधानत. ॥ ४८ ॥
 अन्नस्य पक्ता पित्त तु पाचकारस्य पुरेरितम् ॥
 दोषधातुमलादीनामग्नेत्यात्रेयशासनम् ॥ ४९ ॥
 तदधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ॥
 सैव धन्वन्तरिमते कला पित्तधराह्वया ॥ ५० ॥
 आयुरारोग्यवीर्यौजोभूतधात्वग्निपुष्टये ॥
 स्थिता पकाशयद्वारि भुक्तमार्गाऽर्गलेव सा ॥ ५१ ॥

भुक्तसामाशये रुद्धा सा विपाच्य नयत्यधः ॥
 बलवत्यवला त्वन्नसाममेव विमुञ्चति ॥ ५२ ॥
 ग्रहण्यां बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीविलः ॥
 दूषितेऽग्रावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ॥ ५३ ॥
 यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषणम् ॥
 तत्राग्निर्हेतुराहारान्नह्यपकाद्रसादयः ॥ ५४ ॥
 अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठं प्राणानिलाहतम् ॥
 द्रवैर्विभिन्नसङ्घातं नीतं स्नेहेन सार्दवम् ॥ ५५ ॥
 सन्धुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् ॥
 औदर्योऽग्निर्यथा वाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ॥ ५६ ॥
 आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ॥
 फेनीभूतं कफं यातं विदाहादस्लतां ततः ॥ ५७ ॥
 पित्तसामाशयात्कुर्याच्च्यवमानं च्युतं पुनः ॥
 अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटुसारुतम् ॥ ५८ ॥
 श्लैमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ॥
 पञ्चाहारगुणान्स्वान्स्वान्पार्थिवादीन्पचन्त्यनु ॥ ५९ ॥
 यथास्वं ते च पुष्णन्ति पक्त्वा भूतगुणान्पृथक् ॥
 पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥ ६० ॥
 किट्टं सारश्च तत्पक्कमन्नं सम्भवति द्विधा ॥
 तत्राच्छं किट्टमन्नस्य मूत्रं विद्याद्धनं शकृत् ॥ ६१ ॥
 सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः ॥
 रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ॥ ६२ ॥

अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्र शुक्राद्गर्भं प्रजायते ॥
 कफ पित्त मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ॥ ६३ ॥
 स्नेहोऽक्षित्वग्निशामोजोधातूना क्रमशो मलाः ॥
 रसादिकिट्टो धातूनां पाकादेव द्विधाच्छतं ॥ ६४ ॥
 परस्परोपसस्तम्भाद्धातुस्नेहपरम्परा ॥
 केचिदाहुरहोरात्रात्पडहादपरे परे ॥ ६५ ॥
 मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः ॥
 सन्ततं भोज्यधातूना परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥ ६६ ॥
 वृष्यादीनि प्रभावेण सद्य शुक्रादि कुर्वते ॥
 प्राय करोत्यहोरात्रात्कर्मन्यदपि भेषजम् ॥ ६७ ॥
 व्यानेन रसधातुर्हि विश्लेषोचितकर्मणा ॥
 युगपत्सर्वतोऽजस्र देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ६८ ॥
 क्षिप्यमाण स्ववैगुण्याद्रस सज्जति यत्र स ॥
 तस्मिन्त्रिकार कुरुते खे वर्षमिव तोयद ॥ ६९ ॥
 दोषाणामपि चैव स्यादेकदेशप्रकोपनम् ॥
 अन्नभौतिकधात्वग्निकर्मेति परिभाषितम् ॥ ७० ॥
 अन्नस्य पक्ता सर्वेषा पक्तणामधिको मत ॥

समोऽग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चैवं चतुर्विधः ॥

यः पचेत्सस्यगेवान्नं भुक्तं सम्यक्समस्त्वसौ ॥ ७४ ॥

विषमोऽसस्यगप्याशु सस्यक्कापि चिरात्पचेत् ॥

तीक्ष्णो वह्निः पचेच्छीघ्रमसस्यगपि भोजनम् ॥ ७५ ॥

मन्दस्तु सस्यगप्यन्नमुपयुक्तं चिरात्पचेत् ॥

कृत्वाऽऽस्यशोषाटोपान्त्रकूजनाऽऽध्मानगौरवम् ॥ ७६ ॥

सहजं कालजं युक्तिकृतं देहबलं त्रिधा ॥

तत्र सत्त्वशरीरोत्थं प्राकृतं सहजं बलम् ॥ ७७ ॥

वयस्कृतमृतूत्थं च कालजं युक्तिजं पुनः ॥

विहाराहारजनितं तथोर्जस्करयोगजम् ॥ ७८ ॥

देशोऽल्पवारिद्रुनगो जांगलः स्वल्परोगदः ॥

आनूपो विपरीतोऽस्मात्समः साधारणः स्मृतः ॥ ७९ ॥

मज्जमेदोवसामूत्रपित्तश्लेष्मशकृन्त्यसृक् ॥ ८० ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिर्वर्द्धितम् ॥

पृथक् स्वप्नसृतं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ८१ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसः स्त्रियाः ॥

पधातोरिदं मानं विद्यादृद्धिक्षयावतः ॥ ८२ ॥

पा। किष्टं रग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयर्तुषु ॥

तत्राच्छोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ॥ ८३ ॥

सारस्तु सक्कारित्वाद्बलित्वादन्यकोपनात् ॥

रसाद्रक्तं ततोत्वाद्दोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥ ८४ ॥

प्रायोऽत एव पवनाभ्युपिता मनुष्या
दोषात्मका स्फुटितधूसरकेशगात्रा ॥
शीतद्विपश्चलधृतिस्मृतिवुद्धिचेष्टा-
सौहार्ददृष्टिगतयोऽतिवहुप्रलापाः ॥ ८५ ॥

अल्पपित्तवलजीवितनिद्रा
सन्नसक्तचलजर्जरवाच ॥

नास्तिका बहुभुज सविलासा
गीतहासमृगयाकलिलोला ॥ ८६ ॥

मधुराम्लपट्टणसात्म्यकाक्षा
कृशदीर्घाकृतयः सशब्दयाता ॥

न दृटा न जितेन्द्रिया न चार्था
न च कान्तादयिता बहुप्रजा वा ॥ ८७ ॥

नेत्राणि चैषा खरधूसराणि
वृत्तान्यचारूणि मृतोपमानि ॥

उन्मीलितानीव भवन्तिसुप्ते
शैलद्रुमास्ते गगनं च यान्ति ॥ ८८ ॥

अधन्या मत्सरा ध्माता स्तेना प्रोद्धृष्टपिण्डिकाः ॥
श्वशृगालोपूगृध्राखुकाकानूकाश्च वातिका ॥ ८९ ॥

पित्तवह्निर्वह्निज वा यदस्मा-
त्पित्तोद्विक्तस्तीक्ष्णतृष्णावुभुक्ष ॥

गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताऽधिवक्र
शूरो मानी पिङ्गकेशोल्परोमा ॥ ९० ॥

दयितमाल्यविलेपनमण्डनः

सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः ॥

विभवसाहसबुद्धिवलान्वितो

भवति भीषुगतिर्द्विपतामपि ॥ ९१ ॥

मेधावी प्रशिथिलसन्धिवन्धमांसो

नारीणामनभिमतोऽल्पशुक्रकामः ॥

आवासः पलिततरङ्गनीलिकानां

भुंक्तेऽन्नं मधुरकपायतिकशीतम् ॥ ९२ ॥

धर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगन्धि-

भूर्युच्चारक्रोधपा नाशनेर्ष्यः ॥

सुप्तः पश्येत्कर्णिकारान्पलाशा-

न्दिग्दाहोल्काविद्युदकानलांश्च ॥ ९३ ॥

तनूनि पिङ्गानि चलानिचैपां

तन्वल्पपक्ष्माणि हिमप्रियाणि ॥

क्रोधेन मद्येन रवेश्च भासा

रागं व्रजन्त्याशु विलोचनानि ॥ ९४ ॥

मध्यायुषो मध्यवलाः पण्डिताः क्लेशभीरवः ॥

व्याघ्रर्क्षकपिमार्जारयज्ञानूकाश्च पैत्तिकाः ॥ ९५ ॥

श्लेष्मा सोमः श्लेष्मलस्तेनसौम्यो

गूढस्निग्धाश्लिष्टसन्ध्यस्थिमांसः ॥

क्षुत्तृद्दुःखक्लेशधर्मैरतप्तो

बुद्ध्यायुक्तः सात्त्विकः सत्यसन्धः ॥ ९६ ॥

प्रियङ्गुदूर्वागरकाण्डशस्त्रगोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः ॥
 प्रलम्बवाहुः पृथुपीनवक्षा महाललाटो घननीलकेशः ॥९७॥

मृद्वङ्गः समसुविभक्तचारुवर्ष्मा
 बहोजोरतिरसशुक्रपुत्रभृत्यः ॥
 धर्म्मात्मा वदति न निष्ठुरं च जातु
 प्रच्छन्न वहति दृढं चिर च वैरम् ॥ ९८ ॥

समदद्विरदेन्द्रतुल्ययातो
 जलदाम्भोधिमृदङ्गसिहघोषः ॥
 स्मृतिमानभियोगवान् विनीतो
 न च वाल्येऽप्यतिरोदनो न लोल ॥ ९९ ॥

तिक्त कषाय कटुकोष्णरूक्ष-
 मल्प स भुङ्क्ते बलवास्तथापि ॥
 रक्तान्तसुस्निग्धविशालदीर्घ-
 सुव्यक्तशुक्लासितपक्षमलाक्षः ॥ १०० ॥

अल्पव्याहारक्रोधपानाशनेर्ष्य
 प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्य ॥
 श्राद्धो गम्भीर स्थूललक्षः क्षमावा-
 नार्यो निद्रालुदीर्घसूत्रः कृतज्ञ ॥ १०१ ॥

ऋजुर्विपश्चित्सुभगः सलज्जो
 भक्तो गुरुणा स्थिरसौहृदश्च ॥
 स्वप्ने सपद्मान्सविहङ्गमाला
 स्तोयाशयान्पश्यति तोयदाश्च ॥ १०२ ॥

ब्रह्मसूत्रेन्द्रवरुणताक्षर्यहंसगजाधिपैः ॥

श्लेष्मप्रकृतयस्तुल्यास्तथा सिंहाऽङ्गवगोवृषैः ॥ १०३ ॥

प्रकृतीर्द्वयसर्वोत्था द्वन्द्वसर्वगुणोदये ॥

शौचास्तित्रयादिभिश्चैवं गुणेर्गुणसर्थां वदेत् ॥ १०४ ॥

वयस्त्रापोडशाह्वलं तत्र धात्विन्द्रियोजसाम् ॥

वृद्धिरासप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ १०५ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्द्धं वपुः पात्रं सुखायुषोः ॥

नच यद्युक्तमुद्रितैरष्टाभिर्निदितैर्निजैः ॥ १०६ ॥

अरोमशासितस्थूलदीर्घत्वैः सविपर्ययैः ॥

स्लिग्धा मृदवः सूक्ष्मा नैकमूलाः स्थिराः कचाः ॥ १०७ ॥

ललाटमुन्नतं श्लिष्टशङ्खमर्द्धेन्दुसत्रिभम् ॥

कर्णौ नीचोन्नतौ पश्चान्महान्तौ श्लिष्टमांसलौ ॥ १०८ ॥

नेत्रं व्यक्तासितसिते सुवद्धे घनषक्ष्मणी ॥

उन्नताग्रा सहोच्छ्वासा पीनर्जुर्नासिका समा ॥ १०९ ॥

ओष्ठौ रक्तावनुद्धृतौ महत्यौ नोल्पणे हनू ॥

महदास्यं घना दन्ताः स्लिग्धाः श्लष्णाःसिताः समाः ॥ ११० ॥

जिह्वा रक्तायता तन्वी मांसलं चिवुकं महत् ॥

ग्रीवा ह्रस्वा घना वृत्ता स्कन्धावुन्नतपीवरौ ॥ १११ ॥

उदरं दक्षिणावर्त्तगूढनाभि समुन्नतम् ॥

तनुरक्तोन्नतनखं स्लिग्धमाताम्रमांसलम् ॥ ११२ ॥

दीर्घाच्छिद्राङ्गुलि महत्पाणिषादं प्रतिष्ठितम् ॥

गूढवंशं बृहत्पृष्ठं निगूढाः सन्धयो दृढाः ॥ ११३ ॥

धीरः स्वरोऽनुनादी च वर्णः स्निग्ध. स्थिरप्रभः ॥
 स्वभावज स्थिरं सत्त्वमविकारि विपत्स्वपि ॥ ११४ ॥
 उत्तरोत्तरसुक्षेत्र वपुर्गर्भादिनीरुजम् ॥
 आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्द्धमानेनैः शुभम् ॥ ११५ ॥
 इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदा शतम् ॥
 आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च सवेभावा प्रतिष्ठिताः ॥ ११६ ॥
 त्वग्रक्तादीनि सत्त्वान्तान्यग्राण्यष्टौ यथोत्तरम् ॥
 वलप्रमाणज्ञानार्थं साराण्युक्तानि देहिनाम् ॥ ११७ ॥
 सारैरुपेतं सर्वं. स्यात्पर गौरवसयुत ॥
 सर्वारम्भेषु चाशावान्सहिष्णु सन्मति. स्थिर ॥ ११८ ॥
 अनुत्सेकमदन्य च सुखं दुःखं च सेवते ॥
 सत्त्ववास्तप्यमानस्तु राजसो नैव तामसः ॥ ११९ ॥
 दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञता ॥
 रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गुण ॥ १२० ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया शारीरस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो मर्मविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ।
 सप्तोत्तरं मर्मशतं तेषामेकादशादिशेत ॥
 पृथक्सक्थ्नास्तथा बाह्योस्त्रीणि कोष्ठे नवोरसि ॥ १ ॥

पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वं तु जत्रोस्त्रिंशच्च सप्त च ॥
 मध्ये पादतलस्याहुरभितो मध्यमाङ्गुलिम् ॥ २ ॥
 तलहृन्नाम रुजया तत्र विद्धस्य पञ्चता ॥
 अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थं क्षिप्रमाक्षेपमारणम् ॥ ३ ॥
 तस्योर्ध्वं द्वयङ्गुले कूर्चः पादभ्रमणकम्पकृत् ॥
 गुल्फसन्धेरधः कूर्चशिरःशोफरुजाकरम् ॥ ४ ॥
 जंघाचरणयोः सन्धौ गुल्फोरुक्स्तम्भमान्यकृत् ॥
 जंघान्तरे त्विन्द्रवस्तिर्मारियत्यसृजःक्षयात् ॥ ५ ॥
 जंघोर्वोः संगमे जानुखञ्जता तत्र जीवतः ॥
 जानुनख्यंगुलादूर्द्ध्वमण्यूरुस्तम्भशोफकृत् ॥ ६ ॥
 उर्व्यूरुमध्ये तद्वेधात्सक्थिशोषोऽस्त्रसंक्षयात् ॥
 ऊरुमूले लोहिताख्यंहन्ति पक्षमसृक्क्षयात् ॥ ७ ॥
 मुष्कवंक्षणयोर्मध्ये विटपंषण्डताकरम् ॥
 इति सक्थनोस्तथा बाह्वोर्मणिवन्धोऽत्रगुल्फवत् ॥ ८ ॥
 कूर्परं जानुवत्कौण्यं तयोर्विटपवत्पुनः ॥
 कक्षाक्षमध्ये कक्षाधृक्कुणित्वं तत्र जायते ॥ ९ ॥
 स्थूलान्त्रबद्धः सद्योघ्नो विड्वातवमनो गुदः ॥
 मूत्राशयो धनुर्वक्रो वस्तिरल्पास्त्रमांसगः ॥ १० ॥
 एकोधोवदनो मध्ये कट्याः सद्यो निहन्त्यसून् ॥
 ऋतेऽश्मरीव्रणाद्विद्धस्तत्राप्युभयतश्च सः ॥ ११ ॥
 मूत्रस्त्राव्येकतो भिन्नो व्रणो रोहेच्च यत्नतः ॥
 देहामपक्स्थानानां मध्येसर्वशिराश्रयः ॥ १२ ॥

नाभि सोऽपि हि सद्योघ्नो द्वारमामाशयस्य च ॥
सत्वादिधाम हृदयं स्तनोर.कोष्ठमध्यगम् ॥ १३ ॥
स्तनरोहितमूलाख्ये द्वयगुले स्तनयोर्वदेत् ॥
ऊर्ध्वाधोऽस्रकफापूर्णकोष्ठो नश्येत्तयो. क्रमात् ॥ १४ ॥
अपस्तम्भावुरःपार्श्वे नाड्यावनिलवाहिनी ॥
रक्तेन पूर्णकोष्ठोऽत्र श्वासात्कासाच्च नश्यति ॥ १५ ॥
पृष्ठवशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्श्वयो. ॥
अधोऽसकूटयोर्विद्यादपालापारयमर्मणी ॥ १६ ॥
तयो. कोष्ठेऽसृजा पूर्णे नश्येद्यातेन पूयताम् ॥
पार्श्वयो. पृष्ठवशस्य श्रोणीकर्णौ प्रतिष्ठिते ॥ १७ ॥
वंशाश्रिते स्फिजोरूर्ध्व कटीकतरुणे स्मृते ॥
तत्र रक्तक्षयात्पाण्डुहीनरूपो विनश्यति ॥ १८ ॥
पृष्ठवंश ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयो. ॥
जघनस्य वहिर्भागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ ॥ १९ ॥
चेष्टाहानिर्ध काये स्पर्शाज्ञानं च तद्व्यधात् ॥
पार्श्वान्तरनिवद्धौ यावुपरि श्रोणिकर्णयो. ॥ २० ॥
आशयच्छादनौ तौ तु नितम्बौ तरुणास्थिगौ ॥
अध.शरीरे शोफोऽत्र दौर्बल्य मरणं तत. ॥ २१ ॥
पार्श्वान्तरनिवद्धौ च मध्ये जघनपार्श्वयो. ॥
तिर्यगूर्ध्व च निर्दिष्टौ पार्श्वसन्धी तयोर्व्यधात् ॥ २२ ॥
रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरसम्भव ॥
स्तनमूलार्जवे भागे पृष्ठवंशाश्रये शिरे ॥ २३ ॥

बृहत्यौ तत्र विद्धस्य मरणं रक्तसंक्षयात् ॥

बाहुमूलाभिसम्बद्धे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ॥२४ ॥

अंसयोः फलके बाहुस्त्रापशोषौ तयोर्व्यधात् ॥

अत्रिसुभयतः खान्नी श्रीवावाहुशिरोन्तरे ॥ २५ ॥

स्कन्धांसपीठसम्बन्धावंसौ बाहुक्रियाहरौ ॥

कण्ठनाडीसुभयतः शिराहनुसमाश्रिताः ॥ २६ ॥

चतस्रस्तासु नीले द्वे मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते ॥

स्वरप्रणाशवैकृत्यं रसाज्ञानं च तद्व्यधे ॥ २७ ॥

कण्ठनाडीसुभयतो जिह्वानासागताः शिराः ॥

पृथक्चतस्रस्ताः सद्यो घ्नन्त्यसून्मातृकाह्वयाः ॥ २८ ॥

कृकाटिके शिरोश्रीवासन्धी तत्र चलं शिरः ॥

अधस्तात्कर्णयोर्निम्ने विधुरे श्रुतिहारिणी ॥ २९ ॥

फणावुभयतोघ्राणमार्गं श्रोत्रपथानुगौ ॥

अन्तर्गलस्थितौ वेधाद्बन्धविज्ञानहारिणौ ॥ ३० ॥

नेत्रयोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ श्रुवोः पुच्छान्तयोरधः ॥

तथोपरि श्रुवोर्निम्नावावर्त्तवान्ध्यमेषु तु ॥ ३१ ॥

अनुकर्णं ललाटान्ते शङ्खौ सद्योविनाशनौ ॥

केशान्ते शङ्खयोरूर्ध्वमुत्क्षेपौस्थपनी पुनः ॥ ३२ ॥

श्रुवोर्मध्ये त्रयेऽप्यत्र शल्ये जीवेदनुद्धृते ॥

स्वयं वा पतिते पाकात्सद्यो नश्यति तूद्धृते ॥ ३३ ॥

जिह्वाक्षिनासिकाश्रोत्रखचतुष्टयसङ्गमे ॥

तालुन्यास्यानिचत्वारि स्रोतसां तेषु मर्मसु ॥ ३४ ॥

विद्ध. शृङ्गाटकार्येषु सद्यस्त्यजति जीवितम् ॥
 कपाले सन्धय. पञ्च सीमन्तास्तिर्यग्धूर्ध्वगा ॥ ३५ ॥
 भ्रमोन्मादतमोनाशैस्तेषु विष्टेषु नश्यति ॥
 आन्तरो मस्तकस्योर्ध्व शिरासन्धिसमागमः ॥ ३६ ॥
 रोमावर्तोऽधिपो नाम मर्म सद्यो हरत्यसून् ॥
 विषमं स्पंदन यत्र पीडिते रुक् च मर्म तत् ॥ ३७ ॥
 मासास्थिस्लायुधमनीशिरासन्धिसमागमः ॥
 स्यान्मर्मेति च तेनाऽत्र सुतरा जीवितं स्थितम् ॥ ३८ ॥
 बाहुल्येन तु निर्देशः पौढैव मर्मकल्पना ॥
 प्राणायतनसामान्यादैत्र्य वा मर्मणा मतम् ॥ ३९ ॥
 मासजानि दशेन्द्राख्यतलहृत्स्तनरोहिताः ॥
 शको कटीकतरुणे नितम्बावसयो फले ॥ ४० ॥
 अस्थन्यष्टौ स्त्रावमर्माणि त्रयोविंशतिराण्यः ॥
 कूर्चकूर्चशिरोपागक्षित्प्रोक्षपासवस्तयः ॥ ४१ ॥
 गुदोपस्तम्भविधुरशृंगाटानि नवादिशेत् ॥
 मर्माणि धमनीस्थानि सप्तत्रिंशच्छिराश्रयाः ॥ ४२ ॥
 बृहत्यौ मातृकानीले मन्ये कक्षाधरौ फणौ ॥
 विटपे हृदय नाभि पार्श्वसधी स्तनान्तरे ॥ ४३ ॥
 अपालापौ स्थपन्यूर्व्यश्चतस्रो लोहितानि च ॥
 सन्धौ विंशतिरावर्तौ मणिवन्धौ कुकुन्दरौ ॥ ४४ ॥
 सीमन्ताः कूर्परौ गुल्फौ कृकाट्यौ जानुनी पतिः ॥
 मांसमर्म गुदोऽन्येषा स्त्रात्री कक्षाधरौ तथा ॥ ४५ ॥

विटपौ विधुराख्ये च शृंगाटानि शिगसु तु ॥

अपस्तम्भावपागौ च धमनीस्थं न तैः स्मृतम् ॥ ४६ ॥

विद्धेऽजस्रमसृक्स्त्रावो मासधावनवत्तनुः ॥

पाण्डुत्वमिन्द्रियाज्ञानं मरणं चाशु सांसजे ॥ ४७ ॥

सज्जान्वितोऽच्छे विच्छिन्नस्त्रावो रुक्चास्थिमर्मणि ॥

आयामाक्षेपकस्तम्भाः स्नायुजेभ्यधिकं रुजा ॥ ४८ ॥

यानस्थानासनाः शक्तिर्वैकल्यमथवान्तकः ॥

रक्तं सशब्दफेनोष्णं धमनीस्थे विचेतसः ॥ ४९ ॥

शिरामर्मव्यधे सान्द्रमजस्रं वह्नसृक्स्त्रवेत् ॥

तत्क्षयात्तृड्भ्रमश्वासमोहहिध्माभिरन्तकः ॥ ५० ॥

वस्तु शूकैरिवाकीर्णं रूढे च कुणिखञ्जता ॥

बलचेष्टाक्षयः शोषः पर्वशोफश्च सन्धिजे ॥ ५१ ॥

नाभिशङ्खाधिपापानहृच्छृंगाटकवस्तयः ॥

अष्टौ च सातृकाः सद्यो निघ्नन्त्येकान्नविंशतिः ॥ ५२ ॥

सताहः परमस्तेषां कालः कालस्य कर्पणे ॥

त्रयस्त्रिंशद्पस्तम्भतलहृत्पार्श्वसन्धयः ॥ ५३ ॥

कटीतरुणसीमन्तस्तनमूलेन्द्रवस्तयः ॥

क्षिप्रापालापवृहतीनितं वस्तनरोहिताः ॥ ५४ ॥

कालान्तरप्राणहरासासमासार्द्धजीविताः ॥

उत्क्षेपो स्थपनी त्रीणि विशल्यघ्नानि तत्र हि ॥ ५५ ॥

वायुर्मांसवसामज्जमस्तुलुंगानि शोषयन् ॥

शल्यापाथेविनिर्गच्छञ्छ्वासात्कासाच्च हन्त्यसून् ॥ ५६ ॥

फणावपागौ विधुरौ नीले मन्ये कृकाटिके ॥
 असासफलकावर्तविटपोर्वीकुकुन्दरा. ॥ ५७ ॥
 सजानुलोहितारव्याऽऽणिकक्षाधृमूर्चकृपराः ॥
 वेकल्यमितिचत्वारि चत्वारिगच्च कुर्वते ॥ ५८ ॥
 हरन्ति तान्यपि प्राणान्कटाचिदभिघातत ॥
 अष्टौ कूर्चगिरोगुल्फमणिवन्धारुजाकरा ॥ ५९ ॥
 तेषा विटपकक्षाधृगूर्च्य. कूर्चगिरासि च ॥
 द्वादशागुलमानानि द्व्यङ्गुले मणिवन्धने ॥ ६० ॥
 गुल्फौ च स्तनमूले च त्र्यङ्गुलौजानुकर्परौ ॥
 अपानवस्तिहृन्नाभिनीला सीमन्तमातृका ॥ ६१ ॥
 कूर्चशृङ्गाटमन्याश्च त्रिशदेकेन वजिता ॥
 आत्मपाणितलोन्माना. शेषाण्यर्धाङ्गुल वदेत् ॥ ६२ ॥
 पञ्चाशत्पद् च मर्माणि तिलत्रीहिसमान्यपि ॥
 इष्टानि मर्माण्यन्येषा चतुर्थोक्ताः शिरास्तु या. ॥ ६३ ॥
 तर्पयन्ति वपु कृत्स्न ता मर्माण्याश्रितास्तत. ॥
 तत्क्षताक्षतजात्यर्थप्रवृत्तेर्धातुसंक्षये ॥ ६४ ॥
 वृद्धश्चलो रुजस्तीव्रा. प्रतनोति समीरयन् ॥
 तेजस्तदुद्धृतधत्ते तृष्णाशोपमदभ्रमान् ॥ ६५ ॥
 स्विन्नस्वस्तश्लथतनुं हरत्येन ततोऽन्तक. ॥
 वर्द्धयेत्सन्धितो गात्र मर्मणाभिहते द्रुतम् ॥ ६६ ॥
 न्देनात्सन्धिदेशस्य सङ्कुचन्ति शिरा ह्यतः ॥
 जीवित याणिना तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठति ॥ ६७ ॥

सुविक्षतोऽप्यतो जीवेदसर्माणि न सर्माणि ॥
 प्राणघातिनि जीवेत्तु कश्चिद्द्वैद्यगुणेन चेत् ॥ ६८ ॥
 अससग्राभिघाताच्च सोऽपि वैकल्यमश्नुते ॥
 तस्मात्क्षारविषाग्न्यादीन् यत्नान्मसर्मसु वर्जयेत् ॥ ६९ ॥
 सर्माभिघातः स्वल्पोऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ॥
 रोगा सर्माश्रितास्तद्वत्प्रक्रान्ता यत्नतोऽपि च ॥ ७० ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो विकृतिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ।
 पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदयः ॥
 यथा भविष्यती लिङ्गं रिष्टं सृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥ १ ॥
 अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ॥
 अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥ २ ॥
 केचित्तु तद्विधेत्याहुः स्थाय्यस्थायिविभेदतः ॥
 दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभासः समुद्भवेत् ॥ ३ ॥
 स दोषाणांशमे शास्येत्स्थाय्यवश्यन्तु मृत्यवे ॥
 रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ ४ ॥
 अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ॥
 विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ॥ ५ ॥
 हन्त्यसून् ॥ ५६ ॥

केकरोम निरभ्यङ्गं यस्याऽभ्यक्तमिवेक्ष्यते ॥
 यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तब्धान्तर्गतनिर्गते ॥ ६ ॥
 जिह्वे विस्तृतसक्षिप्ते साक्षिप्तविनतभ्रुणी ॥
 उद्भ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥ ७ ॥
 कपोताभे अलाताभे क्षुते लुलितपद्मणी ॥
 नासिकाऽत्यर्थविवृता सबृता पिटिकाचिता ॥ ८ ॥
 उच्छ्रूनास्फुटिता म्लाना यस्यौष्ठो यात्यधोऽधर ॥
 ऊर्द्ध्वं द्वितीयः स्याता वा पक्कजस्वृनिभावुभौ ॥ ९ ॥
 दन्ता. सशर्करा श्यावास्ताम्रा पुष्पितपङ्किता ॥
 सहसैव पतेयुर्वा जिह्वा जिह्वा विसर्पिणी ॥ १० ॥
 श्वेता शुष्का गुरुः श्यावा लिप्ता मुक्ता सकण्टका ॥
 शिर. शिरोधरा वोढु पृष्ठं वा भारमात्मनः ॥ ११ ॥
 हनू वा पिण्डमास्यस्थ शम्नुवन्ति न यस्य च ॥
 यस्यानिमित्तमगानि गुरूण्यतिलघूनि वा ॥ १२ ॥
 विषदोषाद्विना यस्य खेभ्यो रक्त प्रवर्त्तते ॥
 उत्सिक्तं मेहन यस्य वृषणावतिनिःसृतौ ॥ १३ ॥
 अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात्सर्वे ते कालचोदिताः ॥
 यस्याऽपूर्वा शिरालेखा बालेन्द्राकृतयोऽपि वा ॥ १४ ॥
 ललाटे वस्तिशीर्षे वा षण्मासान्न स जीवति ॥
 पद्मिनीपत्रवत्तोयशरीरे यस्य देहिन ॥ १५ ॥
 प्लवते प्लवमानस्य षण्मास तस्य जीवितम् ॥
 हरिताभाः शिरा यस्य रोगमकूपाश्च सबृताः ॥ १६ ॥

सोम्लाभिलार्थी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥
 यस्य गोमयचूर्णीभंचूर्णं मूर्ध्नि सुखेऽपि वा ॥ १७ ॥
 सस्नेहं मूर्ध्नि धूसो वा लासान्तं तस्य जीवितम् ॥
 मूर्ध्नि श्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीसन्तावर्त्तकानवाः ॥ १८ ॥
 मृत्युं स्वस्थस्य पद्मात्रात्रिरात्रादातुरस्य तु ॥
 जिह्वा श्यावा सुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥ १९ ॥
 खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ॥
 यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ॥ २० ॥
 आर्देषु सर्वगात्रेषु सोऽर्द्धमासं न जीवति ॥
 अकस्माद्युगपद्गात्रे वर्णो प्राकृतवैकृतौ ॥ २१ ॥
 तथैवोपचयग्लानिरौक्ष्यस्नेहादि मृत्यवे ॥
 यस्य स्फुटयुरंगुल्यो नाकृष्टा न स जीवति ॥ २२ ॥
 क्षवकासादिषु तथा यस्याऽपूर्वो ध्वनिर्भवेत् ॥
 ह्रस्वो दीर्घोति वोच्चासः पूतिः सुरभिरेव वा ॥ २३ ॥
 आप्लुतानाप्लुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुषः ॥
 मलवस्त्रज्जणादौ वा वर्षान्तं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥
 भजन्तेऽत्यङ्गसौरस्याद्यं यूकामक्षिकादयः ॥
 त्यजन्ति वाऽतिवैरस्यात्सोऽपि वर्षं न जीवति ॥ २५ ॥
 सतलोष्मसु गात्रेषु शैत्यं यस्योपलक्ष्यते ॥
 शीतेषु भृशसौण्डर्यं वा स्वेदः स्तम्भोऽप्यहेतुकः ॥ २६ ॥
 यो जातशीतपिटिकः शीताङ्गो वा विदह्यते ॥
 उष्णद्वेषी च शीतार्त्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥ २७ ॥

उरस्यूष्मा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ॥
 भिन्न पुरीष तृष्णा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २८ ॥
 मूत्र पुरीषं निष्ठ्यूत शुक्र वाप्सु निमज्जति ॥
 निष्ठ्यूत बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ २९ ॥
 घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ॥
 अमूर्त्तमिव मूर्त्तञ्च मूर्त्तं चाऽमूर्त्तवत्स्थितम् ॥ ३० ॥
 तेजस्व्यतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत् ॥
 अनेत्ररोगश्चन्द्रं च बहुरूपमलाञ्छनम् ॥ ३१ ॥
 जाग्रद्रक्षासि गन्धर्वान्प्रेतानन्याश्च तद्विधान् ॥
 रूप व्याकृति तद्वच्च य पश्यति स नश्यति ॥ ३२ ॥
 सप्तर्षीणा समीपस्था यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ॥
 ध्रुवमाकाशगङ्गावा न स पश्यति ता समाम् ॥ ३३ ॥
 मेघतोयौघनिर्घोषवीणापणववेणुजान् ॥
 शृणोत्यन्याश्च य शब्दानसतो न सतोऽपि वा ॥ ३४ ॥
 निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकस्वनम् ॥
 तद्वद्गन्धरसस्पर्शान्मन्यते यो विपर्ययात् ॥ ३५ ॥
 सर्वशो वा न यो यश्च दीपगन्ध न जिघ्रति ॥
 विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः ॥ ३६ ॥
 यः पासुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गघात न वेत्ति वा ॥
 अन्तरेण तपस्तीव्र योग वा विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
 जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषा मरणमादिशेत् ॥
 हीनो दीनः स्वरोऽव्यक्तो यस्य स्याद्गद्गदोऽपि वा ॥ ३८ ॥

सहसा यो विमुह्येद्वा विवक्षुर्न स जीवति ॥
 स्वरस्य दुर्वली भावं हानिं वा चलवर्णयोः ॥ ३९ ॥
 रोगवृद्धिसयुक्त्या च दृष्ट्वा सरणमादिशेत् ॥
 अपस्वरं भापसाणं प्राप्तं तरणमात्मनः ॥ ४० ॥
 श्रोतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभयाऽपि वा ॥ ४१ ॥
 छाया विवर्त्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ॥
 आतपादर्शतोयादौ या संस्थानप्रमाणतः ॥ ४२ ॥
 छायाऽङ्गात्सम्भवत्युक्ता प्रतिच्छायेति सा पुनः ॥
 वर्णप्रभाश्रया यातु सा छायैव शरीरगा ॥ ४३ ॥
 भवेद्यस्य प्रतिच्छाया च्छिन्नाभिन्नाऽधिकाऽकुला ॥
 विशिरा द्विशिरा जिह्वा विकृता यदिवाऽन्यथा ॥ ४४ ॥
 तं समाप्तायुषं विद्यान्न चेह्लक्ष्यनिमित्तजा ॥
 प्रतिच्छायामयी यस्य न चाक्षणीक्ष्येत कन्यका ॥ ४५ ॥
 खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ॥
 नाभसीनिर्मलाऽऽनीला सस्त्रेहा सप्रभेव च ॥ ४६ ॥
 वाताद्रजोऽरुणा श्यावा भस्मरूक्षा हतप्रभा ॥
 विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ४७ ॥
 शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धातोयजा सुखा ॥
 स्थिरा सिग्धा घना शुद्धा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥ ४८ ॥
 वायवी रोगमरणक्लेशायान्याः सुखोदयाः ॥
 प्रभोक्ता तैजसी सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ॥ ४९ ॥

रक्ता पीता सिता श्यामा हरिता पाण्डुरा सिता ॥
 तासा या. स्युर्विकासिन्य. स्निग्धाश्च विमलाश्च या ॥५०॥
 ता. शुभा मलिना रूक्षा सक्षिप्ताश्चासुखोद्यः ॥
 वर्णमाक्रामतिच्छाया प्रभावर्णप्रकाशिनी ॥ ५१ ॥
 आसन्ने लक्ष्यते छाया विकृष्टे भां प्रकाशते ॥
 नाऽच्छायो नाऽप्रभ. कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ॥ ५२ ॥
 नृणा शुभाशुभोत्पत्ति कालेच्छायासमाश्रयाः ॥
 निकपन्निव य. पादौ च्युतास. परिसर्पति ॥ ५३ ॥
 हीयते वलतः शश्वद्योऽन्नमश्नन्हित बहु ॥
 योऽल्पाशी बहुविण्मूत्रो वह्वाशी चाल्पमूत्रविद् ॥ ५४ ॥
 योऽल्पाशी वा कफेनात्तो दीर्घ इवसिति चेष्टते ॥
 दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्व नि.इवस्य परिताम्यति ॥ ५५ ॥
 ह्रस्वश्च य प्रइवसिति व्याविद्ध स्पन्दते भृशम् ॥
 शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योऽश्वयित्वा प्रपाणिकौ ॥ ५६ ॥
 यो ललाटात्स्रुतस्वेदः श्लथसन्धानवन्धन ॥
 उत्थाप्यमान. समुह्येद्यो वली दुर्वलोऽपि वा ॥ ५७ ॥
 उत्तान एव स्वपिति यः पादौ विकरोति च ॥
 शयनासनकुड्यादौ योऽसदेव जिघृक्षति ॥ ५८ ॥
 अहास्यहासी समुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ॥
 उत्तरोष्ठ परिलिहन्फूत्काराश्च करोति य. ॥ ५९ ॥
 यमभिद्रवति छाया कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा ॥
 भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विपश्च ये ॥
 वशागा. सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्त्तिन. ॥ ६० ॥

ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्विद्यति शीतलम् ॥
 उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवता ॥ ६१ ॥
 योऽणुज्योतिरनेकाग्रो दुश्छायो दुर्मनाः सदा ॥
 बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ॥ ६२ ॥
 निनिमित्तञ्च यो मेधां शोभासुपचयं श्रियम् ॥
 प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयम् ॥ ६३ ॥
 गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥
 यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः षण्मासान्न स जीवति ॥ ६४ ॥
 भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्वलमहेतुकम् ॥
 षडेतानि निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ६५ ॥
 सत्तवद्गतिवाक्कम्पमोहा मासान्मरिष्यतः ॥ ६६ ॥
 नश्यत्यजानन्षडहात्केशलुञ्चनवेदनाम् ॥
 न याति यस्य चाहारः कण्ठं कण्ठाभयादृते ॥ ६७ ॥
 प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥
 यस्य निद्रा भवेन्नित्यं नैव वा न स जीवति ॥ ६८ ॥
 वक्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणौ भृशम् ॥
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराज्यं गमिष्यतः ॥ ६९ ॥
 यैः पुरा रमते भावैररतिस्तैर्न जीवति ॥
 सहसा जायते यस्य विकारः सर्वलक्षणः ॥
 निवर्त्तते वा सहसा सहसा स विनश्यति ॥ ७० ॥
 ज्वरो निहन्ति बलवान्गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ॥ ७१ ॥

स प्रलापभ्रमश्वासक्षीण शूनं हतानलम् ॥
 अक्षामं सक्तवचन रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ॥ ७२ ॥
 संशुष्ककासः पूर्वाह्ने योऽपराह्नेऽपि वा भवेत् ॥
 बलमासविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥ ७३ ॥
 रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रधनुःप्रभम् ॥
 ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥
 रोमकूपप्रविसृतं कण्ठास्यहृदये सृजत् ॥
 वाससौ रञ्जनं पूति वेगवच्चातिभूरि च ॥ ७५ ॥
 वृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिंकासशोफातिसारिणम् ॥
 कासश्वासौ ज्वरच्छर्दितृष्णातीसारशोफिनम् ॥ ७६ ॥
 यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यसतापिनम् ॥
 छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गन्धिः सचन्द्रिका ॥ ७७ ॥
 सास्त्रविट्पूयरुक्कासश्वासवत्यनुषङ्गिणी ॥
 तृष्णान्यरोगक्षपितं बहिर्जिह्वं विचेतनम् ॥ ७८ ॥
 मदात्ययोऽतिशीतात् क्षीण तैलप्रभाननम् ॥
 अर्शासि पाणिपद्माभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ॥ ७९ ॥
 हृत्पाश्र्वांगरुजाच्छर्दिंपायुपाकज्वरातुरम् ॥
 अतीसारो यकृत्पिण्डमासधावनमेचकैः ॥ ८० ॥
 तुल्यस्तैलघृतक्षीरदधिमज्जवसासवैः ॥
 मस्तुलुगमपीपूयवेसवाराम्बुमाक्षिकैः ॥ ८१ ॥
 अतिरक्तासितस्निग्धपूत्यच्छघनवेदनः ॥
 कर्बुरः प्रस्त्रवन् धातृन्निष्पुरीषोऽथवाऽतिविट् ॥ ८२ ॥

तन्तुमान् अधिकान्क्रान्तो राजीमाश्चन्द्रकैर्युतः ॥

शीर्णपायुवलिं सुक्तनालं पर्वास्थिशूलिनम् ॥ ८३ ॥

स्वस्तपायुं बलक्षीणमन्नमेवोपवेशयेत् ॥

सतृट्शवासज्वरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ ८४ ॥

अश्मरी शूनवृषणं बद्धमूत्रं रुजादितम् ॥

मेहस्तृड्दाहपिटिकामांसकोथातिसारिणम् ॥ ८५ ॥

पिटिकामर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्च्छगाः ॥

पर्वपादकरस्था वा मदोत्साहं प्रमेहिणम् ॥ ८६ ॥

सर्वश्च मांससङ्कोचदाहतृष्णामदज्वरैः ॥

विसर्पमर्मसंरोधहिध्माशवासभ्रमक्लमैः ॥ ८७ ॥

गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्म इवोन्नतः ॥

शिरानद्धो ज्वरच्छर्दिहिध्माध्मानरुजान्वितः ॥ ८८ ॥

कासपीनसहृष्टासश्वासातीसारशोफवान् ॥

विण्मूत्रसंग्रहश्वासशोफहिध्माज्वरभ्रमैः ८९ ॥

भुच्छाच्छर्यतिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ॥

शूनाक्षं कुटिलोपस्थसुपक्लिन्नतनुत्वचम् ॥ ९० ॥

विरेचनहतानाहमानाद्यन्तं पुनः पुनः ॥

प्राण्डुरोगः श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनम् ॥ ९१ ॥

तन्द्रादाहरुचिच्छर्दिमूर्च्छाध्मानातिसारवान् ॥

अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ॥ ९२ ॥

नारीं शोफोमुखाद्धन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ॥

शालीनिनः सन्च्छर्दिज्वरश्वासातिसारिणम् ॥ ९३ ॥

ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयो क्षये ॥
 दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिनः ॥ ९४ ॥
 श्वयथुर्यस्यपादस्थ. परिस्त्रस्ते च पिण्डके ॥
 सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषग्परिवर्जयेत् ॥ ९५ ॥
 आनन हस्तपाद च विशेषाद्यस्य शुष्यत. ॥
 शूयेते वा विना देहात्स मासाद्याति पञ्चताम् ॥ ९६ ॥
 विसर्प कासवैवर्ण्यज्वरमूर्च्छाङ्गभङ्गवान् ॥
 भ्रमास्यगोपहृल्लासदेहसादातिसारवान् ॥ ९७ ॥
 कुष्ठ विशीर्यमाणाङ्गं रक्तनेत्र हतस्त्ररम् ॥
 मन्दाग्नि जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णातिसारिणम् ॥ ९८ ॥
 वायुः सुप्तत्वच भग्न कफशोफरुजातुरम् ॥
 वातास्रमोहस्रच्छायमदस्वप्नज्वरान्वितम् ॥ ९९ ॥
 शिरोग्रहारुचिश्वाससङ्कोचस्फोटकोथवत् ॥
 शिरोरोगारुचिश्वासमोहविड्भेदतृड्भ्रमै ॥ १०० ॥
 घ्नन्ति सर्वामया क्षीणस्त्ररधातुवलानलम् ॥
 वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी रक्त्युदरी क्षयी ॥ १०१ ॥
 गुल्मी मेही च तान्क्षीणान्विकारेऽल्पेऽपि वर्जयेत् ॥
 बलमासक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ॥ १०२ ॥
 यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन्पक्षान्न स जीवति ॥
 वाताऽष्टीलातिसवृद्धा तिष्ठन्तीदारुणा हृदि ॥ १०३ ॥
 तृष्णया तु परीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥
 शैथिल्य पिण्डके वायुर्नीत्वा नासा च जिह्वताम् ॥ १०४ ॥

क्षीणस्यायस्य सन्धे वा सद्यो सुष्णाति जीवितम् ॥
 नाभीगुदान्तरं गत्वा वंक्षणौ वा समाश्रयन् ॥ १०५ ॥
 गृहीत्वापायुहृदये क्षीणदेहस्य वा वली ॥
 मलान् वस्तिशिरोनाभिं विवच्छद्य जनयन्नुजम् ॥ १०६ ॥
 कुर्वन्वंक्षणयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीषताम् ॥
 श्वासं वा जनयन्वायुर्गृहीत्वा गुदवंक्षणम् ॥ १०७ ॥
 वितत्य पर्शुकाद्याणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ॥
 स्तिमितस्यातताक्षस्य सद्यो सुष्णाति जीवितम् ॥ १०८ ॥
 सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्च्छा चलक्षयः ॥
 विश्लेषणं च सन्धीनां सुसूर्षोरुपजायते ॥ १०९ ॥
 गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ॥
 लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ११० ॥
 प्रवालगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ॥
 उत्पद्याशु विनश्यन्ति न चिरात्स विनश्यति ॥ १११ ॥
 मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ॥
 अन्तर्वक्राः किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ॥ ११२ ॥
 कामलाऽक्ष्णोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता ॥
 सन्त्रासश्चोष्णताऽङ्गे च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ ११३ ॥
 अकस्मादनुधावच्च विघृष्टं त्वक्समाश्रयम् ॥
 (चन्दनोशीरमदिराकुणपध्वांक्षगंधयः ॥
 शौवालकुङ्कुटशिखाकुंदशालिमयप्रभा ॥
 अंतर्दाहा निरूष्माणः प्राणनाशकरा व्रणाः ॥ १ ॥

क्षेपकः सार्धश्लोकोयम् ॥)

यो वातजो न शूलायस्यान्न दाहाय पित्तज ॥ ११४ ॥

कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न य ॥

अचूर्णशूर्णकीर्णाभो यत्राऽकस्माच्च दृश्यते ॥ ११५ ॥

रूपं शक्तिध्वजादीना सर्वास्तान्वर्जयेद्द्रुणान् ॥

विण्मूत्रमारुतवह कृमिलं च भगन्दरम् ॥ ११६ ॥

घट्टयञ्जानुना जानु पादाबुध्यस्य पातयन् ॥

योऽपास्यति मुहुर्वक्रमारुतं न स जीवति ॥ ११७ ॥

दन्तैश्छिदन्नखाग्राणितैश्च केशास्तृणानि च ॥

भूमि काष्ठेन विलिखँल्लोष्ठलोष्ठेन ताडयन् ॥ ११८ ॥

हृष्टरोमा सान्द्रमूत्र शुष्ककासीज्वरी च य. ॥

मुहुर्हसन्मुहुः क्ष्वेडञ्छय्या पादेन हन्ति य. ॥ ११९ ॥

मुहुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ॥

मृत्यवे सहसार्तस्य तिलकव्यङ्गविप्लव ॥ १२० ॥

मुखे दन्ते नखे पुष्प जठरे विविधा शिरा ॥

ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माण शूलोपहतवक्षणम् ॥ १२१ ॥

शर्म वाऽनधिगच्छन्त बुद्धिमान्परिवर्जयेत् ॥

विकारा यस्य वर्द्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥ १२२ ॥

सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ॥

यमुद्दिश्यातुर वैद्यः सस्पादयितुमौषधम् ॥ १२३ ॥

यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥

विज्ञात बहुशः सिद्ध विधिवच्चावतारितम् ॥ १२४ ॥

न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥
 अवेद्यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ १२५ ॥
 अकस्माद्गणगन्धादेः स्वस्योऽपि न स जीवति ॥
 निवाते सेन्धनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशाम्यति ॥ १२६ ॥
 आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्तेवा पतन्ति वा ॥
 अतिमात्रममत्राणिदुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १२७ ॥
 यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिसुञ्चति ॥
 संशयं प्राप्तमात्रे यो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १२८ ॥
 कथयन्नैव पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक् ॥
 गतासोर्वन्धुमित्राणां न चेच्छेत्तं चिकित्सितुम् ॥ १२९ ॥
 यस्मद्भूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यते ॥
 घ्नन्निरौषधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ १३० ॥
 आयुर्वेदफलं कृत्स्नं यदायुर्ज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥
 रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्भिषक् ॥ १३१ ॥
 मरणं प्राणिनां दृष्टमायुः पुण्योभयक्षयात् ॥
 तयोऽप्यक्षयादृष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥ १३२ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदयसंहिताया शारीरस्थाने पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो दूतादिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ।
 पाखण्डाश्रमवर्णानां सवर्णाः कर्मसिद्धये ॥
 त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ १ ॥

दीन भीत द्रुत त्रस्तं रूक्षामङ्गलवादिनम् ॥
 शस्त्रिण दण्डिनं षण्ढं मुण्डञ्जमश्रु जटाधरम् ॥ २ ॥
 अमङ्गलाह्वयं क्रूरकर्माण मलिन स्त्रियम् ॥
 अनेकव्याधित व्यङ्गं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ ३ ॥
 तैलपङ्काङ्कितं जीर्णविवर्णाद्रिकवाससम् ॥
 खरोष्ट्रमाहिपारूढ काष्ठलोष्टादिमर्दिनम् ॥ ४ ॥
 नानुगच्छेद्भिषग्दूतमाह्वयन्तं च दूरतः ॥
 अशस्तचिन्तावचने नग्ने छिन्दति भिन्दति ॥ ५ ॥
 जुह्वाने पावक पिण्डान्पितृभ्यो निर्वपत्यपि ॥
 सुप्ते मुक्तकचेऽभ्यक्ते रुदत्यप्रयते तथा ॥ ६ ॥
 वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ॥
 विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथ वा भिषक् ॥ ७ ॥
 दूतमभ्यागत दृष्ट्वा नातुर तमुपाचरेत् ॥
 स्पृशन्तौ नाभिनासास्यकेशरोमनखद्विजान् ॥ ८ ॥
 गुह्यपृष्ठस्तनग्रीवाजठरानामिकागुली ॥
 कार्पासवुससीमास्थिकपालमुशलोपलम् ॥ ९ ॥
 मार्जनीशूर्पचैलान्तभस्माङ्गारदशातुषान् ॥
 रज्जूपानत्तुलापाशमन्यद्वाभग्नविच्युतम् ॥ १० ॥
 तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मरिष्यताम् ॥
 तथार्द्धरात्रे मध्याह्ने सन्ध्ययोः पूर्ववासरे ॥ ११ ॥
 षष्ठीचतुर्थीनवमीराहुकेतूदयादिषु ॥
 भरणीकृत्तिकाऽश्लेषापूर्वाऽऽर्द्रापैत्र्यनैर्ऋते ॥ १२ ॥

यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ॥
 पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुब्रजेद्भिषक् ॥ १३ ॥
 तद्यथा विकलः प्रेतः प्रेतालङ्कार एव वा ॥
 छिन्नं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥ १४ ॥
 रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौणपो महान् ॥
 स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्बान्यदपि तादृशम् ॥ १५ ॥
 तत्सर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथ वा पुनः ॥
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तत्सुपाचरेत् ॥ १६ ॥
 हाहाक्रन्दितमुत्क्रुष्टं लदितं स्वलनं क्षुतम् ॥
 वस्त्रातपत्रपादत्रव्यसनं व्यसनेक्षणम् ॥ १७ ॥
 चैत्यध्वजानां पात्राणां पूर्णानां च निमज्जनम् ॥
 हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपासुभिः ॥ १८ ॥
 पथश्छेदोऽहि मार्जारगोधासरठवानरैः ॥
 दीप्तांप्रतिदिशं वाचं क्रूराणां मृगपक्षिणाम् ॥ १९ ॥
 कृष्णधान्यगुडोदश्विह्वलवणासवचर्मणाम् ॥
 सर्षपाणावसातैलतृणपङ्केन्धनस्य च ॥ २० ॥
 क्लीबक्रूरश्वपाकानां जालवागुरयोरपि ॥
 छर्दितस्य पुरीषस्य पूतिदुर्दर्शनस्य च ॥ २१ ॥
 निःसारस्य व्यवायस्य कार्पासादेररेरपि ॥
 शयनासनयानानामुत्तानानां तु दर्शनम् ॥ २२ ॥
 न्युब्जानामितरेषां च पात्रादीनामशोभनम् ॥
 पुंसंज्ञाःपक्षिणो वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ॥ २३ ॥

प्रदक्षिणं खगमृगा यान्तो नैवं उवजम्बुका ॥
 अयुग्माश्च मृगा शस्ता शस्ता नित्यं च दर्शने ॥२४॥
 चाषभासभरद्वाजनकुलच्छागवर्हिणः ॥
 अशुभ सर्वथोलूकविडालसरठेक्षणम् ॥ २५ ॥
 प्रशस्ता कीर्त्तने कोलगोधाहिशशजाहकाः ॥
 न दर्शने न विरुते वानरर्क्षावतोऽन्यथा ॥ २६ ॥
 धनुरैन्द्र च लालाटमशुभ शुभमन्यतः ॥
 अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ॥ २७ ॥
 दध्यक्षतानि निर्गच्छन्वक्ष्यमाण च सङ्गलम् ॥
 वैद्यो मरिष्यता वेडम प्रविशन्नेव पश्यति ॥ २८ ॥
 दूताद्यसाधु दृष्ट्वैवं त्यजेदार्त्तमतोऽन्यथा ॥
 करुणाशुद्धसन्तानो यत्नतः समुपाचरेत् ॥ २९ ॥
 दध्यक्षतेक्षुनिष्पावप्रियंगुसधुसर्पिषाम् ॥
 यावकाञ्जनभृङ्गारघण्टादीपसरोरुहाम् ॥ ३० ॥
 दूर्वाद्रिमत्स्यसासाना लाजाना फलभक्षयो ॥
 रत्नेभपूर्णकुम्भाना कन्यायाः स्यन्दनस्य च ॥ ३१ ॥
 नरस्य वर्द्धमानस्य देवताना नृपस्य च ॥
 शुक्लानासुमनोवालचासराम्बरवाजिनाम् ॥ ३२ ॥
 शखसाधुद्विजोष्णीपतोरणस्त्रस्तिकस्य च ॥
 भूमेः समुद्धृतायाश्च वहेः प्रज्वलितस्य च ॥ ३३ ॥
 मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ॥
 नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रिया अपि ॥ ३४ ॥

जीवञ्जीवकसारङ्गसारसप्रियवादिनाम् ॥

रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ॥ ३५ ॥

गन्धः सुसुरभिर्वर्णः सुशुक्लोमधुरो रसः ॥

गोपतेरनुकूलस्य स्वरस्तद्द्रवामपि ॥ ३६ ॥

मृगपक्षिनराणां च शोभिनां शोभना गिरः ॥

छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ॥ ३७ ॥

भेरीमृदंगशंखानां शब्दाःपुण्याहनिःस्वनाः ॥

वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ॥ ३८ ॥

पथि वेदमप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥

इत्युक्तं दूतशकुनं स्वप्नानूर्द्धं प्रचक्षते । ३९ ॥

स्वप्ने मद्यं सह प्रैतैर्यः पिबन्कृष्यते शुना ॥ ॥

स मर्त्यो मृत्युनाशीघ्रं ज्वररूपेण नीयते ॥ ४० ॥

रक्तमाल्यवपुर्वस्त्रो यो हसन्हियते स्त्रिया ॥

सोऽस्त्रापित्तेन महिषश्चवराहोऽष्टगर्दभैः ॥ ४१ ॥

यः प्रयाति दिशं याम्यां मरणं तस्य यक्ष्मणा ॥

लता कण्टकिनी वंशस्तालो वा हृदि जायते ॥ ४२ ॥

यस्य तस्याशु गुल्मेन यस्य वह्निमनर्चिषम् ॥

जुह्वतो घृतसिक्तस्य नशस्योरसि जायते ॥ ४३ ॥

पद्मं स नश्येत्कुष्ठेन चाण्डालैः सह यः पिबेत् ॥

स्नेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेण नश्यति ॥ ४४ ॥

उन्मादेन जले मज्जेद्यो नृत्यन्नाक्षसैः सह ॥

अपस्मारेण योमर्त्यो नृत्यन्प्रेतेन नीयते ॥ ४५ ॥

यान स्वरोष्ट्रमार्जारकपिशार्दूलसूकरैः ॥
 यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्तते सुखे ॥ ४६ ॥
 अप्पशङ्कुलीर्जग्ध्वा विबुद्धस्तद्विध वमन् ॥
 न जीवत्यक्षिरोगाय सूर्येन्दुग्रहणेक्षणम् ॥ ४७ ॥
 सूर्यार्चन्द्रमसो पातदर्शन इग्विनाशनम् ॥
 मूर्ध्नि वशलतादीना सम्भवो वयसा तथा ॥ ४८ ॥
 निलयोमुण्डता काकगृध्राद्यैः परिवारणम् ॥
 तथा प्रेतपिशाचस्त्रीद्रविडान्ध्रगवाशनैः ॥ ४९ ॥
 सङ्घो वेत्रलतावंशतृणकण्टकसङ्घटे ॥
 श्वभ्रमशानशयनं पतन पासुभस्मनोः ॥ ५० ॥
 मज्जन जलपङ्कादौ शीघ्रेण स्रोतसा हृति ॥
 नृत्यवादित्रगीतानि रक्तस्रग्वस्त्रधारणम् ॥ ५१ ॥
 वयोऽङ्गवृद्धिरभ्यङ्गो विवाहः श्मश्रुकर्म च ॥
 पकान्नस्नेहमद्याशः प्रच्छर्दनविरेचने ॥ ५२ ॥
 हिरण्यलोहयोर्लाभ कलिर्वन्धपराजयौ ॥
 उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ॥ ५३ ॥
 हर्षो भृशं प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ॥
 प्रदीपग्रहनक्षत्रदन्तदैवतचक्षुषाम् ॥ ५४ ॥
 पतन वा विनाशो वा भेदन पर्वतस्य च ॥
 कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ॥ ५५ ॥
 चितान्धकारसम्बाधे जनन्याश्च प्रवेशनम् ॥
 पात प्रासादशैलादेर्मत्स्येन ग्रसन तथा ॥ ५६ ॥

काषायिणामसौम्यानां नशानां दण्डधारिणाम् ॥
 रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेप्यते ॥ ५७ ॥
 कृष्णा पापाननाचारा दीर्घिकेशनखस्तनी ॥
 विरागमाल्यवसना स्वप्नकालनिशा मता ॥ ५८ ॥
 मनोवहानां पूर्णत्वात्स्रोतसां प्रवलैर्मलैः ॥
 दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ॥ ५९ ॥
 अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ॥
 दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ॥ ६० ॥
 भाविको दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ॥
 तेष्वद्या निष्फलाः पञ्च यथास्वं प्रकृतिर्दिवा ॥ ६१ ॥
 विस्मृतो दीर्घह्रस्वोऽति पूर्वरात्रे चिरात्फलम् ॥ ६२ ॥
 दृष्टः करोति तुच्छं च गोसर्गे तदहर्महत् ॥ ६३ ॥
 निद्रया चानुपहतः प्रतीपैर्वचनैस्तथा ॥
 याति पापोऽल्पफलतां दानहोमजपादिभिः ॥ ६४ ॥
 अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ॥
 पश्येत्सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ॥ ६५ ॥
 देवान्द्विजान्गोवृषभाञ्जीवितः सुहृदो नृपान् ॥
 साधून्यशस्विनो वह्निमिध्रं स्वच्छाञ्जलाशयान् ॥ ६६ ॥
 कन्यां कुमारकान्गौराञ्शुक्लवस्त्रान्मुतेजसः ॥
 नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्बुधिरोक्षितः ॥ ६७ ॥
 यः पश्येत्प्रभते यो वा छत्रादर्शविषामिषम् ॥
 शुक्लाः सुमनसो वस्त्रसमेध्यालेपनं फलम् ॥ ६८ ॥

शैलप्रासादसफलवृक्षसिहनरद्विपान् ॥
 आरोहेद्भोऽश्वयानं च तरेन्नदहृदोऽधीन् ॥ ६९ ॥
 पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं मृतम् ॥
 सम्वाधान्नि सृतिर्देवै पितृभिश्चाभिनन्दनम् ॥ ७० ॥
 रोदन पतितोत्थान द्विपतां चावमर्दनम् ॥
 यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽश्नुते ॥ ७१ ॥
 मङ्गलाचारसम्पन्नं परिवारस्तथातुरं ॥
 श्रद्धधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ ७२ ॥
 सत्त्वलक्षणसयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ॥
 चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ७३ ॥
 इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतम् ॥
 शरीरस्य ततः स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥ ७४ ॥

इति श्रावैद्यपतिर्सिंहगुप्तसूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गहृदयसहिताया
 शारीरस्थान समाप्तमध्यायश्च पष्ठ ॥ ६ ॥

(निदानस्थानम्)

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्याम
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 रोगं पाप्मां ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः ॥ १ ॥

यक्ष्मातङ्कगदावाधशब्दाः पर्यायवाचिनः ॥
 निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ॥ २ ॥
 सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणा पञ्चधा स्मृतम् ॥
 निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणेः ॥ ३ ॥
 निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥
 उत्पित्सुरामयोदोषविशेषेणानधिष्ठितः ॥ ४ ॥
 लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्ब्याधीनां तद्यथावयम् ॥
 तदेव व्यक्तता यातं रूपमित्याभिधीयते ॥ ५ ॥
 संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ॥
 हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥ ६ ॥
 औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥
 विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्स्न्यमिति स्मृतः ॥ ७ ॥
 विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्स्न्याभिसंज्ञितः ॥
 यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ॥ ८ ॥
 निवृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ॥
 संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ॥ ९ ॥
 सा भिद्यते यथाऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥
 दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽशांशकल्पना ॥ १० ॥
 स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥
 हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्बलावलविशेषणम् ॥ ११ ॥
 नक्तन्दिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥
 इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनापदेक्ष्यते ॥ १२ ॥

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥
 तत्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधां हितसेवनम् ॥ १३ ॥
 अहितं त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृत ॥
 तिकोषणकपायाल्परुक्षप्रमितभोजनैः ॥ १४ ॥
 धारणोदीरणनिशाजागरात्युच्चभाषणैः ॥
 क्रियातियोगभीशोकचिन्ताव्यायाममैथुनैः ॥ १५ ॥
 ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरण ॥
 पित्तकटुम्लतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधाविदाहिभिः ॥ १६ ॥
 शरन्मध्याह्नरात्र्यर्द्धविदाहसमयेषु च ॥
 स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्वभिष्यन्दिशीतले ॥ १७ ॥
 आस्यास्वप्नसुखाजीर्णादिवास्वप्नातिवृहणैः ॥
 प्रच्छर्दनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसन्तयोः ॥ १८ ॥
 पूर्वाह्ने पूर्वरात्रे च श्लेष्मा दृढतु सकरात् ॥
 मिश्रीभावात्समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ॥ १९ ॥
 सिकीर्णाजीर्णविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः ॥
 व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशाकाममूलकैः ॥ २० ॥
 पिण्याकमूद्यवसुरापूतिशुष्कशामिषैः ॥
 दोषत्रयकरैस्तैस्तैस्तथान्नपरिवर्तत ॥ २१ ॥
 धातोर्दुष्टात्पुरोवाताद्ब्रह्मवेगाद्विषाद्गरात् ॥
 दुष्टान्नात्पर्वताश्लेषाद् ग्रहैर्जन्मर्क्षपीडनात् ॥ २२ ॥
 मिथ्यारोगाच्च विविधात्पापानाञ्च निषेवणात् ॥
 स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारत ॥ २३ ॥

प्रतिरोगमतिक्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ॥
रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ॥ २४ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायां शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ।
ज्वरो रोगंपतिः पाप्मा मृत्युरोजोऽज्ञानोऽन्तकः ॥
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः ॥ १ ॥
जन्मान्तयोर्मोहमयः सन्तापात्माऽपचारजः ॥
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषुवर्त्तते ॥ २ ॥
स जायतेऽष्टधा दोषैः पृथग्भिश्चैः समागतैः ॥
आगन्तुश्च मलास्तत्र स्वैःस्वैर्दुष्टाः प्रदूषणैः ॥ ३ ॥
आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च ॥
स्रोतांसि पक्तिस्थानाच्च निरस्य ज्वलनं बहिः ॥ ४ ॥
सह तेनाभिसर्पन्तस्तपन्तः सकलं वपुः ॥
कुर्वन्तो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्त्तयन्ति ते ॥ ५ ॥
स्रोतोविबन्धात्प्रायेण ततः स्वेदो न जायते ॥
तस्य प्राग्रूपमालस्यसरतिर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥
आस्यवैरस्यमरुचिर्जृम्भा सास्त्राकुलाक्षता ॥
अङ्गमर्दोऽविपाकोऽल्पप्राणताबहुनिद्रता ॥ ७ ॥

रोमहर्षो विनमन पिण्डकोद्वेष्टन क्लम ॥
 हितोपदेशेष्वक्षान्तिः प्रीतिरुलपट्टपणे ॥ ८ ॥
 द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु तृड् भृशम् ॥
 शब्दाग्निशीतवातास्त्रुच्छायोष्णेष्वनिमित्ततः ॥ ९ ॥
 इच्छा द्वेषश्च तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत् ॥
 आगमापगमक्षोभमृदुतावेदनोष्मणाम् ॥ १० ॥
 वैषम्य तत्रतत्राङ्गे तारताः स्युर्वेदनाश्चला ॥
 पादयो सुप्तता स्तम्भः पिण्डकोद्वेष्टन श्रम ॥ ११ ॥
 विश्लेष इव सन्धीना साढ ऊर्वो कटीग्रह ॥
 पृष्ठ क्षोदमिवाप्नोति निष्पीड्यत इवोदरम् ॥ १२ ॥
 छिद्यन्त इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः ॥
 हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः ॥ १३ ॥
 स्कन्धयोर्मथन बाह्वोर्भेद पीडनसंसयो ॥
 अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः स्वनः ॥ १४ ॥
 निस्तोद शङ्खयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता ॥
 कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्तनम् ॥ १५ ॥
 रूक्षारुणत्वगास्याक्षिन्खमूत्रपुरीषता ॥
 प्रसेकारोचकाश्च द्वाविपाकास्वेदजागराः ॥ १६ ॥
 कण्ठोष्ठशोषतृट्शुष्कौ छर्दिकासौ विषादिता ॥
 हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथु क्षत्रथोर्ग्रहः ॥ १७ ॥

भ्रमः प्रलापोधर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे ॥

युगपद्भ्यातिरङ्गानां प्रलापः कटुवक्रता ॥ १८ ॥

नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो सूच्छा मदोऽरतिः ॥

विद्वस्त्रंसः पित्तवमनं रक्तपीवनमश्लकः ॥ १९ ॥

रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ॥

स्वेदो निःश्वासवैगन्ध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥ २० ॥

विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ॥

प्रसेको मुखमाधुर्यं हृल्लेपश्वासपीनसाः ॥ २१ ॥

हृल्लासश्छर्दनं कासः स्तम्भः श्वैत्यं त्वगादिषु ॥

अङ्गेषु शीतपिटिकास्तन्द्रोदरदः कफोद्भवे ॥ २२ ॥

काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ॥

निदानोक्तानुपशयोर्विपरीतोपशायिता ॥

यथास्वलिङ्गसंसर्गे ज्वरः संसर्गजोऽपिच ॥ २३ ॥

शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदाहमो-

हकण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदाः ॥

उन्निद्रतातृड्भ्रमरोमहर्षा

जृम्भातिवाक्त्वं च चलात्सपित्तात् ॥ २४ ॥

तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्पी-

नसश्वासनकासविबन्धाः ॥

शीतजाड्यतिमिरभ्रमतन्द्राः

श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ २५ ॥

शीतस्तम्भस्वेदाहाव्यवस्था
स्तृष्णा कास श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ॥
मोहस्तन्द्रालिततिकास्यता
च ज्ञेय रूप श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ २६ ॥

सर्वजो लक्षणे सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ॥
तद्वच्छीत महानिद्रा दिवा जागरण निशि ॥ २७ ॥
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ॥
गीतनर्त्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥
साश्रुणी कलुपे रक्ते भुग्ने लुलितपक्ष्मणी ॥
आक्षिणीपिण्डकापार्श्वमृद्धपर्वास्थिरुग्भ्रम ॥ २९ ॥
सम्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकेरिवाचित ॥
पारिदग्धा खरा जिह्वा गुरु त्वस्ताङ्गसन्धित ॥ ३० ॥
रक्तपित्तकफष्ठीवो लोलन शिरसोऽतिरुक् ॥
कोष्ठाना ग्यावरक्ताना मण्डलानाश्च दर्शनम् ॥ ३१ ॥
हृद्ग्रथामलससर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ॥
स्तिग्धास्यतावलभ्रशः स्वरसादः प्रलापता ॥ ३२ ॥
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रतत कण्ठकूजनम् ॥
सन्निपातमभिन्यास तं व्रूयाच्च हृतौजसम् ॥ ३३ ॥
दोषे विवद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ॥
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ॥ ३४ ॥
अन्यश्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्त पृथक्स्थितम् ॥
त्वचि कोष्ठेऽथवा दाह विदधाति पुरोऽनु वा ॥ ३५ ॥

तद्बद्धातकफौ शीतंदाहादिर्दुस्तरस्तयोः ॥
 शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोपिते ॥ ३६ ॥
 शीते शान्तेऽम्लको मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥
 दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्टीववमिच्छुसाः ॥ ३७ ॥
 आगन्तुरभिघाताभिपङ्गशापाभिचारतः ॥
 चतुर्द्धाऽत्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥ ३८ ॥
 श्रमाच्च तस्मिन्पवनः प्रायोरक्तं प्रदूषयन् ॥
 सव्यथाशोफवैपर्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥ ३९ ॥
 ग्रहावेशौषधिविपक्रोधभीशोककामजः ॥
 अभिषङ्गाद् ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्धासरोदने ॥ ४० ॥
 औषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वेपथुः क्षयः ॥
 विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्यावतादाहहृद्गदाः ॥ ४१ ॥
 क्रोधात्कस्पः शिरोरुक्च प्रलापो भयशोकजे ॥
 कामाद् भ्रमोऽरुचिर्दाहो हीनिद्राधीधृतिश्रयः ॥ ४२ ॥
 ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये ॥
 कौपः कौपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ ॥ ४३ ॥
 सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ॥
 तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ॥ ४४ ॥
 पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ॥
 सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ॥ ४५ ॥
 इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः समासाद्विविधस्तु सः ॥
 शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः ॥ ४६ ॥

प्राकृतो वैकृत. साध्योऽसाध्य. सामो निरामकः ॥
 पूर्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ॥ ४७ ॥
 पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ॥
 दाह. पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तःसंश्रये पुन. ॥ ४८ ॥
 ज्वरेऽधिकविकारा. स्युरन्त.क्षोभो मलग्रह. ॥
 वहिरेव वहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाध्यता ॥ ४९ ॥
 वर्षाग्रद्वसन्तेषु वाताद्यै प्राकृत क्रमात् ॥
 वैकृतोऽन्य स दु साध्य. प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ॥ ५० ॥
 वर्षासु मारुतो दुष्ट. पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ॥
 कुर्यात्पित्त च शरदि तस्य चानुबल कफ ॥ ५१ ॥
 तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥
 कफो वसन्ते तमपि वातपित्त भवेदनु ॥ ५२ ॥
 बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वर. साध्योऽनुपद्रव ॥
 सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृत ॥ ५३ ॥
 ज्वरोपद्रवतीक्षणत्वमग्लानिर्वहुमूत्रता ॥
 न प्रवृत्तिर्न विद्जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥ ५४ ॥
 ज्वरवेगोऽधिक तृष्णा प्रलाप इवसन भ्रम ॥
 मलप्रवृत्तिरुत्केश पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ५५ ॥
 जीर्णतामविपर्यासात्सप्तरात्र च लङ्घनात् ॥
 ज्वर पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलावलात् ॥ ५६ ॥
 प्रायश सन्निपातेन भूयसा तूपदिश्यते ॥
 सन्तत सततोन्येद्युस्तृतीयकचतुर्यकौ ॥ ५७ ॥

धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः ॥
 तापयन्तस्तनुं सर्वा तुल्यदूष्यादिवर्धिताः ॥ ५८ ॥
 बलिनो गुरवः स्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः ॥
 सन्ततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्युः सुदुःसहम् ॥ ५९ ॥
 मलं ज्वरोष्मा धातून्वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः ॥
 सर्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्यापि वा क्रमात् ॥६०॥
 वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् ॥
 प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ ६१ ॥
 इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥
 द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ॥६२॥
 एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
 शुद्धयशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ ६३ ॥
 कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारदिसेविनाम् ॥
 अल्पोपि दोषो दूष्यादेर्लब्धान्यतमतो वलम् ॥६४॥
 स पिपक्षोज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ॥
 दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन्बली ॥६५॥
 निवर्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलावलः ॥
 क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेवलीयते ॥ ६६ ॥
 लीनत्वात्कार्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधातिसः ॥
 आसन्नविवृतास्यत्वात्स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥६७॥
 आशुः सर्वस्य वपुषो व्याप्तिदोषेण जायते ॥
 सन्ततः सन्ततस्तेन विषपरीतो विपर्ययात् ॥ ६८ ॥

विषमो विषमारम्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवान् ॥
 दोषो रक्ताश्रय प्रायः करोति सततं ज्वरम् ॥ ६९ ॥
 अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्सकृद्वन्येद्युराश्रित ॥
 तस्मिन्मासवहा नाडीर्मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ७० ॥
 ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्निचिकस्थ कफपित्ततः ॥
 सपृष्ठस्यानिलकफात्सचैकाहान्तरः स्मृत ॥ ७१ ॥
 चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते ॥
 मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभाव स तु दर्शयेत् ॥ ७२ ॥
 द्विधा कफेन जङ्घाभ्या स पूर्वं शिरसोनिलात् ॥
 अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्यय ॥ ७३ ॥
 त्रिधा द्वयह ज्वरयति दिनमेक तु मुञ्चति ॥
 वलावलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ॥ ७४ ॥
 ज्वर स्यान्मनसस्तद्वत्कर्मणश्च तदा तदा ॥
 दोषदृष्यत्वंहोरात्रप्रभृतीना वलाज्ज्वरः ॥ ७५ ॥
 मनसो विषयाणा च कालं तं तं प्रपद्यते ॥
 वातूनप्रक्षोभयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ७६ ॥
 ततो नर इवसन्स्विद्यन्कूजन्वमति चेष्टते ॥
 वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चाङ्गैर्हतप्रभः ॥ ७७ ॥
 विसृजो ज्वरवेगार्त्तः स क्रोध इव वीक्ष्यते ॥
 सदोषशब्द च शकृद्भवं सृजति वेगवत् ॥ ७८ ॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः पाको-
 मुखे करणसौष्टवमव्यथत्वम् ॥
 स्वेदः क्षवप्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
 कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ ७९ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया निदानस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ।
 भृशाष्णतीक्ष्णकटुम्ललवणादिविदाहिभिः ॥
 कोद्रवोदालकैश्चान्नैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥ १ ॥
 कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छिते ॥
 ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम् ॥ २ ॥
 पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गाद्दूषणादपि ॥
 गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥
 प्रभवत्यसृजःस्थानात्स्नीहितो यकृतश्च तत् ॥
 शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोल्मकः ॥ ४ ॥
 छर्दिश्छर्दितवैभत्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ॥
 लोहलोहितमत्स्याभगन्धास्यत्वं स्वरक्षयः ॥ ५ ॥
 रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥
 नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ॥ ६ ॥

स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन्भविष्यति ॥
 ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ॥ ७ ॥
 कुपित रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥
 ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनम् ॥ ८ ॥
 वह्नौपथं च पित्तस्य विरेको हि वरौपधम् ॥
 अनुवन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ॥ ९ ॥
 कपाया स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिता ॥
 किमु तित्का कपाया वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ १० ॥
 अधो थाप्य चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दनसाधनम् ॥
 अल्पौपधं च पित्तस्य वमनं न वरौपधम् ॥ ११ ॥
 अनुवन्धी चलो यश्च शान्तयेपि न तस्य तत् ॥
 कपायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥ १२ ॥
 कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ॥
 अशक्यं प्रातिलोम्यत्वादभावादौपधस्य च ॥ १३ ॥
 नहि सशोधनं किञ्चिदस्त्वस्य प्रतिलोमगम् ॥
 शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितम् ॥ १४ ॥
 एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ॥
 ससृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितम् ॥ १५ ॥
 तत्र दोषानुगमनं शिरासु इव लक्षयेत् ॥
 उपद्रवाश्च विकृतिज्ञानतस्तेषु चाधिकम् ॥ १६ ॥
 आशुकारी यतः कासः स एवातः प्रवक्ष्यते ॥
 यश्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ १७ ॥

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥
 तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कंडूरोचकः ॥ १८ ॥
 शूकपूर्णाभकण्ठत्वं तत्राधो विहतोऽनिलः ॥
 ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तास्मिन्कण्ठे च संसजन् ॥ १९ ॥
 शिरः स्रोतांसि सम्पूर्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ॥
 क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥ २० ॥
 प्रवर्त्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ॥
 हेतुभेदात्प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥ २१ ॥
 यद्गुजाशब्दवैषम्यं कासाना जायते ततः ॥
 कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकण्ठवक्रताम् ॥ २२ ॥
 हृत्पाश्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥
 करोति शुष्कं कासं च महावेगरुजास्वनम् ॥ २३ ॥
 सौऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्युक्त्वाऽल्पतां व्रजेत् ॥
 पित्तात्पीताक्षिकफता तित्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ २४ ॥
 पित्तासृग्वसनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमको मदः ॥
 प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥ २५ ॥
 कफादुरोऽल्परुग्मूर्च्छहृदयं स्तिमितं गुरु ॥
 कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः ॥ २६ ॥
 रोमहर्षो घनस्निग्धश्चेत्श्लेष्मप्रवर्त्तनम् ॥
 युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥ २७ ॥
 उरस्थन्तक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ॥
 कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥ २८ ॥

पीत श्यामं च शुष्कं च ग्रथितं कथितं बहु ॥
 ष्ठीवेत्कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥ २९ ॥
 सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥
 पर्वभेदेज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यकम्पवान् ॥ ३० ॥
 पारावत इवाकूजन्पाश्वशूली ततोऽस्य च ॥
 क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्तिर्वल वर्णश्च हीयते ॥ ३१ ॥
 क्षीणस्य सासृग्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ॥
 वायुप्रधाना कुपिता धातवो राजयक्षिणः ॥ ३२ ॥
 कुर्वन्तियक्ष्मायतनैः कास ष्ठीवेत्कफ ततः ॥
 पूतिपूयोपम पीत विस्र हरितलोहितम् ॥ ३३ ॥
 लुञ्चेते इव पाश्वे च हृदय पततीव च ॥
 अकस्मादुष्णशीतेच्छा वह्वाशित्व वलक्षय ॥ ३४ ॥
 स्निग्धप्रसन्नवक्रत्व श्रीमद्दशननेत्रता ॥
 ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति च ॥ ३५ ॥
 इत्येष क्षयज कासः क्षीणाना देहनाशनः ॥
 याप्यो वा बलिना तद्वत्क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥ ३६ ॥
 सिध्येतामपि सानाथ्यात्साध्या दौषैः पृथक्त्रयः ॥
 मिश्रा याप्या द्वयात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ ३७ ॥
 कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥
 भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात् त्वरया जयेत् ॥ ३८ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातःश्वासहिध्मानिदानं व्याख्यास्यामः ।
 कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ॥
 आमातिसारवसथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥ १ ॥
 रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमास्त्रुना ॥
 क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चमः ॥ २ ॥
 कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ॥
 प्राणोदकान्नवाहीनिदुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ ३ ॥
 उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ॥
 प्राग्रूपं तस्य हृत्पाश्वशूलं प्राणविलोमता ॥ ४ ॥
 आनाहः शंखभेदश्च तत्रायासातिभोजनैः ॥
 प्रेरितः प्रेरयेत्क्षुद्रंस्वयं संशमनं मरुत् ॥ ५ ॥
 प्रतिलोमं शिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ॥
 परिगृह्य शिरोग्रीवसुरः पाश्वे च पीडयन् ॥ ६ ॥
 कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषम् ॥
 करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥ ७ ॥
 प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठ्यूतान्ते क्षणं सुखी ॥
 कृच्छ्राच्छथानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति ॥ ८ ॥
 उच्छ्रिताक्षौ ललाटेन स्विद्यते भृशमर्तिमान् ॥
 दिशुष्कास्योमुहुःश्वासी कांक्षत्युष्णं सवेपथुः ॥ ९ ॥

अघाम्बुशीतप्राग्वातै श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ॥
 स याप्यस्तमक. साध्यो नरो वा वलिनो भवेत् ॥ १० ॥
 ज्वरमूर्च्छायुत. शीतै. शाम्येत्प्रतमकस्तु स ॥
 छिन्नाच्च्युसिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्दितः ॥ ११ ॥
 सस्वेदमूर्च्छं सानाहोवस्तिदाहनरोधवान् ॥
 अधोदृग्विप्लुताक्षश्च मुह्यत्रकैकलोचन' ॥ १२ ॥
 शुष्कास्य. प्रलपन्दीनो नष्टच्छायो विचेतन ॥
 महता महता दीनो नादेन श्वसिति क्रथन् ॥ १३ ॥
 उद्धूयमानः सरब्धो मत्तर्पभ इवानिशम् ॥
 प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनानन ॥ १४ ॥
 वक्ष समाक्षिपन्वद्धमृत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥
 शुष्ककण्ठो मुहुर्मुह्यन्कर्णशङ्खगिरोऽतिरुक् ॥ १५ ॥
 दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वान्न च प्रत्याहरत्यध ॥
 श्लेष्मावृतमुखस्रोता क्रुद्धगन्धवहार्दित ॥ १६ ॥
 ऊर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रान्तमक्षिणी परित क्षिपन् ॥
 मर्मसुच्छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥ १७ ॥
 एते सिध्येयुरव्यक्ता व्यक्ता. प्राणहरा ध्रुवम् ॥
 श्वासैकहेतुप्राग्रूपसरयाप्रकृतिसश्रया' ॥ १८ ॥
 हिष्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ॥
 गम्भीरा च मरुत्तत्र त्वरयायुक्तिसेवितै ॥ १९ ॥
 रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानै प्रपीडित ॥
 करोति हिष्मामरुजा मन्दशब्दा क्षवानुगाम् ॥ २० ॥

शमं सात्क्यान्नपानेन या प्रयाति च साऽन्नजा ॥
 आयासात्पवनः क्षुद्रः क्षुद्रां हिध्मा प्रवर्त्तयेत् ॥ २१ ॥
 जत्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगां शृदुं च सा ॥
 वृद्धिमायास्यतो यातिभुक्तमात्रे च सार्दवस्र ॥ २२ ॥
 चिरेणयमलैर्वैगैराहारे या प्रवर्त्तते ॥
 परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ २३ ॥
 कम्पयंती शिरोऽथीवामाध्मांतस्थ्यातितृप्यतः ॥
 प्रलापश्छर्द्यतीसारनेत्रविप्लुतजृम्भिणः ॥ २४ ॥
 यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा ॥
 स्तब्धभ्रूशङ्खयुग्मस्य सास्त्रविप्लुतचक्षुषः ॥ २५ ॥
 स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च सुष्णती ॥
 रुन्धती सार्गमन्नस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ॥ २६ ॥
 पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्त्तते ॥
 महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥ २७ ॥
 पकाशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्त्तते ॥
 तद्रूपा सा सुहुः कुर्याज्जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥ २८ ॥
 गम्भीरेणानुनादेन गंभीरा तासु साधयेत् ॥
 आद्ये द्वे वर्जयेदन्त्ये सर्वलिंगां च वेगिनीम् ॥ २९ ॥
 सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ॥
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ ३० ॥
 सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं शीघ्रकारिणः ॥
 हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ॥ ३१ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ।
अनेकरोगानगतो बहुरोगपुरोगमः ॥
राजयक्ष्मा क्षयःशोषोरोगराडिति च स्मृतः ॥ १ ॥
लक्षत्राणा द्विजाना च राज्ञोऽभूद्यद्य पुरा ॥
यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥
देहौषधक्षयकृते, क्षयस्तत्सम्भवाच्च स ॥
रसादिशोषणाश्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ ३ ॥
साहसं वेगसरोध शुक्रौज स्नेहसंक्षय ॥
अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ ४ ॥
तैरुदीर्णोऽनिल पित्त कफ चोदीर्य सर्वतः ॥
शरीरसन्धीनाविश्य ता शिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५ ॥
मुखानि स्रोतसा रुद्धा तथैवातिविवृत्य च ॥
सर्पन्नूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद्गदान् ॥ ६ ॥
रूप भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृश क्षवः ॥
प्रसेको मुखमाधुर्यं सदन वह्निदेहयो ॥ ७ ॥
स्थाल्यमन्नान्नपानादौशुचावप्यशुचीक्षणम् ॥
मक्षिकातृणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ ८ ॥
हृत्लासश्छर्दिररुचिरश्नतोऽपि बलक्षयः ॥
पाण्योरवेक्षापादास्यशोफोऽङ्गोरतिशुक्लता ॥ ९ ॥

बाह्योऽप्रमाणजिज्ञासा काये वैभक्तस्यदर्शनम् ॥
 स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वंमूर्च्छंशुंठनम् ॥ १० ॥
 नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ॥
 पतंगकृकलासाहिकपिश्चापदपक्षिभिः ॥ ११ ॥
 केशास्थितुषभस्मादिराशौ सप्तधिमोहणम् ॥
 शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोभसः ॥ १२ ॥
 ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ॥
 पीनसश्चासकासांसमूर्च्छस्वररुजोऽरुचिः ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वविड्भ्रंशसंशोषाधधच्छर्दिश्च कोष्ठगे ॥
 तिर्यक्स्थे पार्श्वरुग्दोषे संधिगे भवति ज्वरः ॥ १४ ॥
 रूपाण्येकादशैतानि जायंते राजयक्षिमणः ॥
 तेषामुपद्रवान्विद्यात्कंठोद्धंससुरोरुजम् ॥ १५ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठीववह्निसादास्यपूतिताः ॥
 तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ॥ १६ ॥
 कंठोद्धंसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसप्राणिषु ॥
 दाहोऽतिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः ॥ १७ ॥
 कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्धाङ्गगौरवम् ॥
 प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ॥ १८ ॥
 दोषैर्भन्दानलत्वेन सोपलेपैः कफोल्बणैः ॥
 स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातूष्मस्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥
 विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ॥
 कुर्यादगच्छन्मांसादीनसकृ चोर्ध्वं प्रधावति ॥ २० ॥

पच्यते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्त्तैव चाऽस्य यत् ॥ -
 प्रायोऽस्मान्मलता यात नैवाल धातुपुष्टये ॥ २१ ॥
 रसोप्यस्य न रक्ताय मासाय कुत एव तु ॥
 उपस्तब्ध स शकृता केवल वर्त्तते क्षयी ॥ २२ ॥
 लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीण व्याध्यौषधवलाक्षमम् ॥
 वर्जयेत्साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ २३ ॥
 दोषैर्व्यस्तै समस्तैश्च क्षयात्पष्टश्च मेदसा ॥
 स्वरभेदो भवेत्तत्रक्षामो रूक्षश्चल. स्वर. ॥ २४ ॥
 शूकपूर्णाभकण्ठत्व स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ॥
 पित्तात्तालुगले दाह शोष उक्तावसूयनम् ॥ २५ ॥
 लिम्पन्निव कफात्कण्ठ मन्द खुरखुरायते ॥
 स्वरो विवृष्ट सर्वैस्तु सर्वलिग क्षयात्कषेत् ॥ २६ ॥
 धृमायतीव चात्यर्थ मेदसा श्लेष्मलक्षण ॥
 कृच्छूलक्ष्याक्षरश्चात्र सर्वैरन्त्य च वर्जयेत् ॥ २७ ॥
 अराचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदय सश्रयै ॥
 सन्निधातेन मनस. सन्तापेन च पञ्चम ॥ २८ ॥
 कषायतिक्तमधुर वातादिषु मुख क्रमात् ॥
 सर्वोत्थे चिरसशोकक्रोधादिषु यथामलम् ॥ २९ ॥
 छर्दिदोषै. पृथक्सर्वैर्द्विष्टैर्यैश्च पञ्चमी ॥
 उदानो विकृतो दोषान्सर्वानप्यूर्ध्वमस्यति ॥ ३० ॥
 तासूक्लेशास्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगा ॥
 नाभिपृष्ठ रुजन्वायु. पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ॥ ३१ ॥

ततो विच्छिन्नमल्पालपं कषायं फेनिलं वसेत् ॥

शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवान् ॥३२॥

कासास्यशोषहृन्मूर्धस्वरपीडाकुमान्वितः ॥

पित्ताक्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकम् ॥ ३३ ॥

सासृगम्लंकटूष्णं च तृणमूर्च्छातापदाहवत् ॥

कफास्त्रिगधं घनं शीतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितम् ॥ ३४ ॥

सधुरं लवणं भूरि प्रसक्तलोमहर्षणम् ॥

सुखश्वयथुसाधुर्यतन्द्राहृल्लासकासवत् ॥ ३५ ॥

सर्वलिङ्गामलैः सर्वैरिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ॥

पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ ३६ ॥

तस्ते चित्ते हृदिक्लिष्टे छर्दिद्विष्टार्थयोगजा ॥

वातादीनेव विमृशेत्कृमितृष्णामदौहृदे ॥ ३७ ॥

शूलवेपथुहृल्लासैर्विशेषात्कृमिजां वदेत् ॥

कृमिहृद्रोगलिङ्गैश्च स्मृताः पञ्च तु हृद्गदाः ॥ ३८ ॥

तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च सम्भवः ॥

वातेन गूल्यतेऽत्यर्थं तुच्यते स्फुटतीव च ॥ ३९ ॥

मिच्यते शुष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ॥

अकस्मादीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ॥ ४० ॥

वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ॥

पित्तातृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽल्पकः कृमः ॥४१॥

छर्दनं चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ॥

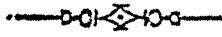
श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्रम गर्भवत् ॥ ४२ ॥

कासाग्निसादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वरा ॥
 सर्वलिङ्गस्त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ ४३ ॥
 तमःप्रवेशो हृल्लासः शोषः कण्डू कफवृत्तिः ॥
 हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ॥ ४४ ॥
 चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ॥
 वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्रसक्षयात् ॥ ४५ ॥
 षष्ठीस्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥
 सर्वासु तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ ४६ ॥
 सर्वदेहभ्रमोत्कम्पतापतृड्दाहमोहकृत् ॥
 जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः शिरा ॥ ४७ ॥
 सशोष्य तृष्णा जायन्ते तासा सामान्यलक्षणम् ॥
 मुखशोषोजलात्तृप्तिरन्नद्वेष स्वरक्षयः ॥ ४८ ॥
 कठौष्ठजिह्वाकार्कश्यजिह्वानिष्क्रमण क्लमः ॥
 प्रलापश्चित्तविभ्रशस्तृड्ग्रहोक्तास्तथाऽऽमया ॥ ४९ ॥
 मारुतात्क्षामता दैन्यं शंखतोद शिरोभ्रमः ॥
 गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्रावलक्षयाः ॥ ५० ॥
 शीताम्बुपानाद्बृद्धिश्च पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्रता ॥
 रक्तेक्षणत्वप्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥ ५१ ॥
 कफो रुणाद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ॥
 स्रोतः सु सकफस्तेन फकवच्छोष्यते ततः ॥ ५२ ॥
 शृङ्गेरिवाचितः कण्ठो निद्रामधुरवक्रता ॥
 आध्माने शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचका ॥ ५३ ॥

आलस्यमविपाकश्च सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणा ॥
 आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ ५४ ॥
 उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृपम् ॥
 ऊष्मारुद्धोगतः कोष्ठं यां कुर्यात्पित्तजैव सा ॥ ५५ ॥
 या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजा च या ॥
 स्निग्धगुर्वस्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ ५६ ॥
 तृष्णा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥
 शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ॥
 या तृष्णाजायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ५७ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहिताया निदानस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

षष्ठोऽध्यायः

अथातो मदात्ययनिदानं व्याख्यास्यामः ।
 तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लं व्यव्याशुकरं लघु ॥
 विकृतिं विशदं मद्यसोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥ १ ॥
 तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ॥
 जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥ २ ॥
 तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ॥
 दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ ३ ॥
 आद्ये मद्ये द्वितीये स प्रमादाद्यतने स्थितः ॥
 दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्याधिमुच्यते ॥ ४ ॥

मध्यमोत्तमयोः संधि प्राप्य राजसतामस ॥
 निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जड ॥ ५ ॥
 इय भूमिरवद्याना दौ.शील्यस्येदमास्पदम् ॥
 एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥ ६ ॥
 निश्चेष्ट. शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थित. ॥
 मरणादपि पापात्मा गत पापतरां दशाम् ॥७॥
 वर्माधर्म सुख दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ॥
 यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ॥ ८ ॥
 मद्ये मोहो भय शोक. क्रोधो मृत्युश्च सश्रिता ॥
 सोन्मादमदमूर्च्छाया. सापरापतानका ॥ ९ ॥
 यत्रैक स्मृतिविभ्रशस्तत्र सर्वमसाधुयत् ॥
 अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥ १० ॥
 मद्य त्रिवर्गधीर्धैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ॥
 नातिमाद्यन्ति बलिन कृताहारा महाशना ॥११॥
 स्निग्धा सत्त्ववयोर्युक्ता मद्यनित्यास्तदन्वया ॥
 भेद कफाधिकामन्दवातपित्ता दृढाश्रय ॥ १२ ॥
 विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विश्रब्धा कुपिताश्च ये ॥
 मद्येन चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाति च ॥ १३ ॥
 वातात्पित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वार स्युर्मदात्यया. ॥
 सर्वेऽपिसर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ १४ ॥
 सामान्यं लक्षणं तेषा प्रमोहो हृदयव्यथा ॥
 विड्भेद. प्रततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचि. ॥१५॥

शिरःपार्श्वस्थिहृत्कण्ठो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः ॥
 उरोविबन्धस्तिमिरं कासःश्वासः प्रजागरः ॥ १६ ॥
 स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः ॥
 प्रलापश्छर्दिरुक्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनम् ॥ १७ ॥
 विशेषाजागरइवासकरूपमुर्धरुजोऽनिलात् ॥
 स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते ॥ १८ ॥
 पित्तादाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृद्भ्रमाः ॥
 देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ १९ ॥
 श्लेष्मणश्छर्दिहृल्लासनिद्रोर्दाङ्गगौरवम् ॥
 सर्वजे सर्वलिङ्गत्वमुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः ॥ २० ॥
 सहसाऽनुचितं चान्यत्तस्य ध्वंसकविक्षयौ ॥
 भवेतां मारुतात्कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥ २१ ॥
 ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता ॥
 शब्दासहस्रतन्द्रा च विक्षयेऽङ्गशिरोऽतिरुक् ॥ २२ ॥
 हृत्कण्ठरोगः संमोहः कासस्तृष्णावमिर्ज्वरः ॥
 निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्माबुद्धिपूर्वकृत् ॥ २३ ॥
 विकारैः स्पृश्यते जातु न स शारीरमानसैः ॥
 रजोमोहाहिताहारपरस्य श्युस्त्रयो गदाः ॥ २४ ॥
 रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ॥
 मदमूर्च्छायसंन्यासा यथोत्तरवलोत्तराः ॥ २५ ॥
 मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ॥
 सक्तानल्पद्रुताभाषाश्चलः स्वलितचेष्टितः ॥ २६ ॥

रूक्षस्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ॥
 पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभ कलहप्रिय. ॥ २७ ॥
 स्वल्पासम्बद्धवाक्पाण्डु. कफाद्भयानपरोऽलस ॥
 सर्वात्मा सन्निपातेन रक्तास्तब्धाद्गृह्णता ॥ २८ ॥
 पित्तलिङ्गश्च मद्येन विकृतेहास्वरागता ॥
 विषे कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु स. ॥ २९ ॥
 लक्ष्येऽलक्षणोत्कर्षाद्वातादीञ्छोणितादिषु ॥
 अरुणं कृष्णनील वा खं पञ्चन्प्रविशत्तम. ॥ ३० ॥
 शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ॥
 कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये भारुतात्मके ॥ ३१ ॥
 पित्तेन रक्त पीत वा नभः पञ्चन्विशेत्तमः ॥
 विबुध्येत च सस्वेदो दाहत्ट्टतापपीडित ॥ ३२ ॥
 भिन्नविणनीलपीताभो रक्तर्पाताकुलेक्षण. ॥
 कफेनमेघसङ्काश पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥ ३३ ॥
 तमश्चिराच्च बुध्येत सहृल्लास प्रसेकवान् ॥
 गुरुभि स्तिमितैरङ्गैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥ ३४ ॥
 सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मारइवापर. ॥
 पातयत्याशु निश्चेष्ट विना बीभत्सचेष्टितै. ॥ ३५ ॥
 दोषेषु मदमूर्च्छाया. कृतवेगेषु देहिनाम् ॥
 स्वयमेवोपशाम्यन्तिसन्न्यासो नौषधैर्विना ॥ ३६ ॥
 वाग्देहमनसा चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ॥
 सन्न्यास सन्निपतिताः प्राणायतनसश्रया. ॥ ३७ ॥

कुर्वन्ति तेन पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमः ॥
 श्रियेतशीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥
 अगाधे ग्राहवहुले सलिलौघ इवातटे ॥
 सन्न्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्त्तयेत् ॥ ३९ ॥
 मदस्मानरोषतोपप्रभृतिभिररिभिर्निजैः परिष्वङ्गः ॥
 युक्तायुक्तं च समं युक्तिवियुक्तेन मद्येन ॥ ४० ॥
 बलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि ॥
 प्रविभज्य तदनुरूपं यदि पिवति ततः पिवत्यमृतम् ॥ ४१ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायां निदानस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथार्शाणां निदानं व्याख्यास्यामः ।

अरिवत्प्राणिनो मांसकीलका विशसन्ति यत् ॥
 अर्शांसि तस्मादुच्यन्ते गुहमार्गनिरोधतः ॥ १ ॥
 दोषास्त्वङ्मांसभेदांसि सन्दृष्य विविधाकृतीन् ॥
 मांसांकुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि ताञ्जगुः ॥ २ ॥
 सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद्द्वेषा समासतः ॥
 शुष्कस्त्राविविभेदाच्च गुदस्थूलान्त्रसंश्रयः ॥ ३ ॥
 अर्धपञ्चांगुलस्तस्मिंस्तिस्त्रोऽध्यर्द्धांगुलाः स्थिताः ॥
 चलयः प्रवाहिणी तासामन्तर्मध्ये विसर्जनी ॥ ४ ॥

वाह्या संवरणी तस्या गुदोष्ठो बहिरगुले ॥
यवाध्यर्धप्रमाणेन रोमाण्यत्र तत परम् ॥ ५ ॥
तत्र हेतु. सहोत्थाना बलीवीजोपतप्तता ॥
अर्शसा वीजतप्तिस्तु मातापित्रपचारत ॥ ६ ॥
दैवाच्च ताभ्या कोपो हि सन्निपातस्य नान्यत. ॥
असाध्यान्येवमाख्याता सर्वे रोगा कुलोद्भवा ॥ ७ ॥
सहजानि विशेषेण रूक्षदुर्दर्शनानि च ॥
अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च ॥ ८ ॥
पोढान्यानि पृथग्दोषससर्गानि वयास्रत ॥
शुष्काणि वात श्लेष्मभ्यामार्द्राणि त्वस्रपित्तत ॥ ९ ॥
दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तेन सादिते ॥
अशौ मलेऽतिनिचिते पुनश्चातिव्यवायत. ॥ १० ॥
यानसङ्क्षोभविषमकठिनोत्कटकासनात् ॥
वस्तितनेत्राश्मलोष्ठोर्वीतलचैलादिघट्टनात् ॥ ११ ॥
मृग शीताम्बुसस्पर्शात्प्रततातिप्रवाहणात् ॥
वातमूत्रशकृद्भेगधारणात्तदुदीरणात् ॥ १२ ॥
ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणी शोफपाण्डुभि ॥
कर्शनाद्विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो योषिता पुन ॥ १३ ॥
आमगर्भप्रपतनाद्गर्भवृद्धिप्रपीडनात् ॥
ईदृशैश्चापरैर्वायुरपान कुपितो मलम् ॥ १४ ॥
पायोर्वलीपु सन्धत्ते तास्वभिष्यण्णमूर्तिषु ॥
जायन्तेऽर्शासि तत्पूर्वलक्षणं सन्दवहिता ॥ १५ ॥

विष्टम्भः सक्थिसदनं पिण्डकोद्वेष्टनं भ्रमः ॥
 सादोऽङ्गे नेत्रयोः शोफः शकृद्भेदोऽथवा ग्रहः ॥ १६ ॥
 सारुतः प्रचुरो मूढः प्रायो नाभेरधश्चरन् ॥
 सरुवसपारिकर्त्तश्च कृच्छ्रान्निर्गच्छति स्वनन् ॥ १७ ॥
 अन्त्रकूजनमाटोपः क्षामतोद्गारभूरिता ॥
 प्रभूतं मूत्रमल्पाविद् श्रद्धावैधूमकोऽलकः ॥ १८ ॥
 शिरःपृष्ठोरसा शूलमालस्यं भिन्नवर्णता ॥
 तथेन्द्रियाणां दौर्बल्यं क्रोधो दुःखोपचारता ॥ १९ ॥
 आशंका ग्रहणीदोषपाण्डुगुल्मोदरेषु च ॥
 एतान्येव विवर्द्धन्ते जातेषु हतनामसु ॥ २० ॥
 निवर्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः ॥
 क्षोभयन्ननिलानन्यान्सर्वेन्द्रियशरीरगान् ॥ २१ ॥
 तथा मूत्रशकृत्पित्तकफान्धातूँश्चसाशयान् ॥
 मृद्नात्यग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोऽर्शसः ॥ २२ ॥
 कृशो भृशं हतोत्साहो दीनः क्षामोऽतिनिष्प्रभः ॥
 असारो विगतच्छायो जन्तुजुष्ट इव द्रुमः ॥ २३ ॥
 कृत्स्नैरुपद्रवैर्ग्रस्तोयथोक्तैर्मर्मपीडनैः ॥
 तथा कासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः ॥ २४ ॥
 ह्यमाङ्गभङ्गवमथुक्षवथुश्वयथुज्वरैः ॥
 क्लेब्यबाधिर्यतैर्मिर्यशर्कराश्मरिपीडितः ॥ २५ ॥
 क्षामभिन्नस्वरो ध्यायन्मुहुः ष्टीवन्नरोचकी ॥
 सर्वपर्वास्थिहृन्नाभिपायुवङ्क्षणशूलवान् ॥ २६ ॥

गुठेन स्रवता पिच्छा पुलाकोदकसन्निभाम् ॥
 विवद्धमुक्तं शुष्काद्रं पक्वाम चान्तरान्तरा ॥ २७ ॥
 पाण्डुपीत हरिद्रक्तं पिच्छिल चोपवेश्यते ॥
 गुदाङ्कुरा वह्ननिला शुष्काश्चिमिचिमान्विता. ॥२८॥
 म्लाना श्यावारुणा स्तब्धा विषमाः परुषाः खरा. ॥
 मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटितानना. ॥ २९ ॥
 विम्बीकर्कन्धुखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ॥
 केचित्कदम्बपुष्पाभा केचित्सिद्धार्थकोपमा ॥३० ॥
 शिर. पाठ्वासिकटयूरुवङ्ङगाभ्यधिकव्यथा ॥
 क्षवधूद्वारविष्टमहृद्ग्रहारोचरुप्रदा ॥ ३१ ॥
 कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहा ॥
 तैरात्तौ ग्रथित स्तोक सशब्द सप्रवाहिकम् ॥ ३२ ॥
 रुक्फेनपिच्छानुगत विवद्धमुपवेश्यते ॥
 कृष्णत्वङ्ङनखविण्मूत्रनेत्रवक्रश्च जायते ॥ ३३ ॥
 गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासम्भवस्तत एव च ॥
 पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभा. ॥ ३४ ॥
 तन्वस्त्रस्त्राविणो विस्त्रास्तनवो मृदव श्लथा ॥
 शुक्जिह्वायकृत्खण्डजलौकावक्रसन्निभाः ॥ ३५ ॥
 दाहपाकज्वरस्वेदतृणमूर्च्छार्शुचिमोहदा ॥
 सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तासवर्चस. ॥ ३६ ॥
 यवमध्या हरिर्पीतहारिद्रत्वङ्ङनखादय ॥
 श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजा. सिताः ॥३७॥

उच्छूनोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ॥

पिच्छलाःस्तिमिताःश्लक्षणाःकण्डूद्वयाःस्पर्शनप्रियाः३८

करीरपनसास्थ्याभास्तथागोस्तनसन्निभाः ॥

वंक्षणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्त्तिनः ॥ ३९ ॥

सकासश्वासहृत्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥

मेहकृच्छूशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ॥ ४० ॥

क्लेश्याग्निमार्दवच्छर्दिसामप्रायविकारदाः ॥

वसाभाः सकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ॥ ४१ ॥

न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पांडुस्निग्धत्वगादयः ॥

संसृष्टलिङ्गाः संसर्गाग्निचयात्सर्वलक्षणाः ॥ ४२ ॥

रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ॥

बटप्ररोहसदृशागुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥ ४३ ॥

तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः ॥

स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ४४ ॥

भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ॥

हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥ ४५ ॥

मुद्गकोद्रवजूर्णाहिकरीरचणकादिभिः ॥

रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो बली ॥ ४६ ॥

अधोवहानि स्त्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् ॥

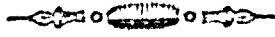
पुरीषं वातविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणम् ॥ ४७ ॥

तेन तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पाश्वर्वा भवेत् ॥

आध्मानमुदरावेष्टो हृत्लासः परिकर्तनम् ॥ ४८ ॥

वस्तौ च सुतरा शूल गंडश्वयथुसम्भवः ॥
 पवनस्योर्ध्वगामित्वततश्छर्द्यरुचिज्वरा ॥ ४९ ॥
 हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसगप्रवाहिकाः ॥
 वाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥ ५० ॥
 मनोविकारस्तृष्णास्रपित्तगुल्मोदरादयः ॥
 ते ते च वातजा रोगा जायन्ते भृशदारुणा ॥ ५१ ॥
 दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः ॥
 वाताभिभूतकोष्ठाना तैर्विनापि स जायते ॥ ५२ ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे वलौ ॥
 स्थितानि तान्यसाध्यानि याप्यन्तेऽग्निबलादिभिः ॥ ५३ ॥
 द्वन्द्वजानि द्वितीयाया वलौ यान्याश्रितानि च ॥
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ५४ ॥
 बाह्याया तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ॥
 अर्शासि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ५५ ॥
 मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्व नाभिजानि तु ॥
 गडूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ५६ ॥
 व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माण करोत्यर्शस्त्वचो वहिः ॥
 कीलोपम स्थिरखर चर्मकील तु त विदुः ॥ ५७ ॥
 वातेन तोदः पारुष्य पित्तादसितरक्तता ॥
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्व सवर्णता ॥ ५८ ॥
 अर्शसा प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ॥
 तान्याशु हि गुद वद्ध्वा, कुर्युर्वह्नगुदोदरम् ॥ ५९ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया निदानस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

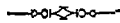

अथातोतीसारग्रहणीरोगयोर्निदानं व्याख्यास्यामः ।
 दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च पङ्क्तिः ॥
 अतीसारः स सुतरां जायतेऽत्यम्बुपानतः ॥ १ ॥
 कृशशुष्कामिषासात्स्यतिलपिष्टविरुढकैः ॥
 मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरशोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ २ ॥
 कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ॥
 विस्रंसयत्यधोऽब्धातुं हत्वा तैर्नैव चानलम् ॥ ३ ॥
 व्यापद्यानु शकृत्कोष्ठंपुरीषं द्रवतां नयन् ॥
 प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं तस्य भाविनः ॥ ४ ॥
 तीदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ॥
 आघ्नानमविपाकश्च तत्र वातेन विज्जलम् ॥ ५ ॥
 अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विवद्धमुपवेश्यते ॥
 रूक्षं सफेनमच्छश्च ग्रथितं वा सुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥
 तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम् ॥
 शुष्कास्यो अष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन् ॥ ७ ॥
 पित्तेन पीतमसितं हारीतं शाद्वलप्रभम् ॥
 सरक्तमतिदुर्गन्धंतृणमूर्च्छास्वेददाहवान् ॥ ८ ॥
 सशूलपायुसन्तापं पाकवाञ्छ्लेष्मणा घनम् ॥
 पिच्छिलं तन्तुमच्छेतं स्निग्धमांसं कफान्वितम् ॥ ९ ॥

अभीक्षणं गुरु दुर्गन्धं विवृद्धमनुवद्धरूक् ॥
 निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्पाल्प सप्रवाहिकम् ॥ १० ॥
 सरोमहर्षं. सोत्केशो गुरुवस्तिगुदोदर. ॥
 कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्चसर्वात्मासर्वलक्षण ॥ ११ ॥
 भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत् ॥
 वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रव प्लवम् ॥ १२ ॥
 वातपित्तसम लिगैराहुस्तद्वच्च गोकत ॥
 अतीसार समासेन द्विधा सामो निरामक ॥ १३ ॥
 सासृङ्गनिरस्रस्तत्राद्ये गौरवाटप्सु मज्जति ॥
 शकृद्दुर्गन्धमाटोपविष्टम्भार्तिप्रसेकिन ॥ १४ ॥
 विपरीतो निरामस्तु कफात्पक्वोऽपि मज्जति ॥
 अतीसारेषु यो नातियत्नवान्ग्रहणीगद. ॥ १५ ॥
 तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरत्यर्थसेवितै ॥
 सामं शकृन्निराम वा जीर्णे येनातिसार्यते ॥ १६ ॥
 सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ॥
 सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक तु नैव वा ॥ १७ ॥
 अकस्माद्वासुहुर्वृद्धमकस्माच्छिथिलमुहुः ॥
 चिरकृद्ग्रहणीदोष सञ्चयाच्चोपवेगयेत् ॥ १८ ॥
 स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥
 प्राग्र्य तस्य सदन चिरात्पचनमम्लक ॥ १९ ॥
 प्रसेको वक्रवैरस्यमरुचिस्तृद्कृमो भ्रम. ॥
 आनद्धोदरता उर्दि कर्णश्वेडोऽन्त्रकूजनम् ॥ २० ॥

सामान्यं लक्षणं कार्प्यं धूमकस्तमकोज्वरः ॥
 सूच्छा शिरोरुग्विष्टम्भः स्वयथुः करपादयोः ॥ २१ ॥
 तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥
 पाद्वोरुवक्ष्णग्रीवारुजाऽभीक्षणं विषूचिका ॥ २२ ॥
 रसेषु यद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्तिका ॥
 जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ॥ २३ ॥
 वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ॥
 चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ २४ ॥
 पुनःपुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्छ्वासकासवान् ॥
 पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ॥ २५ ॥
 पूत्यस्लोद्गारहृत्कंठदाहारुचितृडर्दितः ॥
 श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्दिररोचकः ॥ २६ ॥
 आस्थोपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ॥
 हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ २७ ॥
 उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
 भिन्नासश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥
 अकृशस्यापि दौर्बल्यं सर्वजे सर्वसंकरः ॥
 विभागैऽगस्य ये चोक्ता विषमद्यास्त्रयोऽन्नयः ॥ २९ ॥
 तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ॥
 वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ॥
 अर्शासि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥३०॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो सूत्राघातनिदानं व्याख्यास्याम ।

वस्तिवस्तिगिरोमेदूकटीवृषणपायवः ॥

एकसम्बन्धना प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रया ॥ १ ॥

अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि सूत्रवाहिशिरामुखै ॥

पाश्वेभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतम् ॥ २ ॥

यैस्तैरेव प्रविश्येन दोषान्कुर्वति विशतिम् ॥

सूत्राघातान्प्रमेहाश्च कृच्छ्रान्मर्मसमाश्रयान् ॥ ३ ॥

वस्तिवक्षणमेद्वार्तियुक्तोऽल्पाल्प मुहुर्मुहु ॥

सूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे पैत्ते पीत सदाहरुकू ॥ ४ ॥

रक्त वा कफजे वस्तिमेदूगौरवशोफवान् ॥

सपिच्छ सविवन्वश्च सर्वे सर्वात्मक मलै ॥ ५ ॥

यदा वायुर्मुखं वस्तेरावृत्य परिशोपयेत् ॥

सूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ॥ ६ ॥

सञ्जायतेऽमरी घोरा पित्ताद्गौरिव रोचना ॥

श्लेष्माश्रया च सर्वा स्यादथास्याः पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥

वस्त्याध्मानं तदासन्नदोषेषु परितोऽतिरुकू ॥

सूत्रे च वस्तगन्धत्वं सूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ८ ॥

सामान्यलिङ्गं रुद्धनाभिसेवनीवस्तिमूर्च्छसु ॥

विशीर्णधारं सूत्रं स्यात्तथा मार्गनिरोधने ॥ ९ ॥

तद्व्यपाथात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् ॥

तत्संक्षोभात्क्षते सास्त्रमायासाञ्चातिरुग्भवेत् ॥ १० ॥

तत्र वाताद्भृशात्यार्तो दन्तान्खादति वेपले ॥

मृद्नाति मेहनं नाभीं पीडयत्यनिशं कण्ठम् ॥ ११ ॥

सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति विन्दुशः ॥

श्यावा रूक्षाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्ठकैरिव ॥ १२ ॥

पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् ॥

भ्रष्टातकास्थिसंस्थाना रक्तपीताऽसिताऽश्मरी ॥ १३ ॥

वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ॥

अश्मरी महती श्लक्षणा मधुवर्णाथवा सित्वा ॥ १४ ॥

एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ॥

आश्रयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ १५ ॥

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ॥

स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥ १६ ॥

शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुष्कमश्मरी ॥

वस्तिरुकृच्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्चयथुकारिणी ॥ १७ ॥

तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥

पीडिते त्वक्काशेऽस्मिन्नश्मर्येव च शर्करा ॥ १८ ॥

अणुशो वायुना भिन्ना सात्वस्मिन्ननुलोमगे ॥

निरेति सहमूत्रेण प्रतिलोमे विवध्यते ॥ १९ ॥

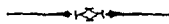
मूत्रसन्धारिणः कुर्याद्बुद्ध्वा वस्तेर्मुखं मरुत् ॥

मूत्रसङ्गं रुजं कंडूं कदाचिच्च स्वधामतः ॥ २० ॥

- प्रच्याव्य वस्तिमुद्धृत गर्भाभ स्थूलविप्लुतम् ॥
 करोति तत्र रुग्दाहस्यन्दनोद्वेष्टनानि च ॥ २१ ॥
 विन्दुशश्च प्रवर्त्तत सूत्र वस्तौ तु पीडिते ॥
 धारया द्विविधोऽप्येष वातवस्तिरिति स्मृतः ॥ २२ ॥
 दुस्तरौ दुस्तरतरो द्वितीयः प्रवलानिल ॥
 शकृन्मार्गस्य वस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रित ॥ २३ ॥
 अष्टीलाभ घन ग्रन्थि करोत्यचलमुन्नतम् ॥
 वाताष्टीलेति साऽऽध्मानविण्मूत्रानिलसङ्गकृत् ॥ २४ ॥
 विगुण कुण्डलीभूतो वस्तौ तीव्रव्यथोऽनिलः ॥
 आविड्य मूत्र भ्रमति सस्तम्भोद्वेष्टगौरव ॥ २५ ॥
 सूत्रमल्पाल्पमथवा विमुञ्चति शकृत्सृजन् ॥
 वातकुण्डलिकेत्येषा मूत्रन्तु विधृत चिरम् ॥ २६ ॥
 न निरेति विवड् वा मूत्रातीत तदल्परूक् ॥
 विधारणात्प्रतिहत वातोदावर्तित यदा ॥ २७ ॥
 नाभेरधस्तादुदर मूत्रमापूरयेत्तदा ॥
 कुर्यात्तीव्ररुगाध्मानमपक्तिमलसग्रहम् ॥ २८ ॥
 तन्मूत्रजठरं छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा ॥
 आक्षिप्तमल्प मूत्रन्तु वस्तौ नालेथवा मणौ ॥ २९ ॥
 स्थित्वा स्रवेच्छनै पश्चात्सरुज वाऽथवाऽरुजम् ॥
 मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नतच्छेषगुरुशोफसः ॥ ३० ॥
 अन्तर्वास्तिमुखे वृत्त स्थिरोऽल्प सहसा भवेत् ॥
 अरमरीतुल्यरुग्रन्थिर्मत्रग्रन्थि स उच्यते ॥ ३१ ॥

मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ॥
 स्थानाञ्च्युतं मूत्रयतः प्राक्पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥
 रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावृत्तं शकृद्यदा ॥ ३३ ॥
 मूत्रस्रोतोनुपर्येति संसृष्टं शकृता तदा ॥
 मूत्रं विद्रुतुल्यगन्धं स्याद्विड्विघातं तमादिशेत् ॥ ३४ ॥
 पित्तं व्यायासतीक्ष्णोष्णभाजनाध्वातपादिभिः ।
 प्रवृद्धं वायुना क्षिप्तं वस्त्युपस्थार्त्तिदाहवत् ॥ ३५ ॥
 मूत्रं प्रवर्त्तयेत्पीतं सरक्तं रक्तमेव वा ॥
 उष्णं पुनः पुनः कृच्छ्रादुष्णवातं वदन्ति तम् ॥ ३६ ॥
 रूक्षस्य कुन्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ॥
 मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ ३७ ॥
 पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन च ॥
 कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत् ॥ ३८ ॥
 सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च तत् ॥
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ ३९ ॥
 इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राऽप्रवृत्तिजाः ॥
 निदानलक्षणैरूर्द्ध्वं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ ४० ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथात प्रमेहनिदान व्याख्यास्यामः ।
 प्रमेहा विशतिस्तत्र श्लेष्मतो दश पित्तत ॥
 पद् चत्वारोऽनिलात्तेषा भेदोमूत्रकफावहम् ॥ १ ॥
 अन्नपानक्रियाजात यत्प्रायस्तत्प्रवर्तकम् ॥
 स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुरुपिच्छलशीतलम् ॥ २ ॥
 नवधान्यसुरानूपमासेक्षुगुडगोरसम् ॥
 एकस्थानासनरति शयन विधिर्जितम् ॥ ३ ॥
 वस्तिमाश्रित्य कुरुते प्रमेहान्द्रूपित कफ ॥
 द्रूपयित्वा वपु म्लेढस्त्रेढभेदोरसामिपम् ॥ ४ ॥
 पित्त रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसश्रयम् ॥
 धातून्वस्तिमुपानीय तत्क्षयेऽपि च मारुत ॥ ५ ॥
 साध्ययाप्यपीरत्याज्या मेहास्तेनैव तद्भवा ॥
 समासमक्रियतया महात्ययतयापि च ॥ ६ ॥
 सामान्य लक्षण तेषा प्रभृताविलमूत्रता ॥
 दोषद्रूप्याविशेषेऽपि तत्सयोगविशेषत ॥ ७ ॥
 मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥
 अच्छं बहु सित शीत निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ८ ॥
 मेहत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छलम् ॥
 इक्षौ रसमिवात्यर्थ मधुर चक्षुमेहत ॥ ९ ॥

सान्द्रीभवेत्पर्युषितं सान्द्रमेही प्रमेहति ॥

सुरामेही सुरातुल्यमुपर्य्यच्छमथो घनम् ॥ १० ॥

संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ॥

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ ११ ॥

सूत्राणून्सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ॥

शीतमेही सुबहुशो मधुरं शृशशीतलम् ॥ १२ ॥

शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥

लालातन्तुयुतं सूत्रं लालामेहेन पिच्छलम् ॥ १३ ॥

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥

नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मषीनिभम् ॥ १४ ॥

हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं महत् ॥

विस्त्रं माञ्जिष्टमेहेन माञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ १५ ॥

विस्त्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥

वसामेही वसामिश्रं वसां वा मूत्रयेन्मुहुः ॥ १६ ॥

मज्जानं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ॥

हस्ती मत्त इवाजस्रं सूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ १७ ॥

सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ॥

मधुमेही मधुसमं जायते स किल द्विधा ॥ १८ ॥

क्रुद्धे धातुक्षयाद्वा यो दोषावृतपथेऽथवा ॥

आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥

क्षीणः क्षणात्क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥

कालेनोपेक्षिताः सर्वे यद्यान्ति मधुमेहताम् ॥ २० ॥

मधुर यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ॥
 सर्वेषु मधुमेहारया माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २१ ॥
 अविपाकोरुचिश्छर्दिर्निद्राकासः सपीनसः ॥
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहाना कफजन्मनाम् ॥ २२ ॥
 वस्तिमेहोनयोस्तोदो मुष्कावदरण ज्वर ॥
 दाहस्तृष्णास्लकोमूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥ २३ ॥
 वातिकानामुदावर्त्तकण्ठहृद्ग्रहलोलताः ॥
 शूलमुन्निद्रता शोष कासश्वासश्च जायते ॥ २४ ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ॥
 मसरिका सर्पपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २५ ॥
 विद्रधिश्चेति पिटिका प्रमेहोपेक्षया दश ॥
 सन्धिर्मसु जायन्ते मासलेषु च वामसु ॥ २६ ॥
 अन्तोन्नता मध्यनिम्ना ग्यावा क्लेदरुजान्विता ॥
 शरावमानसस्थाना पिटिका स्याच्छराविका ॥ २७ ॥
 अवगाढार्तिनिस्तोदा महावस्तुपरिग्रहा ॥
 श्लक्षणा कच्छपपृष्ठाभा पिटिका कच्छपी मता ॥ २८ ॥
 स्तब्धा शिराजालवती स्निग्धस्त्रावा महाशया ॥
 रजानिस्तोद्वहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ २९ ॥
 अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वा जठरेपि वा ॥
 महती पिटिका नीला विनता विनता स्मृता ॥ ३० ॥
 दहति त्वचमुत्थाने भृश कष्टा विसर्पिणी ॥
 रक्तमुष्णातितृट्स्फोटदाहमोहज्वराऽलजी ॥ ३१ ॥

मानसंस्थानयोस्तुल्याससूरेण मसूरिका ॥

सर्षपा मानसंस्थाना क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ३२ ॥

सर्षपा सर्षपातुल्यपिटिका परिवारिता ॥

पुत्रिणी महती भूरिसुसूक्ष्मपिटिकावृता ॥ ३३ ॥

विदारीकन्दवद्धृत्ताकठिना च विदारिका ॥

विद्रधिर्वक्ष्यतेऽन्यत्र तत्राद्यं पिटिकात्रयम् ॥ ३४ ॥

पुत्रिणी च विदारी च दुःसहा बहुमेदसः ॥

सह्याः पित्तोल्बणास्त्वन्याः सम्भवन्त्यल्पमेदसः ॥ ३५ ॥

तासु मेहवशाच्च स्यादोषोद्विक्रो यथायथम् ॥

अमेहेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥ ३६ ॥

तावच्च नोपलक्ष्यन्तेयावद्वस्तुपरिग्रहः ॥

हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितम् ॥

योमूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं तु तद्विदुः ॥ ३७ ॥

स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे शय्यासनस्वप्नसुखाभिषङ्गः ॥

हृत्क्षेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ॥ ३८ ॥

शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्यमास्ये करपाददाहः ॥

भविष्यतो मेहगणस्य रूपं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ३९

दृष्ट्वा अमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपसं स्याद्द्विविधो विचारः ॥

सन्तर्षणाद्वाकफसम्भवः स्यात्क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ४०

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ॥

साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः

साध्यास्तुमेदो यदि नातिदुष्टम् ॥ ४१ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायां निदानस्थाने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकदशोऽध्यायः ।

अथातो विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदान व्याख्यास्यामः ।
 भुक्तै पर्यषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ॥
 जिह्वशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूपणैः ॥ १ ॥
 दुष्ट त्वद्मासमेदोऽस्थिस्रावासृक्डराश्रयः ॥
 यः शोफो वहिरन्तर्वा महाम्लो महारुजः ॥ २ ॥
 वृत्तं स्यादायतो यो वा स्मृत पोटा स विद्रधि ॥
 दोषैः पृथक्समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ ३ ॥
 बाह्योऽत्र तत्र तत्राङ्गे दारुणो ग्रथितोन्नत ॥
 आन्तरो दारुणतरो गम्भीरो गुल्मवद्धनः ॥ ४ ॥
 वल्मीकवत्समुच्छ्रयी शीघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ॥
 नाभिवस्तिपृष्णहृत्प्लीहक्लोमहृत्कुक्षिवक्षणे ॥ ५ ॥
 स्याद् वृक्कयोरपाने च वातात्तत्रातितीव्ररूक् ॥
 श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ ६ ॥
 व्यधच्छेदभ्रमानाहस्यन्दसर्पणशब्दवान् ॥
 रक्तताम्रासितः पित्तात्तृणमोहज्वरदाहवान् ॥ ७ ॥
 क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च पाण्डुः कण्डयुतः कफात् ॥
 सोल्लेशशीतकस्तम्भजृम्भारोचकगौरवः ॥ ८ ॥
 चिरोत्थान विदाहश्च सकीर्णः सन्निपाततः ॥
 सामर्थ्याच्चात्र विभजेद्वाह्याभ्यन्तरलक्षणम् ॥ ९ ॥

कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः ॥
 पित्तलिङ्गोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथान्तरः ॥ १० ॥
 शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वाऽपथ्यकारिणः ॥
 क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ११ ॥
 पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूर्युपद्रवम् ॥
 तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥ १२ ॥
 नाभ्यां हिष्मा भवेद्दस्तौ मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च ॥
 श्वासो यकृति रोधस्तु प्लीह्युच्छ्वासस्य तृद् पुनः ॥ १३ ॥
 गलग्रहश्च क्लोन्नि स्यात्सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ॥
 प्रमोहस्तमकः कासो हृदये घट्टनं व्यथा ॥ १४ ॥
 कुक्षिः पार्श्वान्तरांसार्तिः कक्षावाटोपजन्म च ॥
 सक्थोर्ग्रहो वंक्षणयोर्वृक्कयोः कटिपृष्ठयोः ॥ १५ ॥
 पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनम् ॥
 आमपक्विदग्धत्वं तेषां शोफवदादिशेत् ॥ १६ ॥
 नाभेरूर्ध्वं सुखात्पक्वाः प्रस्रवन्त्यधरे गुदात् ॥
 उभाभ्यां नाभिजो विद्याहोषं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥ १७ ॥
 यथास्वं व्रणवत्तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ॥
 पक्वो हृन्नाभिवस्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्बहिरेव वा ॥ १८ ॥
 पक्वश्चान्तः स्रवन्वक्रात्क्षीणस्थोपद्रवान्वितः ॥
 एवमेव स्तनशिराविवृताः प्राप्य योषिताम् ॥ १९ ॥
 सूतानां गर्भिणीनां वा स्रम्भवेच्छ्वयथुर्घनः ॥
 स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ २० ॥

नाडीना सूक्ष्मवक्रत्वात्कन्यानान्तु नजायते ॥
क्रुद्धो रुद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ॥ २१ ॥
मुष्कौ वद्धणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ॥
प्रपीड्य धमनीवृद्धिं करोति फलकोशयोः ॥ २२ ॥
दोषास्त्रमेदोमूत्रान्त्रैः सवृद्धिं सप्तधा गदः ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तुकेवलम् ॥ २३ ॥
वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥
पक्वोदुस्वरसकाशः पित्तादाहोष्मपाकवान् ॥ २४ ॥
कफाच्छीतो गुरु स्निग्धः कण्डूमान्कठिनोऽल्परुक ॥
कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिगश्च रक्ततः ॥ २५ ॥
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ॥ २६ ॥
अभोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभयाति सरुद्धं मृदु ॥
मूत्रं कृच्छ्रमधस्ताच्च वलयः फलकोशयोः ॥ २७ ॥
वातकोपिभिराहारैः शीततोषावगाहनैः ॥
धारणे रणभावाध्वविषमाद्गुणप्रवर्तनैः ॥ २८ ॥
क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रात्रावयवयदा ॥
पवनो द्विगुणीकृत्यः स्वनिवेशादधो नयेत् ॥
कुर्याद्द्विगुणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं त्रयथुतदा ॥ २९ ॥
उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तभवती स वायुः ॥
प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान्प्रयातिप्रध्मापयन्नेति पुनश्चमुक्तं ३०

अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ॥
 रूक्षकृष्णारुणशिरातन्तुजालगवाक्षितः ॥ ३१ ॥
 गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ॥
 आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥ ३२ ॥
 ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वसनाद्यैश्चकर्मभिः ॥
 कर्शितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बु बुभुक्षितः ॥ ३३ ॥
 यः पिवत्यनु चान्नानि लंघनं प्लवनादिकम् ॥
 सेवते देहसंक्षोभिच्छर्दिं वा समुदीरयेत् ॥ ३४ ॥
 अनुदीर्णानदीर्णान्वा वातादीन्न विमुञ्चति ॥
 स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ॥ ३५ ॥
 शुद्धो वाशुविदाहीनि भजते स्यंदनानि वा ॥
 वातोल्बणास्तस्य मलाः पृथक्कुच्छा द्विशोथवा ॥
 सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ॥
 ऊर्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
 स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
 र्शनात्कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ॥ ३८ ॥
 वायुः कृताशयः कोष्ठे रौक्ष्यात्काठिन्यमागतः ॥
 स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥ ३९ ॥
 पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव संश्रितः ॥
 गुल्म इत्युच्यते वसितनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥ ४० ॥
 वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्रकूजनम् ॥
 व्यधः सूच्येव विट्सन्नः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥ ४१ ॥

स्तम्भो गात्रे मुखे शोष. कार्यं विषमवह्निता ॥
 रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥४२॥
 अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथ ॥
 पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्म. स्फुरति तुद्यते ॥ ४३ ॥
 पित्तादाहोऽम्लको मूर्च्छा विद्भेदस्वेदतृड्ज्वरा. ॥
 हारिद्रत्व त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासह ॥ ४४ ॥
 द्यते दीप्यते सोष्मा स्वस्थान दहतीव च ॥
 कफात्सौमित्यमरुचि. सदन शिथिरज्वर ॥ ४५ ॥
 पीनसालस्यहृद्दासकासशुक्लत्वगादित ॥
 गुल्मोऽवगाढ कठिनोगुरु सुप्त स्थिरोऽल्परुक् ॥ ४६ ॥
 स्वदोषस्थानधामान स्वे स्वे काले चरुकरा ॥
 प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्मा संसृष्टलक्षणा ॥ ४७ ॥
 सर्वजस्तीव्ररुग्दाह शीघ्रपाकी घनोन्नत. ॥
 सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥ ४८ ॥
 ऋतौ वा नवसृता वा यदि वा योनिरोगिणी ॥
 सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरण. ॥ ४९ ॥
 निरुणद्धयार्त्तव योन्या प्रतिमासमवस्थितम् ॥
 कुक्षि करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥ ५० ॥
 हृद्दासदौर्हृदस्तन्यदर्शन क्षामतादिकम् ॥
 क्रमेणवायुससर्गात्पित्तयोनिताया च तत् ॥ ५१ ॥
 शोणित कुरुते तस्यावातपित्तोत्थगुल्मजान् ॥
 रुक्स्तम्भदाहातीसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥ ५२ ॥

गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ॥

योन्याश्च स्त्रावदौर्गन्ध्यतोदस्कन्दनवेदनाः ॥ ५३ ॥

न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ॥

पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित्स्पन्दते चिरात् ॥ ५४ ॥

न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ॥

स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥ ५५ ॥

पाकं चिरेण भजते नैव वा विद्रधिः पुनः ॥

पच्यते शीघ्रमत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः ॥ ५६ ॥

अतः शीघ्रविदाहित्वाद्बिद्रधिः सोऽभिधीयते ॥

गुल्मेऽन्तराश्रये बंस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदनाः ॥ ५७ ॥

अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्त्तनम् ॥

अतो विपर्ययो वाह्ये कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक् ॥ ५८ ॥

वैवर्ष्यमवकाशस्य वहिरुन्नतताधिकम् ॥

साटोपसत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशम् ॥ ५९ ॥

ऊर्ध्वाधो वातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ॥

घनोऽष्टीलोपमो ग्रन्थिरष्टीलोर्ध्वसमुन्नतः ॥ ६० ॥

आनाहलिङ्गस्तिर्यक्तु प्रत्यष्टीला तदाकृतिः ॥

पक्काशयाद्गुंदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयान् ॥

तूनी प्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥ ६१ ॥

उद्गारबाहुल्यपुरीषब्रन्धतृष्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ॥

आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वदन्तिचिह्नम्

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायां निदानस्थाने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथात उदरनिदान व्याख्याम्याम ।
 रोगास्सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ॥
 अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥ १ ॥
 ऊर्ध्वाधो धातवो रद्धा वाहिनीरम्बुवाहिनी ॥
 प्राणाग्न्यपानान्सन्दूष्य कुर्युस्त्वद्माससविगा ॥ २ ॥
 आध्माप्य कुक्षिमुदरमष्टधा न च भिद्यते ॥
 पृथग्दोषै समस्तैश्च प्लीहवद्वक्षनोदकै ॥ ३ ॥
 तेनार्ता शुष्कतात्वोष्ठा ग्नूपादकरोदरा ॥
 नष्टचेष्टावलाहारा कृगा प्रध्मातकुक्षय ॥ ४ ॥
 स्यु प्रेतरूपा पुरुषा भाविनस्तस्य लक्षणम् ॥
 क्षुन्नाशोऽन्न चिरात्सर्वं सविदाह च पच्यते ॥ ५ ॥
 जीर्णाजीर्णं न जानानि सौहित्य सहते न च ॥
 क्षीयते बलत शश्वद्गुसित्वल्पेऽपि चोष्टिते ॥ ६ ॥
 वृद्धिर्विगोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोफश्च पादयो ॥
 रुग्वस्तिसन्धौ ततता लव्वल्पभोजनैरपि ॥ ७ ॥
 राजीजन्म वलीनाशो जठरे जठरेषु तु ॥
 सर्वेषु तन्द्रा सदन मलसङ्गोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥
 दाह श्वयथुराध्मानमन्ते सलिलसम्भव ॥
 सर्वं त्वतोयमरुणमगोफ नातिभारिकम् ॥ ९ ॥

गवाक्षितंशिराजालैः सदा गुडगुडांयते ॥

नाभिसन्त्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ १० ॥

मारुतो हृत्कटीनाभिपायुत्रंक्षणवेदनः ॥

सशब्दोनिश्चरेद्वायुर्विड्बन्धो मूत्रमल्पकम् ॥ ११ ॥

नातिमन्दोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखम् ॥

तत्र वातोदरे शोफः पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु ॥ १२ ॥

कुक्षिपाश्र्वोदरकटीपृष्ठरुक्पवभेदनम् ॥

शुष्ककासाङ्गमर्दोऽधेगुरुता मलसंग्रहः ॥ १३ ॥

श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्बृद्धिहासवत् ॥

सतोदभेदमुदरं तनु कृष्णशिराततम् ॥ १४ ॥

आध्मातहतित्वच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥

वायुश्चात्र सरुक्छब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ॥ १५ ॥

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छादाहस्तृद् कटुकास्यता ॥

भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ १६ ॥

पीतताम्रशिरानद्धं सखेदं सोष्म दंध्यते ॥

धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १७ ॥

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्चयथुगौरवम् ॥

निद्रोत्क्लेशोरुचिःश्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ १८ ॥

उदरंस्तिमितं श्लक्ष्णं शुक्लराजीततं महत् ॥

चिराभिवृद्धि कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १९ ॥

त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैः स्त्रीदत्तैश्चरजोमलैः ॥

गरदूषीविषायैश्च सरक्ताः सञ्चिता मलाः ॥ २० ॥

कोष्ठ प्राप्य विकुर्वाणा. शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितम् ॥
 कुर्युस्त्रिलिगमुदर शीघ्रपाकसुदारुणम् ॥ २१ ॥
 बाधते तच्च सुतरा शीतवाताभ्रदर्शने ॥
 अत्याशितस्य सक्षोभाद्यानपानादिचेष्टितै ॥ २२ ॥
 अतिव्यवायकर्मार्धवमनव्याधिकर्शनैः ॥
 वामपाञ्चार्श्रितः प्लीहाच्युत स्थानाद्विवर्धते ॥ २३ ॥
 शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं त विवर्द्धयेत् ॥
 सोऽप्लीलेवातिकठिनं प्राकृतं कूर्म्मपृष्ठवत् ॥ २४ ॥
 क्रमेण वर्धमानश्चकुक्षानुदरमावहेत् ॥
 श्वासकासपिपासास्यवेरस्याध्मानरुग्ज्वरैः ॥ २५ ॥
 पाण्डुत्वच्छर्दिमूर्च्छातिंदाहमोहैश्च सयुतम् ॥
 अरुणाभ विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत् ॥ २६ ॥
 उदावर्त्तरुगानाहैमोहतृद्दहनज्वरैः ॥
 गौरवारुचिकाठिन्यैर्विधात्तत्र मलान्क्रमात् ॥ २७ ॥
 प्लीहवदक्षिणात्पार्श्वार्त्कुर्याद्यकृदपिच्युतम् ॥
 पक्ष्मवालैः सहान्नेन भुक्तैर्विचयने गुदे ॥ २८ ॥
 दुर्नामभिरुदावर्त्तरन्यैर्वान्त्रोपलेपिभिः ॥
 वर्चःपित्तकफान्रुद्धा करोति कुपितोऽनिल ॥ २९ ॥
 अपानो जठरं तेन स्युर्दाहतृद्दज्वरक्षवाः ॥
 कासश्वासोरुसदन शिरोहृन्नाभिपायुरुक् ॥ ३० ॥
 मलसङ्गोऽरुचिच्छर्दिरुदरं मूढमारुतम् ॥
 स्थिरं नीलारुणशिराराजिवद्वेमराजि वा ॥ ३१ ॥

नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ॥
अंस्थ्यादिशल्यैः सान्निश्वभुक्तैरत्यशनेन वा ॥ ३२ ॥
भिद्यते पच्यते वान्त्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन्वहिः ॥
आसं एव गुदादेति ततोऽल्पाल्पं सविडूसः ॥ ३३ ॥
तुल्यः कुणपगन्धेन पिच्छिलः पीतलोहितः ॥
शेषश्चापूर्य्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ ३४ ॥
वर्धयेत्तदधो नाभेराशु चैति जलात्मताम् ॥
उद्रिक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासतृड्भ्रमैः ॥ ३५ ॥
छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्त्रावीति चापरे ॥
प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसाऽऽमाम्बुपायिनः ॥ ३६ ॥
अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ॥
रुद्धाऽम्बुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥
वर्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानाद्दुदराश्रितौ ॥
ततः स्यादुदरं तृष्णागुदस्तुतिरुजायुतम् ॥ ३८ ॥
कासश्चासारुचियुतं नानावर्णशिराततम् ॥
तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथुः ॥ ३९ ॥
दृकोदरं महस्त्रिगंधंस्थिरसावृत्तनाशि तत् ॥
उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः ॥ ४० ॥
पाकाद्द्रवाद्द्रवीकुर्युः सन्धिलोतोमुखान्यपि ॥
स्वेदश्च वाह्यस्रोतस्सु विहतस्तिर्यगास्थितः ॥ ४१ ॥
तदेवोदकमाध्माप्य पिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ॥
गुरुदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न शब्दवत् ॥ ४२ ॥

मृदु व्यपेतराजीक नाभ्या स्पृष्ट च सर्पति ॥
 तदनूदकजन्मास्मिन्कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम् ॥ ४३ ॥
 शिरान्तर्धानमुदकजठरोक्त च लक्षणम् ॥
 वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोऽकोदरम् ॥ ४४ ॥
 कृच्छ्र यथोत्तर पक्षात्पर प्रायोऽपरे हत ॥
 सर्व च जातसलिल रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ॥ ४५ ॥
 जन्मनैवोदर सर्व प्रायः कृच्छ्रतम मतम् ॥
 वलिनस्तदजाताम्बु यन्न साध्य नवोत्थितम् ॥ ४६ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया निदानस्थाने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथात पाण्डुरोगशोफविसर्पनिदान व्याख्यास्यामः ।
 पित्तप्रधाना. कुपितायथोक्ते कोपनैर्मला ॥
 तत्रानिलेन वलिनाक्षिप्त पित्त हृदि स्थितम् ॥ १ ॥
 धमनीर्दश सम्प्राप्य व्यापुवत्सकलात्तनुम् ॥
 श्लेष्मत्वग्रक्तमासानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥ २ ॥
 त्वङ्मासयोस्तत्कुरुते त्वचि वर्णान्पृथग्विधान् ॥
 पाण्डुहारिद्रहरितान्पाण्डुत्व तेषु चाधिकम् ॥ ३ ॥
 यतोऽतःपाण्डुरित्युक्तः सरोगस्तेन गौरवम् ॥
 धातूना स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ४ ॥

ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारःस्याच्छुथेन्द्रियः ॥
 मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ ५ ॥
 शूनाक्षिकूटः सदनः कोपनः छीवनोऽल्पवाक् ॥
 अन्नद्विट्छिशिरद्वेषीशीर्णरोमा हतानलः ॥ ६ ॥
 सन्नसक्थिज्वरी श्वासी कर्णश्वेडी भ्रमी श्रमी ॥
 स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादभात् ॥ ७ ॥
 प्राग्रूपमस्यहृदयस्पन्दनं रुक्षता त्वचि ॥
 अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥
 सादः श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम् ॥
 कृष्णरूक्षारुणाशिरानखविणमूत्रनेत्रता ॥ ९ ॥
 शोफानाहास्यवैरस्यविद्रच्छोषाः पार्श्वमूर्धरुक् ॥
 पित्ताक्षरितपीताभशिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ १० ॥
 तृप्तस्वेदमूर्च्छाशीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्रता ॥
 वर्चोभेदोऽभ्रलको दाहः कफाच्छुक्लशिरादिता ॥ ११ ॥
 तन्द्रालवणवक्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ॥
 कासच्छर्दिश्च निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुःसहः ॥ १२ ॥
 मृत्कषायानिलं पित्तमूषरामधुराकफम् ॥
 दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च ॥ १३ ॥
 स्रोतांस्थपक्वैवापर्य कुर्याद्बुद्ध्या च पूर्ववत् ॥
 पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ १४ ॥
 पुरीषं कृमिमन्मुञ्चेद्भिन्नं सासृक्कफंनरः ॥
 यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामलाम् ॥ १५ ॥

कोष्ठशाखाश्रय पित्त दग्ध्वामृद्मासमावहेत् ॥
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रगकृत्तया ॥ १६ ॥
 दाहाविपाकस्तृष्णावान्भेकाभो दुर्वलेन्द्रियः ॥
 भवेत्पित्तोत्वणस्यासौ पाण्डुरोगादृतेऽपि च ॥ १७ ॥
 उपेक्षया च शोफाढ्या सा कृच्छ्रा कुम्भकामला ॥
 हरितश्यावपीतत्वं पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥ १८ ॥
 वातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुर्ज्वरः ॥
 तन्द्रावलानलभ्रशोलोढरत हलीमरुम् ॥ १९ ॥
 अलस चेति शंसन्ति तेषा पूर्वमुपद्रवा ॥
 शोकप्रधाना कथिता, स एवातो निगद्यते ॥ २० ॥
 पित्तरक्तकफान्वायुर्दुष्टोदुष्टान्वाहि शिरा ॥
 नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हिकुर्यात्त्वद्माससश्रयम् ॥ २१ ॥
 उत्सेध सहत शोफं तमाहुर्निचयादत ॥
 सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥ २२ ॥
 दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ॥
 द्विधा वा निजमागन्तुं सर्वाङ्गैकाङ्गज च तम् ॥ २३ ॥
 पृथून्नतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ॥
 सामान्यहेतु शोफाना दोषजाना विशेषतः ॥ २४ ॥
 व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम् ॥
 अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वम्लस्निग्धशीतलम् ॥ २५ ॥
 लवणक्षारतीक्ष्णोष्ण शाकाम्बुस्वप्नजागरम् ॥
 मृद्ग्राम्यमासवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनम् ॥ २६ ॥

पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणापिवा ॥

श्वासकासातिसाराशौजठरप्रदरज्वराः ॥ २७ ॥

विसूच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपाण्डुताः ॥

अन्ये च मिथ्योपक्रान्तास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः ॥२८॥

ऊर्द्धं शोफमधोवस्तौ मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः ॥

सर्वाङ्गगाःसर्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ॥ २९ ॥

तत्पूर्वरूपं दवथुः शिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥

वाताच्छोफश्चलो रूक्षः खररोमारुणासितः ॥ ३० ॥

सङ्कोचस्पन्दहर्षार्त्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् ॥

क्षिप्रोत्थानशसः शीघ्रसुन्नमेत्पीडितस्तनुः ॥ ३१ ॥

स्निग्धोष्णमर्दनैः शाब्धेद्वात्रमल्पो दिवा महान् ॥

त्वक् च सर्षपलिसेव तस्मिंश्चिमिचिसायते ॥ ३२ ॥

पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताम्ररोमकृत् ॥

शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग्जायते तनुः ॥ ३३ ॥

सतृड्दाहज्वरस्वेददवह्लेदमदभ्रमः ॥

शीताभिलाषी विड्भेदी गन्धी स्पर्शासहो मृदुः ॥३४॥

कण्डूमान्पाण्डुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ॥

स्निग्धः श्लक्ष्णःस्थिरः स्त्यानो निद्राच्छर्द्यग्रिसादकृत् ॥३५॥

आक्रान्तो नो नमेत्कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः ॥

खवेन्नासृक्चिरात्पिच्छांकुशशस्त्रादिविक्षतः ॥ ३६ ॥

स्पर्शोष्णकाङ्क्षी च कफाद्यथास्वं द्वन्द्वजात्रयः ॥

सङ्कराद्धेतुलिङ्गानां निचयान्निचयात्मकः ॥ ३७ ॥

अभिघातेनशस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ॥

हिमानिलादध्यनिलैर्भङ्गातकपिकच्छुजैः ॥ ३८ ॥

रसैः शूकैश्च सस्पर्शाच्छुयथुः स्याद्विसर्पवान् ॥

भृशोष्मालोहिताभास प्रायश पित्तलक्षण ॥ ३९ ॥

विपज सविपप्राणिपरिसर्पणमृत्रणात् ॥

दष्ट्रादन्तनखापाताद्विपप्राणिनाम्पि ॥ ४० ॥

विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात् ॥

विपवृक्षानिलस्पर्शाद्विरयोगावचूर्णनात् ॥ ४१ ॥

मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ॥

नवोऽनुपद्रव शोफ साध्योऽसाध्य पुरेरित ॥ ४२ ॥

स्याद्विसर्पोऽभिघातान्तैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत् ॥

त्र्यधिष्ठानञ्च त प्राहुर्वाह्यान्तरुभयाश्रयात् ॥ ४३ ॥

यथोत्तरच दु साध्यास्तत्र दोषा यथायथम् ॥

प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥ ४४ ॥

देहे शीघ्र विसर्पन्ति तेऽन्तरन्तः स्थिता वहिः ॥

बहिष्ठा द्वितये द्विस्था विद्यात्तत्रान्तराश्रयम् ॥ ४५ ॥

मर्मोपतापात्समोहादयनानाविषट्नात् ॥

तृष्णातियोगाद्वेगाना विपम च प्रवर्त्तनात् ॥ ४६ ॥

आशु चाग्निबलभ्रगादतो वाह्य विपर्ययात् ॥

तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथ ॥ ४७ ॥

शोफस्फुरणानिस्तोदभेदोचामार्तिहर्षवान् ॥

पित्ताद्भुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽति लोहितः ॥ ४८ ॥

कफात्कण्डूयुतःस्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥
 स्वदोषलिङ्गैश्चीयन्ते सर्वस्फोटैरुपोक्षिताः ॥ ४९ ॥
 ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च विभ्रति त्रणलक्षणम् ॥
 वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः ॥ ५० ॥
 अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ॥
 करोति सर्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥ ५१ ॥
 यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्ससः ॥
 शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशु च चीयते ॥ ५२ ॥
 अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्भुतश्च सः ॥
 सर्मानुसारी वीसर्पःस्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ ५३ ॥
 व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्राश्च श्वासमीरयेत् ॥
 हिध्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥ ५४ ॥
 क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तोभूमिशय्यासनादिषु ॥
 चेष्टमानस्ततःक्लिष्टोमनोदेहश्रमोद्भवाम् ॥ ५५ ॥
 दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ॥
 कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ॥ ५६ ॥
 रक्तं वा वृद्धरस्यक्त त्वक्छिरास्त्रावसांसगम् ॥
 दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ॥ ५७ ॥
 ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम् ॥
 लवेद्धरकृत्स्नातिसारास्यशोषहिध्मावभिभ्रमैः ॥ ५८ ॥
 स्पर्शोष्णकाङ्क्षोच्छर्द्दङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतम् ॥
 सङ्कराद्धेतुलिङ्गानेर्षः कफमारुतकोपजः ॥ ५९ ॥

कफपित्तज्वर. स्तम्भो निद्रानन्द्रागिरोरुजा. ॥
 अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमा. ॥६०॥
 मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थना पिपासेन्द्रियगौरवम् ॥
 आमोपवेशनं लेप स्रोतसा स च सर्पति ॥ ६१ ॥
 प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेश न चातिरूक् ॥
 पिटकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरै ॥ ६२ ॥
 मेचकाभोऽसितस्निग्धोमलिन. शोफवान्गुरु ॥
 गम्भीरपाक. प्राज्योष्मा स्पृष्ट क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥६३॥
 पङ्कवच्छीर्णमासश्च स्पृष्टस्त्रायुशिरागण ॥
 शवगन्धिश्च वीसर्प कर्दमाख्यमुशान्ति तम् ॥ ६४ ॥
 सर्वजो लक्षणै सर्वै सर्वधात्वतिसर्पणं ॥
 बाह्यहेतो क्षतात्क्रुद्ध सरक्त पित्तमीरयन् ॥ ६५ ॥
 विसर्पमारुत कुर्व्यात्कुलत्थसदृशैश्चितम् ॥
 स्फोटै शोफज्वररुजादाहाद्य व्यावलोहितम् ॥ ६६ ॥
 पृथग्दोषैस्त्रय साध्या द्वन्द्वजाश्चानुपद्रवा. ॥
 असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रान्तमर्मका. ॥ ६७ ॥
 शीर्णस्त्रायुशिरामासा. प्रक्लिन्ना. शवगन्धय. ॥ ६८ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहितायां निदानस्थाने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठत्रिवत्रकृमिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

मिथ्याहारविहारेणविशेषेण विरोधिना ॥

साधुनिन्दावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ १ ॥

पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः ॥

शिराःप्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकासृगामिषम् ॥ २ ॥

दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो वहिः ॥

त्वचःकुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तत् ॥ ३ ॥

कालेनोपेक्षितंयस्मात्सर्वं कुष्णाति तद्रपुः ॥

प्रपद्य धातून्व्याप्यान्तः सर्वान्संक्लेद्य चावहेत् ॥ ४ ॥

सस्वेदक्लेदसंकोथान्कृमिन्सूक्ष्मान्सुदारुणान् ॥

रोमत्वक्स्त्रायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ ५ ॥

भक्षयेच्छ्वत्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदाहृतम् ॥

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथङ्मिश्रैः समागतैः ॥ ६ ॥

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ॥

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुम्बरं कफात् ॥ ७ ॥

मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्तजम् ॥

चर्मैककुष्ठं किटिभसिध्मालसविपादिकाः ॥ ८ ॥

वातश्लेष्मोद्भवा श्लेष्मपित्ताद्द्रुशतारुषी ॥

पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ९ ॥

सर्वे स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकंदद्रुसकाकणम् ॥
 पुण्डरीकर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ १० ॥
 अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णता ।
 दाहः कण्डूस्त्वचिस्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥ ११ ॥
 व्रणानामधिकं शूलंशीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थिति ॥
 रूढानामपि रूक्षत्व निमित्तेऽल्पेऽपिकोपनम् ॥ १२ ॥
 रोमहर्षोऽसृजः काष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥
 कृष्णारुणकपालाभं रूक्षं सुप्तं खरं तनु ॥ १३ ॥
 विस्तृतासमपर्यन्तं दूषितैर्लोमभिश्चितम् ॥
 तोदाढ्यमल्पकण्डूकं कापालं शीघ्रसर्पि च ॥ १४ ॥
 पक्वोदुम्बरताम्रत्वग्रोमगौरशिराचितम् ॥
 बहलबहुलक्लेदं रक्तं दाहरुजाधिकम् ॥ १५ ॥
 आशूथानावदरणक्रिमिविद्यादुदुम्बरम् ॥
 स्थिरं स्त्यानं गुरुं स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगम् ॥ १६ ॥
 अन्योऽन्यसक्तमुत्सन्नं बहुकण्डूस्रुतिक्रिमि ॥
 श्लक्ष्णपीताभपर्यन्तं मण्डलं पारिमण्डलम् ॥ १७ ॥
 सकण्डूपिटिकाश्यावा लसीकाढ्या विचर्चिका ॥
 परुषं तनु रक्तान्तमन्तं श्यावसमुन्नतम् ॥ १८ ॥
 सतोददाहरुक्लेदं कर्कशं पिटिकैश्चितम् ॥
 ऋक्षजिह्वाकृति प्रोक्तमृक्षजिह्वं बहुक्रिमि ॥ १९ ॥
 हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मैकाख्यं महाश्रयम् ॥
 अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभकिटिभं पुन ॥ २० ॥

रूक्षं किणखरस्पर्शं कण्डूमत्परुषासितम् ॥
 सिध्मं रूक्षं बहिः स्निग्धमन्तर्घृष्टं रजः किरित् ॥ २१ ॥
 श्लक्ष्णस्पर्शं तनु श्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ॥
 आयेण चोर्ध्वकाये स्याद्गण्डैः कण्डूयुतैश्चितम् ॥ २२ ॥
 रक्तैरलसकं पाणिपाददाय्यो विपादिकाः ॥
 तीव्रात्यो मन्दकण्डूश्च सरागपिटिकाचिताः ॥ २३ ॥
 दीर्घप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ॥
 उत्सन्नमण्डला दद्रूः कण्डूमत्यनुषङ्गिणी ॥ २४ ॥
 स्थूलमूलं सदाहार्ति रक्तश्यावं बहुव्रणम् ॥
 शतारुःक्लेदजंत्वाढ्यं प्रायशः पूर्वजन्म च ॥ २५ ॥
 रक्तान्तमन्तरा पाण्डुकण्डूदाहरुजान्वितम् ॥
 सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः ॥ २६ ॥
 घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशुविभेदि च ॥
 पुण्डरीकं तनुत्वग्भिश्चितं स्फोटैः सितारुणैः ॥ २७ ॥
 विस्फोटं पिटिकाः पामा कण्डूक्लेदरुजाधिकाः ॥
 सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्व्यः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्परे ॥ २८ ॥
 सस्फोटमस्पर्शसहं कण्डूयातोददाहवत् ॥
 रक्तं दलच्चर्मदलंकाकणं तीव्रदाहरुक् ॥ २९ ॥
 पूर्णं रक्तञ्च कृष्णञ्च काकणन्तीफलोपमम् ॥
 कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥ ३० ॥
 दोषभेदीयविहितैरादिशेच्छिङ्गकर्मभिः ॥
 कुष्ठेषु दोषोल्बणतासर्वदोषोल्बणं त्यजेत् ॥ ३१ ॥

रिष्टोक्तं यच्चयच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयम् ॥

याप्यं मेदोगतं कृच्छ्रं पित्तद्वन्द्वस्रमांसगम् ॥ ३२ ॥

अकृच्छ्रं कफवाताढ्य त्वक्स्थमेकमलं च यत् ॥

तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यरूक्षताः ॥ ३३ ॥

स्वेदस्वापश्रयथवः शोणिते पिशिते पुनः ॥

पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः क्लेद सन्धिषुचाधिकम् ॥ ३४ ॥

कौण्य गतिक्षयोऽङ्गाना दलनं स्याच्च मेढसि ॥

नासाभङ्गोऽस्थिमज्जस्थे नेत्रराग स्वरक्षयः ॥ ३५ ॥

क्षते च कृमय शुके स्वदारापत्यवाधनम् ॥

यथापूर्वञ्च सर्वाणि स्युर्लिङ्गान्यसृगादिषु ॥ ३६ ॥

कुष्ठैकसम्भवं त्रिवत्र किलास दारुणञ्च तत् ॥

निर्दिष्टमपरिस्त्रात्रि त्रिधातूद्भवसश्रयम् ॥ ३७ ॥

वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ॥

सदाहं रोमविध्वंसिकफाच्चेतं घन गुरु ॥ ३८ ॥

सकण्डु च क्रमाद्भक्तमासमेद सु चादिशेत् ॥

वर्णैर्नैवेदगुभयकृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३९ ॥

अशुक्ररोमवहुलमसंसृष्ट मिथोनवम् ॥

अनग्निदग्धज साध्य त्रिवत्र वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ ४० ॥

गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ॥

स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात्प्रायशो गदाः ॥ ४१ ॥

सर्वे सञ्चारिणो नेत्रत्वग्बिकारा विशेषत ॥

कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥ ४२ ॥

बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥
 नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्रासृगुद्भवाः ॥ ४३ ॥
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ॥ ४४ ॥
 द्विधा ते कोठपिटिकाकण्डूगण्डान्प्रकुर्वते ॥
 कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥ ४५ ॥
 मधुरान्नगुडक्षीरदधिसक्तुनवौदनैः ॥
 शकृज्जा बहुविड्धान्यपर्णशाकोलकादिभिः ॥ ४६ ॥
 कफादाभाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ॥
 पृथुवध्रनिभाः केचित्केचिद्गण्डूपदोपमाः ॥ ४७ ॥
 रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ॥
 श्वेतास्ताम्रावहासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ४८ ॥
 अन्त्रादा उदराविष्टा हृदयादा महाकुहाः ॥
 कुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ ४९ ॥
 हृल्लासमास्यस्त्रवणमविपाकभरोचकम् ॥
 मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्यक्षवथुपीनसान् ॥ ५० ॥
 रक्तवाहिशिरोत्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ॥
 अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिद्दर्शनाः ॥ ५१ ॥
 केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः ॥
 षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहजौरसमातरः ॥ ५२ ॥
 पक्काशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ॥
 वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ ५३ ॥

तदास्योद्धारनिःश्वासाविङ्गन्धानुविधायिन ॥
 पृथुवृत्ततनुस्थूलाऽव्यावपीतसितासिता. ॥ ५४ ॥
 ते पञ्च नाम्ना कृमय ककेरुकमकेरुका ॥
 सौसुरादा सलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ ५५ ॥
 विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाडुता ॥
 रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूविनिर्गमात् ॥ ५६ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया निदानस्थाने चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिनिदान व्याख्यास्यामः ।
 सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ॥
 अदुष्टदुष्ट पवन शरीरस्य विशेषत ॥ १ ॥
 स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूप. प्रजापति ॥
 स्रष्टा धाता विभुर्विष्णु. संहर्ता मृत्युरन्तक ॥ २ ॥
 तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमत. सदा ॥
 तस्योक्त दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥ ३ ॥
 समासाद्ब्यासतो दोषभेदीये नाम धाम च ॥
 प्रत्येक पञ्चधा चारो व्यापारश्च हवैकृतम् ॥ ४ ॥
 तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम् ॥
 धातुक्षयकरैर्वायु. कुप्यत्यतिनिषेवितै ॥ ५ ॥

चरन्स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ॥
 तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्यवावरणं वली ॥ ६ ॥
 तत्र पक्काशये क्रुद्धः शूलानाहान्त्रकूजनम् ॥
 मलरोधाश्मवध्मार्शस्त्रिकपृष्ठकटीग्रहम् ॥ ७ ॥
 करोत्यधरकायेषु तांस्तान्कृच्छ्रानुपद्रवान् ॥
 आमाशये तृड्वमथुश्वासकासविपूचिकाः ॥ ८ ॥
 कण्ठोपरोधमुद्गारान्व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ॥
 श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं त्वचि स्फुटनरूक्षणे ॥ ९ ॥
 रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं तापं रोगं विवर्णताम् ॥
 अरूष्यन्नस्यविष्टम्भमरुचिं कृशतां भ्रमम् ॥ १० ॥
 मांसमेदोगतो ग्रन्थीस्तोदाद्यान्कर्कशान्भ्रमम् ॥
 गुर्वङ्गं चातिरुक्स्तब्धमुष्टिदण्डहतोपमम् ॥ ११ ॥
 अस्थिस्थः सक्थिसन्ध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयम् ॥
 मज्जस्थोस्थिषु सौषिर्यमस्वप्नं स्तब्धतां रुजम् ॥ १२ ॥
 शुक्रस्थः शीघ्रमुत्सर्गं संगं विकृतिमेव च ॥
 तद्बद्धर्भस्य शुक्रस्थः शिरास्वाध्मानरिक्तते ॥ १३ ॥
 तत्स्थः—स्त्रावस्थितः कुर्याद्बुधस्यायामकुब्जताः ॥
 वातपूर्णदृतिस्पर्शशोफं सन्धिगतोऽनिलः ॥ १४ ॥
 प्रसारणाऽऽकुञ्चनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम् ॥
 सर्वागसंश्रयस्तोदच्छेदस्फुरणभञ्जनम् ॥ १५ ॥
 स्तम्भमाक्षेपणं स्वापं सन्ध्याकुञ्चनकंपनम् ॥
 यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥

तदागमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपक. स्मृत' ॥
 अध. प्रतिहतो वायुर्नजत्वूर्ध्वं हृदाश्रय. ॥ १७ ॥
 नाडी. प्रविश्य हृदयं शिर शङ्खौ च पीडयन् ॥
 आक्षिपेत्परितो गात्र धनुर्वच्चास्य नामयेत् ॥ १८ ॥
 कृच्छ्रादुच्युसिति स्तब्धस्त्रस्तमीलितहृत्कत ॥
 कपोत इव कूजेत्स नि सज्ञ सोऽपतन्त्रक. ॥ १९ ॥
 स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ॥
 अञ्जुवीतमुहु. स्वास्थ्य मुहुरस्वास्थ्यमावृते ॥ २० ॥
 गर्भपातसमुत्पन्न. शोणितातिस्त्रवोत्थित ॥
 अभिघातसमुत्थश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि स ॥ २१ ॥
 मन्ये संस्तभ्य वातोऽन्तरायच्छन्धमनीर्यदा ॥
 व्याप्नोति सकल देह जत्रुरायम्यते तदा ॥ २२ ॥
 अन्तर्हृन्नुरिवाङ्ग च वेगै. स्तम्भ च नेत्रयो ॥
 करोति जृम्भा दशन दशनाना कफोद्धमम् ॥ २३ ॥
 पाठर्वयोर्वेदना वाक्यहनुपृष्ठ शिरोग्रहम् ॥
 अन्तरायाम इत्येष—वाह्यायामश्च तद्विधः ॥ २४ ॥
 देहस्य बहिरायामात्पृष्ठतो नीयतेशिरः ॥
 उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चावमृद्यते ॥ २५ ॥
 दन्तेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेद. स्त्रस्तगात्रता ॥
 वाह्यायामंधनुस्तम्भं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥ २६ ॥
 व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ॥
 व्यायच्छन्ति तनु दोषा सर्वामापादमस्तकम् ॥ २७ ॥

तृष्यतःपाण्डुगात्रस्य व्रणायामःस वर्जितः ॥
 गते वेगे भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेष्वक्षेपकेषु च ॥ २८ ॥
 जिह्वातिलेखनाच्छष्कभक्षणादभिघाततः ॥
 कुपितोहनुमूलस्थः खंसयित्वाऽनिलो हनू ॥ २९ ॥
 करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ॥
 हनुखंसः स तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ३० ॥
 वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ॥
 जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ३१ ॥
 शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ॥
 उच्चासवक्रक्षवथखरकार्मुककर्षणात् ॥ ३२ ॥
 विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात् ॥
 वार्युर्विवृच्छस्तैस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥ ३३ ॥
 वक्त्रीकरोति वक्रार्द्धमुक्तं हसितमीक्षितम् ॥
 ततोऽस्य कक्ष्यते सूर्द्धावाक्सङ्गःस्तब्धनेत्रता ॥ ३४ ॥
 दन्तचालः स्वरभ्रंशःश्रुतिहानिः क्षवग्रहः ॥
 गन्धाज्ञानं स्मृतेर्मोहस्त्रासःसुप्तस्य जायते ॥ ३५ ॥
 निष्ठीवःपार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम् ॥
 जत्रोरूर्ध्वं रुजा तीव्रा शरीराद्धेऽधरेऽपि वा ॥ ३६ ॥
 तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरे ॥
 रक्तमाश्रित्य पवनःकुट्यान्मूर्द्धधराःशिराः ॥ ३७ ॥
 रूक्षाःसवेदनाःकृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिराग्रहः ॥
 गृहीत्वाद्धं तनोर्वायुः शिराः स्नायुर्विशोष्यच ॥ ३८ ॥

पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिवन्धान्विमोक्षयन् ॥
 कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्यस्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥ ३९ ॥
 एकाङ्गरोगं त केचिदन्ये पक्षवध विदुः ॥
 सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेनिले ॥ ४० ॥
 शुद्धवातहत पक्ष. कृच्छ्रसाध्यतमो मतः ॥
 कृच्छ्रस्त्वन्येन ससृष्टोविवर्ज्यः क्षयहेतुक ॥ ४१ ॥
 आमवद्वायन. कुर्यात्सस्तभ्याग कफान्वित
 असाध्यं हतसर्वेहं दण्डवदण्डकं मरुत् ॥ ४२ ॥
 असमूलस्थितो वायुः शिरा. सकोच्य तत्रगा ॥
 बाहुप्रस्पन्दितहरं जनयत्यववाहुकम् ॥ ४३ ॥
 तल प्रत्यगलीना या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ॥
 बाहुचेष्टापहरणी विड्वाची नाम सा स्मृता ॥ ४४ ॥
 वायु. कटया स्थितः समथ्न कण्डरामाक्षिपेद्यदा ॥
 तदा खञ्जोभवेज्जन्तु पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोरपि ॥ ४५ ॥
 कम्पते गमनारम्भेखञ्जनिव च याति य ॥
 कडायखञ्जं त विद्यान्मुक्तासन्धिप्रवन्धनम् ॥ ४६ ॥
 शीतोष्णद्रवसशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ॥
 जीर्णाजीर्णे तथाऽऽयाससक्षोभस्वप्नजागरैः ॥ ४७ ॥
 सश्लेष्ममेद.पवनमाममत्यर्थसचितम् ॥
 अभिभूयेतर दोषमूरु चेत्प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥
 समथ्यस्थीनि प्रपूर्यान्त श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ॥
 तदास्कभ्रातितेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ४९ ॥

परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ॥
 ध्यानांगमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ५० ॥
 संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोच्छरणसुप्तिभिः ॥
 तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥ ५१ ॥
 वातशोणितजःशोफो जानुमध्ये महारुजः ॥
 ज्ञेयः क्रोष्ठुकशीर्षश्च स्थूलः क्रोष्ठुकशीर्षवत् ॥ ५२ ॥
 रुक्पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ॥
 वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥ ५३ ॥
 पार्श्विण प्रत्यङ्गुलीना या कण्डरा मारुतादिता ॥
 सकथ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥
 विश्वाची गृध्रसीचोक्ता खल्ली तीव्ररुजान्विता ॥
 हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां च प्रसुप्तवत् ॥ ५५ ॥
 पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ॥
 पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ ५६ ॥
 विशेषतश्चक्रमिते पाददाहं तमादिशेत् ॥ ५७ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायां निदानस्थाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ।
 विदाह्यन्नं विरुद्धं च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ॥
 भजतां विधिहीनं च स्पन्नजागरमैथुनम् ॥ १ ॥

प्रायेण सुकुमाराणामचक्रमणशीलिनाम् ॥
 अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥ २ ॥
 वातलैःशीतलैर्वायुवृद्ध. ऋद्धो विमार्गग ॥
 तादृशेनासृजा रुद्ध.प्राक्तदेवप्रदूषयेत् ॥ ३ ॥
 आढ्यरोग खुड वातवलास वातशोणितम् ॥
 तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥ ४ ॥
 विशेषाद्यानयानाद्यै. प्रलम्बौतस्य लक्षणम् ॥
 भविष्यतः कुष्ठसमं तथा साद श्लथाङ्गता ॥ ५ ॥
 जानुजङ्घोरुकव्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ॥
 कण्डूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसप्तता. ॥ ६ ॥
 भूत्वाभूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च ॥
 पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिच्छस्तयोरपि ॥ ७ ॥
 आखोरिव विष ऋद्ध कृत्स्न देह विधावति ॥
 त्वङ्मासाश्रयमुत्तान तत्पूर्वं जायते ततः ॥ ८ ॥
 कालान्तरेणगम्भीर सर्वान्धातूनभिद्रवत् ॥
 कण्डादिसयुतोत्ताने त्वक्ताम्रश्यावलोहिता ॥ ९ ॥
 सायामा भृशदाहोपागम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ॥
 इवयथुर्ग्रथित पाकी वायु. सन्ध्यस्थिमज्जसु ॥ १० ॥
 छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्वश्च वेगवान् ॥
 करोति खञ्ज पङ्गुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ ११ ॥
 वातेऽधिकेऽधिके तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ॥
 शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥ १२ ॥

धमन्यंगुलिसन्धीनांसङ्कोचेऽङ्गग्रहोऽतिरूक् ॥
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुतयः ॥ १३ ॥
रक्तेशोफोऽतिरुक्तोदस्ताम्नाश्चिमिचिमायते ॥
स्निग्धरूक्षैःसमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥ १४ ॥
पित्ते विदाहः संमोहःस्वेदोमूर्च्छा मदः सतृट् ॥
स्पर्शाक्षमत्वं रुग्णः शोफपाको भृशोष्मता ॥ १५ ॥
कफे स्तैमित्यगुरुतासुक्षिप्तिग्धत्वशीतताः ॥
कंडूर्मन्दा च रुग्द्वन्द्वसर्वलिंगं च संकरे ॥ १६ ॥
एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ॥
त्रिदोषजं त्यजेत्स्रावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥ १७ ॥
रक्तमार्गं निहंत्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ॥
निविश्यान्योऽन्यमाचर्य वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ १८ ॥
वायौ पञ्चात्मके प्राणो रौक्षव्यायामलङ्घनैः ॥
अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ १९ ॥
कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत् ॥
पीनसार्दिततृट्कासश्चासादींश्चामयान्वहून् ॥ २० ॥
उदानःक्षवथूद्गारच्छर्दिनिद्रावधारणैः ॥
गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विकृतोगदान् ॥ २१ ॥
कंठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपीनसान् ॥
कुर्याच्च गलगंडादींस्तांस्ताञ्जत्रूर्ध्वसंश्रयान् ॥ २२ ॥
व्यानोऽतिगमनध्यानक्रीडाविषमचेष्टितैः ॥
विरोधिरूक्षभीर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥ २३ ॥

पुंस्त्वोत्साहबलभ्रशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ॥
 सर्वांगरोगनिस्तोदरोमहर्षाङ्गसुप्तता ॥ २४ ॥
 कुष्ठं विसर्पमन्याश्च कुर्यात्सर्वाङ्गान्गदान् ॥
 समानो विषमार्जीर्णशीतसङ्कीर्णभोजनैः ॥ २५ ॥
 करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ॥
 शूलगुल्मग्रहण्यादीन्पक्वामाशयजान्गदान् ॥ २६ ॥
 अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगघातातिवाहनैः ॥
 धानयानासनस्थानचक्रमैश्चातिसेवितैः ॥ २७ ॥
 कुपितः कुरुते रोगान्कृच्छ्रान्पक्वाशयाश्रयान् ॥
 मूत्रशुक्रप्रदोषाशौगुदभ्रशादिकान्वहून् ॥ २८ ॥
 सर्वं च मारुतसाम तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ॥
 स्निग्धत्वरोचकालस्यशैत्यशोफान्निहानिभिः ॥ २९ ॥
 कटुरूक्षाभिलापेण तद्विधोपशयेन च ॥
 युक्तं विद्यान्निरामं तु तन्द्रादीनां विपर्ययात् ॥ ३० ॥
 वायोरावरणं वातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते ॥
 लिङ्गपित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलभ्रमस्तमः ॥ ३१ ॥
 कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ॥
 शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ३२ ॥
 लङ्घनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ॥
 रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मासान्तरजाभृशम् ॥ ३३ ॥
 भवेच्च रागीश्वपथुर्जायते मण्डलानि च ॥
 मांसेन कठिनः शोफो विवर्णपिटिकास्तथा ॥ ३४ ॥

हर्षः पिपीलिकाना च सञ्चार इव जायते ॥

चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥३५॥

आढ्य वात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ॥

स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ ३६ ॥

सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूल्यते ॥

मज्जावृते विनमनं जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥ ३७ ॥

शूलञ्च पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् ॥

शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥ ३८ ॥

भुक्तेकुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ॥

सूत्राप्रवृत्तिराध्मानं वस्तौ सूत्रावृते भवेत् ॥ ३९ ॥

विडावृते विबन्धोऽधः स्वस्थानेपरिकृन्तति ॥

व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ॥ ४० ॥

शूलस्पीडितमन्नेन दुःखं शुष्कं चिरात्सृजेत् ॥

सर्वधात्वावृतेवायौ श्रोणीवङ्क्षणपृष्ठरुक् ॥ ४१ ॥

विलोमो मारुतोऽस्वस्थं हृदये पीड्यतेऽति च ॥

भ्रमो सूच्छा रुजा दाहःपित्तेन प्राण आवृते ॥ ४२ ॥

विदग्धेऽन्ने च वसनमुदानेऽपि भ्रमादयः ॥

दाहोऽन्तरूर्जाभ्रशंश्च दाहोव्याने च सर्वगः ॥ ४३ ॥

कुमोङ्गचेष्टासङ्गश्च ससन्तापःसवेदनः ॥

समान ऊष्मोपहतिरतिस्वेदोऽरतिःसतृद् ॥ ४४ ॥

दाहश्चस्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ॥

रुजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ ४५ ॥

श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तंद्रारुचिर्वमि ॥
 शीवनक्षत्रधूमरनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ ४६ ॥
 उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ॥
 बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ॥ ४७ ॥
 गुरुताऽङ्गेषु सर्वेषु स्वलितं च गतौ भृशम् ॥
 समानेऽतिहिमाङ्गत्वमस्वेदो मन्दवह्निता ॥ ४८ ॥
 अपाने सकफं मूत्रशकृतं स्यात्प्रवर्तनम् ॥
 इति द्वाविंशतिविध वायोरावरणं विदुः ॥ ४९ ॥
 प्राणादयस्तथान्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् ॥
 सर्वेऽपि विंशतिविध विद्यादावरणं च तत् ॥ ५० ॥
 निश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ॥
 हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदानावृते ॥ ५१ ॥
 उदानेनावृते प्राणे वर्णोजोबलसंक्षयः ॥
 दिशाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥ ५२ ॥
 स्थानान्यवेक्ष्यवाताना वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् ॥
 प्राणादीनां च पञ्चानां मिश्रमावरणं मिथः ॥ ५३ ॥
 पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ॥
 मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वत्प्राणादिभिरनेकधा ॥ ५४ ॥
 तारतम्यविकल्पाच्च याल्यावृत्तिरसङ्ख्यताम् ॥
 ता लक्षयेद्वहितो यथास्व लक्षणोदयात् ॥ ५५ ॥
 शनैः शनैश्चोपशयाद्गूढामपि मुहुर्मुहुः ॥
 विशेषाज्जीवितं प्राण उदानो बलमुच्यते ॥ ५६ ॥

स्यात्तयोः पीडनाद्धानादायुषश्च बलस्य च ॥

आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥ ५७ ॥

प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयुर्वानुपक्रमाः ॥

विद्रधिप्लीहहृदोगगुल्माग्निसदनादयः ॥

भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ॥ ५८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां तृतीयं
निदानस्थानं षोडशोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

इति पूर्वार्द्धं समाप्तम् ।

॥ श्री ॥

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां चिकित्सास्थानम् ।

—००—
प्रथमोऽध्यायः ।
—००—

अथातो ज्वरचिकित्सित व्याख्यास्याम
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥
आमाशयस्थो हत्वाग्नि सामो मार्गान्पिधाय यत् ॥
विदधाति ज्वर दोषस्तस्मात्कुर्वीत लङ्घनम् ॥ १ ॥
प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बल यत्नेन पालयन् ॥
बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥
लंघनै क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ॥
स्वास्थ्य क्षुत्तृड् रुचिः पक्तिर्वलमोजश्च जायते ॥ ३ ॥
तत्रोत्कृष्टे समुत्कृष्टे कफप्राये चले मले ॥
सहल्लासप्रसेकान्नद्वेषकासविष्चिके ॥ ४ ॥
सद्यो भुक्तस्य सजाते ज्वरे सामे विशेषत ॥
वमन वमनार्हस्य शस्त कुर्यात्तदन्यथा ॥ ५ ॥
श्वासातीसारसम्मोहहृद्रोगविषमज्वरान् ॥
पिप्पलीभिर्धृतान्गालान्कलिङ्गैर्मधुकेन वा ॥ ६ ॥
उष्णाभ्रसासमधुना पिवेत्सलवणेन वा ॥
पटोलनिबककोटवेत्रपत्रोदकेन वा ॥ ७ ॥

तर्पणेन रसेनेक्षोर्मघैः कल्पोदितानि वा ॥
 वसनानि प्रयुञ्जीत वलकालविभागवित् ॥ ८ ॥
 कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुय्याद्विशोषणम् ॥
 दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ ९ ॥
 आमेन भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं न विपच्यते ॥
 तस्मादादोषपचनाज्ज्वरितानुपवासयेत् ॥ १० ॥
 तृड्वानल्पाल्पसुष्णाश्चु पिवेद्वातकफज्वरे ॥
 तत्कफं विलयंतीत्वातृष्णामाशु निवर्तयेत् ॥ ११ ॥
 उदीर्य्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ॥
 लीनपित्तानिलस्वेदशकृन्सूत्रानुलोमनम् ॥ १२ ॥
 निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवलंबनम् ॥
 विपरीतमतः शीतं दोषसंघातवर्द्धनम् ॥ १३ ॥
 उष्णमेवगुणत्वेऽपि युञ्ज्यान्नैकान्तपित्तले ॥
 उद्विक्तपित्ते द्रवथुदाहमोहातिसारिणी ॥ १४ ॥
 विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणेऽस्रपित्तिनि ॥
 घनचन्दनशुण्ठयश्चु पर्पटोशीरसाधितम् ॥ १५ ॥
 शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृड्ज्वरापहम् ॥
 उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ॥ १६ ॥
 तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम् ॥
 स्नानाभ्यंगप्रदेहाश्च परिशेषं च लंघनम् ॥ १७ ॥
 अजीर्णं इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ॥
 न पिवेदौषधं तद्धि भूय एवामसावहेत् ॥ १८ ॥

आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीर विपमहेरिव ॥
 सोढर्षपीनसश्वासे जघापर्वास्थिशूलिनि ॥ १९ ॥
 वातश्लेष्मात्मके स्वेद. प्रगस्त. सन्प्रवर्तयेत् ॥
 स्वेदमूत्रशकृद्वातान्कुर्व्यादग्नेश्च पाटवम् ॥ २० ॥
 स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वशश्चानुपालयेत् ॥
 लङ्घन स्वेदन कालो यवागूस्तिक्तको रस ॥ २१ ॥
 मलाना पाचनानि स्युर्यथावस्थ क्रमेण वा ॥
 शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥ २२ ॥
 नेप्यते तेषु हि हितं गमनं यन्न कर्गनम् ॥
 तत्र सामञ्जराकृत्या जानीयाद्विशेषितम् ॥ २३ ॥
 द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लङ्घने ॥
 युक्त लघितल्लिङ्गैस्तु त पेयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥
 यथा स्त्रौपधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादित ॥
 नस्याग्निर्दीप्यते ताभि समिद्धिरिव पात्रक ॥ २५ ॥
 षडह वा मृदुत्व वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ॥
 प्राग्लजपेया सुजरा सशुण्ठीधान्यपिप्पलीम् ॥ २६ ॥
 ससेन्धवातथाम्लार्थी ता पिवेत्सहृदाडिमाम् ॥
 सृष्टविड्वहुपित्तो वा सशुण्ठीमाक्षिका हिमाम् ॥ २७ ॥
 वस्तिपार्श्वशिर.शूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम् ॥
 पृश्निपर्णीवलाविल्वनागरोत्पलधान्यके ॥ २८ ॥
 सिद्धा ज्वरातिसार्यम्ला पेया दीपनपाचनीम् ॥
 ह्रस्वेनपञ्चमूलेन हिकारुमृग्यासकासवान् ॥ २९ ॥

पञ्चमूलेन महता कफार्तोयवसायिताम् ॥

विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकेःकृताम् ॥ ३० ॥

यवागूं सर्पिषा भृष्टां मलदोषानुलोमनीम् ॥

चविकापिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ॥ ३१ ॥

कोष्ठे विबद्धे सरुजिपिवेत्तु परिकर्त्तिनि ॥

कोलवृक्षास्लकलशीधावनीश्रीफलेः कृताम् ॥ ३२ ॥

अस्त्रेदनिद्रस्तृष्णार्त्तः सितामलकनागरैः ॥

सितावदरमृद्धीकासारिवासुस्तचन्दनैः ॥ ३३ ॥

तृष्णाच्छर्दिपरोदाहज्वरघ्नीं क्षौद्रसंयुताम् ॥

कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ ३४ ॥

मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ॥

श्रीप्ते तयोर्वाधिकयोस्तृद्धर्दिदाहपीडिते ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयान्नेच्छन्तितेषु तु ॥

ज्वरापहैः फलरसैरद्भिर्वा लाजतर्पणम् ॥ ३६ ॥

पिवेत्सशर्कराक्षौद्रं ततो जीर्णं च तर्पणे ॥

यवाग्वामोदनं क्षुद्रानश्नीयाद्भृष्टतण्डुलम् ॥ ३७ ॥

दकलावणिकैर्यूषै रसैर्वा मुद्गलावजैः ॥

इत्ययं षडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ॥ ३८ ॥

ततः पक्वेषु दोषेषु लघनाद्यैः प्रशस्यते ॥

कषायो दोषशेषस्य पाचनः शमनो यथा ॥ ३९ ॥

तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ॥

पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायस्तु न शस्यते ॥ ४० ॥

नवज्वरे मलस्तम्भात्कषायोविषमज्वरम् ॥
 करुतेऽरुचिहृह्लासहिध्माध्मानादिकानपि ॥ ४१ ॥
 सप्ताहादौषध केचिदाहुरन्ये दशाहतः ॥
 केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यसामोत्वणे न तु ॥ ४२ ॥
 तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यत ॥
 दोषेऽथ वातिनिचितेतद्रास्तैमित्यकारिणि ॥ ४३ ॥
 अपच्यमान भैषज्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥
 मृदुज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा ॥ ४४ ॥
 अचिरज्वरितस्यापि भेषज कारयेत्तदा ॥
 मुस्तया पर्पट युक्त शुष्य्या दुस्पर्शयापि वा ॥ ४५ ॥
 पाम्य गीतरूपाय वा पाठोशीर सवालकम् ॥
 पिवेत्तद्वच्च भ्रनिम्बगुड्डीमुस्तनागरम् ॥ ४६ ॥
 यथायोगमिमे योज्या कषाया दोषपाचनाः ॥
 ज्वरारोचकतृष्णास्यवैरस्यापक्तिनाशना. ॥ ४७ ॥
 कलिङ्गका पटोलस्य पत्र कटुकरोहिणी ॥ ४८ ॥
 पटोल सारिवासुस्ता पाठा कटुकरोहिणी ॥
 पटोलनिम्बत्रिफलामृद्धीका मुस्तवत्सका ॥ ४९ ॥
 किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥
 धात्रीमुस्तामृताक्षौद्रमर्द्धश्लोकसमापना. ॥ ५० ॥
 पञ्चैते सन्ततादीना पञ्चाना शमना सताः ॥
 दुरालभाऽमृता मुस्ता नागर वातजे ज्वरे ॥ ५१ ॥

अथवा पिप्पलीमूलगुडूचीविश्वभेषजम् ॥

कनीयः पञ्चमूलं च पित्ते शक्रयवा घनम् ॥ ५२ ॥

कटुका चेति सक्षौद्रं मुस्तापर्पटकं तथा ॥

सधन्वयासभूनिस्त्वं वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ ५३ ॥

अथवा वृषगाङ्गेयीशृङ्गवेरदुरालभाः ॥

रुग्विवन्धानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनम् ॥ ५४ ॥

अभया पिप्पलीमूलशम्याककटुकाघनम् ॥

द्राक्षामधूकमधुकं रोधकाश्मर्य्यसारिवाः ॥ ५५ ॥

मुस्तामलकह्रीवेरपद्मकेसरपद्मकम् ॥

मृणालचन्दनोशीरनीलोत्पलपरूषकम् ॥ ५६ ॥

फाण्टो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ॥

युक्तोमधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ॥ ५७ ॥

ज्वरं सदात्ययं छर्दिमूर्च्छादाहं श्रमं भ्रमम् ॥

ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ ५८ ॥

पाचयेत्कटुकां पिष्ट्वा कर्परेऽभिनवे शुचौ ॥

निष्पीडितो घृतयुतस्तद्रसो ज्वरदाहजित् ॥ ५९ ॥

कफवाते वचा तिक्ता पाठारग्वधवत्सकाः ॥

पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ॥ ६० ॥

व्याघ्रीशुण्ठयमृताकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥

वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ ६१ ॥

पथ्या कुस्तुम्बरी मुस्ता शुंठी कटूतृणपर्पटम् ॥

सकटफलवचा भाङ्गी देवाह्वं मधुहिङ्गुमत् ॥ ६२ ॥

कफवातज्वरेष्वेव कुक्षिहृत्पाश्ववेदना ॥
 कण्ठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ॥ ६३ ॥
 आरग्वधादि सक्षौद्रः कफपित्तज्वर जयेत् ॥
 तथा तिक्ता वृषोशीरत्रायन्तीत्रिफलामृता ॥ ६४ ॥
 सन्निपातज्वरे व्याघ्रीदेवदारुनिशाघनम् ॥
 पटोलपत्रनिम्बत्वक्त्रिफलाकटुकायुतम् ॥ ६५ ॥
 नागर पौष्कर मूल गुडूची कण्टकारिका ॥
 सकासश्वासपार्श्वार्ती वातश्लेष्मोत्तरेज्वरे ॥ ६६ ॥
 मधूकपुष्पे मृद्धीका त्रायमाणा परूषकम् ॥
 सोशीरतिक्तात्रिफला काठ्मर्य कल्पयेद्धिमम् ॥ ६७ ॥
 कषायं त पिवन्कालेज्वरान्सर्वान्धयपोहति ॥
 जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकम् ॥ ६८ ॥
 वद्धविट्कटुकाद्राक्षात्रायन्तीत्रिफलागुडान् ॥
 जीर्णोपधोऽन्न पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवान्न तु ॥ ६९ ॥
 पेया कफ वर्द्धयति पंकपासुषु वृष्टिवत् ॥
 श्लेष्माभिष्पन्नदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ॥ ७० ॥
 यूषान्कुलत्थचणकदाडिमादिकृताँल्लघून् ॥
 रूक्षास्तिकरसोपेतान्हृद्यान्नुचिकरान्पटून् ॥ ७१ ॥
 रक्ताद्या शालयो जीर्णा षष्ठिकाश्च ज्वरे हिता ॥
 श्लेष्मोत्तरे वीततुपास्तथा वाद्यकृता यवा ॥ ७२ ॥
 ओदनस्तैः शृतोद्विद्धि प्रयोक्तव्यो यथायथम् ॥
 दोषदूष्यादिवलतो ज्वरघ्नकाथसाधित ॥ ७३ ॥

सुद्वाघैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ॥
 कारवेल्लककर्कोटवालमूलकपर्पटैः ॥ ७४ ॥
 वार्ताकनिम्बकुसुमपटोलफलपल्लवैः ॥
 अत्यन्तलघुभिर्मासैर्जाङ्गलैश्च हितारसाः ॥ ७५ ॥
 व्याघ्रीपरुषतर्कारीद्राक्षामलकदाडिमैः ॥
 संस्कृतापिप्यलीशुण्ठीधान्यजीरकसैन्धवैः ॥ ७६ ॥
 सितामधुभ्यांप्रायेण संयुता वा कृताकृताः ॥
 अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यञ्जनानि च ॥ ७७ ॥
 अच्छान्यनलसम्पन्नान्यऽनुपानेऽपि योजयेत् ॥
 तानि कथितशीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः ॥ ७८ ॥
 सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु ॥
 श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा वलवाननलस्तदा ॥ ७९ ॥
 यथोचितेऽथ वा काले देशसात्म्यानुरोधतः ॥
 प्रागल्पवह्निभुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥ ८० ॥
 कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लङ्घिते ॥
 सर्पिर्दद्यात्कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ८१ ॥
 पक्षेषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपसमन्यथा ॥
 दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् ॥ ८२ ॥
 लङ्घनादिक्रमं तत्र कुर्यादा कफसंक्षयात् ॥
 देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्त्तते ॥ ८३ ॥
 रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ॥
 वमनस्वेदकालाम्बुकषायलघुभोजनैः ॥ ८४ ॥

यः स्यादतिवलो धातुः सहचारी सदागति ॥

तस्य सशमन सर्पिर्दीप्तस्येवाम्बु वेदमन. ॥ ८५ ॥

वातपित्तजितामग्न्य सस्कारमनुरुध्यते ॥

सुतरा तद्धृतो दद्याद्यथास्वौषधसाधितम् ॥ ८६ ॥

विपरीत ज्वरोष्माणं जयेत्पित्त च शैत्यत ॥

स्नेहाद्वात घृततुल्य योगसस्कारत कफम् ॥ ८७ ॥

पूर्वे कषाया सघृता सर्वे योज्या यथामलम् ॥

त्रिफला पिचुमन्दत्वड्मधुक बृहतीद्वयम् ॥ ८८ ॥

समसूरदल काथ. सघृतो ज्वरकासहा ॥

पिप्पलीन्द्रयवधावनित्तिसारिवामलकतामलकीभिः ॥

विल्वमुस्तहिमपालतिसेव्यैर्द्राक्षयातिविषया म्थिरया चा८९।

घृतमाशु निहन्ति साधित ज्वरमग्नि विषम हलीमकम् ॥

अरुचि भृशतापमसयोर्वमथु पार्श्वशिरोरुज क्षयम् ॥ ९० ॥

तैल्वक पवनजन्मनि ज्वरे योजयेत्त्रिवृतया त्रियोजितम् ॥

तिक्तक वृषघृत च पैत्तिके यच्च पालनिकया शृत हवि.॥९१॥

विडगसौवर्चलचव्यपाठाव्योषाग्निसिन्धूद्भवयावशूकैः ॥

पलाशकै. क्षीरसम घृतस्य प्रस्थ पचेजीर्णकफज्वरघ्नम्॥९२॥

गुडूच्या रसकल्काभ्या त्रिफलाया वृषस्य च ॥

मृद्धीकाया वलायाश्च स्नेहा सिद्धा ज्वरच्छिद. ॥ ९३ ॥

जीर्णे घृते च भुञ्जीत मृदुमासरसौदृनम् ॥

वलं ह्यल दोषहर पर तच्च वलप्रदम् ॥ ९४ ॥

कफपित्तहरा मुद्गकारवेष्टादिजा रसाः ॥ ९५ ॥
 प्रायेण तस्माद्वा हिता जीर्णं चातोत्तरे ज्वरे ॥
 शूलोदावर्तविष्टम्भजनना ज्वरवर्धनाः ॥ ९६ ॥
 न शास्यत्येवमपि चेज्ज्वरःकुर्वीत शोधनम् ॥
 शोधनार्हस्यवमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥ ९७ ॥
 आमाशयगते दोषे वलिनः पालयन्त्रलम् ॥
 पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ॥ ९८ ॥
 मोदकं त्रिफलाश्यामांस्त्रिवृत्तिपप्पलिकेसरैः ॥
 ससितामधुभिर्दद्याद्दोषाद्यं वा विरेचनम् ॥ ९९ ॥
 आरग्वधं वा पयसा शृङ्गीकानां रसेन वा ॥
 त्रिफलां त्रायमाणं वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ १०० ॥
 विरिक्तानां स संसर्गी मण्डपूर्वा यथाक्रमम् ॥
 च्यवमानं ज्वरोत्किष्टसुपेक्षेत मलं सदा ॥ १०१ ॥
 पक्वेऽपिहि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ॥
 अतिप्रवर्त्तमानं वा पाचयन्संग्रहं नयेत् ॥ १०२ ॥
 आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ॥
 पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥ १०३ ॥
 प्रसुप्तं कृष्णसर्पं च कराग्रेण परामृशेत् ॥
 ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं च विरेचनम् ॥ १०४ ॥
 कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥
 क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहतृड्वतः ॥ १०५ ॥

क्षीरं पित्तानिलात्तस्य पथ्यमप्यतिसारिण ॥
 तद्दुर्लभोत्तमं सुष्टं वनमित्राग्निना ॥ १०६ ॥
 दिव्याम्बु जीवयेत्तस्य ज्वर चाशु नियच्छति ॥
 सस्कृत शीतमुष्ण वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥ १०७ ॥
 विभज्य काले युजीत ज्वरिण हन्त्यतोऽन्यथा ॥
 पय सशुण्ठीखर्जूरमृद्धीकाशर्कराघृतम् ॥ १०८ ॥
 शृतगीत मधुयुत तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥
 तद्दृद्राक्षावलायष्टीसारिवाकणचन्दनै ॥
 चतुर्गुणेनाम्भसा वा पिप्पल्या वा शृत पिवेत् ॥ १०९ ॥
 कासाच्छ्वासाच्छिरः शलात्पात्र्वशूलाच्चिरज्वरात् ॥
 मुच्यते ज्वरित पीत्वा पञ्चमूलीशृत पय ॥ ११० ॥
 शृतमेरण्डमूलेनवालविल्वेन वा ज्वरात् ॥
 धारोष्णं वा पय पीत्वा विवद्धानिलवर्चस ॥ १११ ॥
 सरक्तपिच्छातिसृतेः सतृट्च्छूलप्रवाहिकान् ॥
 सिद्ध शुण्ठीवलाव्याघ्रीगोकण्टकगुडैः पय ॥ ११२ ॥
 शोफमूत्रशकृद्वातविवन्धज्वरकासजित् ॥
 वृश्चीवविल्ववर्षाभूसावितज्वरशोफनुत् ॥ ११३ ॥
 शिशपासारसिद्ध वा क्षीरमाशुज्वरापहम् ॥
 निरूहस्तु वल वह्नि विज्वरत्व मुद रुचिम् ॥ ११४ ॥
 दोषे युक्त करोत्याशु पके पक्काशय गते ॥
 पित्त वा कफपित्त वा पक्काशयगत हरेत् ॥ ११५ ॥

संसनं त्रीनपि मलान्वस्तिः पकाशयाश्रयान् ॥

प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकपृष्ठकटिग्रहे ॥ ११६ ॥

दीप्ताग्नेर्वद्धशकृतः प्रयुंजीतानुवासनम् ॥

पटोलानिस्वच्छदनकटुकाचतुरङ्गुलैः ॥ ११७ ॥

स्थिरावलागोक्षुरकमदनोशीरवालकैः ॥

पयस्यर्द्धोदके काथं क्षीरशेषं विमिश्रितम् ॥ ११८ ॥

कल्कितैर्मुस्तमदनकृष्णामधुकवत्सकैः ॥

वस्तिं मधुघृताभ्याञ्च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ॥ ११९ ॥

चतस्रः पर्णिनीर्यष्टीफलोशीरनृपद्रुमान् ॥

काथयेत्कल्कयेद्यष्टीशताह्वाफलिनीफलम् ॥ १२० ॥

मुस्तञ्च वस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ॥

जीवन्ती मदनं मेदां पिप्यलीं मधुकं वचाम् ॥ १२१ ॥

ऋद्धिं रास्त्रा वलां विल्वं शतपुष्पां शतावरीम् ॥

पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितम् ॥ १२२ ॥

ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथास्त्रेहं यथासलम् ॥

ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ १२३ ॥

शिरोरुग्गौरवश्लेष्महरमिन्द्रियबोधनम् ॥

जीर्णज्वरे रुचिकरंदद्यान्नस्यं विरेचनम् ॥ १२४ ॥

सौहिकं शून्यशिरसो दाहार्त्तं पित्तनाशनम् ॥

धूमगण्डूषकवलान्यथादोषञ्च कल्पयेत् ॥ १२५ ॥

प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकण्ठामयापहान् ॥

अरुचौ मातुलुंगस्य केसरं साज्यसैन्धवम् ॥ १२६ ॥

धात्रीद्राक्षासिताना वा कट्फमास्येन धारयेत् ॥
 यदोपशयसस्पर्शाञ्छीतोष्णद्रव्यकल्कितान् ॥ १२७ ॥
 अभ्यगालेपसेकादीज्ज्वरे जीर्णैस्त्वगाश्रिते ॥
 कुर्यादञ्जनधूमाश्च तथैवागन्तुजेऽपि तान् ॥ १२८ ॥
 दाहे सहस्रधौतेनसर्पिपाभ्यगमाचरेत् ॥
 सूत्राक्तैश्चगणैस्तैस्तैर्मधुरास्लकषायके ॥ १२९ ॥
 दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ॥
 शीतवीर्यैर्हिंसस्पर्शैः काथकल्कीकृतैः पचेत् ॥ १३० ॥
 तैल सक्षीरसभ्यगात्सद्योदाहज्वरापहम् ॥
 शिरो गात्रञ्च तैरेव नातिपिष्टे प्रलेपयेत् ॥ १३१ ॥
 तत्काथेनपरीषेकसवगाहञ्च योजयेत् ॥
 तथारनालसलिलक्षीरसुक्तघृतादिभिः ॥ १३२ ॥
 कपित्थमातुलिंगाम्लविदारीरोध्रदाडिमैः ॥
 बदरीपल्लवोत्थेनफेनेनारिष्टजेन वा ॥ १३३ ॥
 लिप्तेऽग्रे दाहरुग्मोहच्छर्दिरतृष्णा च शान्ति ॥
 यो वर्णित पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ १३४ ॥
 त च शीलयत शीघ्र सदाहो नश्यति ज्वर ॥
 वीर्योष्णैरुष्णसस्पर्शैस्तगरागुरुकुमुमैः ॥ १३५ ॥
 कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ॥
 नखरास्तामुरवचाचण्डेलाद्वयचोरकैः ॥ १३६ ॥
 पृथ्वीकाशिग्रुसुरसाहिस्ताध्यापकसर्पपैः ॥
 दशमूला मृतैरण्डद्वयपन्नूररोहिषैः ॥ १३७ ॥

तमालपत्रभूतिक्तरालकी धान्यदीप्यकैः ॥
 मिश्रीमाषकुलत्थामिप्रकीर्यानाकुलीद्वयैः ॥ १३८ ॥
 अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ॥
 कथितैः कलिकतैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ॥ १३९ ॥
 तेनाभ्यञ्ज्यात्सुखोष्णेन तैः सुपिष्टैश्च लेपयेत् ॥
 कवोष्णैस्तैः परीषेकमवगाहंच कल्पयेत् ॥ १४० ॥
 केवलैरपि तद्वच्च सुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ॥
 आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यञ्जनलेपनैः ॥ १४१ ॥
 धूपानगुरुजांस्तांश्च वक्ष्यन्ते विषमज्वरे ॥
 अङ्गयनशिकृतान्स्वेदान्स्वेदिभेषजभोजनम् ॥ १४२ ॥
 गर्भभूवेश्मशयनं कुथाकम्बलरल्लकान् ॥
 निर्धूमदीप्तैरङ्गारैर्हसन्तीश्च हसन्तिका ॥ १४३ ॥
 मद्यं सञ्चूषणं तक्रं कुलत्थत्रीहिकोद्रवान् ॥
 संशीलयेद्द्वेषथुमान्यच्चान्यदपि पित्तलम् ॥ १४४ ॥
 दयिताः स्तनशालिन्यः पीना विश्रमभूषणाः ॥
 यौवनासवसत्ताश्च तमालिङ्गैद्युरङ्गनाः ॥ १४५ ॥
 वीतं शीतं च विज्ञायतास्ततोऽपनयेत्पुनः ॥
 वर्द्धनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य च ॥ १४६ ॥
 कफस्थानानुपूठ्या वा तुल्यकक्षाञ्जयेन्मलान् ॥
 सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥ १४७ ॥
 शोफः संजायते तेन कश्चिदव प्रमुच्यते ॥
 रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ॥ १४८ ॥

प्रदेहै कफपित्तघ्नैर्नावनै कवलग्रहै ॥
 शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ॥ १४९ ॥
 शाखानुसारी तस्याशु मुञ्चेद्वाहो. क्रमाच्छिराम् ॥
 अयमेव विधि. कार्श्यो विषमेऽपि यथायथम् ॥ १५० ॥
 ज्वरे विभज्य वातादीन्यश्चानन्तरमुच्यते ॥
 पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकै. कृता. ॥ १५१ ॥
 त्रिचतुर. पञ्चश. काथा विषमज्वरनाशना ॥
 योजयेत्त्रिफला पथ्या गुडूची पिप्पली पृथक् ॥ १५२ ॥
 तैस्तैर्विधानै. सगुडैर्भल्लातकमथापिवा ॥
 लंघन वृहण चापि ज्वरागमनवासरे ॥ १५३ ॥
 प्रात. सतैल लशुन प्राग्भक्त वा तथा घृतम् ॥
 जीर्ण तद्बद्धि पयस्तक्र सर्पिश्च षट्पलम् ॥ १५४ ॥
 कल्याणक पञ्चगव्य तिकाख्य वृषसाधितम् ॥
 त्रिफलाकोलतर्कारीकाथदध्ना शृत घृतम् ॥ १५५ ॥
 तिल्वकत्वक्वृतावाप विषमज्वरजित्परम् ॥
 सुरा तीक्ष्णञ्च यन्मद्य शिखितित्तिरिक्कुटान् ॥ १५६ ॥
 मासमद्योष्णवीर्यञ्च सहान्नेन प्रकामत ॥
 सेवित्वा तदह. स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ॥ १५७ ॥
 सर्पिषो महती मात्रा पीत्वा तच्छर्दयेत्पुन. ॥
 नीलिनीमजगन्धा च त्रिवृता कटुरोहिणीम् ॥ १५८ ॥
 पिवेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥
 मनोहा सैन्धव कृष्णातैलेन नयनाञ्जनम् ॥ १५९ ॥

योज्यं हिङ्गुससा व्याघ्री वसा नस्यं ससैन्धवम् ॥
 पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैन्धवा ॥ १६० ॥
 पलङ्कषा निस्वपत्रं वचा कुष्ठहरीतकी ॥
 सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपो विड्वा विडालजा ॥ १६१ ॥
 पुरध्यामवचासर्जनिस्वार्कागरुदारुशिः ॥
 धूपो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः ॥ १६२ ॥
 धूपनरयाञ्जनत्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ॥
 देवाश्रयं च भेषज्यं ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ॥ १६३ ॥
 विशेषाद्विषमान्प्रायस्ते ह्यागंत्वनुबन्धजाः ॥
 यथास्वं च शिरां विध्येदशान्तौ विषमज्वरे ॥ १६४ ॥
 केवलानिलवीसर्पविस्फोटाभिहतज्वरे ॥
 सर्पिःपानहिमालेपत्तेकमांसरसाशनम् ॥ १६५ ॥
 कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तसोक्षादिसाधनम् ॥
 ग्रहोत्थेभूतविद्योक्तं बलिमन्त्रादिसाधनम् ॥ १६६ ॥
 औधषीगन्धजे पित्तशमनं विषजिद्विषे ॥
 इष्टैरर्थैर्सनोज्ञैश्च यथादोषशमेन च ॥ १६७ ॥
 हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ॥
 क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ १६८ ॥
 भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरौ ॥
 शोपाथर्वणमन्त्रोत्थे विधिर्देवव्यपाश्रयः ॥ १६९ ॥
 ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैः ॥
 तस्माद्दोषानुसारेण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥ १७० ॥

न हि ज्वरोऽनुवधातिमारुताद्यैर्विनाकृतः ॥
 ज्वरं कालस्मृति चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ॥ १७१ ॥
 करुणार्द्रं मनः शुद्धं सर्वज्वरविनाशनम् ॥
 त्यजेदावललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनम् ॥ १७२ ॥
 गुर्वसात्म्यविदाह्यन्नं यच्चान्यज्ज्वरकारणम् ॥
 न विज्वरोऽपिसहसा सर्वान्नीनो भवेत्तथा ॥ १७३ ॥
 निवृत्तोऽपि ज्वरः शीघ्रव्यापादयति दुर्बलम् ॥
 सद्यःप्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ॥
 तस्या तस्यामवस्थायां तत्तत्कुर्याद्भिषग्जितम् ॥ १७४ ॥
 श्लोषधयो मणयश्च सुमन्त्रा साधुगुरुद्विजदैवतपूजा ॥
 प्रीतिकरा मनसोविषयाश्च घ्नन्त्यपि विष्णुकृत ज्वरमुग्रम् १७५
 इत्यष्टाङ्गद्वयसहिताया चिकित्सास्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।
 ऊर्ध्वग वलिनो वेगमेकदोषानुग नवम् ॥
 रक्तपित्तं सुखे कालेसाधयेन्निरुपद्रवम् ॥ १ ॥
 अधोग यापयेद्रक्त यच्च दोषद्वयानुगम् ॥
 शान्त शान्तं पुनः कुर्यान्मार्गान्मार्गान्तर च यत् ॥ २ ॥
 अतिप्रवृत्त मन्दाग्नेस्त्रिदोष द्विपथ त्यजेत् ॥
 सन्तर्पणोत्थ वलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ॥

शमनैर्बृंहणैश्चान्यलङ्घ्यबृंह्यान्वेक्ष्य च ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिक्तकपायकौ ॥

उपवासश्च निःशुण्ठीपडंगोदकपायिनः ॥ ५ ॥

अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ॥

ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेयापूर्वमधोगते ॥ ६ ॥

अश्रतो बलिनोऽशुद्धं न धार्यं तद्धि रोगकृत् ॥

धारयेदन्यथा शीघ्रमन्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ ७ ॥

त्रिवृच्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करम् ॥

साधयेद्विधिवल्लेहं लिह्यात्पाणितलं ततः ॥ ८ ॥

त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ॥

मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तशोफज्वरापहः ॥ ९ ॥

त्रिवृत्समसिता तद्वत्पिप्पली पादसंयुता ॥

वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥ १० ॥

ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ॥

क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा शुद्धस्यानन्तरो विधिः ॥ ११ ॥

यथास्वं मन्थपेयादिः प्रयोज्यो रक्षतावलम् ॥

मन्थो ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ १२ ॥

मधुखर्जूरमृद्धीकापरूषकसिताम्भसा ॥

मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः ॥ १३ ॥

दाडिमामलकाम्लो वा मन्दाग्न्यम्लाभिलाषिणाम् ॥

कमलोत्पलकिञ्जल्कपृश्निपर्णीप्रियङ्गुकाः ॥ १४ ॥

उशीरं शावररोधशृङ्गवेर कुचन्दनम् ॥
 ह्रीवेर धातकीपुष्पं विल्वमध्यं दुरालभा ॥ १५ ॥
 अर्द्धार्द्धे विहिता पेया वक्ष्यन्ते पादयोगिकाः ॥
 भूनिम्बसेव्यजलदा मसूरः पृश्निपर्ण्यपि ॥ १६ ॥
 विदारिगन्धा मुद्गाश्च वला सर्पिर्हरेणुका ॥
 जाङ्गलानि च मासानि शीतवीर्याणि साधयेत् ॥ १७ ॥
 पृथक्पृथग्जले तेषां यवाग्, कल्पयेद्रसे ॥
 शीता सशर्करा, क्षौद्रास्तद्वन्मासरसानपि ॥ १८ ॥
 ईषदम्लाननम्लान्वा घृतभृष्टान्सशर्करान् ॥
 शूकशिम्बीभव धान्य रक्ते शाक च शस्यते ॥ १९ ॥
 अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघु शीतलम् ॥
 पूर्वोक्तमम्बुपानीयं पञ्चमूलेन वाशृतम् ॥ २० ॥
 लघुना शृतशीत वा मध्वम्भो वा फलाम्बु वा ॥
 शशः सवास्तुक, शस्तो विवन्धे तित्तिरि पुनः ॥ २१ ॥
 उदुम्बरस्यनिर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ॥
 प्लक्षस्य वह्निणस्तद्वन्न्यग्रोधस्य च कुङ्कुट ॥ २२ ॥
 यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदान तच्च वर्जयेत् ॥ २३ ॥
 वासारसेन फलिनीमृद्रोधाञ्जनमाक्षिकम् ॥
 पित्तासृक्छमयेत्पीत निर्यासो वाऽटरूषकात् ॥ २४ ॥
 शर्करामधुसयुक्त केवलो वा शृतोऽपि वा ॥
 वृष, सद्यो जयत्यस्र स ह्यस्य परमौषधम् ॥ २५ ॥

पटोलमालतीनिम्बचन्दनद्वयपद्मकम् ॥

रौध्रो वृषस्तन्दुलीयः कृष्णामृन्मदयन्तिका ॥ २६ ॥

शतावरीं गोपकन्या काकोल्यौमधुयष्टिका ॥

रक्तपित्तहराः क्वाथास्त्रयः समधुशर्कराः ॥ २७ ॥

पलाशवल्ककाथो वा सुशीतः शर्करान्वितः ॥

पिबेद्वा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशकृतो रसम् ॥ २८ ॥

सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात्पारावतंशकृत् ॥

अतिनिःसृतरक्तश्च क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ २९ ॥

जांगलंभक्षयेद्वाजमामपित्तयुतं यकृत् ॥

चन्दनोशीरजलदालाजामुद्गकणायवैः ॥ ३० ॥

बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ॥

प्रसादश्चन्दनाम्भोजसेव्यं मृद्भृष्टलोष्टजः ॥ ३१ ॥

सुशीतःससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ॥

आपोश्य वा नवे कुम्भे प्लावयेदिक्षुगण्डिकाः ॥ ३२ ॥

स्थितं तद्गुप्तमाकाशे रात्रिं प्रातः शृतं जलम् ॥

मधुमृद्बीकजाम्भोजकृतोत्तंसं च तद्गुणम् ॥ ३३ ॥

ये च पित्तज्वरे प्रोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत् ॥

कषायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ॥

रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्बणेपयः ॥ ३४ ॥

युञ्ज्याच्छागं शृतं तद्गुणं पञ्चगुणेऽम्भसि ॥

पञ्चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ ३५ ॥

जीवकर्षभकद्राक्षा बलागोक्षुरनागरैः ॥
 पृथक्पृथक्घृतं क्षीरंसघृतं सितयाऽथवा ॥ ३६ ॥
 गोकण्टकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ॥
 हन्त्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ॥ ३७ ॥
 विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ॥
 वटप्ररोहैः शृङ्गैर्वाशुण्ठद्युदीच्योत्पलैरपि ॥ ३८ ॥
 रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ॥
 पीत्वा कषायान्पयसा भुञ्जीत पयसैव च ॥ ३९ ॥
 कषाययोगैरेभिर्वा विपक्व पाययेद्घृतम् ॥
 समूलमस्तक क्षुण्णं वृषमष्टगुणेऽम्भसि ॥ ४० ॥
 पक्वाष्टाशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ॥
 पुष्पगर्भं च तच्छीतं सक्षौद्रपित्तशोणितम् ॥ ४१ ॥
 पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामला ॥
 तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ ४२ ॥
 पालाशवृन्तस्वरसे तद्गर्भं च घृतं पचेत् ॥
 सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तथैव त्रायमाणया ॥ ४३ ॥
 रक्ते सपित्ते सकफे ग्रथिते कण्ठमार्गगे ॥
 लिह्यान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनालजम् ॥ ४४ ॥
 पृथक्पृथक्कृतथाम्भोजरेणुश्यामामधूकजम् ॥
 गुदागमे विशेषेण शोणिते वस्तिरिष्यते ॥ ४५ ॥
 घ्राणगे रुधिरं शुद्धे नावन चानुषेचयेत् ॥
 कषाययोगान्पूर्वोक्तान्क्षीरेक्ष्वादिरेसप्लुतान् ॥ ४६ ॥

क्षारीदीन्ससितांस्तोयं केवलं वाजलं हितम् ॥

रसोदाडिमपुष्पाणामाम्रोत्थःशाल्वलस्यत्रा ॥ ४७ ॥

कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ॥ ४८ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायां चिकित्सास्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ॥

वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्चपेयायूषरसादिभिः ॥ १ ॥

लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैःस्वेदसेकावगाहनैः ॥

वस्तिभिर्बद्धविड्वातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ २ ॥

घृतैः क्षीरैश्चसकफं जयेत्स्नेहविरेचनैः ॥

गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक्त्रिशत्पलाद्रसे ॥ ३ ॥

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्बहिदीपनः ॥

क्षाररास्त्रावचाहिङ्गुपाठायष्टयाह्वधान्यकैः ॥ ४ ॥

द्विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत् ॥

दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मण्डानुपायिना ॥ ५ ॥

सकासश्वासहृत्पाश्र्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ॥

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्त्रादशमूलशतावरीः ॥ ६ ॥

पलोन्मिताद्रिकुडवं कुलत्थं बदरं यवम् ॥

तुलाञ्जं चाजमासस्य तेन साध्यंघृताढकम् ॥ ७ ॥

समक्षीरं पलाशैश्च जीवनीयैःसमीक्ष्य तत् ॥
प्रयुक्त वातरोगेषु पाननावनवास्तिभिः ॥ ८ ॥
पञ्चकासाञ्छिरःकम्पं योनिविक्षणवेदनाम् ॥
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगाश्चसप्लीहोर्ध्वानिलाञ्जयेत् ॥ ९ ॥
विदार्यादिगणकाथकल्कसिद्धं च कासजित् ॥
अशोकबीजक्षवकजन्तुघ्नाञ्जनपद्मकैः ॥ १० ॥
सविडैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृतप्लुतम् ॥
लिह्यात्पयश्चानुपिवेदाजं कासादिपीडितः ॥ ११ ॥
विडङ्ग नागरं रास्ना पिप्पली हिङ्गुसैन्धवम् ॥
भाङ्गीक्षारश्चतच्चूर्णं पिवेद्वा घृतमात्रया ॥ १२ ॥
सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माहताग्निषु ॥
दुरालभा शृङ्गवेर शठी द्राक्षा सितोपलाम् ॥ १३ ॥
लिह्यात्कर्कटशृगी च कासे तैलेन वातजे ॥
दुस्पर्शा पिप्पली मुस्ता भाङ्गी कर्कटकी शठीम् ॥ १४ ॥
पुराणगुडतैलाभ्या चूर्णितान्यवलेहयेत् ॥
तद्वत्सकृष्णा शुण्ठी च सभाङ्गी तद्वदेव च ॥ १५ ॥
पिवेच्च कृष्ण कोष्णेनसलिलेनससैन्धवाम् ॥
मस्तुना ससितां शुण्ठी दध्ना वा कणरेणुकाम् ॥ १६ ॥
पिवेद्ददरमज्ञो वा मदिरादधिमस्तुभिः ॥
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ १७ ॥
कासीसर्पानसो धूमं स्त्रैहिक विधिना पिवेत् ॥
हिध्माश्वासोक्तधूमाश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ १८ ॥

ग्राम्यानूपोदकैः शालियवगोधूमपट्टिकान् ॥
 रसैर्माषात्मगुप्तानां यूपैर्वा भोजयेद्धितान् ॥ १९ ॥
 यवानीपिप्पलीविल्वमध्यनागरचित्रकैः ॥
 रास्त्राजाजीपृथक्पर्णी पलाशशठिपौष्करैः ॥ २० ॥
 सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिवेत् ॥
 कटिहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्माप्रणाशिनीम् ॥ २१ ॥
 दशमूलरसे तद्वत्पञ्चकोलगुडान्विताम् ॥
 पिवेत्पेयांसमतिलां क्षैरेयीं वा ससैन्धवाम् ॥ २२ ॥
 मात्स्यकौकुटवाराहैर्मासैर्वा साज्यसैन्धवाम् ॥
 वास्तुको वायसीशाकं कासघ्नःसुनिषण्णकः ॥ २३ ॥
 कण्टकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकम् ॥
 स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ २४ ॥
 दधिमस्त्वारनालाम्लफलाम्बुमदिराः पिवेत् ।
 पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ॥ २५ ॥
 तथा मदनकाश्मर्यमधुककथितैर्जलैः ॥
 फलयष्ट्याह्वकल्कैर्वा विदारीक्षुरसाप्लुतैः ॥ २६ ॥
 पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
 युंज्याद्विरेकाय युतांघनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥ २७ ॥
 हृतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्जन भजेत् ॥
 घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसंहितम् ॥ २८ ॥
 लेहः पैत्ते सिताधात्रीक्षौद्रद्राक्षाहिमोत्पलैः ।
 सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥ २९ ॥

मृद्धीकाद्धशतं त्रिशत्पिप्पली शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुनागोर्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम् ॥ ३० ॥
त्वगेलाव्योपमृद्धीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ॥
लाजमुस्ताशठीराक्षाधात्रीफलविभीतकैः ॥ ३१ ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिल्लहोहृद्रोगकासहा ॥
मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवा ॥ ३२ ॥
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिता ॥
घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तकामधुसंयुता ॥ ३३ ॥
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसा पयः ॥ ३४ ॥
काकोलीवृहतीमेदाद्रयै सवृषनागरैः ॥
पित्तकासे रसक्षीरपेयायृषान्प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥
द्राक्षा कणा पञ्चमूल तृणाख्यं च पचेज्जले ॥
तेन क्षीरं शृतं शीतं पिवेत्समधुशर्करम् ॥ ३६ ॥
साधिता तेन पेया वा सुशीता मधुनान्विताम् ॥
शठीह्रीवैरवृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ॥ ३७ ॥
पिष्ट्वा रसं पिवेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ॥
शर्करा जीवक मुद्गमाषपण्यौ दुरालभाम् ॥ ३८ ॥
कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिं क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ॥
पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ ३९ ॥
लिह्याद्वा चूर्णमेतेषा कषायमथवा पिवेत् ॥
कफकासी पिवेदादौ सुरकाष्ठात्प्रदीपितात् ॥ ४० ॥

स्नेहं परिस्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ॥

स्निग्धं विरेचयेदूर्ध्वमधोमूर्ध्नि च युक्तितः ॥ ४१ ॥

तीष्णैर्विरेकैर्बालिनं संसर्गी चास्य योजयेत् ॥

यवमुद्गकुलत्थानैरुष्णरूक्षैः कटूत्कटैः ॥ ४२ ॥

कासमर्दकवार्त्ताकव्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ॥

धान्वबैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्षपनिम्बजैः ॥ ४३ ॥

दशमूलाम्बु घर्माम्बु मद्यं मध्वम्बु वा पिबेत् ॥

मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैः संस्थितं निशाम् ॥ ४४ ॥

पिबेद्द्वारि सहक्षौद्रं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं शृङ्गवेरं विभीतकम् ॥ ४५ ॥

शिखिककुटपिच्छानां मषीक्षारो यवोद्भवः ॥

विशाला पिप्पलीमूलं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥ ४६ ॥

कफकासहरा लेहास्त्रयः श्लोकार्द्धयोजिताः ॥

मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोङ्गकम् ॥ ४७ ॥

पृथग्रसांश्चमधुना व्याघ्रीवार्त्ताकभृङ्गजान् ॥

कासघ्नस्याश्वशकृतः सुरसस्यासितस्य च ॥ ४८ ॥

देवदारुशठीरास्नाकर्कटाख्यादुरालभाः ॥

पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्या धात्री सितोपला ॥ ४९ ॥

लाजा सितोपला सर्पिः शृङ्गी धात्रीफलोद्भवा ॥

मधुतैलयुता लेहास्त्रयो वातानुगे कफे ॥ ५० ॥

द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडाद्वयोषात्पलत्रयम् ॥

रोचनं दीपनं स्वर्यं पीनसश्वासकासजित् ॥ ५१ ॥

गुडक्षारोषणकणादाडिम श्वासकासजित् ॥
 क्रमात्पलद्वयार्द्धाक्षकर्षार्धपलोन्मितम् ॥ ५२ ॥
 पिवज्ज्वरोक्तं पथ्यादि सशृङ्गीकञ्च पाचनम् ॥
 अथवा दीप्यकत्रिवृद्धिशालाघनेपौष्करम् ॥ ५३ ॥
 सकण कथित मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ॥
 तैलमृष्टं च वैदेही कल्काक्ष ससितोपलम् ॥ ५४ ॥
 पाययेत्कफकासघ्नं कुलत्थसलिलाप्तम् ॥
 दशमूलाढके प्रस्थ घृतस्याक्षसमै पचेत् ॥ ५५ ॥
 पुष्कराह्वशटीविल्वसुरसाव्योपहिङ्गुभिः ॥
 पेयानुपान तत्सर्पिर्वातश्लेष्मामयापहम् ॥ ५६ ॥
 निर्गुण्डीपत्रनिर्य्याससाधित कासजिद्घृतम् ॥
 घृत रसे विडङ्गाना व्योपगर्भञ्च साधितम् ॥ ५७ ॥
 पुनर्नवशिवाटिकासरलकासमर्दामृता-
 पटोलवृहतीफणिज्जकरसैः पय सयुतै ॥
 घृत त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते
 न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्गेरभ्यो भयम् ॥ ५८ ॥
 समूलफलपत्राया. कण्टकार्या रसाढके ॥
 घृतप्रस्थ बलाव्योषविडङ्गशठिदाडिमै ॥ ५९ ॥
 सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ॥
 वृश्चीववृहतीपथ्यायवानीचित्रकर्द्धिभिः ॥ ६० ॥
 मृद्धीकाचव्यवर्षाभूदुरालम्भाऽम्लवेतसे ॥
 शङ्गीतामलकीभार्ङ्गीराम्नागोक्षुरकै पचेत् ॥ ६१ ॥

कलकैस्तत्सर्वकासेषु श्वासहिध्मासुचेष्यते ॥ ६२ ॥
 पचेद्दद्यात्प्रातुलां क्षुण्णां वहेपामाढकस्थिते ॥ ६३ ॥
 क्षिप्तेपूतेतु संचूर्ण्य व्योषरास्त्रामृताशिकान् ॥
 शृङ्गीभाङ्गीघनग्रन्थिधन्वयासान्पलार्द्धकान् ॥ ६४ ॥
 सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ॥
 मत्स्यण्डिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्रयेत् ॥ ६५ ॥
 दूर्वालेपिनि शीते च पृथग्द्विकुडवं क्षिपेत् ॥
 पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यानवस्य च ॥ ६६ ॥
 लेहोऽयं गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ॥
 शमने च पिबेद्धूमं शोधनं बहुले कफे ॥ ६७ ॥
 मनःशिलालमधुकमासीमुस्तेङ्गुदीत्वचः ॥
 धूमं कासघ्नविधिनापीत्वा क्षीरंपिबेदनु ॥ ६८ ॥
 निष्ठ्यूतान्ते गुडयुतंकोष्णं धूमो निहन्ति सः ॥
 वातश्लेष्मोत्तरान्कासानचिरेण चिरन्तनान् ॥ ६९ ॥
 तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबन्धजः ॥
 पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥
 कफानुबन्धे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियाम् ॥
 पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥ ७१ ॥
 वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धं चार्द्रं विरूक्षणम् ॥
 कासे कर्म सपित्ते तु कफजे तित्तसंयुतम् ॥ ७२ ॥
 उरस्यन्तःक्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुता पिबेत् ॥
 क्षीरेण शालीज्जीर्णेऽद्यात्क्षीरैणैवसशर्करान् ॥ ७३ ॥

पाश्र्ववस्तिसरुक्चाल्पपित्ताग्निस्ता सुरायुताम् ॥
 भिन्नाविट्कः समुस्तातिविषापाठांसवत्सकाम् ॥ ७४ ॥
 लाक्षां सर्पिर्मधुच्छिष्ट जीवनीयं गणं सितम् ॥
 त्वक्क्षीरीसमितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलःपिवेत् ॥ ७५ ॥
 इक्ष्वारिकाविषग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ॥
 शृतं पयो मधुयुत सन्धानार्थं क्षती पिवेत् ॥ ७६ ॥
 यवाना चूर्णमामाना क्षीरे सिद्ध घृतान्वितम् ॥ ७७ ॥
 ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून्वा पयसा पिवेत् ॥ ७७ ॥
 कासवाश्च पिवेत्सर्पिर्मधुरौपधसाधितम् ॥
 गुडोदकवा कथितंसक्षौद्रमारिच हिमम् ॥ ७८ ॥
 चूर्णमामलकाना वा क्षीरपक्व घृतान्वितम् ॥
 रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ ७९ ॥
 कासी पर्वास्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकान् ॥
 मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीवलान् ॥ ८० ॥
 त्रिजातमर्धकर्पास पिप्पल्यर्धपल सिता ॥
 द्राक्षा मधुकं खर्जूर पलाश श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८१ ॥
 मधुना गुटिका घ्नन्ति ता वृज्याः पित्तशोणितम् ॥
 कासग्वासारुचिच्छार्दिमूर्च्छाहिध्मावमिभ्रमान् ॥ ८२ ॥
 क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्रीहशोफाल्यमारुतान् ॥
 रक्तनिष्ठीवहृत्पाश्र्वरुविपपासाज्वरानपि ॥ ८३ ॥
 वर्षाभूशर्करारक्तशालितण्डुलजंरज ॥
 रक्तघ्नीवी पिवेत्सिद्धद्राक्षारसपयोघृतैः ॥ ८४ ॥

मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ॥

यथा स्वमार्गविसृते रक्ते कुर्व्याच्च भेषजम् ॥ ८५ ॥

मूढवातस्त्वजामेदःसुराभृष्टं ससैन्धवम् ॥

क्षामःक्षीणक्षतोरस्को मन्दनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥ ८६ ॥

शृतक्षीररसेनाद्यात्सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥

शर्करां यवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥ ८७ ॥

शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणः क्षतः कृशः ॥

क्रव्यात्पिशितनिर्यूहं घृतभृष्टं पिवेच्च सः ॥ ८८ ॥

पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षशालप्रियंगुभिः ॥ ८९ ॥

तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपद्मकैः ॥

साश्वकर्णैः शृतात्क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ९० ॥

शाल्योदनंक्षतोरस्कःक्षीणशुक्रबलेन्द्रियः ॥

वातपित्तार्दितेऽभ्यंगो गात्रभेदैर्वृत्तैर्मतः ॥ ९१ ॥

तैलैश्चातिलरोग्नैः पीडिते मातरिश्वना ॥

हृत्पाश्वार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ९२ ॥

कुर्व्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्तविरोधि यत् ॥

यष्ट्याह्वनामबलयोः काथे क्षीरे समे घृतम् ॥ ९३ ॥

पयस्यापिप्पलीवाशीकल्कैः सिद्धं क्षते हितम् ॥

जीवनीयो गणः शुण्ठी वरी वीरा पुनर्नवा ॥ ९४ ॥

बलाभार्ङ्गी स्वगुप्तार्द्धशठी चामलकी कणा ॥

शृंगाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यल्लघु ॥ ९५ ॥

द्राक्षक्षौडादि च फल मधुरस्निग्धवृहणम् ॥
 तै पचेत्सर्पिष प्रस्थ कर्पाशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ९६ ॥
 क्षीरधात्री विदारीक्षुच्छागमासरसान्वितम् ॥
 प्रस्थार्द्धमधुन शीते शर्करार्द्धं तुलारज ॥ ९७ ॥
 पलार्द्धकं च मरिच त्वगेलापत्रकेसरम् ॥
 विनीय चूर्णितं तस्माच्छिह्यान्मात्रायथावलम् ॥ ९८ ॥
 अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृत घृतम् ॥
 सुधामृतरस प्राञ्च्यं क्षीरमासरसाशिनां ॥ ९९ ॥
 नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ॥
 स्त्रीप्रसक्तान्कृशान्वर्णस्वरहीनाश्च बृहयेत् ॥ १०० ॥
 कासहिध्माज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ॥
 पुत्रद छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ १०१ ॥
 श्वदप्रोशीरमञ्जिष्ठावलाकाञ्जमर्यकदूतणम् ॥
 दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभका स्थिरा ॥ १०२ ॥
 पालिकानि पचेत्तेषा रसेक्षीरचतुर्गुणे ॥
 कल्कै सुगुप्ता जीवन्तीमेदकर्षभजीवकैः ॥ १०३ ॥
 शतावर्यार्द्धमृद्धीकाशर्कराश्रावणीविसै ॥
 प्रस्थ सिद्धोघृताद्वातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥ १०४ ॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शकासशोषक्षयापह ॥
 धनु स्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नाना वलमासद ॥ १०५ ॥
 मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थक्वाथे प्रचेद्घृतम् ॥
 पिप्पल्यष्टपले कल्केप्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ १०६ ॥

पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यांविमिश्रयेत् ॥
 समसक्तुक्षतक्षीणरक्तगुल्मेपु तद्धितम् ॥ १०७ ॥
 धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसादृतात् ॥
 गव्याजयोश्चपयसोःप्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०८ ॥
 सिद्धपूते सिताक्षौद्रं द्विप्रस्थं विनयेत्ततः ॥
 यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ॥ १०९ ॥
 वयः स्थापनमायुष्यं मांसशुक्रवलप्रदम् ॥
 घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वाताधिके पिवेत् ॥ ११० ॥
 लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानलम् ॥
 आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणाद्धि च ॥ १११ ॥
 क्षामक्षीणकृशाङ्गानामेतान्येव घृतानि तु ॥
 त्वक्क्षीरीपिप्पली लाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ ११२ ॥
 सर्पिर्गुडान्समध्वंशान्कृत्वा दद्यात्पयोनु च ॥
 रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ११३ ॥
 वीतत्वगस्थिकूष्माण्डतुलां स्वित्नां पुनः पचेत् ॥
 घट्टयन्सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ ११४ ॥
 खण्डाच्छतं कणाशुण्ठ्योर्द्विपलं जीरकादपि ॥
 त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्द्धं पलांशकम् ॥ ११५ ॥
 अवतारितशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकम् ॥
 खजेनामथ्य च स्थाप्य तन्निहन्त्युपयोजितम् ॥ ११६ ॥
 कासहिध्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥
 उरःसन्धानजननमैधास्मृतिबलप्रदम् ॥ ११७ ॥

अश्विभ्या विहित हृद्य कूष्माण्डकरसायनम् ॥
 पिवेन्नागवलामूलस्यार्द्धकर्पाभिवर्धितम् ॥ ११८ ॥
 पल क्षीरयुतमास क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ॥
 एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलवर्णकर परम् ॥ ११९ ॥
 मण्डूकपर्ण्या कल्पोऽथ यष्ट्या विश्वौषधस्य च ॥
 पादशेष जलद्रोणे पचेन्नागवलामुलाम् ॥ १२० ॥
 तेन काथेनतुल्याश घृत क्षीरेण पाचयेत् ॥
 पलाद्धिकैश्चातिवलावलायष्टीपुनर्नवै ॥ १२१ ॥
 प्रपोण्डरीककाञ्चमर्यप्रियालकपिकच्छुभि ॥
 अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकै ॥ १२२ ॥
 काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशुक्लाद्विजीरकै ॥
 एतन्नागवलासर्पि पित्तरक्तक्षतक्षयान् ॥ १२३ ॥
 जयेत्तृद्धभ्रमदाहाश्च बलपुष्टिकर परम् ॥
 वर्ण्यमायुष्यमोजस्य वलीपलितनाशनम् ॥ १२४ ॥
 उपयुज्य च पण्मासान्वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
 दीप्तेऽग्नौ विधिरेष स्यान्मन्दे दीपनपाचन ॥ १२५ ॥
 यक्ष्मोक्तः क्षतिना शस्तौ ग्राही शकृति तु द्रवे ॥
 दशमूल स्वयंगुप्ता शखपुष्पी शठी वलाम् ॥ १२६ ॥
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
 भाङ्गीपुष्करमूलचद्विपलाशान्यवाढकम् ॥ १२७ ॥
 हरीतकीशत चैक जले पश्चाटके पचेत् ॥
 यवस्विन्ने कपायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ॥ १२८ ॥

पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ॥

तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च साक्षिकात् ॥ १२९ ॥

लेहं द्वे चाभये नित्यमतःखादेद्रसायनात् ॥

तद्वलीपलितं हन्याद्गूर्णायुर्वलवर्द्धनम् ॥ १३० ॥

पञ्चकासान्क्षयं श्वासं सहिध्मं विषमज्वरम् ॥

भेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ १३१ ॥

अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥

दशमूलं बलां मूर्यां हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ॥ १३२ ॥

पाठाश्वगन्धापामार्गस्त्रगुप्तातिविषासृतम् ॥

बालकिल्वं त्रिवृद्दन्तीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ १३३ ॥

पथस्या कुटजं हिंसां पुष्पं सारं च बीजकात् ॥

वाटस्थवोरभल्लातनिकङ्कतशतावरी ॥ १३४ ॥

पूतीकरञ्जशम्याकचन्द्रलेखासहाचरम् ॥

सौभाञ्जनकनिम्बत्वगिक्षुरं च पलांशकम् ॥ १३५ ॥

पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयम् ॥

पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ १३६ ॥

पूते क्षिपेत्सदृथ्ये च तत्र जीर्णगुडात्तुलाम् ॥

तैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ १३७ ॥

अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दवीलेपेऽवतार्य्य च ॥

शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥ १३८ ॥

चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिफलं निखनेत्ततः ॥

धान्ये पुराणकुम्भस्थं सांसं खादेच्च पूर्ववत् ॥ १३९ ॥

रसायन वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकम् ॥
 स्वस्थाना निष्परीहार सर्वर्तुषु च शस्यते ॥ १४० ॥
 पालिक सैन्धव शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात्पले ॥
 कुडवागानिवृक्षाम्ल दाडिम पत्रमार्जकम् ॥ १४१ ॥
 एकैका मरिचाजाज्योर्धान्यकाद्वे चतुर्थिके ॥
 शर्कराया पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ १४२ ॥
 कृत्वा चूर्णमतोमात्रामन्नपानेषु दापयेत् ॥
 रुच्य तद्दीपन वल्य पार्श्वार्तिश्वासकासजित् ॥ १४३ ॥
 एका षोडशिका धान्याद्वे द्वे वाऽजाजिदीप्यकात् ॥
 तान्यादाडिमवृक्षाम्लैर्द्विद्विसौवर्चलात्पलम् ॥ १४४ ॥
 शुण्ठ्या.कर्प दधित्यस्य मध्यात्पञ्च पलानि च ॥
 तच्चूर्णं षोडशपलै शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ १४५ ॥
 खाण्डवोऽयं प्रदेय स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥
 विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हित ॥ १४६ ॥
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उर शिर ॥
 दाल्यते कासिनो यस्य सधूमान्प्रपिवेदिमान् ॥ १४७ ॥
 द्विमेदाद्विवलायष्टीकल्कै. क्षौमे सुभाविते ॥
 वर्ति कृत्वा पिवेद्धूमं जीवनीयघृतानुप ॥ १४८ ॥
 मन.शिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरनागरै ॥
 तद्देवाऽनुपानं तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥ १४९ ॥
 पिष्ट्वा मन शिला तुल्यामाद्र्यावटशृङ्गाया ॥
 ससर्पिष्कं पिवेद्धूमंतित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १५० ॥

क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्द्धनम् ॥

बहुदोषाय सस्त्रेहंमृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १५१ ॥

शस्याकेन त्रिवृतया मृद्धीकारसयुक्तया ॥

तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥ १५२ ॥

सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्तया क्षीणदेहो विशोधनम् ॥

पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ १५३ ॥

घृतं कर्कटकीक्षीरद्विवलासाधितं पिबेत् ॥

विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैश्च साधितम् ॥ १५४ ॥

घृतं पयश्च सूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ॥

शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवङ्क्षणे ॥ १५५ ॥

घृतमण्डेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥

जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या बिलेशयाः ॥ १५६ ॥

क्रमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशिताशिनः ॥

औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चयावयन्ति ते ॥ १५७ ॥

कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्बहन्रसः ॥

चविकात्रिफलाभाङ्गीदशमूलैः सचित्रकैः ॥ १५८ ॥

कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥

शृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ १५९ ॥

पिष्टैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥

सिद्धेऽस्मिंश्शूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ॥ १६० ॥

दत्त्वायुक्तयापिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥

कासमर्दाभयामुस्तापाठाकटूफलनागरैः ॥ १६१ ॥

पिप्पल्याकटुरोहिण्या काञ्चमर्या स्वरसेन च ॥
 अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ १६२ ॥
 पचेच्छोपज्वरप्लीहसर्वकासहरशिवम् ॥
 विषव्याघ्रीगुडूचीना पत्रमूलफलाकुरान् ॥ १६३ ॥
 रसकट्फैर्घृत पक हन्ति कासज्वरारुची ॥
 द्विगुणे दाडिमरसे सिद्ध वा व्योपसयुतम् ॥ १६४ ॥
 पिवेदुपरि भुक्तस्य यवक्षारघृत नर ॥
 पिप्पलीगुडासिद्ध वा छागक्षीरयुत घृतम् ॥ १६५ ॥
 एतान्यग्निविवृद्धयर्थं सर्पापि क्षयकासिनाम् ॥
 स्युर्दोषवद्धकण्ठोर स्रोतसाश्चविशुद्धये ॥ १६६ ॥
 प्रस्थोन्मिते यवकाथे विशतिर्विज्ञया पचेत् ॥
 स्विन्ना मृदित्वा तास्तास्मिन्पुराणात्पदपल गुडात् ॥ १६७ ॥
 पिप्पल्या द्विपल कर्प मनोह्याया रसाञ्जनात् ॥
 दत्त्वार्द्धाक्ष पचेद्भूय स लेहः श्वासकासनुत् ॥ १६८ ॥
 श्वाविधा सूचयो दग्धा सघृतक्षौद्रशर्करा ॥
 श्वासकासहरा वह्निपादौ वा मधुसर्पिषा ॥ १६९ ॥
 एरण्डपत्रक्षार वा व्योपतेलगुडान्वितम् ॥
 लेहयेत्क्षारमेव वा सुरसैरण्डपत्रजम् ॥ १७० ॥
 लिह्यात्त्र्युपणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ॥
 पद्मक त्रिफलाव्योप विडङ्ग देवदारु च ॥ १७१ ॥
 वला रास्ना च तच्चूर्णं समस्त समशर्करम् ॥
 खादेन्मधुघृताभ्या च लिह्यात्कासहर परम् ॥ १७२ ॥

तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥
 पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिका धारयेन्सुखे ॥ १७३ ॥
 सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ॥
 पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥ १७४ ॥
 पेया वोत्कारिका च्छर्दितृट्कासामातिसारनुत् ॥
 कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूपः सुसंस्कृतः ॥
 सगौरामलकःसाम्लःसर्वकासभिषाग्जितम् ॥ १७५ ॥
 वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूपान्नसानपि ॥
 वैष्णिकरान्प्रातुदान्बैलान्दापयेत्क्षयकासिने ॥ १७६ ॥
 क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ॥
 क्षयकासेऽपि ते योज्ज्व वक्ष्यन्ते ये च यक्ष्मणि ॥ १७७ ॥
 बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ॥
 व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो वल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ १७८ ॥
 सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासी यतस्ततः ॥
 यथा दोषवलं तस्य सन्निपातहितं हितम् ॥ १७९ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायां चिकित्सास्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 श्वासहिध्मावयस्तुल्यहेत्वाद्याःसाधनं ततः ॥ १ ॥
 तुल्यमेव तदार्तच पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥
 स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं तैः खेषु ग्रथितः कफः ॥ २ ॥

सुलीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ॥
स्रोतसा स्यान्मृदुत्व च मारुतस्यानुलोमता ॥ ३ ॥
स्विन्न च भोजयेदन्न स्निग्धमानूपजे रसैः ॥
दध्युत्तरेण वा दद्यात्ततोऽस्मै वमनं मृदु ॥ ४ ॥
विशेषात्कासवमथुहृद्ग्रहस्वरसादिने ॥
पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रयुक्त वातविरोधि यत् ॥ ५ ॥
निर्हते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ॥
स्रोत सु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिल ॥ ६ ॥
ध्यानोदावर्त्ततमके मातुलिङ्गाम्लवेतसे ॥
हिङ्गुपीलुविडेर्युक्तमन्न स्यादनुलोमनम् ॥ ७ ॥
ससैन्धव फलाम्ल वा कोष्ण दद्याद्विरेचनम् ॥
एते हि कफसरुद्धगतिप्राणप्रकोपजा ॥ ८ ॥
तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्द्धाधःशोधन हितम् ॥
उदीर्यते भृशतर मार्गरोधाद्दहज्जलम् ॥ ९ ॥
यथानिलस्तथा तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ॥
अशान्तौ कृतसगुद्धेधूमैलीन मल हरेत् ॥ १० ॥
हरिद्रापत्रमेरुण्डमूल द्राक्षा मन शिलाम् ॥
सदेवदार्वल मासी पिप्पवा वर्ति प्रकल्पयेत् ॥ ११ ॥
ता घृताक्ता पिवेद्भूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ॥
मधूच्छिष्ट सर्जरस घृत वा गुरु वा गुरु ॥ १२ ॥
चन्दन वा तथा शृङ्ग वालान्वा स्नायवा गवाम् ॥
ऋक्षगोधाकुरङ्गैणचर्मशृङ्गखुराणि वा ॥ १३ ॥

गुग्गुलुं वा मनोह्वां वा शालनिर्व्यासमेव वा ॥
 शल्लकीं गुग्गुलुं लोहंपद्मकं वा घृतप्लुतम् ॥ १४ ॥
 अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ॥
 स्वेदयेत्ससिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः ॥ १५ ॥
 उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजैः ॥
 उरःकण्ठञ्च मृदुभिः सामे त्वामविधिंचरेत् ॥ १६ ॥
 अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ॥
 स्निग्धै रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥ १७ ॥
 अनुत्क्लिष्टकफास्विन्नदुर्बलानां हि शोधनात् ॥
 वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसून् ॥ १८ ॥
 कषायलेहस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ॥
 क्षीणक्षतातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ॥ १९ ॥
 मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्माश्वासानुपाचरेत् ॥
 कुलत्थदशमूलानां काथे स्युर्जागला रसाः ॥ २० ॥
 यूषाश्च शिशुवातार्किकासघ्नं वृषसूलकैः ॥
 पल्लवैर्निम्बकुलकबृहतीमातुर्लिंगजैः ॥ २१ ॥
 व्याघ्रीदुरालभाशृंगीविल्वमध्यत्रिकण्टकैः ॥
 पेया च चित्रकाजाजीशृंगीसौवर्चलैः कृता ॥ २२ ॥
 दशमूलेन वा कासश्वासहिध्मारुजापहा ॥
 दशमूलशठीरास्त्राभाङ्गीविल्वर्द्धिपुष्करैः ॥ २३ ॥
 कुलीरशृंगीचपलातामलक्यमृतौषधैः ॥
 पिवेत्कषायं जीर्णैऽस्मिन्पेयांतैरेव साधिताम् ॥ २४ ॥

शालीपट्टिकगोधूमयवमुद्गकुलत्थभुक् ॥
 कासहृद्ग्रहपात्र्वार्तिहिध्माश्वासप्रशान्तये ॥ २५ ॥
 सक्तून्वार्काङ्कुरक्षीरभावितानां समाक्षिकान् ॥
 यवाना दशमूलादिनिकाथलुलितान्पिबेत् ॥ २६ ॥
 अन्ने च योजयेत्क्षार हिङ्ग्वाज्यविडदाडिमान् ॥
 सपौष्करशठीव्योपमातुलिगाम्लवेतसान् ॥ २७ ॥
 दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ॥
 पिबेद्वा वारुणीमण्ड हिध्माश्वासी पिपासित ॥ २८ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजन्तुघ्नचित्रके ॥
 कल्कितैलेपिते रूटेनिक्षिपेदृधृतभाजने ॥ २९ ॥
 तक्रं मासस्थित तद्धि दीपन श्वासकासजित् ॥
 पाठा मधुरसा दारु सरल निशि सस्थितम् ॥ ३० ॥
 सुरामण्डेल्पलवण पिबेत्प्रसृतिसम्मितम् ॥
 भार्ङ्गीशुंठ्यौ सुखाम्भोभि क्षार वा मरिचान्वितम् ॥ ३१ ॥
 स्वकाथपिष्टा लुलिता वाष्पिका पाययेत वा ॥
 स्वरस सप्तपर्णस्य पुष्पाणा वा शिरीषतः ॥ ३२ ॥
 हिध्माश्वासे मधुकणायुक्त पित्तकफानुगे ॥
 उत्कारिकातुगाकृष्णामधूलीघृतनागैः ॥ ३३ ॥
 पित्तानुबन्धे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ॥
 श्वा विच्छशाभिषकणाघृतशल्यकशोणित्त्रैः ॥ ३४ ॥
 पिप्पलीमूलमधुकगुडगोऽश्वसकृद्रसान् ॥
 हिध्माभिस्पन्दकासघ्नोल्लिह्यान्मधुघृतान्वितान् ॥ ३५ ॥

गोगजाश्वपराहोष्ट्रखरमेपाजविडूसम् ॥
 समध्वैकैकशो लिह्याद्बहु श्लेष्माथ वा पिवेत् ॥ ३६ ॥
 चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृङ्गोद्भवा मपीम् ॥
 तथैव वाजिगन्धाया लिह्याच्छ्यासी कफोत्वणः ॥ ३७ ॥
 शठीपुष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कफान्वितम् ॥
 गौरिकां जनकृष्णां वा स्वरसं वा कपित्थजम् ॥ ३८ ॥
 रसेनवा कपित्थस्य धात्रीसैन्धवपिप्पलीः ॥
 घृतक्षौद्रेण वा पथ्यात्रिडंगोपणपिप्पलीः ॥ ३९ ॥
 कोललाजामलद्राक्षापिप्पलीनागराणिवा ॥
 गुडतैलनिशाद्राक्षा कणा रासनोषणानि वा ॥ ४० ॥
 पिबेद्रसाम्बुमद्याम्लैर्लेहौषधरजांसि वा ॥
 जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगेलद्रयपौष्करम् ॥ ४१ ॥
 चण्डातामलकीलोहभाङ्गीनागरवालकम् ॥
 कर्कटाख्या शठी कृष्णानागकेसरचोरकम् ॥ ४२ ॥
 उपयुक्तं यथाकासं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ॥
 पार्श्वरुग्ज्वरकासघ्नं हिध्माश्वासहरं परम् ॥ ४३ ॥
 शठी तामलकी भाङ्गी चण्डावालकपौष्करम् ॥
 शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिध्माश्वासहरं परम् ॥ ४४ ॥
 तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावये त वा ॥
 लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृञ्जनकस्य वा ॥ ४५ ॥
 चन्दनाद्वा रसं दद्यान्नारीक्षीरेण नावनम् ॥
 स्तन्येन मक्षिकाविष्ठामलक्तकरसेन वा ॥ ४६ ॥

कणासौवर्चलक्षारवयस्याहिङ्गुचोरकैः ॥
 सकायस्यैर्घृत मस्तु दशमूलरसे पचेत् ॥ ४७ ॥
 तत्पिवेज्जीवनीयैर्वा लिह्यात्समधु साधितम् ॥
 तेजोवत्यभया कुष्ठ पिप्पली कटुरोहिणी ॥ ४८ ॥
 भूतिक पौष्कर मूल पलाशाश्चित्रकः शठी ॥
 पटुद्वय तामलकी जीवन्ती विल्वपेशिका ॥ ४९ ॥
 वचापत्र च तालीस कर्पाशैस्तैर्विपाचयेत् ॥
 हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थ पीतमाशु निहन्ति तत् ॥ ५० ॥
 शाखानिलाशोऽग्रहणीहिध्माहृत्पाश्ववेदना ॥
 अर्द्धाशेन पिवेत्सर्पिः क्षारेण पटुनाऽथवा ॥ ५१ ॥
 धान्वन्तर वृषघृत दाधिक हृषुपादि वा ॥
 शीताम्बुसेक सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ ५२ ॥
 हर्षेण्योच्छ्वाससरोधा हित कीटैश्च दशनम् ॥
 यत्किञ्चित्कफवातघ्नमुष्ण वातानुलोमनम् ॥ ५३ ॥
 तत्सेव्य प्रायशो यच्च सुतरा मारुतापहम् ॥ ५४ ॥
 सर्वेषा वृहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ॥
 नात्यर्थं शमनेऽप्यो भृशोऽशक्यश्च कर्षणे ॥ ५५ ॥
 शमनेर्वृहणैश्चातो भूयिष्ठ तानुपाचरे ॥
 कासश्वासक्षयच्छर्दिहिध्माश्चान्योऽन्यभेषजेः ॥ ५६ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोधनम् ॥
 ऊर्ध्वाधो यक्षिणः कुर्यात्सस्त्रेहं यन्नकर्शनम् ॥ १ ॥
 पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ॥
 सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ २ ॥
 वमोद्विरेचनं दद्यात्त्रिवृच्छ्यामानृपटुमान् ॥
 शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ ३ ॥
 द्राक्षाविदारीकाश्मर्य्यमांसानां वा रसैर्युतान् ॥
 शुद्धकोष्ठस्य युंजीत विधिं बृंहणदीपनम् ॥ ४ ॥
 हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥
 शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गंसमोषितम् ॥ ५ ॥
 आजं क्षीरं घृतं मांसं ऋव्यान्मांसं च शोषजित् ॥
 काकोलूकवृकद्वीपिगवाश्वनकुलोरगम् ॥ ६ ॥
 गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं छद्मोपसंहितम् ॥
 ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि छर्दिषे न बलौजसे ॥ ७ ॥
 मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ॥
 वेंसवारीकृताःपथ्यारसादिषु च कल्पिताः ॥ ८ ॥
 भृष्टाः सर्षपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ॥
 रसिका मृदवः स्निग्धा मृदुद्रव्याभिसंस्कृताः ॥ ९ ॥

हितामौलककौलत्थास्तद्व्यूषाश्च साधिताः ॥
 सपिप्पलीक सयव सकुलत्थं सनागरम् ॥ १० ॥
 सदाडिमं सामलक स्निग्धमाज रसं पिवेत् ॥
 तेन षड्विनिवर्त्तन्ते विकाराःपीनसादयः ॥ ११ ॥
 पिवेच्च सुतरा मद्यं जीर्णं स्रोतोविशोधनम् ॥
 पित्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टात्सवारुणीः ॥ १२ ॥
 सिद्धं वा पञ्चमूलेन तामलम्याथवा जलम् ॥
 पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा ॥ १३ ॥
 कल्पयेच्चानुकूलोऽस्य तेनान्न शुचियत्नवान् ॥
 दशमूलेन पयसा सिद्धं मासरसेन वा ॥ १४ ॥
 वलागर्भं घृतं योज्य ऋव्यान्मासरसेन वा ॥
 सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दश गुणेन वा ॥ १५ ॥
 जीवन्ती मधुक द्राक्षा फलानि कुटजस्य च ॥
 पुष्कराह्व शठी कृष्णां व्याघ्रीं गोक्षुरक वलाम् ॥ १६ ॥
 नीलोत्पलं तामलकी त्रायमाणा दुरालभाम् ॥
 कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परम् ॥ १७ ॥
 घृतं खर्जूरमृद्रीकामधुकैः सपरूषकैः ॥
 सपिप्पलीक वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १८ ॥
 दशमूलशृतात्क्षीरात्सर्पिर्द्युदियान्नवम् ॥
 सपिप्पलीक सक्षौद्रं तत्परं स्वरशोधनम् ॥ १९ ॥
 शिरःपादार्वांसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ॥
 पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वाशृताद्यदुदियाद्घृतम् ॥ २० ॥

पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥

सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्षिणः सप्तकं बलम् ॥ २१ ॥

पञ्चकोलयवक्षारषट्पलेन पचेद्धृतम् ॥

प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः स्रोतसां तद्विशोधनम् ॥ २२ ॥

गुल्मज्वरोदरहृद्ग्रहणीपाण्डुपीनसान् ॥

श्वासकासाग्निसदनश्वयथूर्ध्वानिलाञ्जयेत् ॥ २३ ॥

रास्त्रावलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुवारिणि ॥

जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिद्धृतम् ॥ २४ ॥

अश्वगन्धाच्छृतात्क्षीराद्घृतं च ससितं पयः ॥

साधारणाभिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ २५ ॥

तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥

स्नाधयेत्सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयाग्रहम् ॥ २६ ॥

मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ॥

कासश्वासस्वरभ्रंशशोषहृत्पाश्वशूलजित् ॥ २७ ॥

एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् ॥

सारानरिष्टगायत्रीशालबीजकसम्भवान् ॥ २८ ॥

भल्लातकं विडंगं च पृथगष्टपलोन्मितम् ॥

सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थिते पचेत् ॥ २९ ॥

पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्पलानि षट् ॥

तुगाक्षीर्याः क्षिपेत्रिंशत्सिताया द्विगुणं मधु ॥ ३० ॥

घृतात्रिजातात्रिपलं ततो लीढं खजाहतम् ॥

पयोऽनुपानं तत्प्राह्णे रसायनमयन्त्रणम् ॥ ३१ ॥

मेध्यं चक्षुष्यमायुष्य दीपन हन्ति चाचिरात् ॥
 मेहगुल्मक्षयव्याधिपाण्डुरोगभगन्दरान् ॥ ३२ ॥
 ये च सर्पिर्गुडा प्रोक्ता. क्षते योज्याः क्षयेऽपि ते ॥
 त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणा. क्रमात् ॥ ३३ ॥
 चूर्णिता भक्षिता. क्षौद्रसर्पिषा च वले हिता ॥
 स्वय्या. कासक्षयश्वासपात्र्वरुक्कफनाशना ॥ ३४ ॥
 विशेषात्स्वरसादस्य नस्यध्रमादि योजयेत् ॥
 तत्रापि वातजे कोष्ण पिवेदौत्तरभक्तिकम् ॥ ३५ ॥
 कासमर्दकवार्त्ताकीमार्कवस्वरसैर्धृतम् ॥
 साधित कासजित्स्वर्य्य सिद्धमार्तगलेन वा ॥ ३६ ॥
 वदरीपत्रकल्क वा घृत भृष्ट ससैन्धवम् ॥
 तेल वा मधुक द्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्पलै ॥ ३७ ॥
 हसपाद्याश्च मूलेन पक्व नस्तो निपेचयेत् ॥
 सुखोदकानुपान च सर्पिष्क च गुडौदनम् ॥ ३८ ॥
 अश्रीयात्पायस चैव स्निग्ध स्वेदं नियोजयेत् ॥
 पित्तोद्भवे पिवेत्सर्पि. शृतशीतपयोऽनुप ॥ ३९ ॥
 क्षीरीवृक्षाङ्गुरकाथकल्कसिद्ध समाक्षिकम् ॥
 अश्रीयाच्च ससर्पिष्क यष्टीमधुक्रपायसम् ॥ ४० ॥
 वलाविदारिगन्वाभ्या विदार्या मधुकेन च ॥
 सिद्ध सलवण सर्पिर्नस्य स्वय्यमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥
 प्रपौण्डरीक मधुक पिप्पली वृहती वला ॥
 साधित क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्य्य नावन परम् ॥ ४२ ॥

लिह्यान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृताप्लुतम् ॥
 पिबेत्कटूनि मूत्रेण कफजे रूक्षभोजनः ॥ ४३ ॥
 कटूफलामलकव्योषं लिह्यात्तैलमधुप्लुतम् ॥
 व्योषक्षाराग्निचविकाभाङ्गीपथ्यामधूनि वा ॥ ४४ ॥
 यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रीकृतां पिबेत् ॥
 भक्त्वाद्यात्पिप्पलीं शुण्ठीं तीक्ष्णं वा वसनं भजेत् ॥ ४५ ॥
 शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शतानि मधुरैः सह ॥
 पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतःस्वरः ॥ ४६ ॥
 विचित्रमन्नमरुची हितैरुपहितं हितम् ॥
 बहिरन्तर्भृजाचित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥ ४७ ॥
 द्वौ कालौ दन्तधवनं भक्षयेन्मुखधावनैः ॥
 कषायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ ४८ ॥
 तालीसचूर्णवटकाःसकर्पूरसितोपलाः ॥
 शशाङ्ककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकरा भृशम् ॥ ४९ ॥
 वातादारोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ॥
 हरेणुकृष्णाकृमिजि द्राक्षासैन्धवनागरान् ॥ ५० ॥
 एलाभाङ्गीयवक्षारहिङ्गुयुक्ता घृतेन वा ॥
 छर्दयेद्रा वचाम्भोभिः पित्ताच्च गुडवारिभिः ॥ ५१ ॥
 लिह्याद्रा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकम् ॥
 कफाद्रमेन्निस्वजलैर्दीप्यकारग्वधोदकम् ॥ ५२ ॥
 पानं समध्वरिष्टाश्च तीक्ष्णासमधुमाधवाः ॥
 पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ ५३ ॥

एलात्वन्नागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधम् ॥
 भागवृद्ध क्रमाच्चूर्णं निहन्ति समशर्करम् ॥ ५४ ॥
 प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ॥
 यवानीतित्तिडीकाम्लवेतसौषधदाडिमम् ॥ ५५ ॥
 कृत्वा कोल च कर्षांशं सितायाश्च चतुष्पलम् ॥
 धान्यसौवर्चलाजाजीवराज्ज चार्द्धकार्षिकम् ॥ ५६ ॥
 पिप्पलीना शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥
 चूर्णमेतत्परं रुच्यं ग्राहि हृद्यं हिनस्ति च ॥ ५७ ॥
 विबन्धकासहृत्पार्श्वप्लीहाशोथग्रहणीगदान् ॥
 तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पलीं कणा ॥ ५८ ॥
 यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्द्धभागिके ॥
 तद्द्रव्यं दीपनं चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ॥ ५९ ॥
 कासश्वासारुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥
 पाण्डुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६० ॥
 अर्कामृताक्षीरजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ॥
 प्रसेके कल्पितान्सक्तून्भक्ष्याश्चाद्याह्वली वमेत् ॥ ६१ ॥
 कटुतिक्तैस्तथा शूल्यं भक्षयेज्जाङ्गलपलम् ॥
 शुष्काश्च भक्ष्यान्सुलघूश्चणकादिरसानुप ॥ ६२ ॥
 श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ॥
 कफप्रसेकं तं विद्वान्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ ६३ ॥
 पीनसेऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ॥
 विशेषात्पीनसेऽभ्यङ्गान्त्रेहस्वेदाश्च शीलयेत् ॥ ६४ ॥

स्निग्धानुस्कारिकापिण्डैः शिरःपार्श्वगलादिषु ॥
 लवणाभ्लकटूष्णांश्च रसान्त्रेहोपसंहितान् ॥ ६५ ॥
 शिरोसपार्श्वशूलेषु यथादोषं विधिं चरेत् ॥
 औदकानूपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ ६६ ॥
 तत्रेष्टाः सचतुःस्त्रेहा दोषसंसर्गं इष्यते ॥
 प्रलेपो नतयष्ट्याह्वशताह्वाकुष्ठचन्दनैः ॥ ६७ ॥
 चक्षुरास्त्रातिलैस्तद्वत्ससर्पिर्मधुकोत्पलैः ॥
 पुनर्नवाकृष्णगन्धावलावरीविदारिभिः ॥ ६८ ॥
 नावनं धूमपानानि स्त्रेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ॥
 तैलान्यभ्यङ्गयोगीनिवस्तिकर्म्म तथा परम् ॥ ६९ ॥
 शृङ्गायैर्वा यथादोषं दृष्टमेषां हरेदसृक् ॥
 प्रदेहःसघृतैः श्रेष्ठः पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ ७० ॥
 दूर्वासधुकमञ्जिष्ठाकेसरैर्वाघृतप्लुतैः ॥
 वटादिसिद्धतैलेन शतधौतेन सर्पिषा ॥ ७१ ॥
 अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाम्बुना ॥
 प्रायेणोपहताग्नित्वात्सपिच्छमतिसार्यते ॥ ७२ ॥
 तस्यातिसारग्रहणीविहितं हितमौषधम् ॥
 पुरीषं यत्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयक्षिमणः ॥ ७३ ॥
 सर्वधातुक्षयार्त्तस्य वलं तस्य हि विड्वलम् ॥
 मासमेवाश्रतो युक्त्या माद्वीकं पिवतोऽनु च ॥ ७४ ॥
 अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ॥
 अग्नं समण्डां माद्वीकमारिष्टान्सीधुमाधवान् ॥ ७५ ॥

यथार्हमधुपानार्थं पिवेन्मासानि भक्षयन् ॥
 स्रोतोविवन्धमोक्षार्थं वलौजपुष्टये च तत् ॥ ७६ ॥
 स्नेहक्षीराम्बुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥
 उत्तीर्णमिश्रकै स्नेहैर्भूयोऽभ्यक्तं सुखैः करैः ॥ ७७ ॥
 मृद्धीयात्सुखमासीन सुखं चोद्धर्त्तयेत्परम् ॥
 जीवन्ती शतवीर्या च विकसां सपुनर्नवास ॥ ७८ ॥
 अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारी मधुकं वलाम् ॥
 विदारी सर्षपान्कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ॥ ७९ ॥
 माषास्तिलाश्च किण्व च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥
 यवचूर्णं त्रिगुणित दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥ ८० ॥
 एतदुद्धर्त्तन कार्यं पुष्टिवर्णवलप्रदम् ॥
 गौरसर्षपकल्केन स्नानीयौषधिभिश्च स ॥ ८१ ॥
 स्नानाद्दतुसुखेस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ॥
 गन्धमाल्यादिक भृषामलक्ष्मीनाशनी भजेत् ॥ ८२ ॥
 सुहृदा दर्शन गीतवादित्रोत्सवसश्रुतिः ॥
 वस्तयः क्षीरसर्पीषि मद्यमाससुशीलता ॥ ८३ ॥
 दैवव्यपाश्रय तत्तदथर्वोक्तं च पूजितम् ॥ ८४ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहिताया चिकित्सास्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातश्छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ॥

लङ्घनं प्रागृते वायोर्वमनं तत्रं योजयेत् ॥ १ ॥

बालिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ॥

ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलाम्बुभिः ॥ २ ॥

क्षीरैर्वा सहसा ह्यर्द्धं गतं दोषं नयत्यधः ॥

शमनं चौषधं रूक्षं दुर्बलस्य तदेव तु ॥ ३ ॥

परिशुष्कं प्रियं सात्म्यमन्नंलघु च शस्यते ॥

उपवासस्तथा यूषा रसाः काम्बलिकाःखलाः ॥ ४ ॥

शाकानि लेहभोज्यानि रागखाण्डवपानकाः ॥

भक्ष्याः शुष्का विचित्राश्च फलानि स्नानघर्षणम् ॥ ५ ॥

सन्धाः सुगन्धिनो गन्धफलपुष्पान्नपानजाः ॥

भुक्तमात्रस्य सहस्रं मुखे शीताम्बुसेचनम् ॥ ६ ॥

हन्ति सारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैन्धवम् ॥

किञ्चिदुष्णं विशेषेण सकासहृद्यद्रवाम् ॥ ७ ॥

व्योषत्रिलवणाद्यं वा सिद्धं वा दाडिसाम्बुना ॥

सशुण्ठीदधिधान्येन शृतं तुल्याम्बु वा पयः ॥ ८ ॥

व्यक्तसैन्धवसर्पिर्वा फलाम्लो वैष्किरो रसः ॥

स्निग्धं च भोजनं शुण्ठीदधिदाडिमसाधितम् ॥ ९ ॥

कोष्ण सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम् ॥
 पित्तजाया विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ॥ १० ॥
 सर्पिर्वा तैल्वकं योज्यं वृद्धं च श्लेष्मधामगम् ॥
 ऊर्ध्वमेव हरेत्पित्तं स्वादुतिकैर्विशुद्धिमान् ॥ ११ ॥
 पिवेन्मन्थं यवागूं वा लाजैः समधु शर्कराम् ॥
 मुद्गजाङ्गलजैरद्याद्वयञ्जनैः शालिषट्टिकम् ॥ १२ ॥
 मृद्भृष्टलोष्टप्रभव सुशीत सलिलं पिवेत् ॥
 मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा सस्थितं निशाम् ॥ १३ ॥
 द्राक्षारसं रसं वेक्षोर्गुडूच्यम्बु पयोऽपि वा ॥
 जम्ब्वम्रपल्लवोशीरवटशृङ्गावरोहजः ॥ १४ ॥
 काथः क्षौद्रयुतः पीत शीतो वा विनियच्छति ॥
 छर्दिज्वरमतीसारं मूर्च्छां तृष्णां च दुर्जयाम् ॥ १५ ॥
 धात्रीरसेन वा शीतं पिवेन्मुद्गदलाम्बुवा ॥
 कोलमज्जासितालाजामाक्षिकाविट्कणाञ्जनम् ॥ १६ ॥
 लिह्यात्क्षौद्रेण पथ्या वा द्राक्षां वा बदराणि वा ॥
 कफजाया वमोन्निम्बकृष्णापीडितसर्पपैः ॥ १७ ॥
 युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्वलं चोपवासयेत् ॥
 आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिवेत् ॥ १८ ॥
 मन्थान्यवैर्वा बहुशश्छर्यन्नौषधभावितैः ॥
 कफघ्नमन्नं हृद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणा ॥ १९ ॥
 लीढं मनः शिलाकृष्णामरीचं वीजपूरकात् ॥
 स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमि जयेत् ॥ २० ॥

खादेत्कपित्थं सव्योषं मधुना वा दुरालभाम् ॥
 अनुकूलोपचारेण याति द्विष्टार्थजा-शमम् ॥ २१ ॥
 कृमिजाकृमिहृद्रोगगदितैश्च भिषग्जितैः ॥
 यथास्वं परिशेषाश्च तत्कृताश्च तथामयाः ॥ २२ ॥

छर्दिप्रसङ्गेन हि मातरिश्वा
 धातुक्षयात्कोपमुपैत्यवश्यम् ॥
 कुर्यादतोऽस्मिन्धमनातियोग-
 प्रोक्तं विधिं स्ताम्भनवृंहणीयम् ॥ २३ ॥
 सर्पिर्गुडा मांसरसा घृतानि
 कल्याणकऋषणजीवनानि ॥
 पयांसि पथ्योपहितानि लेहा-
 च्छर्दिं प्रसक्तां प्रशमं नयन्ति ॥ २४ ॥

हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ॥
 पित्तसुखोष्णं सविडं गुल्मानाहार्त्तिजिच्च तत् ॥ २५ ॥
 तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्राम्लं तथागुणम् ॥
 बिल्वं रास्नां यवान्कोलं देवदारुं पुनर्नवाम् ॥ २६ ॥
 कुलत्थान्पञ्चमूलं च पक्त्वा तस्मिन्पचेज्जले ॥
 तैलं तन्नावने पाने वस्तौ च विनियोजयेत् ॥ २७ ॥
 शुण्ठीवयस्थालवणकायस्थार्हिङ्गुपौष्करैः ॥
 पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्रुजागुल्मजिद्धृतम् ॥ २८ ॥
 सौवर्चलस्य द्विपले पथ्या पञ्चाशदन्विते ॥
 घृतस्य साधितं प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मजित् ॥ २९ ॥

पुष्कराह्वशठीशुण्ठीवीजपूरजटाभया ॥
 पीता. कल्कीकृता. क्षारघृताम्ललवणैर्युता ॥ ३० ॥
 विकर्त्तिकाशूलहराकाथ. कोष्णश्वतद्गुण ॥
 यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधै. कृत ॥ ३१ ॥
 सप्ततिर्दारुवीजाह्वविजयाशठिपौष्करै. ॥
 पञ्चकोलशठीपस्यागुडवीजाह्वपौष्करम् ॥ ३२ ॥
 वारुणीकल्कितं भृष्ट यमके लवणान्वितम् ॥
 हृत्पाश्र्वयोनिशूलेषु खादेद्गुल्मोदरेषु च ॥ ३३ ॥
 लिग्धाश्रेह हिता स्वेदा.सस्कृतानि घृतानि च ॥
 लघुना पञ्चमूलेन शुण्ठ्या वा साधित जलम् ॥ ३४ ॥
 वारुणी दधिमण्ड वा वान्याम्ल वा पिवेत्तृषी ॥
 सायामस्तम्भशूलामे हृदि मारुतदूषिते ॥ ३५ ॥
 क्रियैषा सद्रवायामप्रसोहे तु हिता रसा ॥
 स्नेहाद्यास्तित्तिरिक्कौश्चाशीखिवर्त्तकऋक्षजा. ॥ ३६ ॥
 वलातैल सहद्रोग पिवेद्रा सुकुमारकम् ॥
 यष्ट्याह्वाशतपाक वा महास्नेह तथोत्तमम् ॥ ३७ ॥
 रास्नाजीवकजीवन्तीवलाव्याघ्री पुनर्नवै ॥
 भाङ्गीस्थिरावचाव्योषैर्महास्नेह विपाचयेत् ॥ ३८ ॥
 दधिपाद तथाम्लैश्च लाभत स निषेवित ॥
 तर्पणो वृहणो वल्यो वातहृद्रोगनाशन ॥ ३९ ॥
 दीप्तेऽग्नौ सद्रवायामे हृद्रोगे वातिके हितम् ॥
 क्षीर दधिगुड सर्पिरोदकानूपमामिषम् ॥ ४० ॥

एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्ष्वपि ॥

शेषेषु स्तम्भजाड्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥ ४१ ॥

कफानुबन्धे तस्मिंस्तु रूक्षोष्णामाचरेत्क्रियाम् ॥

पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरूषकैः ॥ ४२ ॥

युक्तो विरेको हृद्यः स्यात्क्रमः शुद्धे च पित्तहा ॥

क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यान्तःपरिमार्जनम् ॥ ४३ ॥

कट्टीमधुककलकं च पिवेत्ससितमम्भसां ॥

श्रेयसीशर्कराद्राक्षाजीवकर्षभकोत्पलैः ॥ ४४ ॥

बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितम् ॥

सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥ ४५ ॥

प्रपौण्डरीकमधुकविसग्रन्थिकसेरुकाः ॥

सशुण्ठीशैवलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद्घृतम् ॥ ४६ ॥

शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ॥

वस्ति च दद्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधितम् ॥ ४७ ॥

कफोद्भवे वमेत्स्विन्नः पिचुमन्दवचाम्बुना ॥

कुलत्थधन्वोत्थरसतीक्षणमद्ययवाशनः ॥ ४८ ॥

पिवेच्चूर्णं वचाहिंगुलवणद्वयनागरान् ॥

सैलायवानीककणायवक्षारान्सुखाम्बुना ॥ ४९ ॥

फलं धान्याम्लकौलत्थयूषमूत्रासवैस्तथा ॥

पुष्कराह्वाभयाशुण्ठीशठीरास्नावचाकणाः ॥ ५० ॥

काथं तथा भयाशुण्ठीमाद्रीपतिद्वुकट्फलात् ॥

काथे रौहीतकाश्वत्थखदिरोदुम्बरार्जुने ॥ ५१ ॥

सपलाशवटे व्योपत्रिवृच्चूर्णान्विते कृतः ॥
 सुखोदकानुपानस्य लेहः कफविकारहा ॥ ५२ ॥
 श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षाराश्चविविधान्पिवेत् ॥
 प्रयोजयेच्छिलाह्वं वा ब्राह्म चात्र रसायनम् ॥ ५३ ॥
 तथामलकलेहं वा प्राण्यं वागस्तिनिर्मितम् ॥
 स्याच्छूल यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्यत्यल्प जरां गते ॥ ५४ ॥
 शाम्येत्सकुष्ठकृमिजिह्ववणद्वयतिल्वकैः ॥
 सदेवदार्वार्तिपिपैश्रूर्णमुष्णास्वुना पिवेत् ॥ ५५ ॥
 यस्य जीर्णेऽधिक स्नेहैः स विरेच्य.फले.पुनः ॥
 जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तीक्ष्णै श्ले सदाधिके ॥ ५६ ॥
 प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गतः ॥
 तस्यानुलोमनं कार्थ्यं शुद्धिलघनपाचनै ॥ ५७ ॥
 कृमिघ्नमौषध सर्वं कृमिजे हृदयामये ॥
 तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण युज्यते ॥ ५८ ॥
 सर्वासु शीतो वाह्यान्तस्तथा जमनशोधनम् ॥
 दिव्यास्वुशीत सक्षौद्रं तद्वद्भोम च तद्गुणम् ॥ ५९ ॥
 निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ॥
 सशर्कर वा कथित पञ्चमूलेन वा जलम् ॥ ६० ॥
 दर्भपूर्वेण मन्थश्चप्रशस्तो लाजसक्तुभिः ॥
 वाढ्यश्चामयवै. शीत. शर्करामाक्षिकान्वितः ॥ ६१ ॥
 यवागू शालिभिस्तद्वत्कोद्रवैश्च चिरन्तनैः ॥
 शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यै.सिद्धेन भोजनम् ॥ ६२ ॥

हिमाम्बुपरिषिक्तस्य पयसा ससितामधु ॥
 रसैश्चानम्ललवणैर्जाङ्गलैर्घृतभर्जितैः ॥ ६३ ॥
 मुद्गादीनां तथा यूषैर्जीवनीयरसान्वितैः ॥
 नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसैः ॥ ६४ ॥
 निर्वापणाश्च गण्डूषाः सूत्रस्थानोदिता हिताः ॥
 दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहृत्वं मनोरतिः ॥ ६५ ॥
 महासरिद्धदादीना दर्शनस्मरणादि च ॥
 तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥ ६६ ॥
 रसाश्च बृंहणाः शीता विदार्यादिगणाम्बु वा ॥
 पित्तजायां सितायुक्तः पक्वोदुम्बरजो रसः ॥ ६७ ॥
 तत्काथो वा हिमस्तद्वत्सारिवादिगणाम्बु वा ॥
 तद्विधैश्च गणैः शीतकषायान्ससितामधून् ॥ ६८ ॥
 सधुरैरौषधैस्तद्वत्क्षीरीवृक्षैश्चकल्पितान् ॥
 बीजपूरकमृद्धीकावटवेतसपल्लवान् ॥ ६९ ॥
 मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याहं च जले शृतम् ॥
 ज्वरोदितं वा द्राक्षादिपञ्चसाराम्बु वा पिवेत् ॥ ७० ॥
 कफोद्भवायां वसनं निम्बप्रसववारिणा ॥
 बिल्वाढकीपञ्चकोलदर्भपञ्चकसाधितम् ॥ ७१ ॥
 जलं पिबेद्रजन्यां वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करम् ॥
 मुद्गयूषं च सव्योषपटोलीनिम्बपल्लवम् ॥ ७२ ॥
 यवान्नं तीक्ष्णकवलनस्थलेहांश्च शीलयेत् ॥
 सर्वैरामाच्च तद्धन्त्री क्रियेष्टा वसनं तथा ॥ ७३ ॥

त्र्यूषणारुष्करवचाफलाम्लोष्णाम्बुवस्तुभिः ॥

अन्नात्ययान्मण्डमुष्ण हिम मन्थ च कालवित् ॥ ७४ ॥

तृषि श्रमान्मासरस मद्य वा ससित पिवेत् ॥

आतपात्ससित मन्थं यवकोलाम्बुसक्तुभिः ॥ ७५ ॥

सर्वाण्यङ्गानि लिम्पेच्च तिलपिण्याककाजिकैः ॥

शीतस्नानात्तु मद्याम्बुपिवेत्तृणमान्गुडाम्बु वा ॥ ७६ ॥

मद्यादर्द्धजल मद्य स्नातोऽम्ल लवणैर्युतम् ॥

स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावाशिशिर जलम् ॥ ७७ ॥

स्नेहादुष्णावुजीर्णात्तु जीर्णान्मण्ड पिपासितः ॥

पिवेत्तिग्धान्नतृपितो हिमस्पर्द्धिगुडोदकम् ॥ ७८ ॥

गुर्वाद्यन्नेन तृपितः पीत्वोष्णाम्बु तदुल्लिखेत् ॥

क्षयजाया क्षयहित सर्वं बृहणमौषधम् ॥ ७९ ॥

कुशदुर्वलरूक्षाणा क्षीर छागो रसोऽथवा ॥

क्षौर च सोर्ध्ववाताया क्षयकासहरैः शृतम् ॥ ८० ॥

रोगोपसर्गजाताया धान्याम्बुससितामधु ॥

पाने प्रशस्तं सर्वाश्च क्रिया रोगाद्यपेक्षया ॥ ८१ ॥

तृष्यन्पूर्वामयक्षीणो न लभेत जल यदि ॥

मरण दीर्घरोग वा प्राप्नुयात्त्वरित ततः ॥ ८२ ॥

सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णा तस्य जयेत्पुर ॥

तस्या जितायामन्योऽपिशक्यो व्याधिश्चिकित्सितुम् ॥ ८३ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥
 कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ १ ॥
 पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ॥
 हीनमिथ्यातिपीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ २ ॥
 समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥
 मद्यस्य विषसादृश्याद्विषं तूत्कर्षवृत्तिभिः ॥ ३ ॥
 तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषान्तरमपेक्षते ॥
 तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ ४ ॥
 मद्येनान्नर सक्लेदोविदग्धः क्षारतां गतः ॥
 यान्कुर्यान्मन्दतृणमौहज्वरान्तर्दाहविभ्रमान् ॥ ५ ॥
 मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतस्सु मारुतः ॥
 सुतीव्रा वेदानायाश्च शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥ ६ ॥
 जीर्णाममद्यदोषस्यप्रकांक्षालाघवे सति ॥
 यौगिकं विधिवद्युक्तंमद्यमेवं निहन्ति तान् ॥ ७ ॥
 क्षारो हि याति साधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहिताः ॥
 मद्यमेम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविषपन्दनादलम् ॥ ८ ॥
 तीक्ष्णोष्णाद्यैःपुरा प्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथा गुणैः ॥
 सात्स्यत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परम् ॥ ९ ॥

सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्च्यात्पानात्ययौषधम् ॥
जीर्णत्येतावता पानं कालेन विपथा शृतम् ॥ १० ॥
पर ततोऽनुबध्नाति योरोगस्तस्य भेषजम् ॥
यथायथ प्रयुजीत कृतपानात्ययौषध ॥ ११ ॥
तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात्पिष्टकृतं युतम् ॥
बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमदीप्यकैः ॥ १२ ॥
यवानीहपुषाजाजीव्योपत्रिलवणार्द्रकैः ॥
शूल्यैर्मासैर्हरितकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥ १३ ॥
उष्णा. स्निग्धाम्ललवणा मद्यमासरसा हिता ॥
आम्राम्रातकपेशीभि संस्कृतारागखाण्डवाः ॥ १४ ॥
गोधूममापविकृतीमृद्वयश्चित्रामुखाप्रियाः ॥
आर्द्रिकार्द्रिककुल्मापसूक्तमासादिगर्भिणीम् ॥ १५ ॥
सुरभिर्लवणाशीता निगदावाऽच्छवारुणी ॥
स्वरसो दाडिमः काथ पञ्चमूलात्कनीयसः ॥ १६ ॥
शुण्ठीधान्यात्तथा मस्तुसूक्ताम्भोत्थाम्लकाञ्जिकम् ॥
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनह्लानमुष्ण प्रावरण घनम् ॥ १७ ॥
घनञ्चागुरुजो भूप. पङ्कशागुरुकुंकुम ॥
कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णाद्द्वयपृथक् ॥ १८ ॥
हर्षेणालिङ्गनैर्युक्ताः प्रियाः सवहनेषु च ॥
पित्तोल्बणे बहुजल शार्कर ममुना युतम् ॥ १९ ॥
रसैर्दाडिमखर्जूरभव्यद्राक्षापरूषकैः ॥
सुशीतं ससितासक्तु योज्य तादृक्च पानकम् ॥ २० ॥

स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ॥
 शालिषष्टिकमश्रीयाच्छशाजैणकपिञ्जलैः ॥ २१ ॥
 सतीनमुद्रासलकपटोलीदाडिमैरपि ॥
 कफपित्तं समुत्क्लिष्टमुल्लिखेत्तृड्विदाहवान् ॥ २२ ॥
 पीत्वाम्बु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ॥
 द्राक्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिपरं हितम् ॥ २३ ॥
 तथाग्निदीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ॥
 कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ २४ ॥
 तृष्णायां स विदाहायां सोत्क्लेशे हृदयोरसि ॥
 गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥ २५ ॥
 सशृङ्गवेरं युंजीत तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥
 तृष्यते चातिवलवद्वातपित्ते समुद्धते ॥ २६ ॥
 दद्याद् द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ॥
 जीर्णैऽद्यान्मधुराम्लेन च्छागमांसरसेन वा ॥ २७ ॥
 तृष्यल्पशःपिवेन्मद्यं भेदं रक्षन्वहृदकम् ॥
 मुस्तदाडिमलाजाम्बु जलं वा पर्णिनीशृतम् ॥ २८ ॥
 पटोल्युत्पलकन्दैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ॥
 मद्यातिपानादब्धातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ २९ ॥
 यः शुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निष्कृत्य चेष्टते ॥
 पाययेत्कामतोऽम्भस्तं निशीथपवनाहतम् ॥ ३० ॥
 कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रिकाचुक्रिकारसः ॥
 पञ्चाम्लकौ मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ ३१ ॥

खचं प्राप्तश्च पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छित ॥ ३२ ॥
 दाहं प्रकुरते घोर तत्रातिशिगिरो विधि ॥
 अशास्यति रसैस्तृप्ते रोहिणीव्यधयेच्छिराम् ॥ ३३ ॥
 उल्लेखनोपवासाभ्या जयेच्छ्रेष्मोल्बण पिवेत् ॥ ३४ ॥
 शीत शुण्ठीस्थिरोदीच्यदुःस्पर्शान्यतमोदकम् ॥
 निराम क्षुधित काले पाययेद्बहुसाक्षिकम् ॥ ३५ ॥
 शार्कर मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव च ॥
 रुक्षतर्पणसंयुक्त यवानीनागरान्वितम् ॥ ३६ ॥
 यूपण यवगोधूम तनुनाल्पेन भोजयेत् ॥
 उष्णाम्लकटुतिक्तेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा ॥ ३७ ॥
 शुष्कमूलकजैऽल्लगै रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥
 साम्लवेतसवृक्षाम्लपटोलीव्योपदाडिमै ॥ ३८ ॥
 प्रभूतशुण्ठीमरिचहरितार्द्रकपेशिकम् ॥
 बीजपूररसाद्यम्लभृष्टनीरसवर्त्तितम् ॥ ३९ ॥
 करीरकरमर्दादिरोचिष्णुबहुशालनम् ॥
 प्रव्यक्ताष्टाङ्गलवणं विकल्पितनिमर्दकम् ॥ ४० ॥
 यथाग्नि भक्षयन्मास माधव निगद पिवेत् ॥
 सितासौवर्चलाजाजीतिन्तिडीकाम्लवेतसम् ॥ ४१ ॥
 स्वगेलामरिचार्द्धांशमष्टाङ्गलवणं हितम् ॥
 स्रोतोविशुद्ध्यग्निकर कफप्रायेमदात्यये ॥ ४२ ॥
 रूक्षोष्णोद्धर्त्तनो हर्षस्नानभोजनलंघनैः ॥
 सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ ४३ ॥

मदात्ययःकफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति ॥
यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषवलं प्रति ॥ ४४ ॥
सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ॥
त्वङ्नागपुष्पमगधामरीचाजाजिधान्यकैः ॥ ४५ ॥
परूषकमधूकैलासुराहैश्च सितान्वितैः ॥
सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिवोधितम् ॥ ४६ ॥
मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्यग्निदीपनम् ॥
नाविक्षोभ्य मनो मद्यं शरीरमविहन्य वा ॥ ४७ ॥
कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रिया ॥
संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ ४८ ॥
न चेच्छाम्येत्कफे क्षीणे जाते दौर्वलयलाघवे ॥
तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ॥ ४९ ॥
ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥
मद्यक्षीणस्य हि क्षीणं क्षीरमाश्वेव पुष्यति ॥ ५० ॥
ओजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ॥
पयसा विजिते रोगे बले जाते निवर्त्तयेत् ॥ ५१ ॥
क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥
न विट्क्षयध्वंसकोत्थैः स्पृशेन्नोपद्रवैर्यथा ॥ ५२ ॥
तयोस्तु स्याद्घृतं क्षीरं बस्तयो बृंहणाःशिवाः ॥
अभ्यंगोद्धर्त्तनस्नानमन्नपानं च वातजित् ॥ ५३ ॥
युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ॥
अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम् ॥ ५४ ॥

आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वत च या ॥
 दधात्यैन्द्र च या वीर्यं प्रभाव वैष्णवं च या ॥ ५५ ॥
 अह्नं मकरकेतोर्या पुरुषार्थो बलस्य या ॥
 सौत्रामण्या द्विजमुखे या हुताशे च ह्यते ॥ ५६ ॥
 या सर्वौषविसपूर्णान्मथ्यमानात्सुरासुरै ॥
 महोदधेः समुद्भूता श्रीशशाङ्कामृतैः सह ॥ ५७ ॥
 मधुमाधवमैरेयसीगुगौडासवादिभिः ॥
 मदशक्तिमनुघ्नन्ती या रूपैर्वहुभिः स्थिता ॥ ५८ ॥
 यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम विभ्रति ॥
 कलाङ्गनापि या पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥ ५९ ॥
 अनङ्गालिङ्गितैरङ्गैः कापि चेतो मुनेरपि ॥
 तरङ्गभङ्गभृकुटीतर्जनैर्सानिनीमनः ॥ ६० ॥
 एक प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्वातिम् ॥
 यथा कामं भटावाप्तिपरिहृष्टाप्सरोगणे ॥ ६१ ॥
 तृणवत्पुरुषा युद्धे यामासाद्य त्यजन्त्यसून् ॥
 या शीलयित्वापि चिर बहुधा बहु विग्रहाम् ॥ ६२ ॥
 नित्य हर्षातिवेगेन तत्पूर्वमिव सेवते ॥
 शोकोद्वेगारतिभ्यैर्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ ६३ ॥
 गोष्ठीमहोत्सवोद्यान न यस्याः शोभते विना ॥
 स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यथा ॥ ६४ ॥
 अप्रसन्नापि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्गएव या ॥
 अपीन्द्र मन्यते दुःस्थ हृदयस्थिता यथा ॥ ६५ ॥

अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वयं वेद्यैव या परम् ॥

इति चित्रास्ववस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥ ६६ ॥

प्रियातिप्रियता याति यत्प्रियस्य विशेषतः ॥

या प्रीतिर्या रतिर्यावाग्या पुष्टिरिति च स्तुता ॥ ६७ ॥

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ॥

षानप्रवृत्तौ सत्यां तां सुरां तु विधिना पिवेत् ॥ ६८ ॥

सम्भवन्ति च ये रोगा मेदोऽनिलकफोज्ज्वाः ॥

विधियुक्तादृते मद्यात्ते न सिध्यन्ति दारुणाः ॥ ६९ ॥

अस्ति देहस्य सावस्था यस्यां पानं निवार्यते ॥

अन्यत्र मद्याग्निगदाद्विविधौषधसंभृतात् ॥ ७० ॥

अनूपं जाङ्गलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितम् ॥

मद्यंसहायमप्राप्यं सम्यक्परिणमेत्कथम् ॥ ७१ ॥

सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लशुनस्य च ॥

मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात्कियान्गुणः ॥ ७२ ॥

निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि ॥

शीतमद्यो विसहतेसुखं वैद्यविकत्थनाम् ॥ ७३ ॥

अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्रमविनोदकम् ॥

न चातः परमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥ ७४ ॥

रक्षता जीवितं तस्मात्पेयमात्मवता सदा ॥

आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥ ७५ ॥

ज्ञात प्रणम्य सुरविप्रगुरून्यथास्व
वृत्ति विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ॥
आपानभूमिसथ गन्धजलाभिपित्ता-
माहारमण्डपसमीपगता श्रयेत् ॥ ७६ ॥

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये मित्रभृत्यरमणीसमवेतं ॥
स्व यश. कथकचारणसधैरुद्धत निशमयन्नतिलोकम् ॥७७॥
विलासिनीना च विलासशोभि गीत सनृत्य कलतूर्य्यवोपैः॥
काञ्चीकलापैश्चलकिङ्किणीकै.क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम्७८
मणिकनकसमुत्थैरावनेयेर्विचित्रैः
सजलविविधलेखधौमवस्त्रावृताङ्गैः ॥
अपि मुनिजनचित्तक्षोभसम्पादिनीभि-
श्चकित हरिणलोलप्रेक्षणीभि प्रियाभिः ॥ ७९ ॥
स्तननितम्बकृताढतिगौरवा-
दलसमाकुलमीश्वरसम्भ्रमात् ॥
इति गत दधतीभिरसस्थित
तरुणचित्तविलोभनकार्मणम् ॥ ८० ॥

यावनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्माभिः ॥

सञ्चार्य्यमाण युगपत्तन्वद्गीभिरितस्तत्त. ॥ ८१ ॥

तालवृन्तनलिनीदलानिलै. गीतलीकृतमतीव रीत
दर्शनेऽपि विदधद्वशानुग स्वादित किमुत चित्तजन्मनः।
चूतरसेन्दुमृगै.कृतवास मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथम्
स्फाटिकशुक्तिगतसतरङ्गं कान्तमनङ्गमिवोद्ग्रहदङ्गम् ॥८३

तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा
 हृद्यं प्राश्य प्राग्वयःस्थापनं वा ॥
 तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे समृष्टे
 तोयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ॥ ८४ ॥

धृतिमान्स्मृतिमान्नित्यमन्यूनाधिकमाचरन् ॥
 उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ ८५ ॥
 जितविकसितसरोजनयनसंक्रान्तिवर्द्धितश्रीकम् ॥
 कान्तामुखमिवसौरभहृतमधुपगणं पिबेन्मद्यम् ॥ ८६ ॥
 पीत्वैवं चषकद्वयं परिजनं सम्मान्य सर्वं ततो
 गत्वाहारभुवं पुरःसुभिषजो भुञ्जीत भूयोऽत्र च ॥
 मांसापूपघृत्तार्ककादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै
 द्विस्त्रिर्वा निशि वाल्पमेव वनितासञ्चालनार्थं पिबेत् ८७ ॥
 रहसि दयितामङ्गे कृत्वा भुजान्तरपीडना
 त्पुलकिततनुं जातस्वैदां सकम्पपयोधराम् ॥
 यदि सरभसं सीधूदारं न पाययते कृती
 किमनुभवति क्लेशप्रायं ततो गृह्णतन्त्रताम् ॥ ८८ ॥
 वरतनुवक्रासङ्गतिमुगन्धितरंसरकं
 द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ॥
 भवति रतिश्रमेण च मदःपिवतोऽल्पमपि क्षय-
 मतनुजौजसः परिहरन् स शयीत परम् ॥ ८९ ॥
 इत्थं युक्त्या पिबेन्मद्यं न त्रिवर्गाद्वि हीयते ॥
 असारसंसारसुखं परमेवाधिगच्छति ॥ ९० ॥

ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयस्पृहणीय सुरैरपि ॥
 अन्यथा हि विपत्सु स्यात्पश्चात्तापेन्धनं धनम् ॥ ९१ ॥
 उपभोगेनराहितो भोगवानिति निन्द्यते ॥
 निर्मितोऽतिकदर्योऽय विधिना निधिपालकः ॥ ९२ ॥
 तस्माद्व्यवस्थया पानं पानस्य सतत हितम् ॥
 जित्वा विषयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रताम् ॥ ९३ ॥
 विधिर्वसुमतामेव भविष्यद्वसवस्तु ये ॥
 यथोपपत्ति तैर्मद्य पातव्य मात्रया हितम् ॥ ९४ ॥
 यावद्दृष्टेर्न सम्भ्रान्तिर्य्यावन्न क्षोभते मनः ॥
 तावदेव विरन्तव्य मद्यादात्मवता सदा ॥ ९५ ॥
 अभ्यङ्गोद्धर्त्तनस्नानवास मृपानुलेपनैः ॥
 स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्नैः पान वातोत्तरः पिबेत् ॥ ९६ ॥
 शीतोपचारैर्विविधैर्मृगुरस्निग्धशीतलैः ॥
 पैत्तिको भावितश्चान्नैः पिबेन्मद्यं न सिदति ॥ ९७ ॥
 उपचारैरशिशिरैर्यवगोमूमभुविपवेत् ॥
 श्लेष्मिको जाङ्गलैर्मसैर्मद्य मरिचकैः सह ॥ ९८ ॥
 तत्र वाते हितं मद्यं प्रायः पैष्टिकगौडिकम् ॥
 पित्ते साम्भो मजुकफे मारुतीकारिष्टमाधवम् ॥ ९९ ॥
 प्राक्पिपवेच्छ्लेष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ॥
 वातिकस्तु पिबेन्मद्ये समदोषो यथेच्छया ॥ १०० ॥
 मद्येषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छासु चेष्टते ॥
 सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ १०१ ॥

शीताः प्रदेहाक्षणयः सेका व्यजनमारुताः ॥

सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्लयः स्वरसाः पयः ॥ १०२ ॥

सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषाःसदाडिमाः ॥

षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च जयिनम् ॥ १०३ ॥

कल्याणकं महातिक्तं पट्टपलं पयसाग्निः ॥

पिप्पल्यो वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ॥ १०४ ॥

त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्करा ॥

प्रसक्तवेगेषु हितं सुखनासावरोधनम् ॥ १०५ ॥

पिवेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनम् ॥

मृणालविसकृष्णा वा लिह्यात्क्षौद्रेण साभयाः ॥ १०६ ॥

दुरालभा वा सुस्तां वा शीतेन सलिलेन वा ॥

पिवेन्सरिचकोलास्थिमज्जोशीराहिकेसरम् ॥ १०७ ॥

धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याक्काथेन वा घृतम् ॥

कुर्यात्क्रियां यथोक्तां च यथादोषवलोदयम् ॥ १०८ ॥

पञ्चकस्माणिचेष्टानि सेचनं शोणितस्य च ॥

सत्त्वस्यालम्बनं ज्ञानमवृद्धिर्विषयेषु च ॥ १०९ ॥

मदेष्वतिप्रवृद्धेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ॥

तीक्ष्णं संन्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु च ॥ ११० ॥

आशु प्रयोज्यं संन्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमञ्जनम् ॥

धूमप्रधमनंतोदः सूचिभिश्च नखान्तरे ॥ १११ ॥

केशानां लुञ्चनं दाहो दंशो दशनवृश्चिकैः ॥

कटुम्लगालनं वक्त्रे कपिकच्छ्ववघर्षणम् ॥ ११२ ॥

उत्थितो लब्धसङ्गश्च लशुनस्वरस पिवेत् ॥
 खादेत्सव्योषलवणंवीजपूरककेसरम् ॥ ११३ ॥
 लध्वन्न प्रतितीक्ष्णोष्णमद्यात्स्रोतोविशुद्धये ॥
 विस्मापनैः सस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शने ॥ ११४ ॥
 पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैर्व्यायामशीलनैः ॥
 स्रसनोल्लेखनैर्भूमै शोणितस्यावसेचनैः ॥ ११५ ॥
 उपाचरेत्त प्रततमनुबन्धभयात्पुनः ॥
 तस्यसरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ११६ ॥

इत्यग्नद्धृदयसहिताया चिकित्सास्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शा चिकित्सित व्याख्यास्यामः ।
 काले साधारणे व्यथ्रे नातिदुर्बलमर्शसम् ॥
 विशुद्धकोष्ठ लघ्वल्पमनुलोमनमाशितम् ॥ १ ॥
 शुचि कृतस्वस्त्ययन मुक्तविष्मूत्रमव्यथम् ॥
 शयने फलके वान्यनरोत्सङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ २ ॥
 पूर्वेण कायेनोत्तान प्रत्यादित्यगुढ समम् ॥
 समुन्नतकटीदेशमथयन्त्रणवाससा ॥ ३ ॥
 समन्तो शिरोधराया च परिक्षिप्तमृजुस्थितम् ॥
 आलम्बित परिचरैः सर्पिपाभ्यक्तपायवे ॥ ४ ॥

ततोऽस्मै सर्पिषाभ्यक्तं निदध्यादृजुयन्त्रकम् ॥
 शनैरनुसुखंपायौततोदृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥ ५ ॥
 यन्त्रे प्रविष्टं दुर्नामल्लोतगुण्ठितयाऽनुच ॥
 शलाकयोत्पीड्य भिषक् यथोक्तविधिना दहेत् ॥ ६ ॥
 क्षारेणैवार्द्रमितरत्क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
 महद्वा बलिनश्छित्त्वा वीतयन्त्रमथातुरम् ॥ ७ ॥
 स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहेनिधापयेत् ॥
 निर्वातमन्दिरस्थस्य ततोऽस्याचारमादिशेत् ॥ ८ ॥
 एकैकमितिसप्ताहात्सप्ताहात्समुपाचरेत् ॥
 प्राग्दक्षिणं ततो बाममर्शपृष्ठाग्रजं ततः ॥ ९ ॥
 बह्वर्शसःसुदग्धस्य स्याद्वायोरनुलोमता ॥
 रुचिरन्नेऽग्निपटुता स्वास्थ्यं वर्णवलोदयः ॥ १० ॥
 बस्तिशूले त्वधो नाभेर्लेपयेत्श्लक्ष्णकल्कितैः ॥
 वर्षाभूकुष्ठसुरभिर्मिशिलोहासराह्वयैः ॥ ११ ॥
 शकृन्मूत्रप्रतीघाते परिषेकावगाहयोः ॥
 वरणालम्बुषैरण्डगोकण्टकपुनर्नवैः ॥ १२ ॥
 सुषवीसुरभीभ्यां च काथमुष्णं प्रयोजयेत् ॥
 सल्लेहमथवा क्षीरं तैलं वा वातनाशनम् ॥ १३ ॥
 युञ्जीतान्नं शकृद्भेदि स्नेहान्वातघ्नदीपनान् ॥
 अथाप्रयोज्यदाहस्य निर्गतान्कफवातजान् ॥ १४ ॥
 धूम्रम्भकण्डूरुकूच्छोफानभ्यज्य गुदकीलकान् ॥
 केशिन्नाग्निकक्षारकुष्ठैः सिद्धेन सेचयेत् ॥ १५ ॥
 कट्वुल्लग

तैलेनाहिविडालोपूवराहवसयाथवा ॥
 स्वेदयेदनुपिण्डेन द्रवस्वेदेन वा पुन ॥ १६ ॥
 सक्तूनापिण्डिकाभिर्वा स्निग्धाना तेलसर्पिषा ॥
 रास्त्राया हपुपाया वा पिण्डैर्वा कार्ष्णगन्धिकैः ॥ १७ ॥
 अर्कमूल शमीपत्र नृकेशा. सर्पकचुकम् ॥
 मार्जारचर्मसर्पिश्च मूपन हितमर्शसाम् ॥ १८ ॥
 तथाऽवगन्धा सुरसा बृहती पिप्पली घृतम् ॥
 धान्याम्लपिष्टैर्जीमूतवीजैस्तज्जालक मृदु ॥ १९ ॥
 लेपित छायया शष्कं वर्तिर्गुदजशातनी ॥
 सजालमूलजीमूतस्नेहे वा क्षारसद्युते ॥ २० ॥
 गुञ्जासूरणकूष्माण्डवीजैर्घृतिस्तथागुणा ॥
 स्नुक्क्षीरार्द्रनिशालेपस्तथागोमूत्रकल्कितैः ॥ २१ ॥
 कृकवाकुसुमकृष्णानिशागुञ्जाफलैस्तथा ॥
 स्नुक्क्षीरपिष्टैः पद्मग्रन्थाहलिनीवारणास्थिभिः ॥ २२ ॥
 कुलीरशृङ्गीविजयाकुष्ठारुष्करतुत्यकैः ॥
 शिग्रुमूलकजैर्वीजैः पत्रैरऽवघ्ननिम्बजैः ॥ २३ ॥
 पीलुमूलेन चित्त्वेन हिगुना च समन्वितैः ॥
 कुष्ठ शिरीषवीजानि पिप्पल्य सैन्धव गुडः ॥ २४ ॥
 अर्कक्षीरसुधाक्षीर त्रिफला च प्रलेपनम् ॥
 अर्कं पय स्नुहीकाण्ड कटुकालावुपल्लवा ॥ २५ ॥
 करञ्जो वस्तमूत्र च लेपन श्रेष्ठमर्शसाम् ॥
 आनुवासनिकैर्लेप पिप्पल्याद्यैश्च पूजितः ॥ २६ ॥

एभिरेवोपधैःकुर्व्यात्तैलान्यभ्यञ्जनानि च ॥

धूपनालेपनाभ्यङ्गैः प्रस्रवन्ति गुदाकुराः ॥ २७ ॥

सञ्चितं दुष्टरुधिरं ततः सम्पद्यते सुखी ॥

आवर्तमानमुच्छूनकठिनेभ्यो हरेदसृक् ॥ २८ ॥

अर्शोभ्यो जलजाशस्त्रसूचीकूर्चैः पुनः पुनः ॥

शीतोष्णस्त्रिग्धरुक्षायैर्नव्याधिरुपशान्यति ॥ २९ ॥

रक्ते दुष्टे भिषक्तस्माद्भक्तमेवावसेचयेत् ॥

यो जातो गोरसः क्षीराद्वह्निचूर्णावचूर्णितात् ॥ ३० ॥

पिबंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदजाञ्जयेत् ॥

कोविदारस्य सूलानां मथितेन रजः पिबेत् ॥ ३१ ॥

अश्वज्जीर्णे च पथ्यानि सुच्यते हतनामसिः ॥

गुदत्रयथुशूलार्तो मन्दाग्निर्गौलिमकान्पिबेत् ॥ ३२ ॥

हिंवादी ननुतक्रां वा खादेद्गुडहरीतकीम् ॥

तक्रेण वा पिबेत्पथ्यावेष्टाग्निमुटजत्वचः ॥ ३३ ॥

कलिङ्गमगधाज्योतिःसूरणान्वांशवर्द्धितान् ॥

कोष्णाम्बुना वा त्रिकटुव्योषहिंग्वम्बुवेतसम् ॥ ३४ ॥

युक्तं विल्वकपिस्थाभ्यां महौषधविडेन वा ॥

आरुष्करैर्यवान्या वा प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ॥ ३५ ॥

दद्याद्वा हपुषा हिंशु चित्रकं तक्रसंयुतम् ॥

मांसं तक्रानुपानानि खादेत्पीलुफलानि वा ॥ ३६ ॥

पिबेदहरहस्तक्रं निरन्नो वा प्रकामतः ॥

अत्यर्थं मन्दकायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ॥ ३७ ॥

सप्ताह वा दशाह वा मासार्धं मासमेव वा ॥
बलकालविकारज्ञो भिषक्तक्र प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
साय वा लाजसक्तूना दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ॥
जीर्णे तक्ने प्रदद्याद्वा तक्रपेया ससेन्धवाम् ॥ ३९ ॥
तक्रानुपान सस्नेह तक्रौदनमत परम् ॥
यूपै रसैर्वा तक्राट्यै, शालीन्भुञ्जीत मात्रया ॥ ४० ॥
रूक्षमर्द्धोद्भूतस्नेह यतश्चानुद्भूत घृतम् ॥
तक्र गोपाग्निबलवच्चिविध तत्प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥
न विरोहन्ति गुदजा पुनस्तक्रसमाहता ॥
निषिक्त तद्विध हन्ति भूमावपि तृणोलुपम् ॥ ४२ ॥
स्रोतस्सु तक्रशुद्धेषु रसो धातृनुपैति य ॥
तेन पुष्टिर्वल वर्ण पर तुष्टिश्च जायते ॥ ४३ ॥
वातश्लेष्मविकाराणा शत च त्रिनिवर्त्तते ॥
मथित भाजने क्षुब्धवृहतीफललेपिते ॥ ४४ ॥
निशा पर्युषित पेयमिच्छद्भिर्गुदजक्षयम् ॥
धान्योपकुञ्चिकाजाजीहपुपापिप्पलीद्वयै ॥ ४५ ॥
कारवीग्रन्थिकशठीयवान्यग्निग्रयवानकैः ॥
चूर्णितैर्घृतपात्रस्थ नात्यम्लतक्रमासुतम् ॥ ४६ ॥
तक्रारिष्ट पिवेजात व्यक्ताम्लकटुकामत ॥
दीपन रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् ॥ ४७ ॥
गुदश्वयथुकण्ड्वार्त्तिनाशन बलवर्द्धनम् ॥
त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भ प्रलेपयेत् ॥ ४८ ॥

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥
 भाङ्गर्यास्फोतामृतापञ्चकोलेष्वप्येष संविधिः ॥ ४९ ॥
 पिष्टैर्गजकणापाठाकारवीपञ्चकोलकैः ॥
 तुम्बर्यजाजीधनिकाबिल्वमध्येश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥
 फलाम्लान्यमकस्त्रेहान्पेयायूषरसादिकान् ॥
 एभिरेवौषधैः साध्यं वारि सर्पिश्च दीपनम् ॥ ५१ ॥
 क्रमोऽयं भिन्नशकृतां वक्ष्यते गाढवर्चसाम् ॥
 स्नेहाद्यैःसक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् ॥ ५२ ॥
 लवणा एव वा तक्रसीधुधान्याम्लवारुणीः ॥
 प्राग्भक्तयमक्रे भृष्टान्सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ॥ ५३ ॥
 करञ्जपल्वान्खादेद्घ्रातवर्चोऽनुलोमनान् ॥
 सगुडं नागरं पाठां गुडक्षारघृतानि वा ॥ ५४ ॥
 गोमूत्राध्युषितामद्यात्सगुडांवा हरीतकीम् ॥
 पथ्याशतद्वयं मूत्रद्रोणेनामूत्रसंक्षयात् ॥ ५५ ॥
 पकान्खादेत्समधुना द्वे द्वे हन्ति कफोद्भवान् ॥
 दुर्नामकुष्ठश्वयथुगुल्ममेहोदरकिमीन् ॥ ५६ ॥
 ग्रन्थ्यर्बुदापचीस्थौल्यपाण्डुरोगाढ्यमारुतान् ॥
 अजशृङ्गीजटाकल्कमजामूत्रेण यः पिबेत् ॥ ५७ ॥
 गुडवार्त्तिकभुक्तस्य नश्यन्त्याशु गुदांकुराः ॥
 श्रेष्ठारसेन त्रिवृतां पथ्यां तक्रेण वा सह ॥ ५८ ॥
 पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडान्विताम् ॥
 अथवा सत्रिवृदन्तीं भक्षयेदनुलोमनीम् ॥ ५९ ॥

हते गुदाश्रये दोषे गुडजा यान्ति सक्षयम् ॥
 ढाडिमस्वरसाजाजीयवानीगुडनागरै ॥ ६० ॥
 पाठया वा युत तक्र वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥
 सीमु वा गौडमथवा सचित्रकमहौपधम् ॥ ६१ ॥
 पिवेत्सुरां वा हपुपापाठासौवर्चलान्विताम् ॥
 दशादिदशकैर्वृद्धा. पिप्पलीर्द्विपिचु तिलान् ॥ ६२ ॥
 पीत्वा क्षरेण लभते बल देहहुताशयो. ॥
 दुस्पर्शकेन विल्वेन यवान्या नागरेण वा ॥ ६३ ॥
 एकैकेनापि सयुक्ता पाठा हन्त्यर्शसा रुजम् ॥
 सलिलस्य बहे पक्त्वा प्रस्थाऽमभयात्वचम् ॥ ६४ ॥
 प्रस्थ धात्र्यादशपल कपित्थाना ततोऽर्द्धत ॥
 विशालारोधमारिचकृष्णवेष्टैरवालुकम् ॥ ६५ ॥
 द्विपलाश पृथक्पादशेषे पूते गुडात्तुले ॥
 दत्त्वा प्रस्थ च धातक्या स्थापयेद्घृतभाजने ॥ ६६ ॥
 पक्षात्स शीलितोऽरिष्ट. करोत्यग्नि निहन्ति च ॥
 गुडजग्रहणीपाण्डुकुष्ठोदरगरज्वरान् ॥ ६७ ॥
 श्रयथुष्णीहृद्रोगगुल्मयक्ष्मवर्माकृमीन् ॥
 जलद्रोणे पचेदन्तीदशमूलावराग्निकान् ॥ ६८ ॥
 पालिकान्पादशेषे तु क्षिपेद्गुडतुला परम् ॥
 पूर्ववत्सर्वमस्य स्यादनुलोमितरस्त्वयम् ॥ ६९ ॥
 पचेद्दुरालभाप्रस्थं द्रोणेऽपा प्रासृतै सह ॥
 दन्तपाठाग्निविजयावासामलकनागरै ॥ ७० ॥

तस्मिन्सितारातं दद्यात्पादस्थेऽन्यच्च पूर्ववत् ॥
 लिम्पेत्कुम्भं तु फलिनीकृष्णाचव्याज्यसाक्षिकैः ॥७१॥
 प्राग्भक्तमानुलोभ्याय फलाभूलं वा पिवेद् घृतम् ॥
 चव्यचित्रकसिद्धं वा थवक्षारगुडान्वितम् ॥ ७२ ॥
 पिप्पलीमूलसिद्धं वासगुडक्षारनागरम् ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलधानकादाडिमैर्घृतम् ॥ ७३ ॥
 दध्ना च साधितं वातशकृन्मूत्रविबन्धहृत् ॥
 पलाशक्षारतोयेन त्रिगुणेनपचेद् घृतम् ॥७४॥
 वत्सकादिप्रतीवापमर्शोघ्नं दीपनं परम् ॥
 पञ्चकोलाभयाक्षीरयवानीविडसैन्धवैः ॥ ७५ ॥
 सपाठाधान्यभरिचैः सविल्वैर्दधिसद् घृतम् ॥
 साधयेत्तज्जयत्याशु गुदवंक्षणवेदनाम् ॥ ७६ ॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्त्रवम् ॥
 पाठाजसोदधनिकाश्वदंष्ट्रापञ्चकोलकैः ॥ ७७ ॥
 सविल्वैर्दधि चाङ्गेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ॥
 हन्त्याज्यं सिद्धमानाहं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥
 गदभ्रंशातिगुदजग्रहणीगदमारुतान् ॥
 शिखितित्तिरिलावानां रसानुस्लान्सुसंस्कृतान् ॥ ७९ ॥
 दक्षाणां वर्त्तकानां वा दद्याद्विड्वातसंग्रहे ॥
 वास्तुकाग्नित्रिवृहन्तीपाठास्लीकादिपल्लवान् ॥ ८० ॥
 अन्यच्च कफवातघ्नं शाकं च लघुभेदि च ॥
 सहिङ्गुयमके भृष्टं सिद्धं दधिरसैः सह ॥ ८१ ॥

धनिकापञ्चकोलाभ्या पिष्टाभ्या दाडिसाम्बुना ॥
 आर्द्रिकाया किसलयै शकलैरार्द्रकस्य च ॥ ८२ ॥
 युक्तमद्धारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ॥
 म्जीरकं समरिच विडसौवर्चलोत्कटम् ॥ ८३ ॥
 वातोत्तरस्य रूक्षस्य मन्दाग्नेर्बद्धवर्चस ॥
 कटपयेद्रक्षशाल्यन्नव्यञ्जन आकवद्रसान् ॥ ८४ ॥
 गोगोधाच्छगलोष्ट्राणा विशेपात्क्रव्यभोजिनाम् ॥
 सदिरा शार्कर गोड सीबु तक्र तुपोदकम् ॥ ८५ ॥
 अरिष्टमस्तुपानीयपानीय चाल्पक शृतम् ॥
 धान्येन वान्यशुण्ठीभ्याकण्टकारिकयाऽथवा ॥ ८६ ॥
 अन्ते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥
 विड्वातकफपित्तानामानुलोम्ये हि निर्मले ॥ ८७ ॥
 गुदे शाम्यन्ति गुदजा पावकश्चाभिवर्द्धते ॥
 उदावर्त्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरूक्षिता ॥ ८८ ॥
 विलोमवाता. शूलार्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥
 पिप्पली मदनं वित्त्व गताह्वा मधुकं वचाम् ॥ ८९ ॥
 कुष्ठ शुण्ठी पुष्करारव्य चित्रक देवदारु च ॥
 पिष्ट्वा तैल विपक्तव्य द्विगुणक्षीरसंयुतम् ॥ ९० ॥
 अर्गसा मूढवाताना तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥
 गुदनि.सरण शूलं सूत्रकृच्छ्र प्रवाहिकाम् ॥ ९१ ॥
 कट्छरुष्टदौर्वल्यसानाह वक्षणाश्रयम् ॥
 पिच्छाम्नाव गुदे शोफवातवर्चोविनिग्रहम् ॥ ९२ ॥

उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ॥
 निरूहं वा प्रयुञ्जीत सक्षीरं पञ्चमूलिकम् ॥ ९३ ॥
 समूत्रस्त्रेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ॥
 अथ रक्तार्शसां वीक्ष्य मारुतस्य कफस्य वा ॥ ९४ ॥
 अनुबन्धं ततः स्निग्धं रूक्षं वा योजयेद्धिमम् ॥
 शकृच्छयावं खरं रूक्षमधो निर्वाति नानिलः ॥ ९५ ॥
 कट्यूरुगुदशूलं च हेतुर्यदि च रूक्षणम् ॥
 तत्रानुबन्धो वातस्य श्लेष्मणो यदि विद्वृथा ॥ ९६ ॥
 श्वेतापीतागुरुस्निग्धा सपिच्छस्तिमितोगुदः ॥
 हेतुस्निग्धगुरुर्विद्याद्यथास्वं चास्रलक्षणात् ॥ ९७ ॥
 दुष्टेऽस्रे शोधनं कार्थ्यं लङ्घनं च यथाबलम् ॥
 यावच्च दोषैः कालुष्यं स्रुतेस्तावदुपेक्षणम् ॥ ९८ ॥
 दोषाणां पाचनार्थं च वह्निसन्धुक्षणाय च ॥
 संग्रहाय च रक्तस्य परं तित्कैरुपाचरेत् ॥ ९९ ॥
 यत्तु प्रक्षीणदोषस्यरक्तं वातोल्बणस्य वा ॥
 स्नेहैस्तच्छोधयेद्युक्तैः पानाभ्यंजनवस्तिषु ॥ १०० ॥
 यत्तु पित्तोल्बणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्त्तते ॥
 स्तम्भनीयं तदेकान्तान्न चेद्वातकफानुगम् ॥ १०१ ॥
 सकफेऽस्रे पिवेत्पाक्यं शुण्ठीकुटजवल्कलम् ॥
 किराततित्तकं शुण्ठीं धन्वयासं कुचन्दनम् ॥ १०२ ॥
 दावीत्वङ्निम्बसेव्यानि त्वचं वा दाडिमोद्भवाम् ॥
 कुटजत्वक्पलं ताक्ष्यं भाक्षिकं घृणवल्लभाम् ॥ १०३ ॥

पिवेत्तण्डुलतोयेन कल्कितं वा मयूरकम् ॥
 तुला दिव्याम्भसि पचेदाद्राया कुटजत्वचः ॥ १०४ ॥
 नीरसाया त्वचि काये दद्यात्सूक्ष्मरजीकृतान् ॥
 समङ्गाफलिनीमोचरसान्मुष्ट्र्यंशकान्समान् ॥ १०५ ॥
 तैश्च शक्रयवान्पूते ततो र्वीप्रलेपनम् ॥
 पम्त्वावलेहं लीङ्गा च तं यथाशिवल पिवेत् ॥ १०६ ॥
 पेया मण्डपयञ्छागं गव्य वा छागदुग्धभुक् ॥
 लेहोऽय शमयत्याशु रक्तातीसारपायुजान् ॥ १०७ ॥
 वलवद्रक्तपित्तं च स्रवदूर्ध्वमधोऽपि वा ॥
 कुटजत्वक्तुला द्रोणे पचेदष्टाशशोपिताम् ॥ १०८ ॥
 कल्कीकृत्य क्षिपेत्तत्र तार्क्ष्यशैल कटुत्रयम् ॥
 रोध्रद्वयं मोचरसं वला दाडिम जात्वचम् ॥ १०९ ॥
 विल्वकर्कटिकां मुस्त समङ्गा धातकीफलम् ॥
 पलोन्मितं दशपल कुटजस्यैव च त्वच ॥ ११० ॥
 त्रिशत्पलानि गुडतो घृतात्पूते च विशति ॥
 तत्पक्वलेहता यात धान्ये पक्षस्थित लिहन् ॥ १११ ॥
 सर्वाशोऽग्रहणीदोषश्वासकासान्नियच्छति ॥
 रोध्रं तिलान्मोचरस समङ्गा चन्दनोत्पलम् ॥ ११२ ॥
 पाययित्वाजदुग्धेन शालीस्तेनैव भोजयेत् ॥
 यष्ट्याह्वपद्मकानन्तापयस्याक्षीरमोरटम् ॥ ११३ ॥
 ससितामधु पातव्य शीततोयेन तेन वा ॥
 रोध्रकटुङ्गकुटजसमङ्गाशाल्मलीत्वचम् ॥ ११४ ॥

हिमकेसरयष्ट्याहं सेव्यं वा लण्डुलाम्बुना ॥
 यवानीन्द्रयवाः पाठा विल्वं शुण्ठीरसांजनम् ॥ ११५ ॥
 चूर्णञ्च लेहितं शूले ध्रुवृत्ते चातिशोणिते ॥
 दुग्धिकाकण्टकारीभ्यां सिद्धं सर्पिः प्रशस्यते ॥ ११६ ॥
 अथवा धातकीरोध्रकुटजत्वक्फलोत्पलैः ॥
 सकेसरैर्यवक्षारदाडिमस्वरसेन वा ॥ ११७ ॥
 शर्कराम्भोजकिंजल्कसहितं सह वा तिलैः ॥
 अभ्यस्तं रक्तगुदजान्नवनीतं नियच्छति ॥ ११८ ॥
 छागादिनवनीताज्यक्षीरमांसानि जांगलः ॥
 अनम्लो वा कदम्लो वा सवास्तुकरसो रसः ॥ ११९ ॥
 रक्तशालिः सरो दध्नःषष्टिकस्तरुणी सुरा ॥
 तरुणश्च सुरामण्डः शोणितस्यौषधं परम् ॥ १२० ॥
 पेयायूषरसाद्येषु पलाण्डुः केवलोऽपि वा ॥
 स जयत्युल्बणं रक्तं स्मारुतं च प्रयोजितः ॥ १२१ ॥
 वातोल्बणानि प्रायेण भवन्त्यस्त्रोऽतिनिःसृते ॥
 अर्शासि तस्मादाधिकं तज्जये यत्नसाचरेत् ॥ १२२ ॥
 दृष्ट्वास्त्रपित्तं प्रबलमवलौ च कफानिलौ ॥
 शीतोपचारः कर्त्तव्यः सर्वथा तत्प्रशान्तये ॥ १२३ ॥
 तावदेवं समस्तस्य क्षिब्धोष्णैस्तर्पयेत्ततः ॥
 रसैः क्रोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितैः ॥ १२४ ॥
 सेचयेत्तं क्वोष्णैश्च कासं तैलपयोघृतैः ॥
 यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शाल्मलेः ॥ १२५ ॥

न्यग्रो गोटुस्त्रराश्वत्थशुद्धाश्च द्विपलोन्मिताः ॥
 त्रिप्रस्थे सलिलस्थैतत्क्षीरप्रस्थे च साधयेत् ॥ १२६ ॥
 क्षीरशोषे कषाये च तस्मिन्पूते विमिश्रयेत् ॥
 कल्कीकृत मोचरसं समगा चन्दनोत्पलम् ॥ १२७ ॥
 त्रिपट्टु कौटजं वीज कमलस्य च केसरम् ॥
 पिच्छावस्तिरय सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ॥ १२८ ॥
 प्रवाहिकागुदभ्रशरक्तस्त्रावज्वरापहः ॥
 यष्ट्याह्वपुण्डरीकेण तथा मोचरसादिभिः ॥ १२९ ॥
 क्षीरद्विगुणित. पक्वो देय. स्नेहोऽनुवासनम् ॥
 मधुकोत्पलरोध्रास्त्रुसमगाविल्वचन्दनम् ॥ १३० ॥
 चविकातिविषा मुस्तं पाठा क्षारो यवाग्रजः ॥
 दावीत्वडूनागरं मासी चित्रको देवदारु च ॥ १३१ ॥
 चागेरीस्वरसे सर्पिः साधित तैस्त्रिदोषजित् ॥
 अर्शोऽतिसारग्रहणीपाण्डुरोगज्वरारुचौ ॥ १३२ ॥
 मूत्रकृच्छ्रे शुद्धभ्रंशे वस्त्यानाहे प्रवाहणे ॥
 पिच्छास्त्रावेऽर्शसा शूले देय तत्परसौषधम् ॥ १३३ ॥
 व्यत्यासान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ॥
 नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शःकृतान्गदान् ॥ १३४ ॥
 उदावर्तार्त्तिसभ्यज्य तैले. शीतज्वरापहैः ॥
 सुस्निग्धैः स्वेदयेत्पिण्डैर्वर्त्तिसस्मै गुदे ततः ॥ १३५ ॥
 अभ्यक्ता तत्करागुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ॥
 दद्याच्छ्यामात्रिवृद्धन्तीपिप्पलीनीलिनीफलैः ॥ १३६ ॥

विचूर्णितैर्द्विलवणैर्गुडगोमूत्रसंयुतैः ॥

तद्वन्मागधिकाराठगृहधूमैः सत्सर्पपैः ॥ १३७ ॥

एतेषामेव वा चूर्णं गुदे नाड्या विनिर्धमेत् ॥

तद्विघाते सुतीक्ष्णं तु वस्तिं स्निग्धं प्रपीडयेत् ॥ १३८ ॥

ऋजूकुर्याद्गुदशिरो विषमूत्रमरुतोऽस्य स्वः ॥

भूयोऽनुबन्धे वातघ्नैर्विरेच्यः स्नेहरेचनैः ॥ १३९ ॥

अनुवास्यश्च रौक्ष्याद्धि सङ्गो मारुतवर्चसोः ॥

त्रिकटुत्रिपटुश्रेष्ठादन्त्यरुष्करचित्रकम् ॥ १४० ॥

जर्जरं स्नेहसूत्राक्तमन्तर्धूमं विपाचयेत् ॥

शरावसन्धौ मृल्लिते क्षारः कल्याणकाह्वयः ॥ १४१ ॥

स पीतः सर्पिषा युक्तो भक्ते वा स्निग्धभोजिना ॥

उदावर्त्तविवन्धाशोऽगुल्मपाण्डूदरकृमीन् ॥ १४२ ॥

मूत्रसङ्गाश्मरीशोफहृद्रोगग्रहणीगदान् ॥

मेहप्लीहरुजानाहश्वासकासांश्च नाशयेत् ॥

सर्वं च कुर्याद्यत्प्रोक्तमर्शासां गाढवर्चसाम् ॥ १४३ ॥

द्रोणेऽपां पूतिवल्कद्वितुलमथ पचेत्पादशेषे च तस्मिन्दे-

याशीतिर्गुडस्य प्रतनुकरजसो व्योषतोऽष्टौ पलानि ॥

एतन्मासेन जातं जनयति परमासूष्मणःपंक्तिशक्तिंशुक्तं

कृत्वानुलोम्यं प्रजयति गुदजप्लीहगुल्मोदराणि ॥ १४४ ॥

पचेत्तुलापूतिकरंजकल्कोद्दे मूलतश्चित्रककण्टकार्योः ॥

द्रोणत्रयैऽपां चरणावशेषे पूते शतं तत्र गुडस्य दद्यात् ॥ १४५ ॥

पालिकञ्च सुचूर्णित त्रिजातत्रिकटुग्रन्थिकदाडिमाशमभेदम् ॥
परपुष्करमूलधान्यचव्य हपुषामार्द्रकमम्लवेतसं च ॥ १४६ ॥

शीतीभूत क्षौद्रविशत्युपे-
तमार्द्रद्राक्षावीजपूरार्द्धकैश्च ॥

युक्तं कामं गण्डिकाभिस्तयेक्षो.सर्पि पात्रे
मासमात्रेण जातम् ॥ १४७ ॥

चुक्र क्रकचमिवेद दुर्नाम्ना वह्निदीपन परमम् ॥

पाण्डुगरोदरगुल्मप्लीहानाहाशमकृच्छ्रघ्नम् ॥ १४८ ॥

द्रोणं पीलुरसस्य वस्त्रगलित न्यस्तं हविर्भाजने
युंजीत द्विपलैर्मदामधुफलाखर्जूरधात्रीफलै ॥

पाठामाद्रिदुरालभाम्लविदुलव्योपत्वगलोह्लकै
स्पृक्काकोललवङ्गवेह्लचपलामृलाग्निकै पालिकै. ॥ १४९ ॥

गुडपलशतयोजित निवाते

निहितमिदं प्रपिवश्च पक्षमात्रात् ॥

निशमयतिगुदाकुरान्सगुल्माननल-

वल प्रवलं करोति चाशु ॥ १५० ॥

एकैकशो दशपले दशमूलकुम्भपाठा-

द्वयार्कघुणवह्लभकद्रफलानाम् ॥

दग्धे शृतेऽनु कलशेन जलेन पक्वे

पादस्थिते गुडतुलापलपञ्चकञ्च ॥ १५१ ॥

दद्यात्प्रत्येकं व्योषचव्याभयाना

वहेर्मुष्टी द्वे यवक्षारतश्च ॥

दवींमालिंपन्हन्ति लीढो गुडोऽयं

गुल्मप्लीहार्शःकुष्ठमेहाशिसादान् ॥ १५२ ॥

तोयद्रोणे चित्रकमूलतुलाद्धं

साध्यं यावत्पादजलस्थमपीदम् ॥

अष्टौ दत्त्वा जीर्णगुडस्य फलानि

क्राथ्यम्भूयः सान्द्रतया सममेतत् ॥ १५३ ॥

त्रिकटुमिसिपथ्याकुष्ठमुस्तावराङ्गक-

मिरिपुदहनैलाचूर्णकीर्णोऽवलेहः ॥

जयति गुदजकुष्ठप्लीहगुल्मोदराणि

प्रबलयति हुताशं शश्वदभ्यस्यमानः ॥१५४॥

गुडव्योषवरावेष्टतिलारुक्करचित्रकैः ॥

अर्शांसि हन्ति गुटिका त्वग्बिकारं च शीलिता ॥१५५॥

मृल्लिप्तं सौरणं कन्दं त्यक्त्वाशौ पुटपाकवत् ॥

अद्यात्सतैललवणं दुर्नासविनिवृत्तये ॥ १५६ ॥

मरिचपिप्पलिनागरचित्रका-

ष्टैः न्क्रमाविवर्द्धितभागसमाहृतान् ॥

पचेत्तुलापू शिखिचतुर्गुणसूरणयोजितान्कु-

द्राणत्रयैऽपां च देन गुडान्गुदजच्छिदः ॥ १५७ ॥

चूर्णीकृता. षोडशसूरणस्य भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ॥
महौषधाद् द्वौ मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयायपिण्डी १५८

पथ्यानागरकृष्णाकरञ्जवेष्टान्निभिः सितातुल्यैः ॥

वडवामुखइवजरयति बहुगुर्वपि भोजन चूर्णम् ॥ १५९ ॥

कलिङ्गलाङ्गलीकृष्णावहथपामार्गतण्डुलैः ॥

भूनिम्बसैन्धवगुडैर्गुडागुदजनाशनाः ॥ १६० ॥

लवणोत्तमवह्निकलिङ्गयवाश्विर-

विल्वमहापिचुमन्दयुतान् ॥

पिवसतदिन मथितालुडितान्यदि

मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ १६१ ॥

शुष्केषु भल्लातकमध्यमुक्त भैषज्यमाद्रेषु तु वत्सकत्वक् ॥

सर्वेषु सर्वर्तुषु कालशेयमर्शसुबल्य च मलापहञ्च ॥ १६२ ॥

भित्त्वाविवन्धाननुलोमनाय यन्मारुतस्याग्निवलाय यच्च ॥

तदन्नपानौषधमर्शसेन सेव्य विवर्ज्य विपरीतमस्मात् ॥ १६३ ॥

अशौऽतिसारग्रहणीविकारा प्रायेणचान्योऽन्यनिदानभूताः ॥

सन्नेऽनले सन्ति न सन्ति दीप्तेरक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् १६४

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया चिकित्सास्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।

अतीसारो हि भूयिष्ठं भवत्यामाशयान्वयः ॥

हत्वाग्निं वातजेप्यस्मात्प्राकृतस्मिद्धं धनं हितम् ॥ १ ॥

शूलानाहप्रसेकार्तं वामयेदतिसारिणम् ॥
 दोषाः सन्निचिता ये च विदग्धाहारमूर्च्छिताः ॥ २ ॥
 अतिसाराय कल्प्यन्ते तेषूपेक्षैव भेषजम् ॥
 भृशोत्क्लेशप्रवृत्तेषु स्वयमेवचलात्मसु ॥ ३ ॥
 प्रयोज्यं नतु संग्राहि पूर्वमासातिसारिणि ॥
 अपि चाध्मानगुरुताशूलस्तौमित्यकारिणि ॥ ४ ॥
 प्राणदा प्राणदा दोषे विवच्छे संप्रवर्तिनी ॥
 पिवेत्प्रकथितांस्तोये मध्यदोषो विशोषयन् ॥ ५ ॥
 भूतीकपिप्पलीशुण्ठीवचाधान्यहरीतकीः ॥
 अथवा बिल्वधनिकासुस्तानागरवालकम् ॥ ६ ॥
 विडपाठावचापथ्याकृमिजिन्नागराणि वा ॥
 शुण्ठीघनवचामाद्रीबिल्ववत्सकहिङ्गुवा ॥ ७ ॥
 शस्यते त्वल्पदोषाणामुपवासोऽतिसारिणाम् ॥
 वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तापर्पटकेन वा ॥ ८ ॥
 ह्रीबिरनागराभ्यां वा विपक्रं प्राययेज्जलम् ॥
 युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लव्वन्नं प्रतिभोजयेत् ॥
 तथा स शीघ्रं प्राप्नोति रुचिमन्निबलं बलम् ॥ ९ ॥
 तत्रेणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ॥ १० ॥
 सुरया सधुना चाथ यथासात्म्यमुपाचरेत् ॥
 भोज्यानि कल्पयेदूर्ध्वं ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ ११ ॥
 बालबिल्वशठीधान्यहिङ्गुवृक्षाम्लदाडिमैः ॥
 पलाशहपुषाजाजीयवानीविडसैन्धवैः ॥ १२ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पञ्चकोलेन पाठया ॥

शालिपर्णीवलाविल्वै पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ १३ ॥

ढाडिमारुला हिता पेया कफपित्ते समुल्वणे ॥

अभयापिप्पलीमूलविल्वैर्वातानुलोमनी ॥ १४ ॥

विवद्ध दोषवहुलो दीप्तान्नियोऽतिसार्यते ॥

कृष्णाविडङ्गत्रिफलाकषायैस्त विरचयेत् ॥ १५ ॥

पेया युज्याद्विरिक्तस्य वातघ्नैर्दीपनै कृताम् ॥

• आमे परिणते यस्तु दक्षिऽग्नाद्युपवेश्यते ॥ १६ ॥

सफेनापिच्छ सरुज सविवन्ध पुन पुन ॥

अल्पाल्पमल्पसमलंनिर्विड्वा सप्रवाहिकम् ॥ १७ ॥

दधितैलघृतक्षौद्रै सशुण्ठीसगुडापिवेत् ॥

स्विन्नानि गुडतैलेन भक्षयेद्ददराणि वा ॥ १८ ॥

गाढविड्ङ्गिहिते शकैर्वहुस्त्रैहैस्तथा रसैः ॥

क्षुधितं भोजयेदेन दधिदाडिमसाधितैः ॥ १९ ॥

शाल्योदनं तिलैर्माण्डैर्मुद्गैर्वा साधु साधितम् ॥

शक्या मूलकपोताया पाठाया स्वस्तिकस्य वा ॥ २० ॥

स्तुपायवानीकरुक्षीरिणीचिर्भटस्य वा ॥

उपोदिकाया जीवन्त्या वाकुच्या वास्तुकस्य वा ॥ २१ ॥

सुवर्चलायाश्चञ्चोर्वा लोणिऋया रसैरपि ॥

कूर्म्मवर्त्तकलोपाकशिखितित्तिरिक्कौकुटै ॥ २२ ॥

विल्वमुस्ताक्षिभैषज्यधातकीपुष्पनागरै ॥

पुकातिसारजित्तक्रे यवागूर्दाधिकीतथा ॥ २३ ॥

कपित्थकच्छुराफञ्जीयूथिकावटशैलुजैः ॥

दाडिमाशणकार्पासीशाल्मलीमोचपह्लवैः ॥ २४ ॥

कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः ॥

दध्नः सरोऽम्लःसखेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ २५ ॥

मारिचं धनिकाजाजीतिन्तिडीकशठीविडम् ॥

दाडिमं धातकी पाठा त्रिफला पञ्चकोलकम् ॥ २६ ॥

यावशूकं कपित्थाम्रजम्बुमध्यं सदीप्यकम् ॥

पिष्टैः षड्गुणविल्वैस्तैर्दधि मुद्गरसे गुडे ॥ २७ ॥

खेहे च यमके सिद्धःखलोऽयमपराजितः ॥

दीपनःपाचनो ग्राही रुच्यो विम्बिशिनांशनः ॥ २८ ॥

कोलानां बालविल्वानां कल्कैः शालियवस्य च ॥

मुद्गमाषतिलानां च धान्ययूषं प्रकल्पयेत् ॥ २९ ॥

ऐकध्यं यमके भृष्टं इधिदाडिमसारिकम् ॥

वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३० ॥

दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ॥

सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥

फलाम्लं यमके भृष्टं यूषं गृञ्जनकस्य वा ॥

भृष्टान्वा यमके सक्तून्खादेद्व्योषावचूर्णितान् ॥ ३२ ॥

माषान्सुसिद्धांस्तद्वद्वा घृतमण्डोपसेवनान् ॥

सुसिद्धं पूतं वा छागमेषान्तराधिजम् ॥ ३३ ॥

बालोससाराम्लं सधान्यखेहनागरम् ॥

फलाशहपुष्पंतेन भुञ्जानः प्रपिबंश्च तम् ॥ ३४ ॥

वर्चक्षयकृतैराशु विकारैः परिमुच्यते ॥
 वालविल्वं गुडं तैलं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ३५ ॥
 लिह्याद्वाते प्रतिहते शशूलः सप्रवाहिकः ॥
 वल्कलं शावरं पुष्प धातव्या वदरीदलम् ॥ ३६ ॥
 पिवेद्दधिसरक्षौद्रकपित्तस्वरसाप्तम् ॥
 विवद्धवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ॥ ३७ ॥
 सरक्तपिच्छस्तृष्णार्तक्षीरसौहित्यमर्हति ॥
 यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
 शृतमेरण्डमूलेन वालविल्वेन वा पुनः ॥
 पयस्युत्काथ्य मुस्ताना विशति त्रिगुणेऽम्भसि ॥ ३९ ॥
 क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यादासं सवेदनम् ॥
 पिप्पल्याः पिवत सूक्ष्म रजो मरिचजन्म वा ॥ ४० ॥
 चिरकालानुपक्तापि नश्यत्याशु प्रवाहिका ॥
 निरामरूपं शूलार्तं लघनाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ४१ ॥
 रूक्षकोष्ठमपेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद्घृतम् ॥
 सिद्धं दधिसुरामण्डे दशमूलस्य चाम्भसि ॥ ४२ ॥
 सिन्धूत्थपञ्चकोलाभ्या तैलं सद्योऽर्तिनास्त्रिनम् ॥
 पद्मि शुण्ठ्या पलैर्द्वाभ्याद्वाभ्या ग्रन्थ्याग्निसैन्धवात् ४३
 तैलप्रस्थं पचेद्दध्ना निःसारकरुजापहम् ॥
 एकतो मासदुग्धाज्यं पुरीषग्रहशूलजित् ॥ ४४ ॥
 पानानुवासनाभ्यङ्गप्रयुक्तं तैलमेकतः ॥
 तद्धि वातजितामयं शूलं च विगुणोऽनिलः ॥ ४५ ॥

धान्वन्तरोपसर्दाद्वै चलो व्यापी स्वधामगः ॥

तैलं मन्दानलस्यापि युक्त्या शर्मकरं परम् ॥

वाय्वाशये सतैले हि विम्बिशी नावतिष्ठते ॥ ४६ ॥

क्षीणे मले स्वायतनच्युतेषु दोषान्तरेष्वीरण एकवीरे ॥

को निष्ठनन्प्राणिति कोष्ठशूली नान्तर्वहिस्रैलपरोदिस्यात् ४७

गुदरुग्भ्रंशयोर्युज्यात्सक्षीरं साधितं हविः ॥

रसे कोलाम्लचाङ्गेय्योर्दधि पिष्टे च नागरे ॥ ४८ ॥

तैरेव चाम्लैः संयोज्यसिद्धं सुश्लक्ष्णकल्कितैः ॥

धान्योषणाविडाजाजीपाञ्चकोलकदाडिमैः ॥ ४९ ॥

योजयेत्स्नेहवस्तिं वा दशमूलेन साधितम् ॥

शठीशताद्वाकुष्ठैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥ ५० ॥

प्रवाहणे गुदभ्रंशे सूत्राघाते कटिग्रहे ॥

मधुराम्लैः शृतं तैलं घृतं वाप्यनुवासनम् ॥ ५१ ॥

प्रवेशयेद्गुदं ध्वस्तमभ्यक्तं स्वेदितं मृदु ॥

कुर्याच्च गोःफणावन्धं मध्याच्छिद्रेण चर्मणा ॥ ५२ ॥

पंचमूलस्य महतः काथं क्षीरे विपाचयेत् ॥

उन्दुरुं चान्तरहितं तेन वातघ्नकल्कवत् ॥ ५३ ॥

तैलं पचेद्गुदभ्रंशं पानाम्यङ्गेन तज्जयेत् ॥

पेत्तै तु सामे तीक्ष्णोष्णवर्जं प्रागिव लंघनम् ॥ ५४ ॥

तृड्धान्पिबेत्षडङ्गाम्बु सभूनिम्बं ससारिवम् ॥

पेयादि क्षुधितस्यान्नमग्निसन्धुक्षणं हितम् ॥ ५५ ॥

वृहत्यादिगणाभीरुद्विवलासूर्पपर्णिभि ॥
 पाययेदनुवन्वे तु सक्षौद्रं तण्डुलाम्भसा ॥ ५६ ॥
 पाठा वत्सकवीजत्वग्दावीं ग्रन्थिकशुण्ठि वा ॥
 वत्सकस्य फलं पिष्टं सुवल्कं सघृणप्रियम् ॥ ५७ ॥
 काथं चातिविषाविल्ववत्सकोदीच्यमुस्तजम् ॥
 अथवातिविषामूर्वानिशेन्द्रयवताक्ष्यजम् ॥ ५८ ॥
 समध्वातिविषाशुण्ठीमुस्तेन्द्रयवकटूफलम् ॥
 फलं वत्सकवीजस्य श्रपायित्वा रसं पिबेत् ॥ ५९ ॥
 यो रसाग्नीं जयेच्छीघ्रं सपैतं जठरामयम् ॥
 मुस्ताकपायमेव वा पिबेन्मधुसमायुतम् ॥ ६० ॥
 सक्षौद्रं शाल्मलीवृन्तकपायं वा हिमाह्वयम् ॥
 किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सुरसाजनम् ॥ ६१ ॥
 कटङ्कटेरी हीवेरविल्वमध्यं दुरालभाम् ॥
 तिलान्मोचरसं रोध्रं सलग्ना कमलोत्पलाम् ॥ ६२ ॥
 नागरं धातुकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् ॥
 अर्द्धश्लोकैः स्मृता योगाः सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥ ६३ ॥
 निशेन्द्रयवरोध्रैलाकाथं पक्वातिसारनुत् ॥
 रोध्रास्वष्ठाप्रियङ्गवादिगणास्तद्वत्पृथग्निपिबेत् ॥ ६४ ॥
 कङ्कगवल्क्यप्रथाह्वाफलिनीदाडिमाकुरैः ॥
 पेयाविलेपीखलकान्कुर्यात्सदधिदाडिमान् ॥ ६५ ॥
 तद्वद्विधित्थविल्वाम्रजम्बुमध्येः प्रकल्पयेत् ॥
 अजापयः प्रयोक्तव्यं निरामे तेन चेच्छस ॥ ६६ ॥

दोषाधिवयान्न जायेत वलिनं तं विरेचयेत् ॥

व्यत्यासेन शङ्खद्रक्तमुपवेश्येत योऽपिवा ॥ ६७ ॥

पलाशफलनिर्यूहं युक्तं वा पयसा पिबेत् ॥

ततोऽनु कोष्णं पातव्यं क्षीरसेव यथावलम् ॥ ६८ ॥

प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ॥

पलाशवत्प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधनी ॥ ६९ ॥

संस्कार्या क्रियमाणायां शूलं यच्चनुवर्तते ॥

स्रुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावह्यनुवासयेत् ॥ ७० ॥

शतपुष्पावरीश्यां च विल्वेन मधुकेन च ॥

तैलपादं पयोयुक्तं पक्वमन्वासनं घृतम् ॥ ७१ ॥

अज्ञान्तावित्यतीसारं पिच्छावस्तिः परं हितः ॥

परिवेष्ट्य कुशैरौर्द्रेरार्द्रवृन्तातिशालमलेः ॥ ७२ ॥

कृष्णसृत्तिकया लिप्य स्वेदयेद्दोषयाग्निना ॥

सृच्छोपे तानि संचुच्य तत्पिण्डं सुष्टिसम्मितम् ॥ ७३ ॥

सर्दयेत्पयसःप्रस्थे पृतेनास्थापयेत्ततः ॥

नतथष्टथाह्वकल्काज्यक्षौद्रतैलवतानु च ॥ ७४ ॥

स्नातो भुञ्जीतपयसा जांगलेन रसेन वा ॥ ७५ ॥

पित्तातिसारज्वरशोफगुल्मसमीरणास्त्रग्रहणीविकारान् ॥

जयत्यथं शीघ्रमतिप्रवृत्तिं विरेचनास्थापनयोश्च वस्तिः ॥ ७६ ॥

फाणिलं कुटजोत्थं च सर्वातीसारनाशनम् ॥

वत्सकादिसमायुक्तं साम्बष्ठादिसमाक्षिकम् ॥ ७७ ॥

निरग्निराम दीप्ताग्नेरपि साख चिरोत्थितम् ॥
 नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ ७८ ॥
 त्वक्पापिण्डादीर्घवृन्तस्य श्रीपर्णीपत्रसवृतात् ॥
 मृष्टिप्तादग्निना स्विन्नाद्रसं निष्पीडितं हिमम् ॥
 अतीसारी पिवेद्युक्त मधुना सितयाऽथवा ॥ ७९ ॥
 एवं क्षीरद्रुमत्वग्भिस्तत्प्ररोहैश्च कल्पयेत् ॥
 कङ्कगत्वग्घृतयुता स्वेदिता सलिलोष्मणा ॥ ८० ॥
 सक्षौद्रा हन्त्यतीसारं बलवन्तमपि द्रुतम् ॥
 पित्तातिसारी सेवेत पित्तलान्येव वा पुनः ॥ ८१ ॥
 रक्तातिसारं कुरुते तस्य पित्तं सतृड्ज्वरम् ॥
 दारुणं गुदपाकश्च तत्रच्छागपयो हितम् ॥ ८२ ॥
 पद्मोत्पलसमङ्गाभिः शृतं सोचरसेन वा ॥
 सारिवायष्टिरोध्रैर्वा प्रसवैर्वा वटादिजैः ॥ ८३ ॥
 संक्षौद्रशर्करं पाने भोजने गुदसेवने ॥
 तद्वद्रसादयोऽनङ्गलाः साज्याः पानान्नयोर्हिताः ॥ ८४ ॥
 काष्ठमर्थ्यफलयूपश्च किञ्चिदङ्गुलः सशर्करः ॥
 पयस्यद्धौदके छागे ह्रीविरोत्पलनागरैः ॥ ८५ ॥
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्णीरसान्विता ॥
 प्राग्भक्तं नवनीतं वा लिह्यान्मधुसितायुतम् ॥ ८६ ॥
 बालिन्यस्त्रेस्त्रमेवाजं मार्गं वा घृतभर्जितम् ॥
 क्षीरानुपानं क्षीराशी त्र्यहं क्षीरोद्भवघृतम् ॥ ८७ ॥

कपिञ्जलरसाशी वा लिहन्नारोग्यमश्नुते ॥
 पीत्वा शतावरीकल्कं क्षीरेण क्षीरभोजनः ॥ ८८ ॥
 रक्तातिसारं हन्त्याशु तथा वा साधितं घृतम् ॥
 लाक्षानागरवैदेहीकटुकादाविक्कलैः ॥ ८९ ॥
 सर्पिः सेन्द्रयवैः सिद्धं पेयासण्डावचारितम् ॥
 अतिसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ९० ॥
 कृष्णामृच्छंखयष्ट्याह्वक्षौद्रासृक्पण्डुलोदकम् ॥
 जयत्यस्रं प्रियंगुश्च तण्डुलाम्बुनघुषुता ॥ ९१ ॥
 कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापाञ्चभागिकः ॥
 आज्ञेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ९२ ॥
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ॥
 दाहतृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तस्त्रावाच्च मुच्यते ॥ ९३ ॥
 गुदस्य दाहे पाके वा सेकलेपा हिता हिमाः ॥
 अल्पालपं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ९४ ॥
 यदा विवक्षो वायुश्च कृच्छ्राच्चरति वा न वा ॥
 पिच्छावस्ति तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् ॥ ९५ ॥
 पल्लवाञ्जरीकृत्य त्रिंशिपाकोविदारयोः ॥
 पचेद्यवांश्च स क्वाथो घृतक्षीरसमन्वितः ॥ ९६ ॥
 पिच्छासुतो गुदभ्रंशे प्रवाहणरुजासु च ॥
 पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणवलावहः ॥ ९७ ॥
 प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासनम् ॥
 रक्तं विदूषहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ॥ ९८ ॥

शतावरी घृत तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ॥
 शर्करार्द्धाशकं लीढ नवनीत नवोद्धृतम् ॥ ९९ ॥
 क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं त विकारं हिताशिन ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशृङ्गानापोश्च वासयेत् ॥ १०० ॥
 अहोरात्र जले तप्ते घृत तेनाम्भसा पचेत् ॥
 तदर्द्धशर्करायुक्त लेहयेत्क्षौद्रपादिकम् ॥ १०१ ॥
 अधो वा यदि त्राप्यूर्ध्वं यस्य रक्त प्रवर्त्तते ॥
 श्लेष्मातिसारे वातोक्त विशेषादामपाचनम् ॥ १०२ ॥
 कर्तव्यमनुबन्धस्य पिवेत्पस्त्वाग्निदीपनम् ॥
 विल्वकर्कटिकामुस्तप्राणदा विश्वभेषजम् ॥ १०३ ॥
 वचाविडङ्गभूतीकधानकामरदारु वा ॥
 अथवा पिप्पलीमूलपिप्पलीद्वयचित्रका ॥ १०४ ॥
 पाठाग्निवत्सकग्रन्थित्क्ताशुण्ठीवचाभया ॥
 कथिता यदि वा पिष्टा श्लेष्मातीसारभेषजम् ॥ १०५ ॥
 सौवर्चलावचाव्योपहिगुप्रतिविषाभया, ॥
 पिवेच्छ्लेष्मातिसारार्त्तशूर्णिता, कोष्णवारिणा ॥ १०६ ॥
 मध्य लीङ्गा कपित्थस्य सव्योपक्षौद्रशर्करम् ॥
 कट्फल मधुयुक्त वा मुच्यते जठरामयात् ॥ १०७ ॥
 कणां मधुयुता लीङ्गा तक्र पीत्वा सचित्रकम् ॥
 भुक्त्वा वा बालविल्वानि व्यपोहत्युदरामयम् ॥ १०८ ॥
 पाठामोचरसाम्भोदधातकीविल्वनागरम् ॥
 सुकृच्छ्रमप्यतीसार गुडतक्रेण नाशयेत् ॥ १०९ ॥

यवानीपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः ॥
 मरिचाग्निजलाजाजी धान्यसौवर्चलैः समैः ॥ ११० ॥
 वृक्षाम्लधातकीकृष्णाविल्वदाडिमदीप्यकैः ॥
 त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥ १११ ॥
 चूर्णोऽतीसारग्रहणीक्षयगुल्मोदरालयान् ॥
 कासश्वासाग्निसादार्शः पीनसारोचकाञ्जयेत् ॥ ११२ ॥
 कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम्
 यवानीधान्य काजाजीग्रन्थिव्योषं पलांशकम् ॥ ११३ ॥
 पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतःकृतः ॥
 गुणैःकपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयंदाडिमाष्टकः ॥ ११४ ॥
 भोज्यो वातातिसारोक्तैर्यथावस्थं खलादिभिः ॥
 सविडङ्गः समरिचः सकपित्थः सनागरः ॥ ११५ ॥
 चाङ्गेरीतक्रकोलाश्लः खलः श्लेष्मातिसारजित् ॥
 क्षीणे श्लेष्मणि पूर्वोक्तमम्लं लाक्षादिषट्पलम् ॥ ११६ ॥
 पुराणं वा घृतं दद्याद्यवागूं सण्डमिश्रिताम् ॥
 वातश्लेष्मविवन्धे च स्रवत्यतिकफेऽपि वा ॥ ११७ ॥
 शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिः प्रशस्यते ॥
 वचाविल्वकणाकुष्ठशताह्वालवणान्वितः ॥ ११८ ॥
 बिल्वतैलेन तैलेन वचाद्यैः साधितेन वा ।
 बहुशः कफवातार्त्ते कोष्णेनान्वासनं हितम् ॥ ११९ ॥
 क्षीणे कफे गुदे दीर्घकालातीसारदुर्बले ।
 अनिलः प्रबलोऽवश्यं स्वस्थानस्थः प्रजायते ॥ १२० ॥

स बली सहसा हन्यात्तस्मात् त्वरया जयेत् ॥
 वायोरनन्तर पित्त पित्तस्यानन्तर कफम् ॥ १२१ ॥
 जयेत्पूर्व त्रयाणा वा भवेद्यो बलवत्तमः ।
 भीशोकाभ्यामपि चल शीघ्र कुप्यत्यतस्तयो ॥ १२२ ॥
 कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥ १२३ ॥
 यस्योच्चारार्द्धिना मूत्र पवनो वा प्रवर्तते ।
 दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामय ॥ १२४ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहिताया चिकित्सास्थाने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

ग्रहणीमाश्रित दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ॥
 अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥ १ ॥
 अन्नकाले यवाग्वादि पञ्चकोलादिभिर्युतम् ॥
 वितरेत्पटुलघ्वन्न पुनर्योगाश्च दीपनान् ॥ २ ॥
 दद्यात्सातिविपा पेयासामे साम्ला सनागराम् ॥
 पानेऽतिसारविहित वारि तक्र सुरादि च ॥ ३ ॥
 ग्रहणीदोषिणा तक्र दीपनग्राहिलाघवात् ॥
 पथ्य मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥
 कषायोष्णविकाशित्वाद्भ्रूक्षत्वाच्च कफोहितम् ॥
 वाते स्वाद्भ्रूलसान्द्रत्वात्सद्यस्कमविदाहितत् ॥ ५ ॥
 चतुर्णां प्रस्थमम्लानां त्र्यूषणाच्च पलत्रयम् ॥
 लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ ६ ॥

तच्चूर्णं शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत् ॥
 कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाश्वसथशूलनुत् ॥ ७ ॥
 नागरातिविषामुस्तं पाक्यमामहरं पिवेत् ॥
 उष्णाम्बुना वा तत्कल्कं नागरं वाथ वाभयाम् ॥ ८ ॥
 ससैन्धवं वचादिं वा तद्वन्मादिरयाऽथ वा ॥
 वर्चस्यामे सप्रवाहे पिवेद्वा दाडिमाम्बुना ॥ ९ ॥
 विडेन लवणं पिष्टं विल्वचित्रकनागरम् ॥
 सामं कफानिले कोष्ठारुक्करे कोष्णवारिणा ॥ १० ॥
 कलिङ्गहिंश्वतिविषावचासौवर्चलाभयम् ॥
 छर्दिहृद्रोगशूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा ॥ ११ ॥
 पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ॥
 पिप्पलीं नागरं पाठ। सारिवां बृहतीद्वयम् ॥ १२ ॥
 चित्रकं कौटजं क्षारं तथा लवणपञ्चकम् ॥
 चूर्णीकृतं दधिसुरातन्मण्डोष्णाम्बुकाञ्जिकैः ॥ १३ ॥
 पिवेदग्निविष्टुद्धयर्थं कोष्ठवातहरं परम् ॥
 पटूनि पञ्च द्वौ क्षारौ मरिचं पञ्चकोलकम् ॥ १४ ॥
 दीप्यकं हिंशुगुलिका बीजपूररसे कृता ॥
 कोलदाडिमतोये वा परं पाचनदीपनी ॥ १५ ॥
 तालीसपत्रचविकामरिचाना पलं-पलम् ॥
 कृष्णातन्मूलयोद्धे द्वे पले शुण्ठीपलत्रयम् ॥ १६ ॥
 चातुर्जातमुशीरं च कर्षाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥
 गुडेन वटकान्कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् ॥ १७ ॥

मद्ययूपरसारिष्टमस्तुपेयापयोऽनुप' ॥
 वातश्लेष्मात्मना छर्दिग्रहणीपार्श्वहृद्गुजाम् ॥ १८ ॥
 ज्वरश्वयथुपाण्डुत्वग्गुल्मपानात्ययार्गसाम् ॥
 प्रसेकपीनसश्वासकासानाञ्च निवृत्तये ॥ १९ ॥
 अभया नागरस्थाने दद्यादत्रैव विड्ग्रहे ॥
 छर्द्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विता' ॥ २० ॥
 पक्केन वटकाः कार्या गुडेन सितयापि वा ॥
 पर हि वह्निसम्पर्काह्लघिमान भजन्ति ते ॥ २१ ॥
 अथैन परिपक्वाममारुतग्रहणीगदम् ॥
 दीपनीययुत सर्पिः पाययेदल्पशो भिषक् ॥ २२ ॥
 किञ्चित्सन्धुक्षिते त्वग्नाौ सक्तविण्मूत्रमारुतम् ॥
 द्वयह त्र्यह वा सस्नेह्य स्विन्नाभ्यक्त निरूहयेत् ॥ २३ ॥
 तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा ॥
 सक्षरेणानिले शान्ते स्रस्तदोष विरेचयेत् ॥ २४ ॥
 शुद्धरूक्षाशय वद्धवर्चस्कं चानुवासयेत् ॥
 दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन त तत' ॥ २५ ॥
 निरूढ च विरिक्तं च सम्यक्चाप्यनुवासितम् ॥
 लघ्वन्नप्रतिसयुक्त सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ २६ ॥
 पञ्चमूलाभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवै' ॥
 रास्नाक्षीरहयाजाजीविडङ्गशठिभिर्घृतम् ॥ २७ ॥
 शुक्लेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य वा ॥
 शुष्कमूलककोलाम्लचुक्रिकादाडिमस्य च ॥ २८ ॥

तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुपोदकैः ॥
 काञ्जिकेन चतत्पकमग्निदीप्तिकरं परम् ॥ २९ ॥
 शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ॥
 सवीजपूरकरसे सिद्धं वा पाययेद्धृतम् ॥ ३० ॥
 तैलमभ्यञ्जनार्थं च सिद्धमेभिश्चलापहम् ॥
 एतेषामौषधानां वा पिवेच्चूर्णं सुखाम्बुना ॥ ३१ ॥
 वातश्लेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धृते ॥
 अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा ॥ ३२ ॥
 हत्वा तिक्तलघुग्राहिदीपनैरविदाहिभिः ॥
 अम्लैः सन्धुक्षयेदग्निं चूर्णैः स्नेहैश्च तिक्तकैः ॥ ३३ ॥
 पटोलनिम्बत्रायन्तीतिक्तातिक्तकपर्पटम् ॥
 कुटजत्वक्फलं मूर्वा मधुशिग्रुफलं वचा ॥ ३४ ॥
 दावीत्वक्पद्मकोशीरयवानीमुस्तचन्दनम् ॥
 सौराष्ट्रत्रिविषाव्योषत्वगेलापत्रदारु च ॥ ३५ ॥
 चूर्णितं मधुना लेह्यं पेयं मयैर्जलेन वा ॥
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ॥ ३६ ॥
 कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ॥
 भूनिम्बकटुकामुस्ताऽयूषणेन्द्रयवान्समान् ॥ ३७ ॥
 द्वौ चित्रकात्कुटजत्वग्भागान्षोडश चूर्णयेत् ॥
 गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥
 कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यातिसारजित् ॥
 नागरातिविषा मुस्ता पाठा विल्वं रसाञ्जनम् ॥ ३९ ॥

कुटजत्वक्फल तिक्ता धातकी च कृत रज ॥
 क्षौद्रतण्डुलवारिभ्या पैत्तिके ग्रहणीगदे ॥ ४० ॥
 प्रवाहिकारोगुदरुग्रक्तोत्थानेषु चेष्यते ॥
 चन्दन पद्मकोशीर पाठा सूर्वा कुटन्नटम् ॥ ४१ ॥
 पङ्कजन्थासारिवाऽऽस्फोटासप्तपर्णाटरूपकान् ॥
 पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्रक्षकपीतनम् ॥ ४२ ॥
 कटुका रोहिणी मुस्ता निम्बं च द्विपलाशकान् ॥
 द्रोणेऽप्या साधयेत्तेन पचेत्सर्पिं पिचून्मितै ॥ ४३ ॥
 किराततिकेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलै ॥
 पित्तग्रहण्या तत्पेय कुष्ठोक्त तिक्तक च यत् ॥ ४४ ॥
 ग्रहण्या श्लेष्मदुष्टायातीक्ष्णै प्रच्छर्दने कृते ॥
 कङ्कम्ललवणक्षारैः क्रमादग्निं विवर्द्धयेत् ॥ ४५ ॥
 पञ्चकोलाभयाधान्यपाठागन्धपलाशकैः ॥
 बीजपूरप्रवालैश्च सिद्धै पेयादि कल्पयेत् ॥ ४६ ॥
 द्रोण मधूकपुष्पाणा विडङ्ग च ततोऽर्द्धतः ॥
 चित्रकस्य ततोऽर्द्धं च तथा भल्लातकाढकम् ॥ ४७ ॥
 मञ्जिष्ठाऽष्टपल चैतज्जलद्रोणत्रये पचेत् ॥
 द्रोणशेष शृत शीत मध्वर्धाढकसयुतम् ॥ ४८ ॥
 एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूपितै ॥
 कुम्भे मास स्थित जातमासव तं प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
 ग्रहणी दीपयत्येव वृहण पित्तरक्तनुत् ॥
 शोषकुष्ठकिलासाना प्रमेहाणा च नाशन ॥ ५० ॥

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्द्धक्षयीकृतम् ॥

क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत् ॥ ५१ ॥

तत्पिचन्द्रहणीदोषाञ्जयेत्सर्वान्हिताशनः ॥

तद्वद्वाक्षेक्षुखर्जूरस्वरसानासवान्पिचेत् ॥ ५२ ॥

हिङ्गुतिक्तावचामात्रीपाठेन्द्रयवगोक्षुरम् ॥

पञ्चकोलं च कर्षांशं पलांशं पटुपञ्चकम् ॥ ५३ ॥

घृततैलद्विकुडवे दध्नः प्रस्थद्वये च तत् ॥

आपोथ्य काथयेदग्नौ मृदावनुगते रसे ॥ ५४ ॥

अन्तर्धूमं ततोदग्ध्वा चर्णीकृत्य घृताप्लुतम् ॥

पिबेत्पाणितलं तस्मिञ्जीर्णे स्यान्मधुराशनः ॥ ५५ ॥

वातश्लेष्मामयान्सर्वान्हन्याद्विषगरांश्च सः ॥

भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निम्बपर्पटम् ॥ ५६ ॥

दग्ध्वा माहिषसूत्रेण पिबेदग्निविवर्द्धनम् ॥

द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकःकटुरोहिणी ॥ ५७ ॥

मुस्ता च छागसूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्द्धनः ॥

चतुष्पलं सुधाकाण्डात्रिपलं लवणत्रयात् ॥ ५८ ॥

वार्ताककुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात्पले ॥

दग्ध्वा रसेन वार्ताकाद्गुटिका भोजनोत्तराः ॥ ५९ ॥

भुक्तमन्नं पचन्त्याशु कासश्वासार्षां हिताः ॥

विषूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ६० ॥

मातुलुङ्गशठी रास्ना कटुत्रयहरीतकी ॥

स्वर्जिकायावन्नूकाख्यौ क्षारौ पञ्च पटूनि च ॥ ६१ ॥

सुखाम्बुपीतं तच्चूर्णं वलवर्णाश्विबर्द्धनम् ॥
 श्लेष्मिके ग्रहणीदोष सवाते तैर्घृत पचेत् ॥ ६२ ॥
 धान्वन्तर पट्पलं च भल्लातकघृताभयम् ॥
 विड कालोपलवणस्वर्जिकायावशूकजान् ॥ ६३ ॥
 सप्तला कण्टकारी च चित्रक चैकतो दहेत् ॥
 सप्तकृत्व. शृतस्यास्य क्षारस्यार्द्धाढके पचेत् ॥ ६४ ॥
 आढक सर्पिष. पेय तदश्विबलवृद्धये ॥
 निचये पञ्चकर्माणि युञ्ज्याच्चैतद्यथावलम् ॥ ६५ ॥
 प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेर्दीपन रूक्षतित्तकम् ॥
 योज्यकृशस्य व्यत्यासात्सिग्धरूक्ष कफोदये ॥ ६६ ॥
 क्षीणक्षामशरीरस्य दीपन स्नेहसयुतम् ॥
 दीपन बहुषित्तस्य तित्त मधुरकैर्युतम् ॥ ६७ ॥
 स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ॥
 स्नेहमेव पर विद्यादुर्वलानलदीपनम् ॥ ६८ ॥
 नाल स्नेहसमिद्धस्य शमायान्न सुगुर्वपि ॥
 योऽल्पाश्रित्वात्कफे क्षीणेवर्च पक्वमपि श्लथम् ॥ ६९ ॥
 मुञ्चेद्यच्चयौपधयुत स पिवेदल्पशो घृतम् ॥
 तेन स्वमार्गमानाति. स्वकर्मणि नियोजितः ॥ ७० ॥
 समानो दीपयत्यग्निमग्ने. सन्धुक्षको हि स ॥
 पुरीष यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ॥ ७१ ॥
 स घृत लवणैर्युक्त नरोऽनावग्रहं पिवेत् ॥
 रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैल वा दीपनै पिवेत् ॥ ७२ ॥

क्षारचूर्णासवारिष्टान्मन्दे स्नेहातिपानतः ॥
 उदावर्त्तात्प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहवस्तयः ॥ ७३ ॥
 दोषाऽतिवृद्ध्याऽमन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ॥
 व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥ ७४ ॥
 अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेद्दृतम् ॥
 अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ॥ ७५ ॥
 दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान् ॥
 प्रसहानां रसैःसाम्लैर्भोजयेत्पिशिताशिनाम् ॥ ७६ ॥
 लघूष्णकटुशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ॥
 मांसोपचितमांसत्वात्परं च बलवर्द्धनम् ॥ ७७ ॥
 स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकाथहिताशनैः ॥
 सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्द्धते ॥ ७८ ॥
 दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः ॥
 सस्नेहैर्जायते तद्ब्रदाहारैः कोष्ठिकोऽनलः ॥ ७९ ॥
 नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ॥
 यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वाऽतीन्धनान्वितः ॥ ८० ॥
 यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ॥
 प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदाऽसौ सानिलाऽनलः ॥ ८१ ॥
 पक्त्वान्नमाशु धातूंश्च सर्वानोजश्चसंक्षिपन् ॥
 मारयेत्साशनात्स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ ८२ ॥
 तृट्कासदाहमूर्च्छाद्याव्याधयोऽत्यग्निसम्भवाः ॥
 तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमन्दसान्द्रहिमस्थिरैः ॥ ८३ ॥

अन्नपानैर्नयेच्छान्ति दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ॥

सुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ ८४ ॥

निरिन्धनोऽन्तर लब्ध्वा यथैन न विपादयेत् ॥

कृशरा पायस स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ ८५ ॥

अश्लीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ॥

मत्स्यान्विशेषतः श्लक्ष्णान्स्थिरतोयचराश्रये ॥ ८६ ॥

आविक सुभृत मासमद्यादत्यग्निवारणम् ॥

पयः सहमधूच्छिष्ट घृत वा तृपित पिवेत् ॥ ८७ ॥

गोधूमचूर्णपयसावहुसर्पिःपरिप्लुतम् ॥

आनूपरसयुक्तान्वा स्नेहास्तैलविवर्जितान् ॥ ८८ ॥

श्यामात्रिवृद्धिपक्व वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥

असकृत्पित्तहरण पायस प्रतिभोजनम् ॥ ८९ ॥

यत्किञ्चिद्गुरुमेध्य च श्लेष्मकारि च भोजनम् ॥

सर्वं तदत्यग्निहित भुक्त्वा च स्वप्न दिना ॥ ९० ॥

आहारमग्नि पचति दोषानाहारवर्जितः ॥

धातून्क्षीणेषु दोषेषु जीवित धातुसक्षये ॥ ९१ ॥

एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमन्न सयोगसंस्कारवशेन चेदम् ॥

इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टाश्चरन्ति यत्साग्निबलस्य शक्तिः ९२

तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैस्तस्मिन्नष्टे-याति ना नाशमेव ॥

दोषैर्ग्रस्ते ग्रस्यते रोगसर्घेर्युक्ते तु स्यान्नरिजो दीर्घजीवी ॥ ९३ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 कृच्छ्रे वातघ्नतैलाक्तमधोनाभेः समीरजे ॥
 सुस्निग्धैः स्वेदयेदंगं पिण्डसेकावगाहनैः ॥ १ ॥
 दशमूलवलैरण्डयवाभीरुपुनर्नवैः ॥
 कुलत्थकोलपत्तूरवृश्चीवोपलभेदकैः ॥ २ ॥
 तैलसर्पिवराहर्क्षवसाःकथितकल्कितैः ॥
 सपञ्चलवणाः सिद्धाः पीताः शूलहराः परम् ॥ ३ ॥
 द्रव्याण्येतानि पानान्ने तथा पिण्डोपनाहने ॥
 सह तैलफलैर्युज्यात्साम्लानि स्नेहवन्ति च ॥ ४ ॥
 सौवर्चलाढ्यां मदिरां पिवेन्मूत्ररुजापहाम् ॥
 पैत्ते युञ्जीत शिशिरं सेकलेपावगाहनम् ॥ ५ ॥
 पिबेद्वरीं गोक्षुरकं त्रिदारीं सकसेरुकाम् ॥
 तृणाख्यं पञ्चमूलञ्च पाक्यं समधुशर्करम् ॥ ६ ॥
 वृषकं त्रपुसैर्वालुद्वाबीजानि कुंकुमम् ॥
 द्राक्षाम्भोभिः पिबेत्सर्वान्मूत्राघातानपोहति ॥ ७ ॥
 एर्वालुबीजयष्ट्याहृदावीर्वातण्डुलाम्बुना ॥
 तोयेन कल्कं द्राक्षायाः पिबेत्पर्युषितेन वा ॥ ८ ॥
 कफजे वसनं स्वेदं तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम् ॥
 यवाना विकृतीः क्षारं कालशेयञ्च शीलयेत् ॥ ९ ॥

पिवेन्मद्येन मूक्षमैला धात्रीफलरसेन वा ॥
 सारसास्थिश्वदप्ट्रैलाव्योषवा मधुमूत्रवत् ॥ १० ॥
 स्वरसं कण्टकार्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम् ॥
 शित्तिवारकबीज वा तत्रेण श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ११ ॥
 धवसप्ताहकुटज गुडूची चतुरङ्गुलम् ॥
 कुटकैलाकरञ्ज च पाक्य समधुसाधितम् ॥ १२ ॥
 तैर्वा पेया प्रवाल वा चूर्णित तण्डुलाम्बुना ॥
 सतैलं पाटलाक्षार सप्तकृत्वोऽथवा शृतम् ॥ १३ ॥
 पाटलीयावशूकाभ्या पारिभद्रन्तिलादपि ॥
 क्षारोदकेन मदिरा त्वगेलोषकसयुताम् ॥ १४ ॥
 पिवेद्गुडोपदशान्वा लिह्यादेतान्पृथक्पृथक् ॥
 सन्निपातात्मके सर्व यथावस्थमिद हितम् ॥ १५ ॥
 अञ्जन्यथ चिरोत्थाने वातवस्त्यादिकेषु च ॥
 अञ्जरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मत ॥ १६ ॥
 तरुणो भेषजैः साध्यः प्रवृद्धञ्छेदमर्हति ॥
 तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ १७ ॥
 पाषाणभेदो वसुको त्रिशिरोऽश्मन्तको वरी ॥
 कपोतवङ्गातिबलाभल्लुकोशीरकन्तकम् ॥ १८ ॥
 वृक्षादनी शाकफल व्याघ्रीगुण्ठत्रिकण्टकम् ॥
 यवाः कुलत्था कोलानि वरुणः कतकात्फलम् ॥ १९ ॥
 उषकादिप्रतीवापमेषा काथे शृत घृतम् ॥
 भिनत्ति वातसम्भृता तत्पीत शीघ्रमञ्जरीम् ॥ २० ॥

गन्धर्वहस्तवृहतीव्याघ्रीगोक्षुरकेशुरात् ॥

मूलकल्कं पिबेद्दद्यात् मधुरेणाश्मभेदनम् ॥ २१ ॥

कुशः काशः शरो गुण्ठ इत्कटो मोरटोऽश्मभित् ॥

दूर्धो विदारी वाराही शाली मूलं त्रिकण्टका ॥ २२ ॥

भल्लुकः पाटली पाठा पत्तूरः सकुरण्टकः ॥

पुनर्नवा शिरीषश्च तेषां काथे पचेद्घृतम् ॥ २३ ॥

पिष्टेन त्रपुसादीनां बीजेनेन्दीवरेण वा ॥

मधुकेन शिलाजेन तत्पित्ताश्मरिभेदनम् ॥ २४ ॥

वरुणादिः समीरघ्नो गुणावेलाहरेणुका ॥

गुग्गुलुर्मरिचं कुष्ठं चित्रकः ससुराह्वयः ॥ २५ ॥

तैः कल्कितैः कृतावापमूषकादिगणेन च ॥

भिनत्ति कफजामाशु साधितं घृतमश्मरीम् ॥ २६ ॥

क्षारक्षीरयवाग्वादिद्रव्यैः स्वैः स्वैश्च कल्पयेत् ॥

पिचुकङ्कोल्लकतकशाकेन्दीवरजैः फलैः ॥ २७ ॥

पीतमुष्णास्यु सगुडं शर्करापातनं परम् ॥

क्रौञ्चोष्ट्रासभास्थीनि श्वदंष्ट्रा तालपत्रिका ॥ २८ ॥

अजसोदाकदम्बस्य मूलं बिल्वस्यचौषधम् ॥

पीतानि शर्करां भिद्युः सुरयोष्णोदकेन वा ॥ २९ ॥

नृत्यकुण्डलबीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ॥

अविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरिपातनम् ॥ ३० ॥

काथश्च शिशुमूलोत्थः कटूष्णोऽश्मरिपातनः ॥

तिलापामार्गकदलीपलाशयवसम्भवः ॥ ३१ ॥

क्षार. पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीपु च ॥
 कपोतवङ्कामूलं वा पिवेदेक सुरादिभि ॥ ३२ ॥
 तत्सिद्ध वा पिवेत्क्षीरं वेदनाभिरुपद्रुत ॥
 हरीतम्यस्थिसिद्ध वा साधित वा पुनर्नवे ॥ ३३ ॥
 क्षीरान्नभुग्वर्हिंशिखामूल वा तण्डुलाम्बुना ॥
 मूत्राघातेषु विभजेदत शेषेष्वपि क्रियाम् ॥ ३४ ॥
 बृहत्यादिगणे सिद्ध द्विगुणीकृतगोक्षुरे ॥
 तोय पयो वा सर्पिर्वा सर्वमूत्रविकारजित् ॥ ३५ ॥
 देवदारु घनं मूर्वा यष्टी मधु हरीतकीम् ॥
 मूत्राघातेषु सर्वेषु सुराक्षीरजलै पिवेत् ॥ ३६ ॥
 रस वा धन्वयासस्य कपाय ककुभस्य वा ॥
 सुखाम्भसा वा त्रिफला पिष्टा सैन्धवसंयुताम् ॥ ३७ ॥
 व्याघ्रीगोक्षुरककाथे यवाग् वा सफाणिताम् ॥
 काये वीरतरादेर्वा ताम्रचूडरसेऽपि वा ॥ ३८ ॥
 अद्याद्वीरतराद्येन भावित वा शिलाजतु ॥
 मद्य वा निगद पीत्वा रथेनाश्वेन वा व्रजन् ॥ ३९ ॥
 शीघ्रवेगेन सक्षोभात्तथास्यच्यवतेऽश्मरी ॥
 सर्वथा चोपयोक्तव्यो वर्गो वीरतरादिक ॥ ४० ॥
 रेकार्थं तैल्वक सर्पिर्वस्तिकर्म च शीलयेत् ॥
 विशेषादुत्तरान्वस्तीञ्जुक्राउमर्याञ्चशोधिते ॥ ४१ ॥
 तैर्मूत्रमार्गे बलवाञ्जुक्राशयविशुद्धये ॥
 पुमान्सुतृप्तो वृष्याणा मासाना कुक्कुटस्य च ॥ ४२ ॥

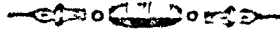

कामं सकामाः सेवेत प्रसदा मददायिनीः ॥
 सिद्धैरुपक्रमैरेभिर्न चेच्छान्तिस्तदा भिषक् ॥ ४३ ॥
 इति राजानमापृच्छथ शस्त्रं साध्ववचारयेत् ॥
 अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ ४४ ॥
 निश्चितरयापि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः ॥
 अथातुरमुपस्निग्धं शुद्धमीपच्च कर्शितम् ॥ ४५ ॥
 अभ्यक्तस्विन्नवपुषसभुक्तं कृतमङ्गलम् ॥
 आजानुफलकस्थस्य नरस्याङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ ४६ ॥
 पूर्वेण कायेनोत्तानं निषण्णं वस्त्रचुम्भले ॥
 ततोऽस्याकुञ्चिते जानुकूर्परे वाससा दृढम् ॥ ४७ ॥
 सहाश्रयमनुष्येण बद्धस्याश्रसितस्य च ॥
 नाभेः समन्तादभ्यज्यादधस्तस्याश्च वासतः ॥ ४८ ॥
 मृदित्वा मुष्टिना कामं यावदश्मर्य्यधोगता ॥
 तैलाक्ते वर्द्धितनखे तर्जनीमध्यमे ततः ॥ ४९ ॥
 अदक्षिणे गुदेंऽगुल्यौ प्रणिधायानुसेवनीम् ॥
 आसाद्य बलयं नाभ्यामश्मरीं गुदमेढूयोः ॥ ५० ॥
 कृत्वान्तरे तथा वस्तिं निर्वलीकामनायतम् ॥
 उत्पीडयेदंगुलिभ्यां यावद्गन्थिरिवोन्नतम् ॥ ५१ ॥
 शल्यं स्यात्सेवनीं सुक्त्वा यवमात्रेण पाटयेत् ॥
 अश्ममानेन न यथा भिद्यते सा तथा हरेत् ॥ ५२ ॥
 समग्रं सर्पवक्त्रेण स्त्रीणां बस्तिस्तु पार्श्वगः ॥
 गर्भाशयाश्रयस्तासां शस्त्रसुत्सङ्गवत्ततः ॥ ५३ ॥

न्यसेदतोऽन्यथा ह्यासा मूत्रस्त्रावी व्रणो भवेत् ॥
 मूत्रप्रसेकक्षणान्नरस्याप्यपि चैकधा ॥ ५४ ॥
 वस्तिभेदोऽश्मरीहेतूः सिद्धिं याति न तु द्विधा ॥
 विशल्यमुष्णपानीयद्रोण्यातमवगाहयेत् ॥ ५५ ॥
 तथा न पूर्यतेऽस्त्रेण वस्ति पूर्णं तु पीडयेत् ॥
 मेदूत क्षीरिवृक्षाम्बु मूत्र संशोधयेत्ततः ॥ ५६ ॥
 कुर्याद्गुडस्य सौहित्य मध्वाज्याक्तव्रणः पिवेत् ॥
 द्वौ कालौ सघृता कोष्णा यवागू मूत्रशोधने ॥ ५७ ॥
 त्र्यह दशाह पयसा गुडाढ्येनाल्पमोदनम् ॥
 भुञ्जीतोर्ध्वं फलाम्लैश्चरसैर्जाङ्गलचारिणाम् ॥ ५८ ॥
 क्षीरिवृक्षकषायेण व्रण प्रक्षाल्य लेपयेत् ॥
 प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा यष्ट्याह्वनयनौषधैः ॥ ५९ ॥
 व्रणाभ्यङ्ग पचेत्तैलमेभिरेव निशान्वितैः ॥
 दशाह स्वेदयेच्चैन स्वमार्गं सप्तरात्रत ॥ ६० ॥
 मूत्रे त्वगच्छति दहेदश्मरीव्रणमग्निना ॥
 स्वमार्गप्रतिपत्तौ तु स्वादुप्रायैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
 त वस्तिभिर्न चारोहेद्वर्षं रूढव्रणोऽपि सः ॥
 नगनागाश्ववृक्षस्त्रीरथान्नाशु षुवेत स ॥ ६२ ॥
 मूत्रशुक्रवहौ वस्तिवृषणौ सेवनी गुदम् ॥
 मूत्रप्रसेक योनि च शस्त्रेणाष्टौ विवर्जयेत् ॥ ६३ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया चिकित्सास्थाने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातःप्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 मेहिनो वलिनः कुय्यादादौ वसनरेचने ॥
 स्निग्धस्य सर्पपारिष्टनिकुम्भाक्षकरंजकैः ॥ १ ॥
 तैलैस्त्रिकण्टकाद्येन यथास्वंसाधितेन वा ॥
 स्नेहेन मुस्तदेवाहनागरप्रतिवापवत् ॥ २ ॥
 सुरसादिकषायेण दद्यादास्थापनं ततः ॥
 न्यग्रोधादेस्तु पित्तार्त्तं रसैः शुद्धं च तर्पयेत् ॥ ३ ॥
 मूत्रग्रहरुजागुल्मक्षयाद्यास्त्वपतर्पणात् ॥
 ततोऽनुबन्धरक्षार्थं शसनानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
 असंशोध्यस्य तान्येव सर्वमेहेषु पाययेत् ॥
 धात्रीरसप्लुतां श्राद्धे हरिद्रां साक्षिकान्विताम् ॥ ५ ॥
 दार्वीसुराह्वात्रिफला मुस्ता वा कथिता जले ॥
 चित्रकत्रिफलादार्वी कलिङ्गान्वा समाक्षिकान् ॥ ६ ॥
 मधुयुक्तं गुडूच्या वा रसमामलकस्य वा ॥ ७ ॥
 रोघ्राभयातोयदकट्फलाना
 पाठाविडङ्गार्जुनधान्यकानाम् ॥
 गायत्रिदार्वीकृमिहृद्रचानां
 कफेत्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः ॥ ८ ॥

उगीररोध्रार्जुनचन्दनाना

पटोलनिम्बामलकामृतानाम् ॥

रोध्राम्बुकालीयकधातकीना

पित्ते त्रयः क्षौद्रयुता कषया ॥ ९ ॥

यथास्वप्नेषु पानान्न यवगोधूमभावना ॥

वातोत्त्वणेषु स्नेहाश्च प्रमेहेषु प्रकल्पयेत् ॥ १० ॥

अप्सक्तुवाद्यादिर्यवाना विकृतिर्हिता ॥

गवाश्वगुदमुक्तानामथवा त्रेणुजन्मनाम् ॥ ११ ॥

तृणधान्यानि मुद्गाद्याः शालिजीर्णं सपष्टिक ॥

श्रीकुङ्कुटोऽम्ल खलकस्तिलसर्पपकिट्टज ॥ १२ ॥

कपित्थ तिन्दुक जम्बुस्तकृता रागखाण्डवाः ॥

तिक्त शाक मधु श्रेष्ठा भक्ष्या शुष्का ससक्तवः ॥ १३ ॥

धन्वमासानिशूल्यानि परिशुष्काण्ययस्कृति ॥

मध्वरिष्टासवाजीर्णा सीधु पकरसोद्भव ॥ १४ ॥

तथासनादिसाराम्बु दर्भाभो माक्षिकोदकम् ॥

वासितेषु वराकथेशर्वरी गोपितेज्वह ॥ १५ ॥

यवेषु सुकृतान्सक्तन्सक्षौद्रान्सीयुना पिवेत् ॥

शालसप्ताहकम्पिल्लवृक्षकाक्षकपित्थजम् ॥ १६ ॥

रोहीतक च कुसुम मधुनाऽद्यात्सुचूर्णितम् ॥

कफपित्तप्रमेहेषु पिवेद्वात्रीरसेन वा ॥ १७ ॥

त्रिकण्टकनिशारोध्रसोमवल्कवचार्जुनैः ॥

पद्मकाशमन्तकारिष्टचन्दनागुरुदीप्यकैः ॥ १८ ॥

पटोलमुस्तमञ्जिष्ठाभाद्रीभल्लातकैः पचेत् ॥
 तैलं वातकफे पित्ते घृतं मिश्रेषु मिश्रकम् ॥ १९ ॥
 दशमूलं शठीं दन्तीं सुराहं द्विपुनर्नवम् ॥
 मूलं स्नुगर्कयोः पथ्यां भूकदम्बमरुष्करम् ॥ २० ॥
 करञ्जवरुणान्मूलं पिप्पल्या पौष्करं च यत् ॥
 पृथग्दशफलं प्रस्थान्यवकोलकुलत्थतः ॥ २१ ॥
 त्रींश्चाष्टगुणिते लोये विपचेत्पादवर्तिना ॥
 तेन द्विपिप्पलीचव्यवचानिचुलरोहिषैः ॥ २२ ॥
 त्रिवृद्धिडङ्गकम्पिल्लभाङ्गीविल्वैश्च साधयेत् ॥
 प्रस्थं घृताजयेत्सर्वास्तन्मेहान्पिटिका विषम् ॥ २३ ॥
 पाण्डुविद्रधिगुल्मार्शःशोफशोषगरोदरम् ॥
 श्वासं कासं वसिं वृद्धिं प्लीहानं वातशोणितम् ॥ २४ ॥
 कुष्ठोन्मादावपस्मारं धान्वन्तरसिदं घृतम् ॥
 रोध्रमूर्वाशठीवेल्लभाङ्गीनतनखप्लवान् ॥ २५ ॥
 कलिङ्गकुष्ठक्रमुकप्रियंग्वातिविषाग्निकान् ॥
 द्वे विशाले चतुर्जातं भूनिम्बकटुरोहिणीम् ॥ २६ ॥
 यवानीं पौष्करं पाठां ग्रन्थि चव्यं फलत्रयम् ॥
 कर्षाशमम्बुकलशे पादशेषे स्रुते हिमे ॥ २७ ॥
 द्वौ प्रस्थौ माक्षिकात्क्षिप्त्वा रक्षेत्पक्षमुपेक्षया ॥
 रोध्रासवोऽयं मेहार्शःश्वित्रकुष्ठालचिक्रिमीन् ॥ २८ ॥
 पाण्डुत्वग्रहणीदोषं स्थूलतां च नियच्छति ॥
 साधयेदसनादीनां पलानां विंशतिं पृथक् ॥ २९ ॥

द्विवहेऽपा क्षिपेत्तत्र पादस्थे द्वे शते गुडात् ॥
 क्षौद्राढकार्द्ध पलिक वत्सकादि च कल्कितम् ॥ ३० ॥
 तत्क्षौद्रपिप्पलीचूर्णं प्रदिग्धे घृतभाजने ॥
 स्थितं दृढे जतुसृते यवराशौ निधापयेत् ॥ ३१ ॥
 खदिराङ्गारतप्तानि बहुशोऽत्र निमज्जयेत् ॥
 तननि तीक्ष्णलोहस्य पत्राण्यालोहसक्षयात् ॥ ३२ ॥
 अयस्कृति स्थिता पीता पूर्वस्मादधिकागुणै ॥
 रूक्षमुद्रर्त्तन गाढ व्यायामो निशि जागर. ॥ ३३ ॥
 यत्रान्यच्छ्रेष्ममेदोघ्न वहिरन्तश्च तद्धितम् ॥
 सुभाविता सारजलैस्तुला पीत्वा शिलोद्भवात् ॥ ३४ ॥
 साराम्बुनैव भुञ्जान. शालिजाङ्गलजैरसै ॥
 सर्वानभिभवेन्मेहान्सुवहूपद्रवानपि ॥ ३५ ॥
 गण्डमालार्बुदग्रन्थिस्थौल्यकुष्ठभगन्दरान् ॥
 कृमिञ्जलीपदशोफाश्च पर चेतद्रसायनम् ॥ ३६ ॥
 अवनश्छत्रपादत्ररहितो मुनिवर्तन ॥
 योजनाना शत यायात्पनेद्वा सलिलाशयान् ॥ ३७ ॥
 गोशकृन्मूत्रवृत्तिर्वा गोभिरेव सह भ्रमेत् ॥
 बृहयेदौषधौहारैरमेदोमूत्रले कृशम् ॥ ३८ ॥
 शराविकाद्या पिटिकाः शोफवत्समुपाचरेत् ॥
 अपक्वा व्रणवत्पक्वास्तासा प्राग्रूप एव च ॥ ३९ ॥
 क्षीरिवृक्षास्युपानाय वस्तमूत्र च शस्यते ॥
 तीक्ष्णं च गोवन प्रायो दुर्विरेच्या हि मेहिन. ॥ ४० ॥

तैलमेलादिना कुर्याद्भिणेन ब्रणरोपणम् ॥
 उद्धर्त्तने कषायं तु वर्गेणारग्वधादिना ॥ ४१ ॥
 परिषेकोऽसनाद्येन पानाद्भे वत्सकादिना ॥
 पाठाचित्रकशार्ङ्गिष्ठा सारिवा कण्टकारिका ॥ ४२ ॥
 सप्ताहं कौटजं मूलं सोमबल्कं नृपद्रुमम् ॥
 संचूर्ण्य मधुना लिह्यात्तद्वचूर्णं नवायसम् ॥ ४३ ॥
 मधुमेहित्वमापन्नो भिषग्भिः परिवर्जितः ॥
 शिलाजतुतुलामद्यात्प्रमेहार्त्तः पुनर्नवः ॥ ४४ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया चिकित्सास्थाने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो विद्रधि वृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 विद्रधिं सर्वमेवामं शोफवत्समुपाचरेत् ॥
 प्रततं च हरेद्रक्तं पक्वे तु ब्रणवत्क्रिया ॥ १ ॥
 पञ्चमूलजलैर्घृतं वातिकं लवणोत्तरैः ॥
 भद्रादिवर्गयष्ट्याहृतिलैरालेपयेद्ब्रणम् ॥ २ ॥
 वैरेचनिकयुक्तेन त्रैवृतेन विशोधय च ॥
 विदारीवगेसिद्धेन त्रैवृतेनैव रोपयेत् ॥ ३ ॥
 क्षालितं क्षीरितोयेन लिम्पेद्यष्टयसृतातिलैः ॥
 पैत्तं घृतेन सिद्धेन मञ्जिष्ठोशीरपञ्चकैः ॥ ४ ॥

पयस्याद्विनिशाश्रेष्ठायष्टीदुग्धैश्च रोपयेत् ॥
 न्यग्रोधादिप्रवालत्वक्फलैर्वा कफज पुन ॥ ५ ॥
 आरग्वधाम्बुना धौत सक्तुकुम्भनिशातिलैः ॥
 लिम्पेत्कुलत्थिकादन्तीत्रिवृच्छ्यामाग्नितिल्वकैः ॥ ६ ॥
 ससैन्धवै सगोमूत्रैस्तैल कुर्नीतरोपणम् ॥
 रक्तागन्तूद्भवे कार्श्या पित्तविद्रधिक्त्रिया ॥ ७ ॥
 वरुणादिगणकाथमपक्वेऽभ्यन्तरे स्थिते ॥
 उपकादिप्रतीवाप पूर्वाह्णे विद्रधौ पिवेत् ॥ ८ ॥
 घृत विरेचनद्रव्यैः सिद्ध ताभ्या च पाययेत् ॥
 निरूह स्नेहवस्ति च ताभ्यामेव प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥
 पानभोजनलेपेषु मधुशिशु प्रयोजित ॥
 दत्तावापो यथादोषमपक्व हन्ति विद्रधिम् ॥ १० ॥
 त्रायन्ती त्रिफलानिम्बकटुकामधुक समम् ॥
 त्रिवृत्पटोलकाभ्या च चत्वारोऽशाः पृथक्पृथक् ॥ ११ ॥
 मसूरानिस्तुपादष्टौ तत्काथ सघृतो जयेत् ॥
 विद्रधौ गुल्मवीसर्पदाहमोहमदज्वरान् ॥ १२ ॥
 तृणमूर्च्छाच्छर्दिहृद्रोगपित्तासृक्कुष्ठकामला ॥
 कुडव त्रायमाणायाः साध्यमष्टगुणेऽम्भसि ॥ १३ ॥
 कुडवं तद्रसाद्धात्रीस्वरसात्क्षीरतो घृतात् ॥
 कर्षाश कल्कित तिक्तात्रायन्तीधन्त्रयासकम् ॥ १४ ॥
 सुस्तातामलकी वीरा जीवन्ती चन्दनोत्पलम् ॥
 पचेदेकत्र सयोज्य तद्घृत पूर्ववद्गुणैः ॥ १५ ॥

द्राक्षा लघूकं खर्जूरं विदारी सशतावरी ॥
 पुरुषकाणि त्रिफला तत्काथे पाचयेद्घृतम् ॥ १६ ॥
 क्षीरेक्षुधात्रीनिर्यासे प्राणदा कल्कसंयुतम् ॥
 तच्छीतं शर्कराक्षौद्रपादिकं पूर्ववद्गुणेः ॥ १७ ॥
 हरेच्छृङ्गादिभिरसृक्छिरया वा यथान्तिकम् ॥
 विद्रधिं पच्यमानं च कोष्ठस्थं वहिरुन्नतम् ॥ १८ ॥
 ज्ञात्वोपनाहयेच्छूले स्थिते तत्रैव पिण्डिते ॥
 हृत्पा श्वऽपीडनात्सुप्तौ दाहादिष्वल्पकेपुच ॥ १९ ॥
 पक्कः स्याद्विद्रधिं भित्त्वा त्रणवत्तमुपाचरेत् ॥
 अन्तर्भागस्य चाप्येतच्चिह्नं पक्कस्य विद्रधेः ॥ २० ॥
 पक्कः स्रोतांसि सस्पूर्य्य स यात्यूर्ध्वमधोऽथवा ॥
 स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशिनः ॥ २१ ॥
 दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन्भिषगुपद्रवान् ॥
 असम्यग्ग्रहति क्लेदे वरणादिसुखाग्भसा ॥ २२ ॥
 पाययेन्मधुशिष्टुं वा यवागू तेन वा कृताम् ॥
 यवकोलकुलत्थोत्थयूषैरन्नं च शस्यते ॥ २३ ॥
 ऊर्ध्वं दशाहात्रायन्तीसर्पिणा तैल्वकेन वा ॥ ॥
 शोधयेद्दलतः शुद्धः सक्षौद्रं तिक्तकं पिबेत् ॥ २४ ॥
 सर्वशो गुल्मवञ्चनं यथादोषमुपाचरेत् ॥
 सर्पावस्थासु सर्वासु गुग्गुलं विद्रधीषु च ॥ २५ ॥
 कषायैर्यौगिकैर्युज्ज्यात्स्वैः स्वैस्तद्वच्छिलाजतु ॥
 पाकं च वारयेद्यत्नात्सिद्धिः पक्के हि दैत्रिकी ॥ २६ ॥

अपि चाशु विदाहित्वाद्भिद्रधि. सोऽभिधीयते ॥
 सति चालोचयेन्मेहे प्रमेहाणा चिकित्सितम् ॥ २७ ॥
 स्तनजे व्रणवत्सर्वं नत्वेनमुपनाहयेत् ॥
 पाटयेत्पालयन्स्तन्य वाहिनी. कृष्णचूचुकौ ॥ २८ ॥
 सर्वास्वामाद्यवस्थासु निर्दुहीत च तत्स्तनम् ॥
 शोथयेत्त्रिवृतास्त्रिगुणं वृद्धौ स्नेहेश्चलात्मके ॥ २९ ॥
 कौशाम्प्रतिल्वकैरण्डसुकुमारकमिश्रके ॥
 ततोऽनिलघ्ननिर्यृहकल्कस्नेहेनिरूहयेत् ॥ ३० ॥
 रसेन भोजित यष्टितैलेनान्वासयेदनु ॥
 स्वेदप्रलेपा वातघ्ना पक्के भित्त्वा व्रणक्रिया ॥ ३१ ॥
 पित्तरक्तोद्भवे वृद्धावामपक्के यथायथम् ॥
 शोफव्रणक्रिया कुर्यात्प्रतत च हरेदसृक् ॥ ३२ ॥
 गोमूत्रेण पिवेत्कल्क श्लेष्मिके पीतदारुजम् ॥
 विम्लापनादृते चात्र श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हित ॥ ३३ ॥
 पक्के च पाटिते तैलमिष्यते व्रणशोधनम् ॥
 सुमनोरुष्कराङ्गोच्छसप्तपर्णेषु साधितम् ॥ ३४ ॥
 पटोलनिम्बरजनीविडङ्गकुटजेषु च ॥
 मेदोज मूत्रपिष्टेन सुस्विन्न सुरसादिना ॥ ३५ ॥
 शिरोविरेकद्रव्यैर्बावर्जयन्फलसेवनीम् ॥
 दारयेद्द्विपत्रेण सम्यङ्मेदसि सृद्धते ॥ ३६ ॥
 व्रण साक्षीककासीससैन्धवप्रतिसारितम् ॥
 तीव्येदभ्यञ्जन चास्य योज्य मेदोविशुद्धये ॥ ३७ ॥

मनःशिलैलासुमनोग्रन्थिभल्लातकैः कृतम् ॥

तैलमात्रणसन्धानात्स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥ ३८ ॥

मूत्रजं स्वेदितं स्निग्धैर्वस्त्रपट्टेन वेष्टितम् ॥

विध्येदधस्तात्सीवन्याः स्त्रावयेच्च यथोदरम् ॥ ३९ ॥

त्रणञ्च स्थगिकावद्धं रोपयेदन्तहेतुके ॥

फलकोशमसम्प्राप्ते चिकित्सा वातवृद्धिवत् ॥ ४० ॥

पचेत्पुनर्नवतुलां तथा दशपलाः पृथक् ॥

दशमूलपयस्याश्च गन्धैरण्डशतावरीः ॥ ४१ ॥

द्विदर्भशरकाशेक्षुमूलपोटगलान्विताः ॥

वहेषामष्टभागस्थे तत्र त्रिंशत्पलं गुडात् ॥ ४२ ॥

प्रस्थमेरण्डतैलस्य द्वौ घृतात्पयसस्तथा ॥

आवपेद्विपलांशं च कृष्णातन्मूलसैन्धवम् ॥ ४३ ॥

यष्टीभधुकमृद्धीकायवानीनागराणि च ॥

तत्सिद्धं सुकुमाराख्यं सुकुमारं रसायनम् ॥ ४४ ॥

वातातपाध्वयानादिपरीहार्येष्वयन्त्रणम् ॥

प्रयोज्यं सुकुमाराणामीश्वराणां सुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥

नृणां स्त्रीवृन्दभर्तृणामलक्ष्मीकलिनाशनम् ॥

सर्वकालोपयोगेन कान्तिलावण्यपुष्टिदम् ॥ ४६ ॥

वर्ध्मविद्रधिगुल्मशोयोनिमेद्रानिलार्तिषु ॥

शोफो दरखुडप्लीहविड्ढिवन्धेषु चोत्तमम् ॥ ४७ ॥

यायाद्वर्ध्म न चेच्छान्तिं स्नेहरेकानुवासनैः ॥

वस्तिकर्म पुरःकृत्वा वङ्क्षणस्थं ततो दहेत् ॥ ४८ ॥

अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतोऽर्द्धेन्दुवक्रया ॥
 अगुष्ठस्योपरिस्त्रावपीतं तन्तुसमच यत् ॥ ४९ ॥
 उक्षिप्य सूच्या तत्तिर्य्यग्दहेच्छित्वा यतो गदः ॥
 ततोऽन्यपार्श्वेऽन्ये त्वाहुर्दहेद्वानामिकागुले ॥ ५० ॥
 गुल्मेन्यैर्वातकफजे ग्रीहि चायं विधि स्मृतः ॥
 कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्या च यतो गदः ॥ ५१ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया चिकित्सास्थाने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मचिकित्सित व्याख्यास्याम ।
 गुल्म वद्धशकृद्वातं वातिक तीव्रवेदनम् ॥
 रूक्षशीतोद्भव तैलैःसाधयेद्वातरोगिकैः ॥ १ ॥
 पानान्नान्वासनारयङ्गै स्निग्धस्य स्वेदमाचरेत् ॥
 आनाहवेदनास्तम्भविवन्धेषु विशेषतः ॥ २ ॥
 स्रोतसा मार्दव कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ॥
 भित्त्वा विवन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥
 स्नेहपान हित गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ॥
 पक्वाशयगते वस्तिरुभय जठराश्रये ॥ ४ ॥
 दीप्तेऽग्नौ वातिकेगुल्मे विवन्धेऽनिलवर्चसोः ॥
 बृहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥

पुनःपुनः स्नेहपानं निरूहाः सानुवासनाः ॥
 प्रयोज्या वातजे गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणः ॥ ६ ॥
 बस्तिकर्म परं विद्याद्गुल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ॥
 स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्मसयोहति ॥ ७ ॥
 तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मान्निरूहैः सानुवासनैः ॥
 प्रयुज्यमानैः शास्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८ ॥
 हिङ्गुसौवर्चलव्योषविडदाडिमदीप्यकैः ॥
 पुष्कराजाजिधान्याम्लवेतसक्षाराचित्रकैः ॥ ९ ॥
 शंठीवचाजगन्धैलासुरसैर्दधिसंयुतैः ॥
 शूलानाहहरं सर्पिः साधयेद्वातगुल्मिनाम् ॥ १० ॥
 हृषुषोषणपृथ्वीकापञ्चकोलकदीप्यकैः ॥
 साजाजिसैन्धवैर्दध्नादुग्धेन च रसेन च ॥ ११ ॥
 दाडिमान्मूलकात्कोलात्पचेत्सर्पिर्निहन्ति तत् ॥
 वातगुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः ॥ १२ ॥
 योन्यशोभ्रहणीदोषकासश्वासारुचिज्वरान् ॥
 दशमूलं बलां कालां सुषवीं द्वौ पुनर्नवौ ॥ १३ ॥
 पौष्करैरण्डरास्त्राश्वगन्धभाङ्गर्थमृताशठीः ॥
 पचेद्गन्धपलांशश्च द्रोणेऽषां द्विपलोन्मितम् ॥ १४ ॥
 यवैः कोलैः कुलत्थैश्च माषैश्च प्रास्थिकैः सह ॥
 काथेऽस्मिन्दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५ ॥
 स्वरसैर्दाडिमात्रातमातुलुङ्गोद्भवैर्युतम् ॥
 तथातुषाम्बुधान्याम्लयुतैः श्लक्ष्णैश्च कलिकतैः ॥ १६ ॥

भाङ्गीतुम्बुरुषडग्रन्थाग्रन्थिरसत्ताग्निः धान्यके ॥
 यवानकयवान्यम्लवेतसासितजीरके ॥ १७ ॥
 अजाजीहिङ्गुहपुषाकारवीवृषकोषकैः ॥
 निकुम्भकुम्भमूर्वेभपिप्पलीवेल्हदाडिमैः ॥ १८ ॥
 श्वदप्रात्रपुसेर्वास्वीजहिस्त्राग्मभेदकैः ॥
 मिसिद्विधरसुरससारिवानीलिनीफलैः ॥ १९ ॥
 त्रिकटुत्रिपटूपेतैर्दाधिकं तद्व्यपोहति ॥
 रोगानाशुतरान्पूर्वान्कष्टानपि च शीलितम् ॥ २० ॥
 अपस्मारगरोन्मादमूत्राघातानिलामयान् ॥
 त्र्यूपणत्रिफलाधान्यचविकावेह्यचित्रकैः ॥ २१ ॥
 कत्कीकृतैर्घृत पक्क सक्षीर वातगुल्मनुत् ॥
 तुला लशुनकन्दाना पृथग्पञ्चपलाशकम् ॥ २२ ॥
 पञ्चमूलं सहच्चास्युभाराद्धं तद्विपाचयेत् ॥
 पादशेष तदूर्ध्वेन दाडिमस्व रससुराम् ॥ २३ ॥
 धान्याम्ल दवि चादाय पिष्टाश्चार्द्धपलाशकान् ॥
 त्र्यूपणत्रिफलाहिङ्गुयवानीचव्यदीप्यकान् ॥ २४ ॥
 साम्लवेतससिन्धूत्थदेवदारुन्पचेद्घृतात् ॥
 तैः प्रस्थं तत्पर सर्ववातगुल्मविकारजित् ॥ २५ ॥
 षट्पल वा पिवेत्सर्पिर्यदुक्त राजयक्ष्मणि ॥
 प्रसन्नया वा क्षीरार्थं सुरया दाडिमेन वा ॥ २६ ॥
 घृते सारुतगुल्मघ्नं कार्थ्यो दध्न सरेण वा ॥
 वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाग्निमरुचि यदि ॥ २७ ॥

हृल्लासं गौरवं तन्द्रा जनयेदुल्लिखेतु तम् ।

शूलानाहविबन्धेषु ज्ञात्वा सस्त्रेहमाशयम् ॥ २८ ॥

निर्यूहचूर्णवटकाः प्रयोज्या घृतभेषजैः ॥

कोलदाडिमधम्माम्बुतक्रमद्याम्लकाञ्जिकैः ॥ २९ ॥

मण्डेन वा पिबेत्प्रातश्चूर्णान्यन्नस्थ वा पुरः ॥

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितान्यसकृद्रसे ॥

कुर्वीत कार्मुकतरान्वटकान्कफवातयोः ॥ ३० ॥

हिङ्गुवचाविजयापशुगन्धादाडिमदीप्यकधान्यकपाठाः ॥

पुष्करमूलशठीहपुषाग्निक्षारयुगत्रिपटुत्रिकटूनि ॥ ३१ ॥

साजाजिचव्यंसहतिन्तिडीकं

सवेतसारुलं विनिहन्ति चूर्णम् ॥

हृत्पाश्र्वबस्तित्रिकयोनिपायु

शूलानिवाय्वामकफोद्भवानि ॥ ३२ ॥

कृच्छ्रान्गुल्मान्वातविण्मूत्रसंगं

कण्ठे बन्धं हृद्ग्रहं पाण्डुरोगम् ॥

अन्नाश्रद्धाप्लीहदुर्नामहिध्मा

वध्माध्मानश्वासकासाग्निसादान् ॥ ३३ ॥

लवणयवानीदीप्यककणनागरमुत्तरोत्तरं वृद्धम् ॥

सर्वसमांशहरीतकिचूर्णं वैश्वानरः साक्षात् ॥ ३४ ॥

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरकेद्रे

समधरणघृतानामष्टमोहिङ्गुभागः ॥

प्रथमकवलभोज्यः सर्पिषा चूर्णकोऽयं

जनयति भृशमग्निं वातगुल्मं निहन्ति ॥ ३५ ॥

हिङ्गुग्राविडशुण्ड्यजाजिविजयात्राट्याभिधानामयै
श्रूर्णं कुम्भनिकुम्भमूलसहितैर्भागोत्तरवर्द्धितैः ॥

पीतः कोष्णजलेन कोष्ठजरुजो गुल्मोदरादीनय
गार्दूलः प्रसभप्रसभ्यहरति व्याधीन्मृगौघानिवा ॥३६॥

सिन्धुत्थपथ्याकणदीप्यकानाचूर्णानि तोये पिवता कवोष्णैः ॥
प्रयाति नाशकफवातजन्मानाराचनिभिन्न इवामयौघ ॥३७॥

पूतीकपत्रगर्जचिर्भटचव्यवह्नि

व्योषचसस्तरचितलवणोपधानम् ॥

दग्ध्वाविचूर्ण्यदधिमस्तुयुतप्रयोज्य

गुल्मोदरश्वयशुपाण्डुगदोद्भवेषु ॥ ३८ ॥

हिङ्गुत्रिगुणसैन्धवमस्मात्रिगुणतु तैलमैरण्डम् ॥

तत्रिगुणरसोनरसगुल्मोदरवर्ध्मशूलघ्नम् ॥ ३९ ॥

मातुलुङ्गरसो हिङ्गुवाडिसविडसैन्धवम् ॥

सुरामण्डेन पातव्यवातगुल्मरुजापहम् ॥ ४० ॥

शुठ्या कर्पगुडस्य द्वौ धौतात्कृष्णातिलात्पलम् ॥

खादन्नेकत्र सचूर्ण्यकोष्णक्षीरानुयोजयेत् ॥ ४१ ॥

वातहृद्रोगगुल्माशोयोनिशूलशकृद्ग्रहान् ॥

पिवेदेरण्डतैलतु वातगुल्मी प्रसन्नया ॥ ४२ ॥

श्लेष्मण्यनुबले वायौ पित्ते तु पयसा सह ॥

विवृद्धयदि वा पित्तसन्तापवातगुल्मिन ॥ ४३ ॥

कुश्याद्विरेचनीयोऽसौ सस्त्रैरानुलोमिकैः ॥

तापानुवृत्तावेव च रक्ततस्याऽवसेचयेत् ॥ ४४ ॥

साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःपलम् ॥
 क्षीरोदकेऽष्टगुणिने क्षीरशेषं च पाचयेत् ॥ ४५ ॥
 वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रसीं विषमज्वरम् ॥
 हृद्रोगं विद्रधिं शोषं साधयत्याशु तत्पयः ॥ ४६ ॥
 तैलं प्रसन्नागोमूत्रसारनालं यवाग्रजः ॥
 गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ४७ ॥
 चित्रकग्रन्थिकैरण्डशुण्ठीकाथः परं हितः ॥
 शूलानाहविवन्धेषुसहिङ्गुविडसैन्धवः ॥ ४८ ॥
 पुष्करैरण्डयोर्मूलं यवधन्वयवासकम् ॥
 जलेन कथितं पीतं कोष्ठदाहरुजापहम् ॥ ४९ ॥
 वाट्याह्वैरण्डदर्भाणां मूलं दारु महौषधम् ॥
 पीतं निःकाथ्य तोयेन कोष्ठपृष्ठांसशूलजित् ॥ ५० ॥
 शिलाजं पयसाऽनल्पपञ्चमूलशृतेन वा ॥
 वातगुल्मी पिबेद्वाट्यमुदावर्ते तु भोजयेत् ॥ ५१ ॥
 स्निग्धं पैप्पलिकैर्यूषैर्मूलकानां रसेन वा ॥
 वद्धविष्मारुतोऽश्लीयात्क्षीरेणोष्णेन यावकम् ॥ ५२ ॥
 कुल्माषान्वा बहुहोहान्भक्षयेल्लवणोत्तरान् ॥
 नीलिनीत्रिवृतादन्तीपथ्याकम्पिल्लकैःसह ॥ ५३ ॥
 समलायघृतं देयं सविडक्षारनागरम् ॥
 नीलिनीं त्रिफलां राह्लां बलां कटुकरोहिणीम् ॥ ५४ ॥
 पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीं च पालिकानि जलाढके ॥
 रसेऽष्टभागशेषे तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५५ ॥

दध्न प्रस्थेन सयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥
 ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ॥ ५६ ॥
 जीर्णे सम्यग्विवरिक्तच भोजयेद्रसभोजनम् ॥
 गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्ड्यामयज्वरान् ॥ ५७ ॥
 श्वित्र प्लीहानमुन्माद हन्त्येतन्नीलिनीघृतम् ॥
 कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिक्कौञ्चवर्तकाः ॥ ५८ ॥
 शालयो मदिरा सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितम् ॥
 मितमुष्ण द्रव स्निग्ध भोजन वातगुल्मिनाम् ॥ ५९ ॥
 समण्डावारुणीपानं तप्त वा धान्यकैर्जलम् ॥
 स्निग्धोष्णे नोदिते गुल्मे पैत्तिके स्रसन हितम् ॥ ६० ॥
 द्राक्षाभयागुडरसं कम्पिहं वा मधुद्रुतम् ॥
 कल्पोक्त रक्तपित्तोक्तं गुल्मे हृक्षोष्णजे पुनः ॥ ६१ ॥
 पर सशमन सर्पिस्तिक्त वासाघृतं शृतम् ॥
 तृणाख्यपञ्चककाथे जीवनीयगणेन वा ॥ ६२ ॥
 शृत तेनैव वा क्षीर न्यग्रोधादिगणेन वा ॥
 तत्रापि स्रसन युञ्ज्याच्छीघ्रमात्ययिके भिषक् ॥ ६३ ॥
 वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिंपा पयसाऽपि वा ॥
 रसेनामलकेक्षूणा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६४ ॥
 पथ्यापाद् पिवेत्सर्पिस्तत्सिद्ध पित्तगुल्मनुत् ॥
 पिवेद्वा तैल्वक सर्पिर्यञ्चोक्त पित्तविद्रधौ ॥ ६५ ॥
 द्राक्षा पयस्या मधुक चन्दनं पद्मक मधु ॥
 पिवेत्तण्डुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ६६ ॥

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ॥
 अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिवेत् ॥ ६७ ॥
 पिवेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथावलम् ॥
 तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ ६८ ॥
 दाहेऽभ्यंगो घृतैः शीतैः साज्यैर्लपो हिमौषधैः ॥
 स्पर्शः सरोरुहां पत्रैः पात्रैश्च प्रचलज्जलैः ॥ ६९ ॥
 विदाहपूर्वरूपेषु शूले वहेश्च सार्दवे ॥
 बहुशोऽपहरेद्रक्तं पित्तगुल्मे विशेषतः ॥ ७० ॥
 छिन्नमूला विदह्यन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ॥
 रक्तं हि व्यस्लतां याति तच्च नास्ति नचाऽस्ति रुक् ॥ ७१ ॥
 हृतदोषं परिस्लानं जांगलैस्तर्पितं रसैः ॥
 समाश्रयस्तं सशेषार्तिं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ ७२ ॥
 रक्तपित्तातिवृद्धत्वात्क्रियामनुपलभ्य वा ॥
 गुल्मे पाकोन्मुखे सर्वा पित्तविद्रधिवत्क्रिया ॥ ७३ ॥
 शालिर्गव्याजपयसा पटोलीजाङ्गलं घृतम् ॥
 धात्री परूषकंद्राक्षा खर्जूरं दाडिमं सिताम् ॥ ७४ ॥
 भोज्यं पानेऽम्बुबलया बृहत्याद्यैश्च साधितम् ॥
 श्लेष्मजे वामयेत्पूर्वमवम्यमुपवासयेत् ॥ ७५ ॥
 तिक्तोष्णकटु संसर्ग्या वह्निं सन्धुक्षयेत्ततः ॥
 हिंवादिभिश्च द्विगुणक्षारहिंश्वस्लवेतसैः ॥ ७६ ॥
 निगूढं यदि वोन्नद्धं स्तिमितं कठिनं स्थिरम् ॥
 आनाहादियुतंगुल्मं संशोध्य विनयेदनु ॥ ७७ ॥

घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिना ॥
 सव्योषक्षारलवण सहिगुविडदाडिमम् ॥ ७८ ॥
 कफगुल्मं जयत्याशु दशमूलघृत घृतम् ॥
 भल्लातकाना द्विपल पञ्चमूल पलोन्मितम् ॥ ७९ ॥
 अल्प तोयाढके साध्यं पादशेषेण तेन च ॥
 तुल्यंघृत तुल्यपयो विपचेदक्ष सम्मितैः ॥ ८० ॥
 विडगहिङ्गुगुसिन्धूत्थयात्रशूकशठीविडै ॥
 सद्दीपिरास्त्रायष्ट्याह्वपङ्कग्रन्थाकणनागरै ॥ ८१ ॥
 एतद्भल्लातकघृत कफगुल्महर परम् ॥
 प्लीहपाङ्गामयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥ ८२ ॥
 ततोऽस्य गुल्मे देहे च समस्ते स्वेदमाचरेत् ॥
 सर्वत्र गुल्मे प्रथम स्नेहस्वेदोपपादिते ॥ ८३ ॥
 या क्रिया क्रियते याति सा सिद्धि न विरूक्षिते ॥
 स्निग्धस्विन्नगरीरस्य गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ ८४ ॥
 यथोक्ता घटिका न्यस्येद्गृहीतेऽपनयेच्च ताम् ॥
 वस्त्रान्तर तत.कृत्वा छिन्द्याद्गुल्म प्रमाणवित् ॥ ८५ ॥
 विमार्गाजपदादशैर्यथालाभं प्रपीडयेत् ॥
 प्रमृज्याद्गुल्ममेवैकं न त्वन्त्रहृदय स्पृशेत् ॥ ८६ ॥
 तिलैरण्डातसीवीजसर्पपै परिलिप्य च ॥
 श्लेष्मगुल्ममयस्पात्रै. सुखोष्णै स्वेदयेत्तत. ॥ ८७ ॥
 एव च विसृत स्थानात्कफगुल्मं विरेचनैः ॥
 सस्नेहैर्वस्तिभिश्चैनं शोधयेद्दशमूलकैः ॥ ८८ ॥

पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैः पचेत् ॥
 एरण्डतैलहविषोः प्रस्थौ पयसि शङ्खगुणे ॥ ८९ ॥
 सिद्धोज्यं मिश्रकः स्नेहो गुल्मिनां स्वसनं हितम् ॥
 वृद्धिविद्रधिशूलेषु वातव्याधिषु चामृतम् ॥ ९० ॥
 पिबेद्वा नीलिनीसर्पिर्मात्रया द्विपलीकया ॥
 तथैव सुकुमाराख्यं घृतान्यौदरिकाणिवा ॥ ९१ ॥
 द्रोणेऽरुभसः पचेद्दन्त्याः पलानां पञ्चविंशतिम् ॥
 चित्रकस्य तथा पथ्यास्तावतीस्तद्रसे स्रुते ॥ ९२ ॥
 द्विप्रस्थे साधयेत्पूते क्षिपेदन्तीसमं गुडम् ॥
 तैलात्पलानि चत्वारि त्रिवृतायाश्च चूर्णतः ॥ ९३ ॥
 कणाकर्षो तथा शुण्ठ्याः सिद्धे लैहे तु शीतले ॥
 मधुतैलं समं दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकाम् ॥ ९४ ॥
 अतो हरीतकीमेकां सावलेहपलामदन् ॥
 सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनाभयः ॥ ९५ ॥
 गुल्महृद्रोगदुर्नामिशोफानाहगरोदरान् ॥
 कुष्ठोत्केशारुचिष्ठीहृश्रहणीविषमज्वरान् ॥ ९६ ॥
 घ्नन्ति दन्तीहरीतक्यःपाण्डुतां च सकामलाम् ॥
 सुधाक्षीरद्रवं चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम् ॥ ९७ ॥
 कार्षिकं मधुसर्पिर्भ्यां लीङ्गा साधु विरिच्यते ॥
 कुष्ठश्यामात्रिवृदन्तीविजयाक्षारगुग्गुलुम् ॥ ९८ ॥
 गोसूत्रेण पिबेदेकं तेन गुग्गुलुमेव वा ॥
 निरुहान्कल्पसिद्धयुक्तान्योजयेद्गुल्मनाशनान् ॥ ९९ ॥

कृतमूल महावास्तु कठिनं स्तिमितं गुरुम् ॥
 गूढमासं जयेद्गुल्म क्षारारिष्टाग्निकर्मभि ॥ १०० ॥
 एकान्तर द्वयन्तर वा विश्रमय्याथवा त्र्यहम् ॥
 शरीरदोषवलयोर्वर्द्धनक्षपणोद्यत ॥ १०१ ॥
 अर्शोऽग्निमरीग्रहण्युक्ता. क्षारा योज्या कफोत्वणे ॥
 देवदारुत्रिवृद्धन्तीकटुकापञ्चकोलकम् ॥ १०२ ॥
 स्वर्जिकायावशूकाख्यौ श्रेष्ठापाटोपकुञ्चिका ॥
 कुष्ठ सर्पसुगन्धा च द्वयक्षाश पटुपञ्चकम् ॥ १०३ ॥
 पालिक चूर्णित तेलवसादधिघृताप्लुतम् ॥
 घटस्यान्त. पचेत्पकमग्निवर्चे घटे च तम् ॥ १०४ ॥
 क्षार गृहीत्वा क्षीराज्यतक्रमद्यादिभि पिवेत् ॥
 गुल्मोदावर्त्तवर्ध्मार्शोजठरग्रहणीकृमीन् ॥ १०५ ॥
 अपस्मारगरोन्मादयोनिशुक्रामयात्रमरी ॥
 क्षारोऽगदोऽय शमयेद्विष चाखुभुजङ्गजम् ॥ १०६ ॥
 श्लेष्माण मधुर स्निग्ध रसक्षीरघृताशिन ॥
 छित्त्वा भित्त्वाऽऽशय क्षार क्षारत्वात्पातयत्यध. ॥ १०७ ॥
 मन्देऽग्नावरुचौ सात्म्यैर्मर्मथै. सस्नेहमश्रताम् ॥
 योजयेदासवारिष्टान्निगदान्मार्गशुद्धये ॥ १०८ ॥
 शालयः षष्टिका जीर्णा कुलत्था जाङ्गल पलम् ॥
 चिरविल्वान्नितर्कारीयवानीवरणाकुरा. ॥ १०९ ॥
 शिग्रुस्तरुणाविल्वानि बाल शुष्कं चमूलकम् ॥
 बीजपूरकहिड्ग्बल्लवेतसक्षारदाडिमम् ॥ ११० ॥

व्योषं तक्रं घृतं तैलं भक्तं पानं तु वारुणी ॥
 धान्याम्लं मस्तु तक्रं च यवानीविडचूर्णितम् ॥ १११ ॥
 पञ्चमूलशृतं वारि जीर्णं माद्वीकमेव वा ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकाजाजिसैन्धवैः ११२ ॥
 सुरा गुल्मं जयत्याशु जाङ्गलश्च विमिश्रितः ॥
 वमनैर्लङ्घनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ११३ ॥
 वस्तिक्षारासवारिष्टगुल्मिकापथ्यभोजनैः ॥
 श्लेष्मिको बद्धमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति ॥ ११४ ॥
 तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्यादन्ते शरादिभिः ॥
 अथ गुल्मं सपर्यन्तं वाससान्तरितं भिषक् ॥ ११५ ॥
 नाभिवस्त्यन्त्रहृदयं रोमराजीं च वर्जयेत् ॥
 नातिगाढं परिमृशेच्छरेण ज्वलताथवा ॥ ११६ ॥
 लोहेनारणिकोत्थेन दारुणा तैन्दुकेन वा ॥
 ततोऽग्निवेगे शमिते शीतैर्व्रण इव क्रिया ॥ ११७ ॥
 आमान्वये तु पेयाद्यैः सन्धुक्ष्याग्निं विलंघिते ॥
 स्वं स्वं कुर्यात्क्रमं मिश्रं मिश्रदोषे च कालवित् ॥ ११८ ॥
 गतप्रसवकालायै नार्यै गुल्मेऽस्रसम्भवे ॥
 स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥ ११९ ॥
 तिलकाथो घृतगुडव्योषभाङ्गीरजोऽन्वितः ॥
 पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषितः ॥ १२० ॥
 भाङ्गीकृष्णाकरञ्जत्वग्ग्रन्थिकासरदारुजम् ॥
 चूर्णं तिलानां काथेन पितं गुल्मरुजापहम् ॥ १२१ ॥

पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिपो. ॥
 गुल्मशैथिल्यजननी पक्त्वा मात्रा प्रयोजयेत् ॥ १२२ ॥
 न प्रभिद्येत यद्येवं दद्याद्योनिविरेचनम् ॥
 क्षारेण युक्त पलल सुधाक्षीरेण वा तत ॥ १२३ ॥
 ताभ्या वा भावितान्दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् ॥
 वराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकान्वासुभावितान् ॥ १२४ ॥
 किष्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनौ विशुद्ध्यै ॥
 रक्तपित्तहरंक्षार लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १२५ ॥
 लशुनमदिरातीक्षणां मत्स्याश्चास्यै प्रयोजयेत् ॥
 वस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ॥ १२६ ॥
 अवर्त्तमाने रुधिरे हित गुल्मप्रभेदनम् ॥
 यमकाभ्यक्तदेहाया प्रवृत्ते समुपेक्षणम् ॥ १२७ ॥
 रसौदनस्तथाऽऽहारः पान च तरुणी सुरा ॥
 रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरा क्रिया. ॥ १२८ ॥
 कार्या वातरुगार्ताया. सर्वा वातहरा पुन. ॥
 आनाहाटावुदावर्त्तवलासघ्न्यौ यथायथम् ॥ १२९ ॥
 इत्यष्टाङ्गद्वयसहिताया चिकित्सास्थाने चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथात उदरचिकित्सित व्याख्यास्याम ।
 दोषातिमात्रोपचयात्स्रोतोमार्गनिरोधनात् ॥
 सम्भवत्युदर तस्मान्नित्यमेन विरेचयेत् ॥ १ ॥

पाययेत्तैलमैरण्डं समूत्रं सपयोऽपि वा ॥
 मासं द्वौ वाऽथवा गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा ॥ २ ॥
 पिबेद्दोक्षीरभुक्स्याद्वा करभीक्षीरवर्त्तनः ॥
 दाहानाहातितृणमूर्च्छांपरीतस्तु विशेषतः ॥ ३ ॥
 रूक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धिकांक्षिणाम् ॥
 स्नेहनीयानि सर्पीषि जठरघ्नानि योजयेत् ॥ ४ ॥
 षट्पलं दशमूलाम्बु मस्तुद्वयाढकसाधितम् ॥
 नागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाढकम् ॥ ५ ॥
 मस्तुनः साधयित्वैतत्पिबेत्सर्वोदरापहम् ॥
 कफमारुतसम्भूते गुल्मे च परमं हितम् ॥ ६ ॥
 चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ॥
 कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ ७ ॥
 यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलस्य चाम्भसा ॥
 सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥ ८ ॥
 एभिः स्निग्धाय संजाते बले शान्ते च मारुते ॥
 स्रस्ते दोषाशये दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ९ ॥
 षट्पलमूलं त्रिफलां निशां वेह्लं च कार्षिकम् ॥
 कम्पिल्लीनीलिनीकुम्भभागान्द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १० ॥
 पिबेत्संचूर्ण्य मूत्रेण पेयां पूर्वं ततो रसैः ॥
 विरिक्तो जाङ्गलैरद्यात्ततः षड्दिवसं पयः ॥ ११ ॥
 शृतं पिबेद्दयोषयुतं पीतमेवं पुनः पुनः ॥
 हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ १२ ॥

गवाक्षी शखिनी दन्ती तिल्वकस्य त्वच वचाम् ॥
 पिवेत्कर्कन्धुमृद्धीकाकोलाम्भोमूत्रसीधुभिः ॥ १३ ॥
 यवानी हपुषाधान्य शतपुष्पोपकुञ्चिका ॥
 कारवी पिप्पली मूलमजगन्धा शठी वचा ॥ १४ ॥
 चित्रकाजाजिक व्योष स्वर्णक्षीरी फलत्रयम् ॥
 द्वौ क्षारो पौष्कर मूल कुष्ठ लवणपञ्चकम् ॥ १५ ॥
 विडङ्ग च समाशानि दन्त्या भागत्रय तथा ॥
 त्रिवृद्धिशाले द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा ॥ १६ ॥
 एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापह ॥
 नैनं प्राप्याभिवर्द्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुरा ॥ १७ ॥
 तक्तेणोदरिभि पेयौ गुल्मिभिर्वदराम्बुना ॥
 अनाहवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १८ ॥
 दधिमण्डेन विट्सगे दाडिमास्मोभिरर्शसैः ॥
 परिकर्त्ते सवृक्षास्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥ १९ ॥
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ॥
 हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥ २० ॥
 दध्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ॥
 यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २१ ॥
 हपुषा काञ्चनक्षीरी त्रिफला नीलिनीफलम् ॥
 त्रायन्ती रोहिणी तिक्ता सातला त्रिवृता वचाम् ॥ २२ ॥
 सैन्धव काललवणं पिप्पली चेति चूर्णयेत् ॥
 दाडिमत्रिफलामासरसमूत्रसुखोदकैः ॥ २३ ॥

पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु प्लीहि सर्वोदरेषु च ॥
 श्वित्रे कुष्ठेष्वजरके सदने विषमेऽनले ॥ २४ ॥
 शोफार्शःपाण्डुरोगेषु कामलाया हलीमके ॥
 वातपित्तकफांश्चाशु विरेकेण प्रसाधयेत् ॥ २५ ॥
 नीलिनीं निचुलं व्योषं क्षारौ लवणपञ्चकम् ॥
 चित्रकं च पिवेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ २६ ॥
 पूर्ववच्च पिवेद्गुधं क्षामः शुद्धोऽन्तरान्तरा ॥
 कारभं गव्यमाजं वा दद्यादात्ययिके गदे ॥ २७ ॥
 स्नेहमेव विरेकार्थं दुर्बलेभ्यो विशेषतः ॥
 हरीतकीसूक्ष्मरजः प्रस्थयुक्तं घृताढकम् ॥ २८ ॥
 अग्नौ विलाप्यमथितं खजेन यवपल्लके ॥
 निधापयेत्ततो मासादुद्घृतं गालितं पचेत् ॥ २९ ॥
 हरीतकीनां काथेन दध्ना चांस्लेन संयुतम् ॥
 उदरं गरमष्ठीलामानाहं गुल्मविद्रधिम् ॥ ३० ॥
 हन्त्येतत्कुष्ठमुन्मादमपस्मारं च पानतः ॥
 स्नुक्क्षीरयुक्ताद्दोक्षीराच्छृतशीतात्खजाहतात् ॥ ३१ ॥
 यज्जातमाज्यं स्नुक्क्षीरसिद्धं तच्च तथागुणम् ॥
 क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्द्धेन युतं दधि ॥ ३२ ॥
 जातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृत्सिद्धं च तद्गुणम् ॥
 तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिवेत् ॥ ३३ ॥
 स्नुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृता षट्पलेन च ॥
 एषां चानुपिवेत्पेयां रसं स्वादुपयोऽथवा ॥ ३४ ॥

घृते जीर्णे विरिक्तश्च कोष्ण नागरसाधितम् ॥
 पिवेदम्यु तत. पेया ततो यूषं कुलत्थजम् ॥ ३५ ॥
 पिवेद्द्रक्षल्यहं त्वेवं भूयो वाऽप्रतिभोजित. ॥
 पुन. पुन. पिवेत्सर्पिरानुपूर्व्याऽन्यैवच ॥ ३६ ॥
 घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात्कुशलो भिषक् ॥
 गुल्माना गरदोषाणामुदराणा च शान्तये ॥ ३७ ॥
 पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहभेदनम् ॥
 तैल्वक नीलिनीसर्पिं स्नेहं वा मिश्रक पिवेत् ॥ ३८ ॥
 हृतदोष क्रमादश्लघुशात्योदन प्रति ॥
 उपयुञ्जीत जठरी दोषशेषनिवृत्तये ॥ ३९ ॥
 हरीतकीसहस्र वा गोमूत्रेण पयोऽनुप. ॥
 सहस्र पिप्पलीना वा स्नुक्क्षीरेण सुभावितम् ॥ ४० ॥
 पिप्पली वर्द्धमाना वा क्षीराशी वा शिलाजतु ॥
 तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसंतथा ॥ ४१ ॥
 चित्रकामरदारुभ्या कल्क क्षीरेण वा पिवेत् ॥
 मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विश्वभेषजम् ॥ ४२ ॥
 विडङ्ग चित्रको दन्ती चव्यं व्योष च तै. पय. ॥
 कल्कै कोलसमै पीत्वा प्रवृद्धमुदरजयेत् ॥ ४३ ॥
 भोज्यं भुञ्जीत वा मास स्नुहीक्षीरघृतान्वितम् ॥
 उत्कारिका वा स्नुक्क्षीरपीतपथ्याकणाकृताम् ॥ ४४ ॥
 पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृद्ग्रह च सर्मारण. ॥
 यदि कुय्यार्त्तस्तैलं विल्वक्षारान्वितं पिवेत् ॥ ४५ ॥

पक्वं वा टिण्टुकवलापलाशं तिलजालजैः ॥
 क्षारैः कदल्यपामार्गतर्कारीजैः पृथक्कृतैः ॥ ४६ ॥
 कफे वातेन पित्ते वा ताभ्यां वाप्यावृतेऽनिले ॥
 बलिनः स्वौषधं युक्तं तैलमैरण्डजं हितम् ॥ ४७ ॥
 देवदारुपलाशार्कहस्तापिप्पलिशिग्रुकैः ॥
 साश्वकर्णैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं वहिः ॥ ४८ ॥
 वृश्चिकालीवचाशुण्ठीपञ्चमूलपुनर्नवात् ॥
 वर्षाभूधान्यकुष्ठाच्च काथैर्मूत्रैश्च सेचयेत् ॥ ४९ ॥
 विरिक्तं म्लानमुदरं स्वेदितं साल्वलादिभिः ॥
 वाससा वेष्टयेद्देवं वायुर्नाऽऽध्मापयेत्पुनः ॥ ५० ॥
 सुविरिक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तम् ।
 सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥
 सोपस्तंभोऽपि वै वायुराध्मापयति यं नरम् ॥
 तीक्ष्णाः सक्षारगोमूत्राः शस्यन्ते तस्य वस्तयः ॥ ५२ ॥
 इति सामान्यतः प्रोक्ताः सिद्धा जठरिणा क्रियाः ॥
 वातोदरेथ बलिनं विदार्यादिशृतं घृतम् ॥ ५३ ॥
 पाययेत्तु ततः स्निग्धं स्वेदिताङ्गे विरेचयेत् ॥
 बहुशस्तैल्वकेनैनं सर्पिषा मिश्रकेण वा ॥ ५४ ॥
 कृते संसर्जने क्षीरं बलार्थमवचारयेत् ॥
 प्रागुत्क्लेशान्निवर्त्तेत बले लब्धे क्रमात्पथः ॥ ५५ ॥
 यूपै रसैर्वा मन्दाम्ललावणैरिन्धतानलम् ॥
 सोदावृत्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेत्ततः ॥ ५६ ॥

तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन दाशमूलिकवस्तिना ॥
 तिलोरुवृकतैलेन वातघ्नास्लशृतेन च ॥ ५७ ॥
 स्फरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्तिषु ॥
 रूक्ष वद्धशकृद्घातं दीप्ताग्निमनुवासयेत् ॥ ५८ ॥
 अविरेच्यस्य शमना वस्तिक्षीरघृतादय ॥
 बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते संस्नेह्य सर्पिषा ॥ ५९ ॥
 श्यामाग्निभण्डीत्रिफलाविपक्वेन विरेचयेत् ॥
 सितामधुघृताढ्येन निरूहोऽस्य ततो हित ॥ ६० ॥
 न्यग्रोधादिकषायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृत ॥
 दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत्क्षीरवस्तिभि ॥ ६१ ॥
 जाते तग्निवले स्निग्ध भूयो भूयो विरेचयेत् ॥
 क्षीरेण सत्रिवृत्कल्केनोरुवृकशृतेन तम् ॥ ६२ ॥
 सातलात्रायमाणाभ्या शृतेनारग्वधेन वा ॥
 सकफे वा समूत्रेण सतिक्ताज्येन सानिले ॥ ६३ ॥
 पयसान्यतमेनेषा विदार्यादिशृतेन वा ॥
 भुञ्जीत जठर चास्य पायसेनोपनाहयेत् ॥ ६४ ॥
 पुन क्षीर पुनर्वस्ति पुनरेव विरेचनम् ॥
 क्रमेण ब्रुवमातिष्ठन्यत पित्तोदर जयेत् ॥ ६५ ॥
 वत्सकादिविपक्वेन कफे संस्नेह्य सर्पिषा ॥
 स्वन्न स्नुक्क्षीरसिद्धेन बलवन्त विरेचितम् ॥ ६६ ॥
 ससर्जयेत्कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहै ॥
 मूत्रत्र्यूषणतैलाढ्यो निरूहोऽस्य ततो हितः ॥ ६७ ॥

मुष्ककादिकृपायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृतः ॥
 भोजनं व्योषदुग्धेन कौलत्थेन रसेन वा ॥ ६८ ॥
 स्तैमित्यारुचिहृत्त्रासैर्मन्देऽग्नौ सद्यपाय च ॥
 दद्यादरिष्टान्क्षारांश्च कफस्त्यानस्थिरोदरे ॥ ६९ ॥
 हिङ्गूपकुल्ये त्रिफलां देवदारु निशाद्वयम् ॥
 भल्लातकं शिशुफलं कटुकां तिक्तकं वचाम् ॥ ७० ॥
 शुण्ठीं माद्रीं घनं कुष्ठं सरलं पटुपञ्चकम् ॥
 दाहयेज्जर्जरीकृत्य दधिस्लेहचतुष्कवत् ॥ ७१ ॥
 अन्तर्धूमं ततः क्षाराद्विडालपदकं पिबेत् ॥
 मदिरादधिमण्डोष्ण जलारिष्टसुरासवैः ॥ ७२ ॥
 उदरं गुल्ममष्टीलां तून्यौ शोफं विषूचिकाम् ॥
 प्लीहहृद्द्रोणगुदजानुदावर्त्तं च नाशयेत् ॥ ७३ ॥
 जयेदारिष्टगोमूत्रचूर्णायस्कृतिपानतः ॥
 सक्षारतैलपानैश्च दुर्बलस्य कफोदरम् ॥ ७४ ॥
 उपनाह्यं ससिद्धार्थकिण्वैबीजैश्च मूलकात् ॥
 कल्कितैरुदरस्वेदमभीक्षणं चात्र योजयेत् ॥ ७५ ॥
 सन्निपातोदरे कुर्यान्नातिक्षीणबलानले ॥
 दोषोद्रेकानुरोधने प्रत्याख्याय क्रियासिमाम् ॥ ७६ ॥
 दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं पाने च शस्यते ॥
 क्रियानिवृत्ते जठरे त्रिदोषेतु विशेषतः ॥ ७७ ॥
 दद्यादापृच्छयतजातीन्पातुं मद्येन कल्कितम् ॥
 मूलं काकादनीगुञ्जाकरवीरकसम्भवम् ॥ ७८ ॥

पानभोजनसयुक्तं दद्याद्वा स्थावरं विषम् ॥
 यस्मिन्वा कुपितः सर्पो विमुञ्चति फले विषम् ॥ ७९ ॥
 तेनास्य दोषसघात स्थिरो लीनो विमार्गगः ॥
 वहिः प्रवर्त्तते भिन्नो विषेणाशु प्रमाथिना ॥ ८० ॥
 तथा व्रजत्यगदता शरीरान्तरमेव वा ॥
 हृतदोषं तु शीताम्बुस्नात तं पाययेत्पयः ॥ ८१ ॥
 पेया वा त्रिवृतः शाक मण्डूक्या वास्तुकस्य वा ॥
 कालशाकं यवारयं वा खादेत्स्वरससाधितम् ॥ ८२ ॥
 निरम्ललवणस्त्रेहं स्विन्नमन्नमनन्नभुक् ॥
 मासमेकं ततश्चैव तृषितः स्वरसं पिवेत् ॥ ८३ ॥
 एव विनिर्हते शोकेदोषे मासात्परं ततः ॥
 दुर्वलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत्कारभ पयः ॥ ८४ ॥
 घृहीहोदरे यथादोष स्निग्धस्य स्वेदितस्य च ॥
 शिरा मुक्तवतो दद्याद्वा वामबाहौ विमोक्षयेत् ॥ ८५ ॥
 लब्धे वले च भूयोऽपि स्त्रेहपीतं विशोधितम् ॥
 समुद्रशुक्तिज क्षार पयसा पाययेत्तथा ॥ ८६ ॥
 अम्लशृत विडकणाचूर्णाढ्यं नक्तमालजम् ॥
 सोभाजनस्य वा काथसैन्धवाग्निक्वणान्वितम् ॥ ८७ ॥
 हिङ्ग्वादिचूर्णं क्षाराज्यं युञ्जीत च यथावलम् ॥
 पिप्पली नागरं दन्तीं समाश द्विगुणाभयम् ॥
 विडाद्धाशयुतं चूर्णमिदमुष्णाम्बुना पिवेत् ॥ ८८ ॥
 विडङ्गं चित्रकं सक्तन्सघृतान्सैन्धववचाम् ॥

दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मप्लीहापहं पिवेत् ॥ ८९ ॥
 तैलोन्मिश्रैर्वदरकपत्रैः संसर्दितैः समुपनद्धः ॥
 मुशलेन पीडितोऽनुयाति प्लीहा पयोभुजो नाशम् ॥ ९० ॥
 रोहीतकलताः क्लृप्ताः खण्डशः साभयाजले ॥
 मूत्रे वाऽऽसुनुयात्तत्तु सतरात्रस्थितं पिवेत् ॥ ९१ ॥
 कामलाप्लीहगुल्मार्शः कृमिमेहोदरापहम् ॥ ९२ ॥
 रोहीतकत्वचः कृत्वापलानां पञ्चविंशतिम् ॥
 कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ ९३ ॥
 पालिकैः पञ्चकोलैस्तु तैः समस्तैश्च तुल्यया ॥
 हरीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९४ ॥
 प्लीहाभिवृद्धिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ॥
 कदल्यास्तिलनालानां क्षारेण क्षुरकस्य च ॥ ९५ ॥
 तैलं पक्वं जयेत्पानात्प्लीहानं कफवातजम् ॥
 अशान्तौ गुल्मविधिना योजयेदग्निकर्म च ॥ ९६ ॥
 अप्राप्तपिच्छासलिले प्लीहि वातकफोल्बणे ॥
 पैत्तिके जीवनीयानि सर्पिषि क्षीरवस्तयः ॥ ९७ ॥
 रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ॥
 यकृति प्लीहवत्कर्म दक्षिणे तु भुजे शिराम् ॥ ९८ ॥
 स्विन्नाय वृद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ॥
 सतैलं लवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥ ९९ ॥
 परिस्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णं चास्मै विरेचनम् ॥
 उदावर्त्तहरं कर्म कार्यं यच्चानिलापहम् ॥ १०० ॥

छिद्रोदरमृते स्वेदाच्छृण्मोदरवदाचरेत् ॥
 जात जात जल स्नायमेव तद्यापयोद्भिपक ॥ १०१ ॥
 अपा दोषहराण्यादौ योजयेदुदकोदरे ॥
 सूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवन्ति च ॥ १०२ ॥
 दीपनीयै कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ॥
 क्षार छागकरीषाणा शृतं सूत्रेऽग्निना पचेत् ॥ १०३ ॥
 घनी भवति तस्मिश्च कर्पाश चूर्णितं क्षिपेत् ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं शुण्ठीलवणपञ्चकम् ॥ १०४ ॥
 निकुम्भकुम्भत्रिफलास्वर्णक्षीरी विपाणिका ॥
 स्वर्जिकाक्षारपङ्कजन्थासातलायत्रशूकजम् ॥ १०५ ॥
 कोलाभा गुटिका कृत्वा तत सौवीरकाष्ठता ॥
 पिवेदजरके शोफे प्रवृद्धे चोदकोदरे ॥ १०६ ॥
 इत्यौषधैरप्रशमे त्रिपु वृद्धोदरादिषु ॥
 प्रयुञ्जीत भिषक् शस्त्रमार्तवन्धुनृपार्थित ॥ १०७ ॥
 सिग्धस्त्रिन्नतनोर्नाभिरधोवृद्धक्षतान्त्रयो ॥
 पाटयेदुदर मुक्त्वा वामतश्चतुरङ्गुलात् ॥ १०८ ॥
 चतुरङ्गुलमानं तु निष्कास्यान्त्राणि तेन च ॥
 निरीक्ष्यापनयेद्वालमललेपोपलादिकम् ॥ १०९ ॥
 छिद्रे तु शल्यमुद्धृत्य विशोष्यान्त्र परिस्त्रवम् ॥
 मर्कोटैर्दशयेच्छिद्रं तेषु लग्नेषु चाहरेत् ॥ ११० ॥
 कार्यं मृद्गोऽनुचान्त्राणि यथास्थानं निवेशयेत् ॥
 अक्तानि मधुसर्पिर्भ्यामथ सीव्येद्बहिर्त्रणम् ॥ १११ ॥

ततः कृष्णमृदालिप्य वघ्नीयाद्यष्टिमिश्रया ॥
 निवातस्थः पयोवृत्तिः स्नेहद्रोण्यां वसेत्ततः ॥ ११२ ॥
 सजले जठरे तैलैरभ्यक्तस्यानिलापहैः ॥
 स्विल्लस्योष्णास्बुना कक्षसुदरे परिवेष्टिते ॥ ११३ ॥
 वृद्धच्छिद्रोदितस्थाने विध्येदंगुलमात्रकम् ॥
 निधाय तस्मिन्नाडीं च स्त्रावयेदर्द्धमम्भसः ॥ ११४ ॥
 अथास्य नाडीमाकृष्य तैलेन लवणेन च ॥
 ब्रणमभ्यज्य वध्वा च वेष्टयेद्वाससोदरम् ॥ ११५ ॥
 तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा यावदाषोडशं दिनम् ॥
 तस्य विश्रम्य विश्रम्य स्त्रावयेदल्पशो जलम् ॥ ११६ ॥
 विवेष्टयेद्वाढतरं जठरं च श्लथाश्लथम् ॥
 निम्बुते लघितः पेयाम्लोहलवणा पिवेत् ॥ ११७ ॥
 स्यात्क्षीरवृत्तिः षण्मासांस्त्रिन्पेयां पयसा पिवेत् ॥
 त्रींश्रान्यान्पयसैवाद्यात्फलास्लेन रसेन वा ॥ ११८ ॥
 अल्पशः श्लोहलवणं जीर्णं श्यामाककोद्रवम् ॥
 प्रयतो वत्सरेणैवं विजयेत्तज्जलोदरम् ॥ ११९ ॥
 वज्र्येषु यन्त्रितो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेन्द्रियः ॥
 सर्वभेदोदरं प्रायो दोषसंघातजं यतः ॥ १२० ॥
 अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते ॥
 वह्निर्मन्दत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ॥ १२१ ॥
 तस्मान्द्रोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥
 सपञ्चमूलान्यल्पाम्लपटुश्लोहकटूनि च ॥ १२२ ॥

भाविताना गवा मूत्रे पट्टिकाना च तण्डुलै ॥
 यवानू पयसा सिद्धा प्रकाम भोजयेन्नरम् ॥ १२३ ॥
 पिवेदिक्षुरस चानु जठराणा निवृत्तये ॥
 स्व स्व स्थान व्रजन्त्येषा वातपित्तकफास्तथा ॥ १२४ ॥
 अत्यर्थोष्णाम्ललवणं रूक्षं ग्राहि हिम गुरु ॥
 गुड तैलकृत शाक वारिषानावगाहयो. ॥ १२५ ॥
 आयासाध्वदिवास्वप्नयानानि च परित्यजेत् ॥
 नात्यर्थसान्द्र मधुर तक्र पाने प्रशस्यते ॥ १२६ ॥
 सकणालवणे वाते पित्ते सोपणशर्करम् ॥
 यवानीसेन्धवाजाजीमधुव्योषै कफोदरे ॥ १२७ ॥
 त्र्यपणक्षारलवणे सयुत निचयोदरे ॥
 त्र्यु तैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवे ॥ १२८ ॥
 ग्रीहि वृद्धे तु हपुषा यवानीपट्टजादिभिः ॥
 सकृष्णामाक्षिक छिद्रे व्योपवत्सलिलोदरे ॥ १२९ ॥
 गौरवारोचकानाहमन्दवह्यतिसारिणाम् ॥
 तक्र वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥ १३० ॥
 प्रयोगाणा च सर्वेषामनुक्षीर प्रयोजयेत् ॥
 स्यैर्यर्षकृत्सर्ववातूना वल्य दोषानुबन्धहृत् ॥
 भेषजोपचिताङ्गानाक्षीरमेवामृतायते ॥ १३१ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातःपाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 पाण्ड्वासवी पिवेत्सपिरादौ कल्याणकाह्वयम् ॥
 पञ्चगव्यं महातिक्तं शृतं वाऽऽरग्वधादिना ॥ १ ॥
 दाडिमात्कुडवो धान्यात्कुडवाङ्गं पलं पलम् ॥
 चित्रकाष्ठचूडवेराञ्च पिप्पल्यर्द्धपलं च तैः ॥ २ ॥
 कल्कितैर्विशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ॥
 सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शः प्लीहवातकफार्तिभुत् ॥ ३ ॥
 दीपनं श्वासकासघ्नं सूढवातानुलोमनम् ॥
 दुःखप्रसविनीनां च वन्ध्यानां च प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 स्नेहितं वामयेत्तीक्ष्णैः पुनः स्निग्धं च शोधयेत् ॥
 पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥ ५ ॥
 दन्तीपलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासुतम् ॥
 द्राक्षाञ्जलिं वा मृदितं तत्पिवेत्पाण्डुरोगजित् ॥ ६ ॥
 मूत्रेण पिष्टां पथ्यां वा तत्सिद्धं वा फलत्रयम् ॥
 स्वर्णक्षीरीत्रिवृच्छयाभाभद्रदारुमहौषधम् ॥ ७ ॥
 गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिवेत् ॥
 साधितं क्षीरमेभिर्वा पिवेद्दोषानुलोमनम् ॥ ८ ॥
 मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसाऽयोरजः पिवेत् ॥
 जीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ९ ॥

शुद्धश्चोभयतो लिह्यात्पथ्या मधुघृतप्लुताम् ॥
 विशाला कटुका मुस्ता कुष्ठ दारुकलिङ्गकः ॥ १० ॥
 कर्पाशाद्विपिचुर्मूर्वा कर्पाद्धाशा घुणप्रिया ॥
 पीत्वा तच्चूर्णनम्भोभि सुखैर्लिह्यात्ततो मधु ॥ ११ ॥
 पाण्डुरोग ज्वर दाहं कास उवासमरोचकम् ॥
 गुल्मानाहामवाताश्च रक्तपित्त च तज्जयेत् ॥ १२ ॥
 वासागुड्चीत्रिफलाकट्ठीभृनिम्बनिम्बज ॥
 काथः क्षौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्तास्रकामला ॥ १३ ॥
 व्योषान्निवेल्लत्रिफलास्तैस्तुल्यमयोरजः ॥
 चर्णित तक्रमध्वाज्यकोष्णाभ्भोभि प्रयोजितम् ॥ १४ ॥
 कामलापाण्डुहृद्भोगकुष्ठाशोमेहनाशनम् ॥
 गुडनागरमण्डूरतिलाशान्मानत समान् ॥ १५ ॥
 पिप्पलीद्विगुणान्दद्याद्गुटिका पाण्डुरोगिणे ॥
 ताप्य ढाढ्यास्त्वच चव्य ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ १६ ॥
 व्योषादिनवक चैतच्चूर्णयेद्विगुणं ततः ॥
 मण्डूर चाञ्जननिभ सर्वतोऽष्टगुणेऽथ तत् ॥ १७ ॥
 पृथग्विपके गोसूत्रे वटकीकरणक्षमे ॥
 प्रक्षिप्य वटकान्कुथ्यात्तान्खादेत्तक्रभोजन ॥ १८ ॥
 एते मण्डूरवटकाः प्राणदा पाण्डुरोगिणाम् ॥
 कष्ठान्यजरक शोफमूरुस्तम्भमरोचकम् ॥ १९ ॥
 अर्शासि कामला मेहान्प्लीहान शमयन्ति च ॥
 ताप्याद्रिजतुरोप्याद्योमला पञ्चपलाः पृथक् ॥ २० ॥

चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः वालिकैः सह ॥
 शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुना द्रुताः ॥ २१ ॥
 पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमं ज्वरम् ॥
 कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं त्वासमरोचकम् ॥ २२ ॥
 विशेषाद्धन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ॥
 कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ॥ २३ ॥
 भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ॥
 शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ २४ ॥
 त्वक्क्षीरीपिप्पलीधात्रीकर्कटाख्याः पलोन्मिताः ॥
 निर्दग्धाः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिजातकम् ॥ २५ ॥
 मधुत्रिपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान्गुडान् ॥
 दाडिमाम्बुपयःपक्षिरसतोयसुरासवान् ॥ २६ ॥
 तान्भक्षयित्वानुपिवेन्निरन्नो भुक्तएव वा ॥
 पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शोभगन्दरम् ॥ २७ ॥
 हन्मूत्रपूतीशुक्रान्निदोषशोषगरोदरम् ॥
 कासासृग्दरपित्तासृक्षोफगुल्मगलामयान् ॥ २८ ॥
 मेहवर्ध्मभ्रमान्हन्युः सर्वदोषहराः शिवाः ॥
 द्राक्षाप्रस्थं कणाप्रस्थं शर्करार्द्धतुलां तथा ॥ २९ ॥
 द्विपलं मधुकं शुण्ठी त्वक्क्षीरीं च विचूर्णितम् ॥
 धात्रीफलरसे द्रोणे तत्क्षिप्त्वा लेहवत्पचेत् ॥ ३० ॥
 शीतान्मधुप्रस्थयुताह्लिह्यात्पाणितलं ततः ॥
 हलीमकं पाण्डुरोगं कामलाञ्च नियच्छति ॥ ३१ ॥

कनीय पञ्चमूलास्वु अस्यते पानभोजने ॥

पाण्डूनां कामलात्ताना मृद्धीकामलकाद्रसः ॥ ३२ ॥

इति सामान्यत प्रोक्त पाण्डुरोग भिषग्जितम् ॥

विकल्प्य योज्य विदुषा पृथग्दोषवल प्रति ॥ ३३ ॥

स्नेहप्राय पवनजे तिक्तशीतं तु पैत्तिके ॥

श्लेष्मिके कटुरूक्षोष्ण विमिश्र सान्निपातिके ॥ ३४ ॥

मृद निर्य्यातयेत्कायात्तीक्ष्णैः सशोधनैः पुरः ॥

बलाधानानि सर्पीपि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ ३५ ॥

व्योषविल्वद्विरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवम् ॥

मुस्तान्ययोरजःपाठाविडङ्गं देवदारु च ॥ ३६ ॥

वृश्चिकाली च भाङ्गी च सक्षीरैस्तैः शृत घृतम् ॥

सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ ३७ ॥

तद्वत्केसरयष्ट्याह्वपिप्पलीक्षीरशाद्वलैः ॥

मृद्भ्रेपणाय तल्लौल्ये वितरेद्भाविता मृदम् ॥ ३८ ॥

वेह्लाग्निनिम्बप्रसवैः पाठया मूर्चयाऽथवा ॥

मृद्भेदभिन्नदोषानुगमाद्योज्य च भेषजम् ॥ ३९ ॥

कामलाया तु पित्तघ्न पाण्डुरोगाविरोधि यत् ॥

पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्द्धशतकल्कित ॥ ४० ॥

प्रस्थे सिद्धे घृत गुल्मकामलापाण्डुरोगनुत् ॥

आरग्वध रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ॥ ४१ ॥

सत्र्यूपण विल्वमात्र पाययेत्कामलापहम् ॥

पिवेन्निकुम्भकल्क वा द्विगुण शीतवारिणा ॥ ४२ ॥

कुम्भस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ॥

त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्या निम्बस्य वा रसम् ॥ ४३ ॥

प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलार्त्तयं योजयेत् ॥

निशागौरिकधात्रीभिः कामलापहसज्जनम् ॥ ४४ ॥

तिलपिष्टनिभं यस्तु कामलावान्सृजेन्मलम् ॥

कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ ४५ ॥

रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामवलनिग्रहैः ॥

कफसम्सूचिष्ठतो वायुर्यदा पित्तं वहिः क्षिपेत् ॥ ४६ ॥

हारिद्वनेत्रसूत्रत्वक्कुतवर्चास्तदा नरः ॥

भवेत्साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च ॥ ४७ ॥

दौर्वल्याल्पाग्निपाश्चात्तिहिष्माश्वासाश्चिज्ज्वरैः ॥

क्रमेणाल्पेऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ ४८ ॥

रसैस्तं रूक्षकट्फलैःशिखितित्तिरिदक्षजैः ॥

शुष्कमूलकजैर्यूपैः कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥ ४९ ॥

भृशास्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णञ्च शस्यते ॥

सबीजपूरकरसं लिह्याद्द्वयोषं तथाशयम् ॥ ५० ॥

स्वं पित्तमेति तेनास्य शकृदप्यनुरज्यते ॥

वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्युपद्रवैः ॥ ५१ ॥

निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ॥

गोमूत्रेण पिबेत्कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥ ५२ ॥

मासं माक्षिकधातुं वा किट्टं चाप्यहिरण्यजम् ॥

गूडचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीमकी ॥ ५३ ॥

सहिषीहृषिषास्त्रिगुध पिवद्वात्रीरसेन तु ॥
 त्रिवृता तद्विरिक्तोद्यात्स्वादुपित्तानिलापहम् ॥ ५४ ॥
 द्राक्षालेहश्च पूर्वोक्त सर्पापि सधुराणि च ॥
 यापनान्क्षीरवस्तीश्च शीलयेत्सानुवासनान् ॥ ५५ ॥
 मूर्द्धीकारिष्टयोगाश्च पिवेद्युत्तयाग्निवृद्धये ॥
 कासिक वाभयालेह पिप्पलीसधुऋ वलाम् ॥ ५६ ॥
 पयसा च प्रयुञ्जीत यथादोष यथावलम् ॥
 पाण्डुरोगेषु कुशल शोफोक्तञ्च क्रियाक्रमम् ॥ ५७ ॥

इत्यष्ट द्वादश्यसहिताया चिकित्सासंगे शोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथात उवयथुचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।
 सर्वत्र सर्वाङ्गसरे दोषजे उवयथौ पुरा ॥
 सामे विशोपितो भुक्त्वालघुकोष्णाम्भसा पिवेत् ॥ १ ॥
 नागरातिविषादारुविडङ्गेन्द्रयवोषणम् ॥
 अथवा विजयाशुण्ठीदेवदारुपुनर्नवम् ॥ २ ॥
 नवायस वा दोषाढ्यः शुद्ध्यै सूत्रहरीतकी ॥
 वराकाथेन कटुकाकुम्भायस्त्र्यूपणानि वा ॥ ३ ॥
 अथवा गुग्गुलु तद्वज्जतु वा शैलसम्भवम् ॥
 मन्दाग्निः शीलयेदामगुरुभिन्नविवृद्धविट् ॥ ४ ॥

तक्रं सौर्वचलव्योपक्षोद्रयुक्तं गुडाभयम् ॥

तक्रानुपानसथवा तद्वद्वा गुडनागरम् ॥ ५ ॥

आर्द्रकं वा समगुडं प्रकुंच्यार्द्धविवर्द्धितम् ॥

परं पञ्चपलं मासं यूपक्षीररसाशनः ॥ ६ ॥

गुल्मोदरार्शःश्वयथुप्रमेहाञ्छ्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ॥

सकामलाशोफसनोविकारान्कासं कफं चैव जयेत्प्रयोगः ॥ ७ ॥

घृतसार्द्रकनागरस्य कल्कस्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा ॥

श्वयथुक्षवथूदरान्निसौदैरभिभूतोऽपि पिवन्भवत्यरोगः ॥ ८ ॥

निरामोवद्धशमलः पिवेच्छ्वयथुपीडितः ॥

त्रिकटुत्रिवृत्तादन्तीचित्रकैः साधितस्पयः ॥ ९ ॥

मूत्रं गोर्वा महिष्या वा सक्षीरं क्षीरभोजनः ॥

सप्ताहं मासमथवा स्यादुष्ट्रीक्षीरवर्त्तनः ॥ १० ॥

यवानकं यवक्षारं यवानीं पञ्चकोलकम् ॥

सरिचन्दाडिसम्पाठां धानकाम्बलवेतसम् ॥ ११ ॥

वालविल्वञ्च कर्षाशं साधयेत्सलिलाढके ॥

तेन पक्वो घृतप्रस्थःशोफार्शोगुल्ममेहहा ॥ १२ ॥

दध्नाश्वित्रकगर्भाद्वा घृतं तत्तक्रसंयुतम् ॥

पक्रंसचित्रकंतद्वद्गुणैर्युज्याच्च कालवित् ॥ १३ ॥

धान्वन्तरमहातिक्तकल्याणमभयाघृतम् ॥

दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ॥ १४ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तस्मिँलेहे दद्याद्विचूर्णितम् ॥

त्रिजातकं त्रिकटुकं किञ्चिच्च यावशूकजम् ॥ १५ ॥

प्रस्थार्द्धञ्च हिमे क्षौद्रात्तन्निहन्त्युपयोजितम् ॥ १६ ॥
 प्रवृद्धशोफज्वरमेहगुल्मकाठ्यासवाताम्लकरक्पित्तम् ॥
 वैवर्ष्यमूत्रानिलशुक्रदोषश्वासारुचिप्लीहगरोदरञ्च ॥ १७ ॥
 पुराणयवशाल्यन्न दशमूलांभुसाधितम् ॥
 अल्पमल्पपटुस्नेह भोजन त्रयथोर्हितम् ॥ १८ ॥
 क्षारव्योषान्वितैर्मैट्टैः कौलत्थै सकणैरसैः ॥
 तथा जाङ्गलजै. कूर्मगोधाशल्यकजैरपि ॥ १९ ॥
 अनम्ल मथितं पाने मद्यान्योपधवन्ति च ॥
 अजाजीशठिजीवन्तीकारवीपौष्कराशिकै ॥ २० ॥
 विल्वमध्ययवक्षारवृक्षाम्लैर्वदरोन्मिते ॥
 कृता पेयाऽऽज्यतैलाभ्या युक्तिभृष्टा पर हिता ॥ २१ ॥
 शोफातिसारहृद्रोगगुल्माशोऽल्पाग्निसेहिनाम् ॥
 गुणैस्तद्वच्च पाठया. पञ्चकोलेन साधिता ॥ २२ ॥
 शैलेयकुष्ठस्थौणेयरेणुकागुरुपद्मकै. ॥
 श्रीवेष्टकनखस्पृक्कादेवदारुप्रियङ्गुभिः ॥ २३ ॥
 मासीमागधिकावन्यधान्यध्यामकवालकै ॥
 चतुर्जातकतालीसमुस्तागन्धपलाशकै. ॥ २४ ॥
 कुर्यादभ्यञ्जन तैले लेप स्नानाय तूदकम् ॥
 स्नान वा निम्बवर्षाभूनक्तमालार्कवारिणा ॥ २५ ॥
 एकाङ्गशोफे वर्षाभूकरवीरककिशुकै ॥
 विशालात्रिफलारोध्नलिकादेवदारुभि. ॥ २६ ॥

हिंसाकोशातकीमात्रीतालपर्णीजयन्तिभिः ॥

स्थूलकाकादनीशालनाकुलीवृषपर्णिभिः ॥ २७ ॥

वृद्धिद्विहस्तिकर्णेश्च सुख्योष्णैर्लेपनं हितम् ॥

अथानिलोत्थे इवयथौ मासार्द्धं त्रिवृतं पिबेत् ॥ २८ ॥

तैलमैरण्डजंवातविड्भिवन्धे तदेव तु ॥

प्राग्भक्तंपयसायुक्तं रसैर्वाकारयेत्तथा ॥ २९ ॥

स्वेदाभ्यङ्गान्समीरणाँलेपमेकाङ्गमे पुनः ॥

भातुलुङ्गाग्निमन्थेन गुण्ठीहिंसामराह्वयैः ॥ ३० ॥

पैत्ते तिक्तं पिबेत्सर्पिर्न्यग्रोधायेन वा गृतम् ॥

क्षीरं तृड्दाहमोहेषु लेपाभ्यङ्गाश्च शीतलाः ॥ ३१ ॥

पटोलमूलत्रायन्तीथपृथाहकटुकाभयाः ॥

दारु दार्वी हिमं दन्ती विशाला निचुलं कणा ॥ ३२ ॥

तैः काथः सघृतः पीतो हन्त्यन्तस्तापतृड्भ्रमान् ॥

ससन्निपातवीसर्पशोफदाहविषज्वरान् ॥ ३३ ॥

आरग्वधादिना सिद्धं तैलं श्लेष्मोद्भवे पिबेत् ॥

स्रोतोविबन्धे मन्देऽद्वावरुचौ स्तिमिताशयः ३४ ॥

क्षारचूर्णासवारिष्टसूत्रतक्राणि शीलयेत् ॥

कृष्णापुराणपिण्याकशिमुत्वकिसकतातसीः ॥ ३५ ॥

प्रलेपोन्मर्दने युञ्ज्यात्सुखोष्णा सूत्रकलिकताः ॥

सिद्धे सूत्राम्भसि ह्यानं कुष्ठतर्कारिचित्रकैः ॥ ३६ ॥

कुलत्थनागराभ्यां वा चण्डागुरुविलेपने ॥

कालाजगृद्धीसरलवस्तगन्धाहयाहयाः ॥ ३७ ॥

एकैषिका च लेप. स्याच्छयथावेकगात्रजे ॥
 यथादोष यथासन्न शुद्धि रक्तावसेचनम् ॥ ३८ ॥
 कुर्वीत मिश्रदोषे तु दोषोद्रेकवलात्क्रियाम् ॥ ३९ ॥
 अजाजिपाठाघनपञ्चकोलव्याघ्रिरजन्य सुखतोयपीताः ॥
 शोफ त्रिदोष चिरज प्रवृद्ध निघ्नन्तिभूनिम्बमहौषवेश्व४०
 जमृताद्वितय शिवाटिका सुरकाष्ठ सपुर सगोजलम् ॥
 श्वय्यूदरकुष्ठपाण्डुताकृमिमेहोर्ध्वकफानिलापहम् ॥४१॥
 इति निजमधिकृत्य पच्यमुक्तंक्षतजनितेक्षतज विशो वनीयम् ।
 श्रुतिहिमघृतलेपसेकरेकेर्विपजनित विषाजिञ्च शोफइष्टम्४२
 ग्राम्यान्प पिशितमवल शुष्कशाक तिलान्न
 गौड पिष्टान्न ढवि सलवण विज्जल मद्यमम्लम् ॥
 यानावत्लूरसमशमनमथो गुर्वसात्म्य विदाहि
 स्वप्न रात्रौ श्वयथुगदवान्बर्जयेन्मैथुन च ॥ ४३ ॥

इत्यष्टाह्वदयसहिताया चिकित्सास्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

आदावेव विसर्पेषु हित लघनरूक्षणम् ॥
 रक्तावसेको वमन विरेक. स्नेहन न तु ॥ १ ॥
 प्रच्छर्दन विसर्पघ्न सयष्टीन्द्रयत्र फलम् ॥
 पटोलपिप्पलीनिम्बपल्लवैर्वा समन्वितम् ॥ २ ॥

रसेन युक्तं त्रायन्त्या द्राक्षायास्त्रैफलेन वा ॥
 विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं प्रयत्ना सर्पिषाऽथवा ॥ ३ ॥
 योज्यं क्कोष्ठगते दोषे विशेषेण विशोधनम् ॥
 अविशोध्यस्य दोषेलप शसनं चन्दनोत्पलम् ॥ ४ ॥
 मस्तुनिम्बपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ॥
 सारिवामलकोशीरमुस्तं वा कथितं जले ॥ ५ ॥
 दुरालभां पर्यटकं गुडूचीं विश्वभेषजम् ॥
 पाक्यं शीतकषायं वा तृष्णावीसर्पवान्पिवेत् ॥ ६ ॥
 दार्वीपटोलकटुकामसूरत्रिफलास्तथा ॥
 सनिम्बयष्टीत्रायन्तीः कथिता घृतमूर्च्छिताः ॥ ७ ॥
 शाखादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेघादितो हरेत् ॥
 त्वङ्मांसस्त्रायुसंक्लेदो रक्तक्लेदाद्धि जायते ॥ ८ ॥
 निरामे श्लेष्मणि क्षीणे वातपित्तोत्तरे हितम् ॥
 घृतं तिक्तं महातिक्तं शृतं वा त्रायमाणया ॥ ९ ॥
 निर्हृतेऽस्रे विशुद्धेऽन्तर्दोषे त्वङ्मांससन्धिगे ॥
 वहिःक्रिया प्रदेहाद्या सद्यो वीसर्पशान्तये ॥ १० ॥
 शताह्वामुस्तवाराहीवंशार्तगलधान्यकम् ॥
 सुराह्वा कृष्णगन्धा च कुष्ठे वा लेपनं चले ॥ ११ ॥
 न्यग्रोधोदादिगणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकम् ॥
 न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ॥ १२ ॥
 विसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतथौतघृताप्लुतः ॥
 पद्मिनीकर्दमः शीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा ॥ १३ ॥

शख. प्रवालं गुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ॥
 त्रिफलापद्मकोशिरिसमङ्गाकरवीरकम् ॥ १४ ॥
 नलमूलान्यनन्ता च लेप. श्लेष्मविसर्पहा ॥
 धवसप्ताह्वखदिरदेवदारुकुरण्टकम् ॥ १५ ॥
 समुस्तारग्ववलेपो वर्गो वा वरणादिक ॥
 आरग्वधस्य पत्राणि त्वच श्लेष्मान्तकोद्भवा. ॥१६॥
 इन्द्राणीशाक काकाह्वाशिरीषकुसुमानि च ॥
 सेकव्रणाभ्यङ्गहविलेपचूर्णान्यथायथम् ॥ १७ ॥
 एतैरेवौषधै कुर्याद्द्वायौ लेपा घृताधिका ॥
 कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥
 आशीतोष्णा हिता रूक्षा रक्तपित्ते घृतान्विता. ॥
 अत्यर्थशीतास्तनवस्तनुव म्रान्तरास्थिता ॥ १९ ॥
 योज्या क्षणे क्षणेऽन्पेऽन्ये मन्दवीर्यास्त एव च ॥
 ससृष्टदोषे ससृष्टमेतत्कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥
 शतधौतघृतेनाग्निं प्रदिह्यात्केवलेन वा ॥
 सेचयेद्घृतमण्डेन शीतेन ममुकाश्वुना ॥ २१ ॥
 शीताम्भसाम्भोजजलै क्षीरेणेश्वरसेन वा ॥
 पानलेपनसेकेषु महातित्त पर हितम् ॥ २२ ॥
 ग्रन्थ्याख्ये रक्तपित्तघ्न कृत्वा सम्यग्यथोदितम् ॥
 कफानिलघ्न कर्मेष्ट पिण्डस्वेदोपनाहनम् ॥ २३ ॥
 ग्रन्थिवीसर्पशूले तु तैलेनोष्णेन सेचयेत् ॥
 दशमूलविपकेन तद्वन्मूत्रैर्जलेन वा ॥ २४ ॥

सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया कृष्णगन्धया ॥

नक्तमालत्वचा शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥

दन्तीचित्रकमूलत्वक्सौधार्कपयसी गुडः ॥

भल्लातकास्थिकासीसलेपो भिन्द्याच्छिलामपि ॥ २६ ॥

वहिर्मागाश्रितं ग्रन्थि किं पुनःकफसम्भवम् ॥

दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिमोक्षिर्भिन्द्याच्चभेषजैः ॥ २७ ॥

मूलकानांकुलत्थानांयूषैःरक्षारदाडिमैः ॥

गोधूमन्नैर्यवान्नेश्च ससीधुमधुराकरैः ॥ २८ ॥

सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ॥

त्रिफलायाःप्रयोगैश्चपिप्पल्याःक्षौद्रसंयुतैः ॥ २९ ॥

देवदारुगडच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्यच ॥

मुस्तभल्लातसक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ ३० ॥

धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ॥

तप्ताघाहेमलवणपाषाणादिप्रपीडनैः ॥ ३१ ॥

आभिःक्रियाभिः सिद्धाभिर्विपिधाभिर्वले स्थितः ॥

ग्रन्थिःपाषाणकठिनो यदि नैवोपशास्यति ॥ ३२ ॥

अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेम्नापि वा हितः ॥

पाकिभिः पाचयित्वा तु पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ३३ ॥

मोक्षयेद्बहुशश्चास्य रक्तमुत्क्लेशमागतम् ॥

पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ॥ ३४ ॥

प्रह्लिन्ने दाहपाकाभ्या बाह्यान्तर्गणवद्धितम् ॥

दावीविडङ्गकंपिलैः सिद्धं तैलं व्रणे हितम् ॥ ३५ ॥

दूर्वास्वरससिद्ध तु कफपित्तोत्तरे घृतम् ॥
 एकत. सर्वकर्माणि रक्तमोक्षणमेकत ॥ ३६ ॥
 विसर्पो नह्यससृष्टः सोऽस्त्रपित्तेन जायते ॥
 रक्तमेवाश्रयश्चास्य बहुशोऽस्र हरेदतः ३७ ॥
 न घृत बहुदोषाय देय यत्र विरेचनम् ॥
 तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशित पचेत् ॥ ३८ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया चिकित्सास्थाने अष्टदशोऽध्याय ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथात. कुष्ठचिकित्सित व्याख्यास्याम. ।
 कुष्ठिन स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेत् ॥
 तत्र वातोत्तरे तैल घृतं वा साधित हितम् ॥ १ ॥
 दशमूलामृतैरण्डशाङ्गैर्यष्टामेषशृङ्गाभि ॥
 पटोलनिम्बकटुकादावीपाठादुरालभा ॥ २ ॥
 पर्पटं त्रायमाणाञ्च पालाश पाचयेत्पाम् ॥
 द्वयाढकेऽष्टाशशेषेण तेन कर्पोन्मितस्तथा ॥ ३ ॥
 त्रायन्तीसुस्तभूनिम्बकलिङ्गकणचन्दनैः ॥
 सर्पिषोद्वादशपलं पचेत्तत्तित्तक जयेत् ॥ ४ ॥
 पित्तकुष्ठपरीसर्पपिटिकादाहतृद्भ्रमान् ॥
 कण्डूपाण्डुमयान्गण्डान्दुष्टनाडीत्रणापचीः ॥ ५ ॥

विस्फोटविद्रधीगुल्मशोफोन्मादमदानपि ॥
 हृद्रोगतिमिरव्यङ्गग्रहणीश्वित्रकामलाः ॥ ६ ॥
 भगन्दरमपस्मारमुदरं प्रदरंगरम् ॥
 अशोऽस्रपित्तमन्यांश्च सुकृच्छ्रान्पित्तजान्गदान् ॥ ७ ॥
 सप्तच्छदः पर्पटकः शम्याकः कटुका वचा ॥
 त्रिफला पत्रकं पाठा रजन्यौ सारिवे कणे ॥ ८ ॥
 निम्बचन्दनयष्ट्याह्विशालेन्द्रयवासृताः ॥
 किराततिक्तकं सेव्यं वृषो मूर्वा शतावरी ॥ ९ ॥
 पटोलातिविषामुस्तात्रायन्ती धन्वयासकम् ॥
 तैर्जलेऽष्टगुणे सर्पिर्द्विगुणाभलकीरसे ॥ १० ॥
 सिद्धं तिक्तान्महातिक्तं गुणैरभ्यधिकं मतम् ॥
 क्रफोत्तरे घृतं सिद्धं निम्बसप्ताहचित्रकैः ॥ ११ ॥
 कुष्ठोषणवचाशालप्रियालचतुरङ्गुलैः ॥
 सर्वेषु चारुष्करजं तौवरं सार्षपं पिवेत् ॥ १२ ॥
 स्नेहं घृतं वा कृमिजित्पथ्याभल्लातके शृतम् ॥
 आरग्वधस्य मूलेन शतकृत्वः शृतं घृतम् ॥ १३ ॥
 पिबन्कुष्ठं जयत्याशु भजन्सखदिरं जलम् ॥
 एभिरेव यथास्वं च स्नेहैरभ्यञ्जनं हितम् ॥ १४ ॥
 स्निग्धस्य शोधनं योज्यं विसर्पे यदुदाहृतम् ॥
 ललाटहस्तपादेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ॥ १५ ॥
 प्रस्थानमल्पके कुष्ठे शृङ्गाद्याश्च यथायथम् ॥
 स्नेहैराप्याययेच्चैनं कुष्ठघ्नैरन्तरान्तरा ॥ १६ ॥

मुक्तरक्तविरिक्तस्य रिक्तकोष्ठस्य कुष्ठिनः ॥

प्रभञ्जनस्तथा ह्यस्य न स्याद्देहप्रभञ्जनः ॥ १७ ॥

वासामृतानिम्बवरापटोलव्याघ्रीकरञ्जोदककल्कपक्कम् ॥

सर्पिर्विसर्पज्वरकामलासृक्कुष्ठापहं वज्रकमामनन्ति ॥ १८ ॥

त्रिफलात्रिकटुद्विकण्टकारीकटुकाकुम्भनिकुम्भराजवृक्षैः ॥

सवचातिविषाग्निर्कैः सपाठैः पिचुभागैर्नववज्रदुग्धमुष्ट्या १९

पिष्टैः सिद्ध सर्पिषु प्रस्थमेभिः

ऋरे कोष्ठे स्नेहन रेचन च ॥

कुष्ठश्चित्रप्लीहवर्ध्माश्मगुल्मान्हा-

न्यात्कृच्छ्रास्तन्महावज्रकारण्यम् ॥ २० ॥

दन्त्याढकमपा द्रोणे पक्त्वा तेन घृत पचेत् ॥

धामार्गवपले पीत तदूर्ध्वाधो विशुद्धिकृत् ॥ २१ ॥

आवर्त्तकीतुलान्द्रोणे पचेदष्टाशोपितम् ॥

—तन्मूलैस्तत्र निर्यूहे घृतप्रस्थ विपाचयेत् ॥ २२ ॥

पीत्वा तदेकदिवसान्तरित सुजीर्णे

भुञ्जीत कोद्रवसुसस्कृतकाञ्जिफेन ॥

कुष्ठं किलासमपचीञ्च विजेतुमिच्छ

न्निच्छन्प्रजाञ्च विपुला ग्रहण स्मृतिञ्च ॥ २३ ॥

यतेल्लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसान्विता ॥

कुष्ठघ्नी समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥ २४ ॥

शालयो यवगोधूमाः कोरदूपा प्रियङ्गव ॥

मुद्गा मसूरास्तुवरी तिक्तशाकानि जाङ्गलम् ॥ २५ ॥

वरापटोलखदिरनिम्वारुष्करयोजितम् ॥

मद्यान्यौषधगर्भाणि मथितं चक्षुराजितम् ॥ २६ ॥

अन्नपानं हितं कुष्ठे न त्वम्ललवणोषणम् ॥

दधिदुग्धगुडानूपतिलसाषांस्त्यजेत्तराम् ॥ २७ ॥

पटोलमूलत्रिफलाविशालाः पृथक्त्रिभागाः पचितत्रिशाणाः
स्युस्त्रायमाणा कटरोहिणी च भागार्द्धिके नागरपादयुक्ते २८

एतत्पलं जर्जरितं विपकं जले पिबेद्वयोषविशोधनाय ॥

जीर्णे रसैर्धन्वमृगद्विजानां पुराणशाल्योदनमाददीत ॥२९॥

कुष्ठं किलासं ग्रहणीप्रदोषमर्शासि कृच्छ्राणि हलीमकञ्च ॥

षड्रात्रियोगेन निहन्ति चैतद्धृद्वस्तिशूलं विषमज्वरञ्च ॥३०॥

विडङ्गसारामलकाभयानां पलत्रयं त्रीणि पलानि कुम्भात् ॥

गुडस्य च द्वादशमासमेष जितात्मना हन्त्युपयुज्यमानः ॥३१॥

कुष्ठं शिवत्रं श्वासकासोदरार्शो-

मेहप्लीहग्रन्थिरुग्जन्तुगुल्मान् ॥

सिद्धं योगं प्राह यक्षो मुमुक्षोर्भिक्षोः

प्राणान्माणिभद्रःकिलेमम् ॥ ३२ ॥

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापद्मकातिविषाकणाः ॥

मूर्वापटोलीद्विनिशापाठातिकेन्द्रवारुणीः ॥ ३३ ॥

सकलिङ्गवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरम् ॥

लिह्यादन्तीत्रिवृद्धाह्नीश्रूणिता मधुसर्पिषा ॥ ३४ ॥

कुष्ठमेहप्रसुतीनां परमं स्यात्तदौषधम् ॥

वराविडङ्गकृष्णा वा लिह्यात्तैलाज्यसाक्षिकैः ॥ ३५ ॥

काकोदुस्वारिकावेल्लनिम्बाव्दव्योपफल्कवान् ॥
 हन्ति वृक्षकरिर्यूह पानात्सर्वास्त्वगामयान् ॥ ३६ ॥
 कुटजाग्निनिम्बनृपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ॥
 सिद्धा मधुघृतयुक्ता. कुष्ठभीर्भक्षयेदभया. ॥ ३७ ॥
 दार्वीखटिरनिम्बाना त्वक्काथ. कुष्ठसूदन. ॥

निशोत्तमानिम्बपटोलमूलतित्तावचालोहितयाष्टिकाभिः ॥
 कृत. कषाय कफपित्तकुष्ठ सुसेवितो धर्म इवोच्छिनत्ति ३८
 एभिरेव च शृत घृतमुरय भेषजैर्जयति मारुतकुष्ठम् ॥
 कल्पयेत्खदिरनिम्बगुड्डीदेवदारुरजनी. पृथगेवम् ॥ ३९ ॥

पाठादार्वीवह्निघुणेष्टाकटुकाभि
 मृत्र युक्त शक्रयवेश्रोष्णजल च ॥
 कुष्ठी पीत्वा मासमरुस्याद्गुदकीली
 मेही शोफी पाण्डुरचीर्णी कृमिमाश्च ॥ ४० ॥
 लाक्षादन्तीमधुरसवराद्वीपिपाठाविडङ्ग
 प्रत्यक्पुष्पीत्रिकटुरजनीसप्तपर्णाटरूपम् ॥
 रक्तानिम्ब सुरतरुकृत पञ्चमूल्यौ च चूर्ण पीत्वा
 मास जयति हितभुग्गव्यमूत्रेण कुष्ठम् ॥ ४१ ॥
 निशाकणानागरवेल्लतौवर
 सवह्निताप्य क्रमशो विवर्धितम् ॥
 गवाम्बु पीतं वटकीकृत तथा
 निहन्ति कुष्ठानिसुदारुणान्यपि ॥ ४२ ॥

त्रिकटूत्तमातिलारुष्कराज्यमाक्षिकसितोपलाविहिता ॥
 गुलिका रसायनं स्यात्कुष्ठजिञ्च वृष्या च सप्तसमा ॥४३॥
 चन्द्रशकलाग्निरजनीविडङ्गतुवरथ्यरुष्करत्रिफलाभिः ॥
 वटका गुडाशकलताः समस्तकुष्ठानि नाशयन्त्यभ्यस्ताः४४ ॥

विङ्गभल्लातकवाकुचीनां

सद्वीपिवाराहिहरीतकीनाम् ॥

सलाङ्गलीकृष्णतिलोपकुल्या गुडेन

पिण्डी विनिहन्ति कुष्ठम् ॥ ४५ ॥

शशाङ्गलेखा सविडङ्गमूला

सपिप्पलीका सहुताशमूला ॥

सायोमला सामलका सतैला कुष्ठानि

कृच्छ्राणि निहन्ति लीढा ॥ ४६ ॥

पथ्यातिलगुडैः पिण्डी कुष्ठं सारुष्करैर्जयेत् ॥

गुडारुष्करजन्तुघ्नसोमराजीकृताऽथवा ॥ ४७ ॥

विडङ्गाद्रिजतु क्षौद्रं सर्पिष्मत्खादिरं रजः ॥

किटिभश्चित्रदद्गुघ्नं खादेन्मितहिताशनः ॥ ४८ ॥

सितातैलकृमिघ्नानि धात्र्यामलकपिप्पलीः ॥

लिहानः सर्वकुष्ठानि जयत्यतिगुरुण्यपि ॥ ४९ ॥

मुस्तं व्योषं त्रिफला मञ्जिष्ठादारुपञ्चमूले द्वे ॥

सप्तच्छदनिम्बत्वक्सविशालाचित्रकोमूर्वा ॥ ५० ॥

चूर्णं तर्पणभागैर्नवभिः संयोजितं समध्वंशम् ॥

नित्यं कुष्ठनिबर्हणमेतत्प्रायोगिकं खादन् ॥ ५१ ॥

श्वयथुं सपाण्डुरोग श्वित्र ग्रहणीप्रदोषमशांसि ॥
 वर्ध्मभगन्दरपिडिका ऋण्डूकोठापचीर्हन्ति ॥ ५२ ॥
 रसायनप्रयोगेण तुवरास्थीनि शीलयेत् ॥
 भल्लातकं वाकुचिकां वह्निमूल त्रिलाह्वयम् ॥ ५३ ॥
 इति दोषे विजितेऽन्तस्त्वस्थे शमन वहि. प्रलेपादिहितम् ॥
 तीक्ष्णालेपोत्क्लिष्ट कुष्ठ हि विवृद्धिमेनि मलिने देहे ॥ ५४ ॥
 स्थिरकठिनमण्डलाना कुष्ठाना पोटलैर्हित.स्वेद. ॥
 स्वित्तोत्सन्न कुष्ठ शस्त्रैर्लिखित प्रलेपनैर्लिम्पेत् ॥ ५५ ॥
 येषु न शस्त्र क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ॥
 तेषु निपात्य क्षारो रक्त दोष च विस्त्राव्यम् ॥ ५६ ॥
 लेपोऽतिकठिने परुषे सुते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ॥
 पीतागदस्य कार्यों विषै समन्त्रागदैश्चानु ॥ ५७ ॥
 स्तब्धातिसुप्तसुप्तान्यस्वेदनकुण्डलानि कुष्ठानि ॥
 घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकशस्त्रै.प्रदेह्यानि ॥ ५८ ॥
 मुस्तात्रिफलामदन करञ्ज आरग्वधकलिङ्गयवाः ॥
 सप्ताह्मकुष्ठफलिनीदाव्यासिद्धार्थकं स्नानम् ॥ ५९ ॥
 एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकरस्तथोद्धर्ष ॥
 त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रवोधन.पाण्डुरोगघ्न. ॥ ६० ॥
 करवीरनिम्बकुटजाच्छम्याकाच्चित्रकाच्च मूलानाम् ॥
 मूत्रे दवीलेपी कायो लेपेन कुष्ठघ्न. ॥ ६१ ॥
 श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरजात्फल त्वचो दाव्याः ॥
 सुमन.प्रवालयुक्तो लेप. कुष्ठापह. सिद्ध. ॥ ६२ ॥

शैरीषीत्वक्पुष्पं कार्पास्याराजवृक्षपत्राणि ॥

पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥६३॥

व्योषसर्षपनिशाद्यहधूमैर्यावगूकपटुचित्रककुष्ठैः ॥

कोलमात्रगुटिकार्द्धविषांशाः श्वित्रकुष्ठहरणो वरलेपः ६४

निम्बं हरिद्रे सुरसं पटोलं

कुष्ठाश्वगन्धे सुरदारुशिथुः ॥

ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डा-

वचूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ६५ ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं

तैलाक्तमुद्रर्त्तयितुं यतेत ॥

तेनास्य कण्डूपिटिकाः सकोठाः

कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥६६॥

मुस्तामृतासङ्गकटङ्कटेरी-

कासीसकम्पिल्लककुष्ठरोध्राः ॥

गन्धोपलः सर्जरसो विडङ्गं मनः-

शिलाले करवीरकत्वक् ॥ ६७ ॥

तैलाक्तगात्रस्य कृतानिचूर्णा-

न्येतानिदद्यादवचूर्णनार्थम् ॥

दद्रूःसकण्डूः किटिभानि पामा

विचर्चिका चेतितथा न सन्ति ॥ ६८ ॥

स्नुग्गुण्डे सर्षपात्कल्कः कुकूलानलपाचितः ॥

लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रयाम् ॥ ६९ ॥

मन.गिलाले मरिचानि तैलमार्क पय कुष्ठहर प्रदेह ॥
 तथा करञ्जप्रपुनाटवीजकुष्ठान्वितंगोसलिलेन पिष्टम् ॥७०॥
 गुग्गुलुमरिचविडङ्गै. सर्पपकासीससर्जरसमुस्तै. ॥
 श्रीवेष्टकालगन्धैर्मन गिला कुष्ठकपिल्लै ॥ ७१ ॥
 उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ॥
 दिनकरकराभिततै कुष्ठघृष्टश्चनष्टश्च ॥ ७२ ॥
 मरिच तमालपत्र कुष्ठ समन शिलं सकासीसम् ॥
 तैलेन युक्तमुपित सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥ ७३ ॥
 तेनालिप्तं सिध्म सप्ताहाद्धर्मसेविनोऽपैति ॥
 मासन्नव किलासं लानेन विना विशुद्धस्य ॥ ७४ ॥
 मयूरकक्षारजले सप्तकृत्व परिस्तुते ॥
 सिद्ध ज्योतिष्मतीतैलमभ्यङ्गात्सिध्मनाशनम् ॥७५॥
 वायसजघामूल वमनीपत्राणि मूलकाद्बीजम् ॥
 तत्रेण भौमवारे लेपः सिध्मापह. सिद्ध. ॥ ७६ ॥
 जीवन्ती मञ्जिष्ठा दावी कम्पिल्लक पयस्तुत्यम् ॥
 एष घृततैलपाक सिद्ध सिद्धे च सर्जरस ॥ ७७ ॥
 देय समधूच्छिष्टो विपादिका तेन नश्यति ह्युक्ता ॥
 चर्मैककुष्ठकिटिभ कुष्ठ शाम्यत्यलसक च ॥ ७८ ॥
 मूलसप्ताह्वात्वच्छिरीपाञ्चमारादर्का-
 न्मालत्याश्चित्रकास्फोतनिम्वात् ॥
 बीजं कारञ्जं सार्पपं प्रापुनाट
 श्रेष्ठा जन्तुघ्न त्र्यूषण द्वे हरिद्रे ॥ ७९ ॥

तिलतैलं साधितं तैः समूत्रै-
स्त्वग्दोषाणांदुष्टनाडीत्रिणानाम् ॥
अभ्यङ्गेन श्लेष्मवातोद्भवानां
नाशायालं वज्रकं वज्रतुल्यम् ॥ ८० ॥

एरण्डताक्ष्यघननीपकदम्बभाङ्गी-
कम्पिल्लवेल्लफलनीसुरवारुणीभिः ॥

निर्गुण्डचरुष्करसुराहसुवर्ण-

दुग्धाश्रीवेष्टगुग्गुलुशिलापटुतालविश्वैः ॥ ८१ ॥

तुल्यस्तुगर्कदुग्धं सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रम् ॥

अतिशयितवज्रकगुणं शिवत्राशौग्रन्थिमालाघ्नम् ॥ ८२ ॥

कुष्ठाश्वमारभृङ्गार्कमूत्रस्तुक्क्षीरसैन्धवैः ॥

तैलं सिद्धं विषावापमभ्यङ्गात्कुष्ठजित्परम् ॥ ८३ ॥

सिद्धं सिक्थकसिन्दूरपुरतुत्थकताक्ष्यजैः ॥

कच्छूं विचर्चिका वाऽऽशु कटुतैलं नियच्छति ॥ ८४ ॥

लाक्षाव्योषं प्रापुनाटश्च बीजं

सश्रीवेष्टं कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ॥

तक्रोन्मिश्रः स्याद्धरिद्राचलेपो-

दद्रूपूक्तो मूलकोत्थश्च बीजम् ॥ ८५ ॥

चित्रकसौभाजनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारूणि ॥

खदिरो धवश्च लेपः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च ॥ ८६ ॥

लाक्षारसाञ्जनैलापुनर्नवाचेति कुष्ठिनां लेपाः ॥

दधिमण्डयुताः पादैः षट् प्रोक्ता मारुतकफघ्नाः ॥ ८७ ॥

जलवाप्यलोहकेसरपत्रप्लवचन्दनमृणालानि ॥
 भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपन पित्तकफकुष्ठे ॥ ८८ ॥
 तिक्तघृतैर्धौतघृतैरभ्यङ्गो दह्यमानकुष्ठेषु ॥
 तैलैश्चन्दनमधुकप्रपौण्डरीकोत्पलयुतैश्च ॥ ८९ ॥
 क्लेदे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके च चर्मदले ॥
 शीता प्रदेहसेका व्यधनविरेको घृतं तिक्तम् ॥ ९० ॥
 खदिरवृषनिम्बकुटजाः श्रेष्ठाः कृमिजित्पटोलमधुपर्ण्यः ॥
 अन्तर्वहि. प्रयुक्ता. कृमिकुष्ठनुद. सगोमूत्रा ॥ ९१ ॥
 वातोत्तरेषु सर्पिर्वसन श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ॥
 पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचन चाद्यम् ॥ ९२ ॥
 ये लेपा. कुष्ठाना युज्यन्ते निर्हृतास्रदोषाणाम् ॥
 सशोधिताशयाना सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ९३ ॥
 दोषे हृतेऽपनीते रक्ते वाह्यान्तरे कृते शमने ॥
 स्नेहे च कालयुक्ते न कुष्ठमतिवर्त्तते साव्यम् ॥ ९४ ॥
 बहुदोष. संशोध्य. कुष्ठी बहुशोनुरक्षता प्राणान् ॥
 दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्यादवलमाशु ॥ ९५ ॥

पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेया-

न्मासान्मासाच्छोधनान्यप्यधस्तात् ॥

शुद्धिर्मूर्ध्नि स्यान्निरात्रान्निरात्रा

त्पष्टे षष्टे मास्यसृष्टमोक्षणानि ॥ ९६ ॥

यो दुर्वान्तो दुर्विरिक्तोऽथवास्या-
 त्कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ ॥
 निःसन्देहं यात्यसाध्यत्वमेवं
 तस्मात्कृत्स्नाग्निर्देहस्य दोषान् ॥ ९७ ॥
 व्रतदमयमसेवात्यागशीलाभियोगो
 द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ॥
 शिवशिवसुतताराभास्कराराधनानि
 प्रकटितमलपापं कुष्ठमुन्मूलयन्ति ॥ ९८ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहिताया चिकित्सास्थाने एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातः शिवत्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 कुष्ठादपि बीभत्सं यच्छीघ्रतरञ्च यात्यसाध्यत्वम् ॥
 श्वित्रसतस्तच्छान्त्यै यतेत दीप्ते यथा भवने ॥ १ ॥
 संशोधनं विशेषात्प्रयोजयेत्पूर्वमेव देहस्य ॥
 श्वित्रे स्त्रंसनमथ्यं मलयूरस इष्यते सगुडः ॥ २ ॥
 तं पीत्वाभ्यक्ततनुर्यथाबलं सूर्यपादसन्तापम् ॥
 सेवेत विरिक्ततनुख्यहं पिपासुः पिवेत्पेयाम् ॥ ३ ॥
 श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्टकेन तान्विध्यात् ॥
 स्फोटेषु निःश्रुतेषु तु प्रातःप्रातःपिबेत्त्रिदिनम् ॥ ४ ॥

मलयमसन प्रियङ्गु शतपुष्पां चाम्भसा समुत्काथ्य ॥

पालाश वा क्षारं यथावल फाणितोपेतम् ॥ ५ ॥

फल्वक्षवृक्षवल्कलनिर्यूहेणेन्दुराजिकाकल्कम् ॥

पीत्वोष्णास्थितस्य जाते स्फोटे तत्रेण भोजन निर्लवणम् ६

गव्य मूत्र चित्रकव्योपयुक्त

सर्पि.कुम्भे स्थापित क्षौद्रमिश्रम् ॥

पक्षादूर्ध्वं त्रिविभि.पेयमेत-

त्कार्यं चास्मै कुष्ठदृष्ट विवानम् ॥ ७ ॥

मार्कवमथवा खादेद्भृष्ट तैलेन लोहपात्रस्थम् ॥

बीजकशृतञ्च दुग्ध तदनुपिवेच्छित्रनाशाय ॥ ८ ॥

पूतीकार्कव्याधिघातस्नुहीना मूत्रे पिष्ट्वा पल्लवा जातिजाश्च ॥

घ्नन्त्यालेपाच्छित्रदुर्नामदद्रूपामाकोष्ठान्दुष्टनाडीव्रणाश्च ॥९॥

द्वैप दग्ध चर्म मातगजवा

त्रिवत्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठ ॥

पूतिःकीटो राजवृक्षोद्भवेन

क्षारेणाक्त त्रिवत्रमेकोऽपि हन्ति ॥ १० ॥

रात्रौ गोमूत्रे चासिताञ्जर्जराङ्गा

नहिच्छायाया शोषयेत्स्फोटहेतून् ॥

एव वारास्त्रीस्तैस्तत. श्लक्ष्णपिष्टे

म्नुह्या क्षीरेण श्वित्रनाशाय लेप. ॥ ११ ॥

अक्षतैलकृतो लेप. कृष्णसर्पोद्भवा मयी ॥

शिखिपित्त तथा दग्ध ह्रिवेर वा तदाप्लुतम् ॥ १२ ॥

कुडवो वल्गुजबीजाद्धरितालचतुर्थभागसंमिश्रः ॥

सूत्रेण गवां पिष्टः सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ १३ ॥

क्षारे सुदग्धे गजलिण्डजे च गजस्य सूत्रेण परिस्रुते च ॥

द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवल्गुजानाम् १४

श्वित्रं जयेच्चिक्कणतांगतेन तेन प्रलिम्पन्वहुशः प्रघृष्टम् ॥

कुष्ठंमषीं वा तिलकालकं वा यद्वा व्रणे स्यादधिसांसजातम् १५

भल्लातकद्वीपिसुधार्कमूलंगुञ्जाफलत्र्यूषणशंखचूर्णम् ॥

तुत्थंसकुष्ठंलवणानि पञ्च क्षारद्वयं लांगलिकां च पक्त्वा १६

स्तुगर्कदुग्धे घनभायसस्थं शलाकया तद्विदधीत लेपम् ॥

कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु मांसेषु दुर्नामसु चर्मकीले १७

शुद्ध्या शोणितमोक्षैर्विरूक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तूनाम् ॥

श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ १८ ॥

यहां श्वित्रचिकित्सा समाप्त हुई ।

अथ कृमिचिकित्सितम् ।

स्निग्धस्विन्ने गुडक्षीरमत्स्याद्यैः कृमिणोदरे ॥

उत्क्लेशितक्रिमिकफे शर्वरीं तां सुखोषिते ॥ १९ ॥

सुरसादिगणं सूत्रे काथयित्वाद्धवारिणि ॥

तं कषायं कणागालकृमिजित्कल्कयोजितम् ॥ २० ॥

सतैलस्वर्जिकाक्षारं युञ्ज्याद्दस्तिं ततोऽहनि ॥

तस्मिन्नेव निरूढं तं पाययेत विरेचनम् ॥ २१ ॥

त्रिवृत्कल्कं फलकणा कषायालोडित ततः ॥
 ऊर्ध्वाध शोधिते कुर्यात्पञ्चकोलयुत क्रमम् ॥ २२ ॥
 कटुतिक्तकषायाणा कषायै. परिषचनम् ॥
 काले विडङ्गतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ॥ २३ ॥
 शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्ध्वगेष्वनु ॥
 उद्रिक्ततिक्तकटुकमल्पस्नेहश्च भोजनम् ॥ २४ ॥
 विडङ्गकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभि. ॥
 पिवेत्सस्वर्जिकाक्षार यवागू तक्रसाधिताम् ॥ २५ ॥
 रस शिरीषाकिणिहिपारिभद्रककेम्बुकात् ॥
 पलाशवीजपत्तूरपूतिकाद्वा पृथक्पिपवेत् ॥ २६ ॥
 सक्षौद्रं सुरसादीन्वा लिह्यात्क्षौद्रयुतान्पृथक् ॥
 शतकृत्वोऽश्वविट्चूर्णं विडङ्गकाथभावितम् ॥ २७ ॥
 कृमिमान्मधुना लिह्याद्भावित वा वरारसै. ॥
 शिरोगतेषु कृमिषु चूर्णं प्रथमनं च तत् ॥ २८ ॥
 आखुकर्णीकिसलयै. सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ॥
 पक्त्वा पूपलिका खादेद्धान्यास्लश्चपिवेदनु ॥ २९ ॥
 सपञ्चकोललवणमसान्द्रं तक्रमेव वा ॥
 नीपमार्कवनिर्गुण्डीपल्लवेष्वप्यय विधि. ॥ ३० ॥
 विडगचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान्प्रकल्पयेत् ॥
 विडङ्गतण्डुलैर्युक्तमर्द्धशैरातपस्थितम् ॥ ३१ ॥
 दिनमाकृष्करं तैलं पाने वस्तौ च योजयेत् ॥
 सुराहसरलस्नेह पृथगेव प्रकल्पयेत् ॥ ३२ ॥

पुरीषजेषु सुतरां दद्याद्द्विस्तिविरेचने ॥

शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥ ३३ ॥

रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सितात् ॥

इन्द्रलुप्तविधिश्चात्र विधेयो रोमभोजिषु ॥ ३४ ॥

क्षीराणि मांसानि घृतं गुडश्च दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ॥

समासतोऽम्लान्मधुरात्रसांश्च कृमीजिहासुः परिवर्जयेच्च ३५

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया चिकित्सास्थाने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

—❖❖❖—

अथातोवातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ॥

वार्युं सर्पिर्वसामजा तैलपानैर्नरं ततः ॥ १ ॥

स्नेहाक्रान्तं सन्नाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत्पुनः ॥

यूपैर्ग्रास्योदकानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ २ ॥

पायसैः कृशरैः साम्ललवणैः सानुवासनैः ॥

वातघ्नैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धैः स्नेहयेत्ततः ॥ ३ ॥

स्वभ्यक्तं स्नेहसंयुक्तैः शङ्कराद्यैः पुनः पुनः ॥

स्नेहाक्तं स्विन्नमङ्गन्तु वक्रं स्तब्धं सवेदनम् ॥ ४ ॥

यथेष्टमानामयितुं सुखमेव हि शक्यते ॥

शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ॥ ५ ॥

शक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम् ॥

हर्षतोदरुगायामशोफस्तम्भग्रहादयः ॥ ६ ॥

स्विन्नस्याशु प्रशाम्यन्ति सार्दवं चोपजायते ॥
 स्नेहश्च धातून्सशुष्कान्पुष्णात्याशु प्रयोजितः ॥ ७ ॥
 बलमाग्निबल पुष्टि प्राण चास्याभिवर्द्धयेत् ॥
 असकृत्तं पुनः स्नेहैः स्वेदैश्चप्रतिपादयेत् ॥ ८ ॥
 तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ॥
 यद्येतेन सदोपत्वात्कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ९ ॥
 मृदुभिः स्नेहसयुक्तैर्भेषजैस्त विशोधयेत् ॥
 घृत तिल्वकसिद्ध वा शातलासिद्धमेव वा ॥ १० ॥
 पायसैरण्डतैल वा पिवेदोपहर शिवम् ॥
 क्षिग्धास्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चितः ॥ ११ ॥
 स्रोतोरुध्वाऽनिल रुध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ॥
 दुर्बलो यो विरेच्य स्यात्त निरूहैरुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 दीपनैः पाचनीयेर्वा भोज्यैर्वा तद्युतैर्नरम् ॥
 सशुद्धस्योत्थिते चाग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ॥ १३ ॥
 आमाजयगते वायौ वमितप्रतिभोजिते ॥
 सुखाम्बुना षट्चरण वचादि वा प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥
 संगुक्षितेऽग्नौ परतो विधिः केवलवातिकः ॥
 मत्स्यान्नाभिप्रदेशस्थेसिद्धान्बिल्वशलाटुभिः ॥ १५ ॥
 वस्तिकर्म त्वधो नाभेः शस्यते वावपीडकः ॥
 कोष्ठगे क्षारचूर्णाद्या हिताः पाचनदीपना ॥ १६ ॥
 हृत्स्थे पयः स्थिरासिद्ध शिरोवस्तिः शिरोगते ॥
 स्नेहिक नावन धूमः श्रोत्रादीना च तर्पणम् ॥ १७ ॥

स्वेदाभ्यङ्गानि वातानि हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ॥
 शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तस्रोक्षणम् ॥ १८ ॥
 विरेको मांसमेदस्थे निरूहाः शमनानि च ॥
 बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जागतं जयेत् ॥ १९ ॥
 ग्रहर्षोऽन्नं च शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ॥
 विबद्धसार्गं दृष्ट्वा तु शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ २० ॥
 विरिक्तं प्रतिशुक्तं च पूर्वोक्तां कारयेत्क्रियाम् ॥
 गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां च विशुष्यताम् ॥ २१ ॥
 सिताकाशमर्यसधुकैः सिद्धमुत्थापने पयः ॥
 स्नायुसन्धिशिरःप्राप्ते स्नेहदाहोपनाहनम् ॥ २२ ॥
 तैलं सङ्कुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ॥
 आगारधूमलवणतैलैर्लेपः स्नुतेऽसृजि ॥ २३ ॥
 सुप्तेऽङ्गे वेष्टयुक्ते तु कर्त्तव्यमुपनाहनम् ॥
 अथापतानकेनार्त्तमस्त्रस्ताक्षमवेपनम् ॥ २४ ॥
 अस्तब्धमेहमस्वेदं वहिरायामवर्जितम् ॥
 अस्त्रघातानि चैनं त्वरितं समुपाचरेत् ॥ २५ ॥
 तत्र प्रागेव सुस्निग्धं स्विन्नाङ्गे तीक्ष्णनावनम् ॥
 स्रोतोविशुद्ध्यै गुंज्यादच्छपानं ततो घृतम् ॥ २६ ॥
 विदार्यादिगणकाथदधिक्शीररसैः शृतम् ॥
 नातिमात्रं तथा वायुर्व्याप्नोति सहसैववा ॥ २७ ॥
 कुलत्थयवकोलानि भद्रदार्वादिकं गणम् ॥
 निःकाथ्यानूपमांसं च तेनाम्लैः पयसापि च ॥ २८ ॥

स्वादु स्कन्धप्रतीवापं महास्नेह विपाचयेत् ॥

सेकाभ्यङ्गावगाहान्नपाननस्यानुवासनै ॥ २९ ॥

सघ्नन्ति वात ते ते च स्नेहस्वेदा सुयोजिताः ॥

वेगान्तरेषु मूर्धानमसकृच्चास्य रेचयेत् ॥ ३० ॥

अवपीडैः प्रथमनैस्तीक्ष्णैः श्लेष्मनिवर्हणैः ॥

श्वसनासु विमुक्तासु तथा सज्ञा स विन्दति ॥ ३१ ॥

सौवर्चलाभयाव्योषसिद्ध सर्पिंश्चलेऽधिके ॥ ३२ ॥

पलाष्टकं तिल्वगतो वराया प्रस्थ पलाशं गुरुपञ्चमूलम् ॥

सैरण्डसिहीत्रिवृत घटेऽपा पक्त्वा पचेत्पादशृतेन तेन ॥ ३३ ॥

दध्नपात्रे यावश्शुकात्रिविल्वैः सर्पिं प्रस्थ हन्ति तत्सेव्यमानम् ॥

दुष्टान्वातानेकसर्वागसस्थान्योनिव्यापदुल्मवधर्मोदरं च ३४

विधिस्तिल्वकवज्ज्ञेय शम्याकाशोकयोरपि ॥

चिकित्सितमिदं कुट्याच्छुद्धवातापतानकै ॥ ३५ ॥

ससृष्टदोषे ससृष्टं चूर्णयित्वा कफान्विते ॥

तुम्बुरूण्यभयाहिङ्गुपौष्कर लवणत्रयम् ॥ ३६ ॥

यवकायाम्बुना पेय हृत्पार्श्वार्त्यपतन्त्रके ॥

हिङ्गु सौवर्चल शुण्ठीदाडिम साम्लवेतसम् ॥ ३७ ॥

पिवेद्वा श्लेष्मपवनहृद्रोगोक्तं च शस्यते ॥

आयामयोरदितवद्वाद्याभ्यन्तरयोः क्रिया ॥ ३८ ॥

तैलद्रोण्या च शयनमान्तरोऽत्र सुदुस्तरः ॥

विवर्णदन्तवदनः स्रस्ताङ्गो नष्टचेतनः ॥ ३९ ॥

प्रस्विन्नश्च धनुष्कुम्भी दशरात्रं न जीवति ॥
 वेगेष्वतोऽन्यथा जीवन्मन्देषु विनतो जडः ॥ ४० ॥
 खञ्जःकुणिः पक्षहतः पङ्गुलो विकलोऽथवा ॥
 हनुस्त्रंसे हनुस्त्रिग्धस्त्रिन्नौ स्वस्थानमानयेत् ॥ ४१ ॥
 उन्नामयेच्च कुशलाश्विबुकं निवृत्ते सुखे ॥
 नामयेत्संवृत्ते शेषमेकायामवदाचरेत् ॥ ४२ ॥
 जिह्वास्तम्भे यथावस्थं कार्यं वातचिकित्सितम् ॥
 अर्दिते नावनं सूर्ध्नि तैलं श्रोत्राक्षितर्पणम् ॥ ४३ ॥
 सशोफे वसनं दाहरागयुक्ते शिराव्यधः ॥
 स्नेहनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥ ४४ ॥
 अववाहौ हितं नस्यं स्नेहश्चोत्तरभक्तिकः ॥
 ऊरुस्तम्भे न च स्नेहो नच संशोधनं हितम् ॥ ४५ ॥
 श्लेष्मासमेदोवाहुल्याद्युक्त्या तत्क्षपणान्यतः ॥
 कुर्याद्रूक्षोपचारांश्च यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ४६ ॥
 शकैरलवणैः शस्ताः किञ्चित्तैलैर्जलैः शृतैः ॥
 जाङ्गलैरघृतैर्मासैर्मध्वम्भोऽरिष्टपायिनः ॥ ४७ ॥
 वत्सकादिर्हारिद्रादिर्वचादिर्वा लसैन्धवैः ॥
 आमवाते सुखान्भोभिः पेयः षट्चरणोऽथवा ॥ ४८ ॥
 लिह्यात्क्षौद्रेण वा श्रेष्ठाचव्यतिक्रा फणाघनान् ॥
 कल्कं समधु वा चव्यपथ्याग्निसुरदारुजम् ॥ ४९ ॥
 मूत्रैर्वा शीलयेत्पथ्यां गुग्गुलुं गिरिसम्भवम् ॥
 व्योषाग्निमुस्तत्रिफलाविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ॥ ५० ॥

खादन्सर्वाञ्जयेद्व्याधीन्मेदः श्लेष्मासवातजान् ॥

शाम्यत्येव कफाक्रान्तः समेदस्कः प्रभञ्जनः ॥ ५१ ॥

क्षारमूत्रान्वितान्स्वेदान्सेकानुद्वर्त्तनानि च ॥

कुर्याच्छिह्याच्च मूत्राढ्यैः करञ्जफलसर्पपैः ॥ ५२ ॥

मूलैर्वाप्यर्कतर्कारीनिम्बजैः ससुराह्वयैः ॥

सक्षौद्रसर्पपापकलोष्ठवल्मीकमृत्तिकैः ॥ ५३ ॥

कफक्षयार्थं व्यायामे सह्ये चैनं प्रवर्त्तयेत् ॥

स्थलान्युल्लघयेन्नारीः शक्तितः परिशीलयेत् ॥ ५४ ॥

स्थिरतोय सरक्षेमप्रतिस्त्रोतो नदी तरेत् ॥

श्लेष्ममेदःक्षये चात्र स्नेहादीनवचारयेत् ॥ ५५ ॥

स्थानदूष्यादि चालोच्य कार्या शेषेष्वपि क्रिया ॥ ५६ ॥

सहचरसुरदारुसनागरकथितमम्भसितैलविमिश्रितम् ॥

पवनपीडितदेहगतिपिवेद्द्रुतविलम्बितगो भवतीच्छया ५७

रात्नामहौषधद्वीपिपिप्पलीशठिपौष्करम् ॥

पिद्धा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरपरम् ॥ ५८ ॥

निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकाना

भागान्पृथग्दशपलान्विपचेद्घटेऽपाम् ॥

अष्टाशशेषितरसेन पुनश्च तेन प्रस्थ

घृतस्य विपचेत्पिचुभागकल्कैः ॥ ५९ ॥

पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या

द्विक्षारनागरनिशामिशिचव्यकुष्ठैः ॥

तेजोवतीमारिचवत्सकटीप्यकाग्नि

रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥ ६० ॥

मञ्जिष्ठयातिविपया विपया यवान्या
 संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ॥
 तत्सेवितं प्रथमति प्रचलं समीरं
 सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीढक् ॥६१ ॥
 नाडीव्रणार्बुदभगन्दरगण्डमाला-
 जंजूर्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ॥
 यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसकासशोफ-
 हृत्पाण्डुरोगमदविद्रधिवातरक्तम् ॥ ६२ ॥

बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ॥
 तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्यं वाते शिरोगते ॥ ६३ ॥
 तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्म्मजलूकजा ॥
 विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले सातरिश्वनि ॥ ६४ ॥

जीर्णं पिण्याकं पञ्चमूलं पृथक्च काथ्यं
 काथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ॥
 क्षीरादष्टांशं पाचयेत्तेन पानाद्वाता
 नश्येयुःश्लेष्मयुक्ता विशेषात् ॥ ६५ ॥

प्रसारिणीतुलाकाथे तैलप्रस्थं पयः समम् ॥
 द्विमेदामिशिमञ्जिष्ठाकुष्ठरास्त्राकुचन्दनैः ॥ ६६ ॥
 जीवकर्षभकाकोलीयुगुलामरदारुभिः ॥
 कल्कितैर्विपचेत्सर्वमारुतामयनाशनम् ॥ ६७ ॥
 समूलशाखस्य सहाचरस्य तुलां समेतां दशमूलतश्च ॥
 पलानि पञ्चाशदभीरुतश्च पदावशेषं विपचेद्ब्रह्मेऽपाम् ॥६८॥

तत्र सेव्यनखकुष्ठहिमैलास्पृक्प्रियङ्गुनलिकाम्बुशिलाजैः ॥
लोहितानलदलोहसुराहै कोपनामिशितुरुष्कनतैश्च ॥ ६९ ॥

तुल्यक्षीर पालिकैस्तैलपात्र सिद्ध
कृच्छ्राञ्छीलित हन्ति वातान् ॥
कम्पाक्षेपस्तम्भशोषादियुक्तान्गुल्मो-
न्मादौपीनसयोनिरोगान् ॥ ७० ॥

सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढक पचेत् ॥
मूलकल्काद्दशपल पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ७१ ॥
अथवा नतषड्ग्रन्थास्थिराकुष्ठसुराह्वयान् ॥
सैलानलदशैलेयक्षताह्वारक्तचन्दनान् ॥ ७२ ॥
सिद्धोऽस्मिञ्छर्कराचूर्णादष्टादशपल क्षिपेत् ॥
भेडस्य सम्मत तैल तत्कृच्छ्राननिलामयान् ॥ ७३ ॥
वातकुण्डलिकोन्मादगुल्मवर्ध्मादिकाञ्जयेत् ॥
बलाशत छिन्नरूहापाद रास्त्राष्टभागिकम् ॥ ७४ ॥
जलाढकशते पक्त्वा शतभागस्थिते रसे ॥
दधिमस्तिवक्षुनिर्य्यासशुल्कैस्तैलाढक समैः ॥ ७५ ॥
पचेत्साजपयोऽर्द्धांशं कल्कैरेभि पलोन्मितैः ॥
शठीसरलदावर्धेलामञ्जिष्ठागुरुचन्दनैः ॥ ७६ ॥
पद्मकातिबलामुस्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ॥
यष्ट्याहसुरसव्याघ्रनखर्पभकजीवकैः ॥ ७७ ॥
पलाशरसकस्तूरीनीलिकाजातिकोशकैः ॥
स्पृक्काकुमुमशैलेयजातिकाकट्फलाम्बुभिः ॥ ७८ ॥

त्वक्कुन्दरुककर्पूरतुलस्यकश्रीनिवासकैः ॥
 लवङ्गनखकङ्कोलकुष्ठमांसीप्रियंगुभिः ॥ ७९ ॥
 स्थौणेयतगरध्यामवचासदनकप्लवैः ॥
 सनागकेसरैःसिद्धे दद्याच्चात्रावतारिते ॥ ८० ॥
 पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजितम् ॥
 कासश्वासज्वरच्छर्दिमूर्च्छागुल्मक्षतक्षयान् ॥ ८१ ॥
 स्त्रीहशोषमपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ॥
 बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ॥ ८२ ॥
 पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यञ्जने च
 स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ॥
 दुष्टान्वातानाशु शान्तिं नयेयुर्व-
 न्ध्यानारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ॥ ८३ ॥
 स्नेहस्वेदैर्द्रुतः श्लेष्मा यदा पकाशये स्थितः ॥
 पित्तं वा दर्शयेद्रूपं बस्तिभिस्तं विनिर्जयेत् ॥ ८४ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायां चिकित्सास्थाने एकावैशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

—००१—

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ॥
 अल्पाल्पं पालयन्वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥ १ ॥

रुग्नागतोददाहेषु जलोकाभिर्विनिर्हरेत् ॥
 शृङ्गुतुम्बैश्चिमिचिमाकण्डूरुग्दृयनान्वितम् ॥ २ ॥
 प्रस्थानेन शिराभिर्वा देशादेशान्तरं व्रजेत् ॥
 अङ्गुलानौ तु न स्याव्य रूक्ष वातोत्तरं च यत् ॥ ३ ॥
 गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पस्नायुशिरामयान् ॥
 म्लानिमन्याश्च वातोत्थान्कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ४ ॥
 विरेच्य. स्नेहयित्वा तु स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ॥
 वातोत्तरे वातरक्ते पुराणं पापयेद्घृतम् ॥ ५ ॥
 श्रावणीक्षीरकाकोलीक्षीरिणीजीवकैः समैः ॥
 सिद्धं सर्षपकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ६ ॥
 द्राक्षामधुकवारिभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ॥
 घृतं पिवेत्तथा क्षीरं गुडूचीस्वरसे शृतम् ॥ ७ ॥
 तैलं पयः शर्करा च पाययेद्वा सुमूर्च्छितम् ॥
 वलाशतावरीरान्नादशमूलैः सपीलुभिः ॥ ८ ॥
 ज्यामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ॥
 धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ॥ ९ ॥
 पत्रैः पक्त्वा वरीतिकापटोलत्रिफलामृता ॥
 पिवेद्घृतं वा क्षीरं वा स्वादु तिक्रकसाधितम् ॥ १० ॥
 क्षीरैरण्डतैलं च प्रयोगेण पिवेन्नरः ॥
 बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णं क्षीरोदनाशनः ॥ ११ ॥
 कषायसंभयानां वा पाययेद्घृतं भर्जितम् ॥ १२ ॥

क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥

निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरवस्तिभिः ॥ १३ ॥

नहि वस्तिसमं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥

विशेषात्पायुपाश्वोरुपर्वास्थिजठरार्तिषु ॥

मुस्तद्राक्षाहरिद्राणां पिवेत्काथं कफोत्वणे ॥ १४ ॥

सक्षौद्रं त्रिफलाया वा गुडूचीं वा यथा तथा ॥

यथार्हस्नेहपीतं च वापितं मृदु रूक्षयेत् ॥ १५ ॥

त्रिफलाव्यूषपत्रैलात्वक्क्षीरीचित्रकत्वचाम् ॥

विडंगं पिप्पलीमूलं लोमशं वृषकं वचम् ॥ १६ ॥

ऋद्धिं लांगलिकं चव्यं समभागानि पेषयेत् ॥

कल्कैर्लिप्त्वायसीं पात्रीं मध्याह्ने भक्षयेदिदम् ॥ १७ ॥

वातास्त्रे सर्वदोषेऽपि परं शूलान्विते हितम् ॥

कोकिलाक्षकनिर्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ॥ १८ ॥

कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति ॥

पञ्चमूलस्य धात्र्या वा रसैर्लेलीतकीं वसाम् ॥ १९ ॥

खुडं सुरूढमप्यंगे ब्रह्मचारी पिबञ्जयेत् ॥

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टं कर्म बाह्यमतः परम् ॥ २० ॥

आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ॥

प्रभूते खञ्जितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत्परम् ॥ २१ ॥

समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्जरससारिवम् ॥

पिण्डतैलं तदभ्यंगाद्वातरक्तरुजापहम् ॥ २२ ॥

दशमूले शृतं क्षीरं सद्य शूलनिवारणम् ॥
 परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ २३ ॥
 स्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ॥
 स्तम्भाक्षेपकशूलार्तं कोष्णैर्दाहे तु शीतलै ॥ २४ ॥
 तद्वद्गव्याविकच्छागै क्षीरैस्तैलविमिश्रितै ॥
 निकार्थैर्जीवनीयाना पञ्चमूलस्य वा लघो ॥ २५ ॥
 द्राक्षेक्षरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकाञ्चिकम् ॥
 सेकार्थं तण्डुलधौद्र शर्कराम्भुश्र गस्यते ॥ २६ ॥
 प्रिया. प्रियवदा नार्यश्चन्दसार्द्रकरस्तना. ॥
 स्पर्शशीताः सुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहरुज क्लमम् ॥ २७ ॥
 सरागे सरुजे दाहे रक्त हृत्वा प्रलेपयेत् ॥
 प्रपौण्डरीकमजिष्ठादावीमगुकचन्दनै. ॥ २८ ॥
 ससितोपलकासेक्षुमसरैरकसक्तुभिः ॥
 लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफानिवर्हण ॥ २९ ॥
 वातघ्नै साधित. स्निग्ध कृशरो मुद्गपायस ॥
 तिलसर्षपपिण्डैश्च शूलघ्नमुपनाहनम् ॥ ३० ॥
 औदका. प्रसहानूपवेसवारा सुसंस्कृता. ॥
 जीवनीयौषधस्नेहयुक्ता. स्युरुपनाहने ॥ ३१ ॥
 स्तम्भतोदरुगायामशोफाङ्गग्रहनागना ॥
 जीवनीयौषधै सिद्धा. सपयस्का वसाऽपि वा ॥ ३२ ॥
 घृतं सहचरान्मूल जीवन्तीच्छागल पय ॥
 लेप पिष्ट्वा तिलास्तद्वद्घृष्टा. पयसि निर्वृता. ॥ ३३ ॥

क्षीरपिष्टक्षुमालेपमेरण्डस्य फलानि वा ॥

कुय्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वां वाऽनिलेऽधिके ॥ ३४ ॥

सूत्रक्षारसुरापक्वं घृतमभ्यञ्जने हितम् ॥

सिद्धं समधुसूक्तं वा सेकाभ्यङ्गात्कफोत्तरे ॥ ३५ ॥

गृहधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ॥

प्रलेपः शूलनुद्रातरक्ते वातकफोत्तरे ॥ ३६ ॥

मधुशिग्रोहितं तद्वद्बीजं धान्याम्लसंयुतम् ॥

मुहूर्तलिप्तमम्लैश्चसिञ्चेद्वातकफोत्तरे ॥ ३७ ॥

उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ॥

विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ ३८ ॥

वातश्लेष्मोत्तरे कोष्णा लेपाद्यास्तत्र शीतलैः ॥

विदाहशोफरुक्कण्डूविवृद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥ ३९ ॥

पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ॥

उष्णैः प्लोषोपरुघ्रागस्वेदापदरणोद्भवः ॥ ४० ॥

मधुयष्ट्याःपलशतं कषाये पादशोषिते ॥

तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ४१ ॥

स्थिरातामलकीदूर्वापयस्याभीरुचन्दनैः ॥

लोहहंसपदीमांसीद्विसेदामधुपर्णिभिः ॥ ४२ ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीशतपुष्पद्विपन्नकैः ॥

जीवन्तीजीवकर्षभकत्वक्पत्रनखवालकैः ॥ ४३ ॥

प्रपौण्डरीकसञ्जिष्ठासारिवेन्द्रीवितुन्नकैः ॥

चतुःप्रयोगं वातासृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ ४४ ॥

वलाकल्ककपायाभ्या तैल क्षीरसम पचेत् ॥
 सहस्रशतपाकतद्वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ४५ ॥
 रसायनं सुरयतममिन्द्रियाणा प्रसादनम् ॥
 जीवन वृहण स्वर्य्यं शुक्रासृग्दोपनाशनम् ॥ ४६ ॥
 कुपिते मार्गसरोधोन्मेदसो वा कफस्य वा ॥
 अतिवृद्धयानिले शस्तमादौ स्नेहनवृहणम् ॥ ४७ ॥
 कृत्वा तत्राढ्यवातोक्त वातशोणितिक तत ॥
 भेषज स्नेहन कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनम् ॥ ४८ ॥
 प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्ट यथामयम् ॥
 यथासन्नं च भैषज्यं विकल्प्यं स्याद्यथावलम् ॥ ४९ ॥
 नीते निरामता सामे स्वेदलघनपाचनैः ॥
 रूक्षैश्चालेपसेकाद्यै कुर्यात्केवलवातनुत् ॥ ५० ॥
 शोपाक्षेपणसङ्कोचस्तम्भस्वपनकम्पनम् ॥
 हनुस्त्रसोऽर्दितं खाज्य पाङ्गुल्य खुडवातता ॥ ५१ ॥
 सन्धिच्युति पक्षवधो मेदोमज्जास्थिगा गदा ॥
 एते स्थानस्य गाम्भीर्यात्सिध्येयुर्यत्नतो नवा ॥ ५२ ॥
 तस्माजयेन्नवानेतान्वालिनो निरुपद्रवान् ॥
 वायौ पित्तावृते शीतामुष्णा च बहुश क्रियाम् ॥ ५३ ॥
 व्यत्यासाद्योजयेत्सर्पिर्जीवनीय च पाययेत् ॥
 धन्वमास यवा शालिविरेकक्षीरवान्मृदु ॥ ५४ ॥
 सक्षीरा वस्तय क्षीर पञ्चमूलवलाशृतम् ॥
 कालेऽनुवासन तैल मधुरौषधसाधितम् ॥ ५५ ॥

यष्टीमधुवलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥

पञ्चमूलकषायेण वारिणा शीतलेन च ॥ ५६ ॥

कफावृते यवान्नानि जांगला मृगपक्षिणः ॥

स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥ ५७ ॥

पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्पपजं हितम् ॥

संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ ५८ ॥

कारयेद्रक्तसंसृष्टे वाते शोणितिका क्रियाम् ॥

स्वेदाभ्यंगरसाः क्षीरं स्नेहो मांसावृते हितः ॥ ५९ ॥

प्रमेहमेदोवातघ्नमाढ्यवातेभिषग्जितम् ॥

महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्वोक्तं रेतसावृते ॥ ६० ॥

अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ॥

मूत्रावृते मूत्रलानि स्वेदा उत्तरवस्तयः ॥ ६१ ॥

एरण्डतैलं वर्चःस्थे वस्तिस्नेहाश्च भेदिनः ॥

कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ ६२ ॥

सर्वस्थानावृते त्वाशु तत्कार्यं मातरिश्चानि ॥

अनभिष्यन्दि च स्निग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणम् ॥ ६३ ॥

पाचना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ॥

प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदुकायविरेचनम् ॥ ६४ ॥

रसायनानां सर्वेषामुपयोगःप्रशस्यते ॥

शिलाह्वस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलोः ॥ ६५ ॥

लेहो वा भार्ङ्गवस्तद्वदेकादशसितासितः ॥

अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहि भेषजम् ॥ ६६ ॥

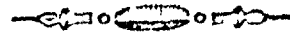
वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ॥
इति सक्षेपत.प्रोक्तमावृतानाचिकित्सितम् ॥ ६७ ॥
प्राणादीना भिषक्कुर्याद्वितर्क्यं स्वयमेव तत् ॥
उदानं योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ ६८ ॥
समानं शमयेद्विद्वास्त्रिधा व्यान च योजयेत् ॥
प्राणोरक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसस्थिति ॥ ६९ ॥
स्व स्व स्थान नयेदेव वृत्तान्वातान्प्रिभागान् ॥
सर्वं चावरणं पित्तरक्तससर्गवर्जितम् ॥ ७० ॥
रसायनविधानेन लशुनो हन्ति शीलित ॥
पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनम् ॥ ७१ ॥
रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्त यच्च भेषजम् ॥
रक्तपित्तानिलहर विविध च रसायनम् ॥ ७२ ॥
यथानिदान निर्दिष्टमिति सम्यक्चिकित्सितम् ॥
आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्त्तिनाशनम् ॥ ७३ ॥
चिकित्सित हित पथ्य प्रायश्चित्त भिषग्जितम् ॥
भेषज शमन शस्त पर्यायै स्मृतमौषधम् ॥ ७४ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया चिकित्सास्थाने द्वाविंशोऽध्याय

चिकित्सास्थानञ्च समाप्तम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वसनकल्पमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 वसने मदनं श्रेष्ठं त्रिवृन्सूलं विरेचने ॥
 नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ १ ॥
 फलानि तानि पाण्डूनि न चातिहरितान्यपि ॥
 आदायाहि प्रशस्तर्क्षे मध्ये श्रीष्मवसन्तयोः ॥ २ ॥
 प्रमृज्य कुशमुत्तोल्यां क्षिप्वा वध्वा प्रलेपयेत् ॥
 गोमयेनानुमुत्तौलीं धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥
 मृदुभूतानि मध्विष्टगन्धानि कुशवेष्टनात् ॥
 निष्कृष्य निर्गतेऽष्टाहे शोषयेत्तान्यथातपे ॥ ४ ॥
 तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्यफलपिप्पलीः ॥
 दधिमध्वाज्यपललैर्मृदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥
 ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ॥
 अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् ॥ ६ ॥
 शर्वरीमधुयष्ट्या वा कोविदारस्य वा जले ॥
 कर्बुदारस्य विंब्या वा नीपस्य विदलस्य वा ॥ ७ ॥
 शणपुष्प्याः सदापुष्प्याः प्रत्यक्पुष्प्युदकेऽथवा ॥
 ततः पिबेत्कषायं तं प्रातर्मृदितगालितम् ॥ ८ ॥

सूत्रोदितेन विधिना साधु तेन तथा वसेत् ॥

श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मान्तर्विदधीषु च ॥ ९ ॥

प्रच्छर्दयेद्विशेषेण यावत्पित्तस्य दर्शनम् ॥

फलपिप्पलिचूर्णं वा क्वाथेन स्वेन भावितम् ॥ १० ॥

त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिवारिणा ॥

पिवेज्ज्वरारुचिष्वेवं ग्रन्थ्यपच्यर्बुदोदरी ॥ ११ ॥

पित्ते कफस्थानगते जीमूतातिजलेन तत् ॥

हृद्दाहेऽधोऽस्रपित्ते च क्षीर तत्पिप्पलीशृतम् ॥ १२ ॥

क्षैरेयी वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ॥

दध्युत्तरं वा दधि वा तत्स्रुतक्षीरसम्भवम् ॥ १३ ॥

फलादिकाथकल्काभ्या सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ॥

सर्पिः कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यदेहे च वासनम् ॥ १४ ॥

स्वरस फलमज्जो वा भ्रष्टातकविधिशृतम् ॥

आदवीलेपनात्सिद्ध लीढा प्रच्छर्दयेत्सुखम् ॥ १५ ॥

तलेह भक्ष्यभोज्येषु तत्कषायाश्च योजयेत् ॥

वत्सकादिप्रतीवाप. कषाय. फलमज्जज. ॥ १६ ॥

निम्बार्कान्यतरक्वाथसमायुक्तो नियच्छति ॥

वृद्धमूलानपि व्याधीन्सर्वान्सन्तर्पणोद्भवान् ॥ १७ ॥

राटपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णैर्माल्यं सुरूक्षितम् ॥

वसेन्मण्डरसादीना तृप्तो जिघ्रन्सुखं सुखी ॥ १८ ॥

एवमेव फलाभावे कल्प्य पुष्प शलाटु वा ॥

जीमूताद्याश्च फलवज्जीमूत तु विशेषतः ॥ १९ ॥

प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिष्मादिरोगिणाम् ॥
 पयः पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते फले पेयापयस्कृताः ॥ २० ॥
 लोमहां क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमशे ॥
 शृते पयसि दध्यम्लं जाते हरितपाण्डुके ॥ २१ ॥
 आसुत्य वारुणीमण्डं पिवेन्मृदितगालितम् ॥
 कफादरोचके कासे पाण्डुत्वे राजयक्ष्मणि ॥ २२ ॥
 इयं च कल्पना कार्या तुस्वीकोशातक्रीष्वपि ॥
 पर्यागतानां शुष्काणां फलानां वेणिजन्मनाम् ॥ २३ ॥
 चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तादितः पिवेत् ॥
 द्वे वा त्रीण्यपि वाऽऽपेथ्य काथे तिक्तोत्तमस्य वा ॥ २४ ॥
 आरम्भधादिनवकादा सुत्यान्यतमस्य वा ॥
 विमृद्य पूतं तं काथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिवेत् ॥ २५ ॥
 जीमूतचूर्णं कल्कं वा पिवेच्छीतेन वारिणा ॥
 ज्वरे पैत्ते कयोष्णेन कफवातात्कफादपि ॥ २६ ॥
 कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्त्ते कफकर्शिते ॥
 इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रतास्यति च स्नानत्रे ॥ २७ ॥
 फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ॥
 पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोदिके प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
 हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ॥
 स्यात्तदा कफजे कासइवाले वस्यं च पाचयेत् ॥ २९ ॥
 मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ॥
 तेन तक्रं विपकं वा पिवेत्समधुसैन्धवम् ॥ ३० ॥

भावयित्वाजडुग्धेन बीज तेनैव वा पिवेत् ॥
 विपगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लैषदेपु च ॥ ३१ ॥
 सक्तुभिर्वा पिवेन्मन्थं तुम्ब्रीस्त्रिरसभावितैः ॥
 कफोद्भवे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोचके ॥ ३२ ॥
 गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मासरसैः पिवेत् ॥
 नरः साधु वसत्येव नच दौर्बल्यमश्नुते ॥ ३३ ॥
 तुम्ब्या फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ॥
 छर्दयेन्माल्यमाघ्राय गन्धसम्पत्सुखोचित ॥ ३४ ॥
 कासगुल्मोदरगरे वाते श्लेष्माशयस्थिते ॥
 कफे च कण्ठवक्रस्थे कफसचयजेषु च ॥ ३५ ॥
 धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ॥
 जीवकर्पभक्रौ वीरा कपिकच्छू शतावरी ॥ ३६ ॥
 काकोली श्रावणी मेदा महामेदा मधूलिका ॥
 तद्रजोभिः पृथग्लेहा धामार्गवरजोऽन्विता ॥ ३७ ॥
 कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुसिताहृता ॥
 ते सुखाम्भोऽनुपाना स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ॥ ३८ ॥
 धान्यतुम्ब्वरुषेण कल्कस्तस्य विषापह ॥
 विस्व्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा रसे ॥ ३९ ॥
 एक धामार्गव देवा मानसे मृदित पिवेत् ॥
 तच्छृतक्षीरज सर्पिं साधित वा फलादिभिः ॥ ४० ॥
 क्ष्वेडोऽतिकटुतीक्ष्णोष्णः प्रगाढेषु प्रशस्यते ॥
 कुष्ठपाण्डुमयल्लीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४१ ॥

पृथक्फलादिपटूकस्य काथे मांसमनृपजम् ॥
 कोशातक्या समं सिद्धं तद्रसं लवणं पिबेत् ॥ ४२ ॥
 फलादिपिप्पलीतुल्यं सिद्धं क्ष्वेडरसेऽथवा ॥
 क्ष्वेडकाथे पिबेत्सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन वा ॥ ४३ ॥
 कुटजं सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये ॥
 ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे खुडे कुष्ठे च पूजितम् ॥ ४४ ॥
 सर्षपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ॥
 पाययेत्कौटजं बीजं युक्तं कृशरयाऽथवा ॥ ४५ ॥
 सप्ताहं वार्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत्पृथक् ॥
 फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवन्तीजीवकोदनैः ॥ ४६ ॥
 वमनौषधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता ॥
 बीजेनानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥ ४७ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया कल्पस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो विरेचनकल्पसध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 कषाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ॥
 कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ १ ॥
 सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ॥
 कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥
 द्विधा ख्यातं च तन्मूलं श्यामं श्यामारुणं त्रिवृत् ॥
 त्रिवृदारुण्यं वरतरं निरपायं सुखं तयोः ॥ ३ ॥

सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तद्धितम् ॥
मूर्च्छासमोहहृत्कठकर्पणक्षणनप्रदम् ॥ ४ ॥
त्र्यास तीक्ष्णाशुकारित्वादतस्तदपि शस्यते ॥
ऋरे कोष्ठे वहौ दोषे क्लेशक्षामिणिचातुरे ॥ ५ ॥
गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विसृत च यत् ॥
गृहीत्वा विसृजेत्काष्ठं त्वच शुष्का निधापयेत् ॥ ६ ॥
अथ काले तु तच्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैन्धवम् ॥
वातामये पिवेदम्लैः पित्ते साज्यसितामधु ॥ ७ ॥
क्षीरद्राक्षेक्षुकाऽमर्यस्वादुस्कन्धवरारसै ॥
कफामये पीलुरसमूत्रमध्याम्लकाञ्जिके ॥ ८ ॥
पञ्चकोलादिचूर्णंश्च युक्त्या युक्त कफापहै ॥
त्रिवृत्कल्ककपायेण साधित ससितो हिम ॥ ९ ॥
मधुत्रिजातसयुक्तो लेहो हृद्य विरेचनम् ॥
अजगन्वा तुगाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ॥ १० ॥
चूर्णित मधुसर्पिभ्यां लीङ्गा साधु विरिच्यते ॥
सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडित ॥ ११ ॥
लिम्पेदन्तस्त्रिवृतया द्विधा कृत्वेषुगण्डिका ॥
एकीकृत्य पचेत्स्त्रिपुटपाकेन भक्षयेत् ॥ १२ ॥
त्वगेलाभ्या समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ॥
चर्ण फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पण पिवेत् ॥ १३ ॥
वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ॥
नरेषु सुकुमारेषु निरपाय विरेचनम् ॥ १४ ॥

विडङ्गुतण्डुलवरायावशूककणात्रिवृत् ॥

सर्वेभ्योऽर्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ १५ ॥

गुल्मं लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ॥

कफवातकृताश्चान्यान्परिमाष्टिं गदान्वहून् ॥ १६ ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकम् ॥

मरीचेन्द्रयवाजाजी पिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७ ॥

दीप्यकं पञ्चलवणं चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ॥

तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ १८ ॥

धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन्गुडाद्धतुलान्वितान् ॥

पक्त्वा मृद्वग्निना खादेत्ततो मात्रामयन्त्रणः ॥ १९ ॥

कुष्ठार्शः कामलागुल्ममेहोदरमगन्दरान् ॥

ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च सः ॥ २० ॥

गुडः कल्याणको नाश्ना सर्वेष्वुतुषु यौगिकः ॥

व्योषत्रिजातकाम्भोदकृमिघ्नामलकौस्त्रिवृत् ॥ २१ ॥

सर्वैः समासमसिताः क्षौद्रेण गुटिकाः कृताः ॥

मूत्रकृच्छ्रज्वरच्छर्दिकासशोषभ्रमक्षये ॥ २२ ॥

तापे पाण्ड्वामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ॥

त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ २३ ॥

क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ॥

त्रिवृदुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ॥ २४ ॥

द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याहं शातलं जलदात्यये ॥

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ॥ २५ ॥

स्वर्णक्षीरी च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिवेत् ॥
 त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ २६ ॥
 त्रिवृत्रायन्तिहपुपासातलाकटुरोहिणी ।
 स्वर्णक्षीरीं च सचूर्ण्य गोसूत्रे भावयेद्भयहम् ॥ २७ ॥
 एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धाना मलदोषहृत् ॥
 ज्यामात्रिवृदुरालम्भाहस्तिपिप्पलिवत्सकम् ॥ २८ ॥
 नीलिनी कटुका मुस्ता श्रेष्ठायुक्त सुचूर्णितम् ॥
 रसाज्योष्णाम्बुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ २९ ॥
 ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्त्तादिरोगिषु ॥
 राजवृक्षोऽधिक पथ्यो मृदुर्मधुरशीतल ॥ ३० ॥
 वाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ॥
 योज्यो मृद्वनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरगुल ॥ ३१ ॥
 फलकाले परिणतं फल तस्य समाहरेत् ॥
 तेषा गुणवता भार सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ ३२ ॥
 सप्तरात्रात्समुद्धृत्यशोषयेच्चातपे तत ॥
 ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥ ३३ ॥
 द्राक्षारसेन त दद्याद्वाहोदावर्त्तपीडिते ॥
 चतुर्वर्षे सुख वाले यावद्वादशवाषिके ॥ ३४ ॥
 चतुरगुलमज्ञो वा कषाय पाययेद्धिमम् ॥
 दधिमण्डमुरामण्डधात्रीफलरसैः पृथक् ॥ ३५ ॥
 सौवीरकेण वा युक्त कल्केन त्रैवृतेनवा ॥
 दन्तीकषाये तत्प्रज्ञो गुड जीर्णं च निक्षिपेत् ॥ ३६ ॥

तमारिष्टं स्थितं मासं पाययेत्पक्षमेव वा ॥

त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाभ्यन्तरवल्कलम् ॥ ३७ ॥

विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ॥

रोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ३८ ॥

कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ॥

शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितलं पिवेत् ॥ ३९ ॥

मस्तुमूत्रसुरामण्डकौलधात्रीफलाम्बुभिः ॥

तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥ ४० ॥

सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ॥

सुधा भिज्जति दोषाणां महान्तमपि सञ्चयम् ॥ ४१ ॥

आश्वेव कष्टविभ्रंशान्नैव तां कल्पयेदतः ॥

मृदौ कोष्ठेऽबले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ ४२ ॥

कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगसधुमेहिषु ॥

पाण्डौ दूषीविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ४३ ॥

सा श्रेष्ठा कण्टकैस्तीक्ष्णैर्वहुभिश्च समाचिता ॥

द्विवर्षा वा त्रिवर्षा वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ४४ ॥

तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ॥

विल्वादीनां बृहत्योर्वा काथेन समभेकशः ॥ ४५ ॥

मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोऽङ्गारेषु शोषयेत् ॥

पिवेत्कृत्वा तु गुटिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ ४६ ॥

त्रिवृत्तादीन्नववरां स्वर्णक्षीरीं ससातलाम् ॥

सप्ताहं स्नुक्पयः पीतान्नसेनाज्येन वा पिवेत् ॥ ४७ ॥

तद्वद्वयोपोत्तमाकुम्भनिकुम्भादीन्गुडाम्बुना ॥
 नातिशुष्कं फल ग्राह्यं शंखिन्या निस्तुपीकृतम् ॥ ४८ ॥
 सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णविकोपिणी ॥
 श्लेष्मामयोदरगरुवयश्वादिषु कल्पयेत् ॥ ४९ ॥
 अक्षमात्र तयो पिण्ड मदिरालवणान्वितम् ॥
 हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्गुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥
 दन्तिदन्तस्थिर स्थूल मूल दन्तीद्रवन्तिजम् ॥
 आताम्रग्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विफाशि च ॥ ५१ ॥
 गुरुप्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ॥
 तत्क्षौद्रपिप्पलीलित स्वेद्य मृद्भवेष्टितम् ॥ ५२ ॥
 शोष्य मन्दातपेऽग्न्यर्को हतो ह्यस्य विकासिताम् ॥
 तत्पिवेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवै ॥ ५३ ॥
 अभिष्यन्नतनुगुल्मी प्रमेही जठरी गरी ॥
 गोमृगाजरसै पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्दरी ॥ ५४ ॥
 सिद्ध तत्काथकल्काभ्या दशमूलरसने च ॥
 विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहाञ्जयेद् घृतम् ॥ ५५ ॥
 तैल तु गुल्ममेहाशोविवन्धकफमारुतान् ॥
 महास्नेह शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलव्यथा ॥ ५६ ॥
 विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृतादय ॥
 हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥ ५७ ॥
 गुडस्याष्टपले पथ्याविशति स्यात्पलं पलम् ॥
 दन्तीचित्रकयो कर्षो पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ ५८ ॥

प्रकल्प्य सोढकानेवं दशमेदशमेऽहनि ॥

उष्णास्मोऽनुपिवेत्खादेत्तान्सर्वान्विधिनाऽमुना ॥ ५९ ॥

एते निष्परिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिवर्हणाः ॥

विशेषाद्ब्रह्मणीपाण्डुकण्डूकोठार्शसां हिताः ॥ ६० ॥

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकल्मषताम् ॥

कुर्त्यात्संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ ६१ ॥

त्वक्केसराङ्गातकदाडिमैलासितोपलामाक्षिकमातुलिङ्गैः ॥

मद्यैश्च तैस्तैश्च मनोऽनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ६२ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायां कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

वमनं मृदुकोष्ठेन क्षुद्रताल्पकफेन वा ॥

अतितीक्ष्णहिमस्तोकमजीर्णं दुर्बलेन वा ॥ १ ॥

पीतं प्रयात्यधस्तस्मिन्निष्टहानिर्भूलोदयः ॥

वामयेत्तं पुनः स्निग्धं स्मरन्पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥

अजीर्णिनः श्लेष्मवतो ब्रजत्यूर्ध्वं विरेचनम् ॥

अतितीक्ष्णोष्णलवणमहृद्यमतिभूरि वा ॥ ३ ॥

तत्र पूर्वोदिता व्यापत्सिद्धिश्च न तथापि चेत् ॥ ४ ॥

आशयेतिष्ठति ततस्तृतीयं नावचारयेत् ॥

अन्यत्र सात्म्यादृद्याद्वा भेषजान्निरपायतः ॥ ५ ॥

अस्त्रिग्धस्त्रिन्नदेहस्य पुराण रूक्षमौषधम् ॥
 दोषानुत्क्लेश्य निर्हर्तुमशक्त जनयेद्गद्वान् ॥ ६ ॥
 विभ्रग श्वयथु हिध्मं तमसो दर्शन तृषम् ॥
 पिण्डकोद्रेष्टन कण्डूमूर्धो सादं विवर्णताम् ॥ ७ ॥
 स्त्रिग्धस्त्रिन्नस्य वात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ॥
 शीतैर्वा स्तब्धमामे वा समुत्क्लेश्य हरेन्मलान् ॥ ८ ॥
 तानेव जनयेद्रोगानयोग सर्व एव स ॥
 तं तैललवणाभ्यक्त स्त्रिन्नप्रस्तरशकरे ॥ ९ ॥
 निरूढ जाङ्गलरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥
 फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ १० ॥
 स्त्रिग्ध वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ॥
 बहुदोषस्य रूक्षस्य मन्दाग्नेरल्पमौषधम् ॥ ११ ॥
 सोदावर्त्तस्य चोत्क्लेश्य दोषान्मार्गं निरुध्य तैः ॥
 भृशमाध्मापयेन्नाभि पृष्ठपाठ्वशिरोरुजम् ॥ १२ ॥
 श्वास विण्मूत्रवाताना सङ्ग कुर्च्याच्च दारुणम् ॥
 अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादिसनिरूहानुवासनम् ॥ १३ ॥
 उदावर्त्तहर सर्व कर्म्मार्धमातस्य शस्यते ॥
 पञ्चमूलयवक्षारवचाभूतिक्तसैन्धवै ॥ १४ ॥
 यवागूः सुकृता शूलविवन्धानाहनाशनी ॥
 पिप्पलीदाडिमक्षारहिगुशुण्ठयम्लवेतसान् ॥ १५ ॥
 ससैन्धवान्पिवेन्मद्यैः सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥
 प्रवाहिकापरिस्त्रावे वेदनापरिकर्त्तने ॥ १६ ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ॥
 कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृद्ग्रहम् ॥ १७ ॥
 हिध्मापार्श्वरुजाकासदैन्यलालाक्षिविभ्रमैः ॥
 जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान्कटकटाययन् ॥ १८ ॥
 न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वासयेदाशु तं भिषक् ॥
 मधुरैःपित्तमूर्च्छार्त्तं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥ १९ ॥
 पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ॥
 कायाग्निं च बलं चास्य क्रमेणाभिप्रवर्त्तयेत् ॥ २० ॥
 पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ॥
 तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ॥ २१ ॥
 पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ॥
 रुद्धोऽति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुतः ॥ २२ ॥
 स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्तिभेदनैः ॥
 तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ २३ ॥
 बहुतीक्ष्णं क्षुधार्त्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ॥
 हृत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान्धातूनास्त्रावथेद्रवान् ॥ २४ ॥
 तत्रातियोगमधुरैः शेषसौषधमुल्लिखेत् ॥
 योज्योतिवमने रेको विरेके वमनं मृदु ॥ २५ ॥
 परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ॥
 अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासृक्छर्करोदकम् ॥ २६ ॥
 लाजचूर्णैः पिबेन्मन्थमतियोगहरं परम् ॥
 वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ॥ २७ ॥

पिवेत्फलरसैर्मन्थ सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥

सोद्गाराया भृश छर्द्या मूर्वाया धान्यमुस्तयोः ॥ २८ ॥

समधूकाजन चूर्णं लेहयेन्मधुसयुतम् ॥

वमनेऽन्तःप्रविष्टाया जिह्वाया कवलग्रहाः ॥ २९ ॥

स्निग्धाम्ललवणा हृद्या यूषमासरसा हिता ॥

फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्यचान्येऽग्रतो नरा ॥ ३० ॥

नि सृतान्तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्ता प्रवेशयेत् ॥

वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमासोपसाधिताम् ॥ ३१ ॥

यवागूं तनुका दद्यात्स्नेहस्वेदौ च कालवित् ॥

अतियोगाच्च भैषज्य जीव हरति शोणितम् ॥ ३२ ॥

तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यत ॥

शुने काकाय वा दद्यात्तेनान्नमसृजा सह ॥ ३३ ॥

भुक्ते तस्मिन्बदेजीवमभुक्ते पित्तमादिशेत् ॥

शुक्ल वा भावित वस्त्रमावान कोष्णवारिणा ॥ ३४ ॥

प्रक्षालित विवर्णं स्यात्पित्ते शुद्धं तु शोणिते ॥

तृष्णामूर्च्छामदार्त्तस्यकुर्यादामरण क्रियाम् ॥ ३५ ॥

रक्तपित्ताति सारघ्नी तस्याशु प्राणरक्षणीम् ॥

मृगगोमहिषाजाना सद्यस्क जीवतामसृक् ॥ ३६ ॥

पिवेज्जीवाभिसन्धान जीव तद्व्याशु यच्छति ॥

तदेव दर्भमृदित रक्त वस्तौ निपेचयेत् ॥ ३७ ॥

श्यामाकाशमर्य्यमधुकर्द्वोशीरै शृत पयः ॥

घृतमण्डाजनयुत वस्ति वा योजयेद्धिमम् ॥ ३८ ॥

पिच्छावस्ति सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ॥

गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ॥ ३९ ॥

विसंज्ञं श्रावयेत्सामवेणुगीतादिनिःस्वनम् ॥ ४० ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो दोषहरणसाकल्यं वस्तिकल्पमध्यायं व्याख्यास्यामः।

बला गुडूचीं त्रिफलां सराक्षां द्विपञ्चमूलं च पलोन्मितानि॥

अष्टौ पलान्यर्द्धतुला च सांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम्१॥

पृतो यत्रानीफलविल्वकुष्ठवचाराताह्लाघनपिप्पलीनाम् ॥

कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलैर्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च॥२॥

वस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनवृंहणश्च ॥

वस्तौ च यस्मिन्पठितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादसुमेव तत्र ॥३॥

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सच्छागनांसस्य स पूर्वकल्कः ॥

त्रिलोहयुक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः॥४॥

बला पटोली लघुपञ्चमूलं त्रायन्ति कैरण्डयवात्सुसिद्धात् ॥

प्रस्थोरसाच्छागरसार्द्धयुक्तः साध्यःपुनःप्रस्थसमः स यावत्५

प्रियङ्गुकृष्णाधनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिसंधुसैन्धवश्च ॥

स्याद्दीपनो सांसवलप्रदश्च चक्षुर्वलं चोपदधाति सद्यः ॥६॥

एरण्डमूलात्रिपलं पलाशात्तथा पलांशं लघुपञ्चमूलम् ॥

राक्षोबलाच्छिन्नरुहाश्वगन्धापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ७ ॥

फलानिचाष्टौ सलिलाढकाम्ब्याविपाचयेदष्टमशोपितेऽस्मिन् ॥
 वचाशताह्वाहपुपाप्रियङ्गुयष्टीकणावत्सकवीजमुस्तम् ॥ ८ ॥
 दद्यात्सुपिष्ट सहतांश्च्यैलमक्षप्रमाण लवणाशयुक्तम् ॥
 समाधिकस्तैलयुत समूत्रो वस्तिर्जयेल्लेखनदीपनोऽसौ ॥ ९ ॥

जघोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठ

हृद्गुह्य शूल गुरुता विचन्धम् ॥

गुल्माग्मवर्धमग्रहणीगुदोत्था

स्तास्ताश्चरोगान्ऋफवातजातान् ॥ १० ॥

यष्ट्याह्वरोध्राभयचन्दनैश्च शृत पयोऽग्न्य कमलोत्पलैश्च ॥
 सशर्कराक्षौद्रघृत सुशीत पित्तामयान्हन्ति सजीवनीयम् ११ ॥
 रास्त्रा वृष लोहितिकामनन्ता बला कनीयस्तृणपञ्चमल्यौ ॥
 गोपाङ्गनाचन्दनपद्मकङ्कियष्ट्याह्वरोध्राणि पलार्द्धकानि १२ ॥
 नि क्वाच्य तोयेन रसेन तेन शृत पयोऽर्द्धाढकमम्बुहीनम् ॥
 जीवन्तिमेदार्द्धिवरीविदारीवीराद्विकाकोलिकसेरुकाभि १३ ॥
 सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपोण्डरीकोत्पलपुण्डरीकै ॥
 लोहात्मगुतामधुयष्टिकाभिर्नागाहमुञ्जातकचन्दनेश्च ॥ १४ ॥

पिष्टैर्घृतक्षौद्रघृतैर्निरूह

ससैन्धव शीतलमेव दद्यात् ॥

प्रत्यागते धन्वरसेन शाली-

न्क्षीरेण वाऽद्यात्परिपिक्तगात्रः ॥ १५ ॥

दाहातिसारप्रदरास्रपित्त-

हृत्पादुरोगान्विषमज्वर च ॥

सगुल्ममूत्रग्रहकामलादी-
 न्सर्वाभयान्पित्तकृतान्निहन्ति ॥ १६ ॥
 पक्त्वा कुलत्थान्वृहतीं च तोये
 रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥ १७ ॥

तान्सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ॥
 क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य क्षारस्य तैलस्य ससर्पिषश्च १८ ॥
 दद्यान्निरूहं कफरोगिताय मन्दाग्रये चारानविद्विषे च ॥

वक्ष्ये मृदून्स्नेहकृतो निरूहा-
 न्मुखोचितानां प्रसृतैः पृथक्स्युः ॥ १९ ॥

अथेमान्सुकुमाराणां निरूहान्स्नेहवान्मृदून् ॥
 कसर्णा विप्लुतानां तु वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥
 क्षीराद्वौ प्रसृतौ काय्यौ मधुतैलघृतात्रयः ॥
 खजेन मथितो वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥
 एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ॥
 पिल्वादिमूलकाथाद्वौ कौलत्थाद्वौ स वातजित् ॥ २२ ॥
 पटोलनिस्वभूतीकरास्नासतच्छदास्भसः ॥
 प्रसृतः पृथगाज्याच्च वस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ २३ ॥
 सपञ्चतिकोष्भिष्यन्दकृमिकुष्ठप्रमेहहा ॥
 चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाश्लकाञ्जिकात् ॥ २४ ॥
 प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्सङ्गानाहभेदनः ॥
 पयस्येक्षुस्थिरारास्त्राविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ॥ २५ ॥
 एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ॥
 सिद्धवन्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा यान्प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥

निर्व्यापदो बहुफलान्वलपुष्टिकरान्सुखान् ॥
मधुतैले समे कर्ष. सैन्धवाद्विपिचुर्मिसि. ॥ २७ ॥
एरण्डमूलकाथेन निरूहो मधुतैलिकः ॥
रसायनं प्रमेहार्शःकृमिगुल्मान्त्रवृद्धिनुत् ॥ २८ ॥
सयष्टिमधुकश्चैष चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ॥
यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥ २९ ॥
पायुजघोरुवृषणवस्तिमेहनशूलजित् ॥
प्रसृताशैर्घृतक्षौद्रवसातैलै. प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥
एरण्डमूलनि काथो मधुतैल. ससैन्धव. ॥
एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफल ॥ ३१ ॥
सकाथो मधुपङ्कग्रन्थाशताह्वाहिगुसैन्धव ॥
सुरदारुवचारास्त्रावस्तिदोषहर पर ॥ ३२ ॥
पंचमूलस्य निःकाथस्तैल मागधिका मधु ॥
ससैन्धव समधुक सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ ३३ ॥
द्विपञ्चमूलत्रिफलाफालाविल्वानि पाचयेत् ॥
गोमूत्रेण च पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ॥ ३४ ॥
सफलैः क्षौद्रतैलाभ्या क्षारेण लवणेन च ॥
युक्तो वस्ति कफव्याधिपाण्डुरोगविपूचिषु ॥ ३५ ॥
शुक्रानिलविवन्धेषु वस्त्याटोपे च पूजित. ॥
मुस्तापाठामृतैरण्डवलारास्त्रापुनर्नवाः ॥ ३६ ॥
मञ्जिष्ठारग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणी ॥
कनीयः पञ्चमूल च पालिक मदनाष्टकम् ॥ ३७ ॥

जलाढके पचेत्तच्च पादशेषं परिस्रुतम् ॥
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ ३८ ॥
सपादजाङ्गलरसः ससर्पिर्मधुसैन्धवः ॥
पिष्टैर्यष्टिमिसिन्ध्यामाकलिङ्गकरसाञ्जनैः ॥ ३९ ॥
बस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्द्धनः ॥
वातासृङ्मोहमेहाशोऽगुल्मविण्मूत्रसंग्रहम् ॥ ४० ॥
विषमज्वरवीसर्पवर्ध्माध्मानप्रवाहिकाः ॥
वंक्षणोरुकटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ ४१ ॥
हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुण्डलान् ॥
चक्षुष्यः पुत्रदो राज्ञा यापनानां रसायनम् ॥ ४२ ॥
सृग्गाणा लघुबभ्रूणां दशमूलस्य चाम्भसा ॥
हृषुषामिसिगान्धेयीकल्कैर्वातहरः परम् ॥ ४३ ॥
निरूहोऽत्यर्थवृष्यश्च महास्नेहसमन्वितः ॥
मयूरं पक्षपित्तान्त्रपादविट्त्तुण्डवर्जितम् ॥ ४४ ॥
लघुना पञ्चमूलेन पालिकेन समन्वितम् ॥
पक्त्वा क्षीरजलेक्षीरशेषं सघृतमाक्षिकम् ॥ ४५ ॥
तद्विदारीकणायष्टीशताह्वाफलकल्कवत् ॥
बस्तिरीषत्पटुयुतः परमं बलशुक्रकृत् ॥ ४६ ॥
कल्पनेयं पृथक्कार्य्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ॥
विष्किरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसहेषु च ॥ ४७ ॥
जलचारिषु तद्वच्च मत्स्येषु क्षीरवर्जिता ॥
गोधानकुलमाज्जारिशल्यकोन्दुरजं पलम् ॥ ४८ ॥

पृथग्दशपल क्षीरे पञ्चमूल च साधयेत् ॥
 तत्पयः फलवैदेहीकल्कद्विलवणान्वितम् ॥ ४९ ॥
 ससितातैलमध्वाज्यो वस्तिर्योज्यो रसायनम् ॥
 व्यायाममथितोरस्कक्षीणेन्द्रियवलौजसाम् ॥ ५० ॥
 विवद्धशुक्रविण्मूत्रखुडवातविकारिणाम् ॥
 गजवाजिरथक्षोभभग्नजर्जरितात्मनाम् ॥ ५१ ॥
 पुनर्नवत्वं कुरुते वाजीकरणसत्तमः ॥
 सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटेशुरैः ॥ ५२ ॥
 स्नेहाश्रायन्त्रणान्सिद्धान्सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ॥
 दोषघ्ना सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तय ॥ ५३ ॥
 दशमूल वलारास्त्रामश्वगन्धा पुनर्नवाम् ॥
 गुडूच्यैरण्डभूतीकभाङ्गीवृषकरोहिषम् ॥ ५४ ॥
 शतावरी सहचर काकनासा पलाशकम् ॥
 यवमापातसीकोलकुलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ॥ ५५ ॥
 बहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ॥
 पचेत्तैलाढक पेण्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ५६ ॥
 अनुवासनमित्येतरसर्ववातविकारनुत् ॥
 अनुपानं वसा तद्गन्धिजीवनीयोपसाधिता ॥ ५७ ॥
 शताह्वाचिरविल्वाम्लैस्तैल सिद्ध समीरणे ॥
 सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं वाऽनिलजिड् वृतम् ॥ ५८ ॥
 जीवन्ती मदनं मेदा श्रावणीं मगुक वलाम् ॥
 शताह्वर्षभकौ कृष्णा काकनासा शतावरीम् ॥ ५९ ॥

स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीकर्कटाख्या शठीं वचाम् ॥
 पिष्ट्वा तैलघृतक्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ ६० ॥
 बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्द्धनम् ॥
 रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयमनुवासनम् ॥ ६१ ॥
 सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलो वचा ॥
 ह्रीबेरं मधुकं भाङ्गी देवदारु सकटफलम् ॥ ६२ ॥
 नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शठी ॥
 विडङ्गातिविषा श्यामा हरेणुनीलिनी स्थिरा ॥ ६३ ॥
 बिल्वाजमोदचपला दन्ती रास्ना च तैः समैः ॥
 साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ ६४ ॥
 वध्मोदावर्त्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढथमारुतान् ॥
 आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥ ६५ ॥
 साधितं पञ्चमूलेन तैलं बिल्वादिनाऽथवा ॥
 कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ ६६ ॥
 फलैरष्टगणैश्चाम्लैः सिद्धमन्वासनं कफे ॥
 मृदुवस्तिर्जडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते ॥ ६७ ॥
 तीक्ष्णैर्विकर्षितः स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ॥
 तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वश्लिवणक्षारसर्षपैः ॥ ६८ ॥
 प्राप्तकालं विधातव्यं घृतक्षीरैस्तु मार्दवम् ॥
 बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो वस्तिः ॥
 स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान्स्वान् रोगान्निवर्तयति ॥ ६९ ॥

उष्णार्ताना शीताश्छीतार्ताना तथा सुखोष्णाश्च ॥
 तद्योग्यौषधयुक्तान्वस्तीन्सन्तर्क्य युञ्जीत ॥ ७० ॥
 वस्तीन्न वृंहणीयान्दद्याद्द्रव्याधिषु विशोधनीयेषु ॥
 मेदस्विनो विशोध्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ ७१ ॥
 न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानाम् ॥
 दद्याद्विशोधनीयान्दोषनिवद्भ्रायुषो ये च ॥ ७२ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहिताया कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिव्यापत्सिद्धिमध्याय व्याख्यास्यामः ।
 अस्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ॥
 शीतोऽल्पस्नेहल वणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥ १ ॥
 वस्तिःसंक्षोभ्य त दोष दुर्बल त्वादनिर्हरन् ॥
 कर्तव्ययोगतेन स्याद्वातमूत्रशकृद्ग्रहः ॥ २ ॥
 नाभिवस्तिरुजादाहो हृल्लेपः श्वयथुर्गुदे ॥
 कण्डूर्गुण्डानि वैवर्ण्यमरतिर्वह्निमार्दवम् ॥ ३ ॥
 काथद्वय प्राग्विहितं मध्यद्गोपेऽतिसारिणि ॥
 उष्णस्य तस्माद्धयेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ॥
 विल्वमूलत्रिवृदारुयवकोलकुलत्थवान् ॥ ५ ॥

स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीकर्कटारुया शठीं वचाम् ॥
 पिष्ट्वा तैलघृतक्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ ६० ॥
 बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्द्धनम् ॥
 रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयमनुवासनम् ॥ ६१ ॥
 सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलो वचा ॥
 ह्रीवेरं मधुकं भाङ्गीं देवदारु सकटफलम् ॥ ६२ ॥
 नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शठी ॥
 विडङ्गातिविषा श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ॥ ६३ ॥
 बिल्वाजमोदचपला दन्ती रास्ना च तैः समैः ॥
 साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ ६४ ॥
 वर्ध्मोदावर्त्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् ॥
 आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥ ६५ ॥
 साधितं पञ्चमूलेन तैलं बिल्वादिनाऽथवा ॥
 कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ ६६ ॥
 फलैरष्टगणैश्चाम्लैः सिद्धमन्वासनं कफे ॥
 मृदुबस्तिर्जडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो बस्तिरिष्यते ॥ ६७ ॥
 तीक्ष्णैर्विकर्षितः स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ॥
 तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्षपैः ॥ ६८ ॥
 प्राप्तकालं विधातव्यं घृतक्षीरैस्तु मार्दवम् ॥
 बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो बस्तिः ॥
 स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान्स्वान् रोगान्निवर्तयति ॥ ६९ ॥

उष्णार्ताना शीताश्छीतार्ताना तथा सुखोष्णाश्च ॥
 तद्योग्यौषधयुक्तान्वस्तीन्सन्तर्क्य युञ्जीत ॥ ७० ॥
 वस्तीन्न वृंहणीयान्दद्याद्द्वयाधिषु विशोधनीयेषु ॥
 भेदस्विनो विशोध्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ ७१ ॥
 न क्षीणक्षतदुर्वलमूर्च्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानाम् ॥
 दद्याद्विशोधनीयान्दोषनिवद्भ्रायुषो ये च ॥ ७२ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायां कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिव्यापत्सिद्धिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 अस्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ॥
 शीतोऽल्पलेहल वणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥ १ ॥
 वस्तिःसक्षोभ्य तं दोष दुर्वल त्वादनिर्हरन् ॥
 करोत्ययोगतेन स्याद्वातमूत्रशकृद्ग्रहः ॥ २ ॥
 नाभिवस्तिरुजादाहो हृल्लेपः श्वयथुर्गुदे ॥
 कण्डूर्गुण्डानि वैवर्ण्यमरतिर्वह्निमार्दवम् ॥ ३ ॥
 काथद्वय प्राग्विहितं मध्यद्रोषेऽतिसारिणि ॥
 उष्णस्य तस्माद्धयेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ॥
 विल्वमूलत्रिवृदारुयवकोलकुलत्थवान् ॥ ५ ॥

सुरादिमास्तत्र वस्तिः स प्राक्पेष्यस्तमानयेत् ॥
युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाढ्यो रुक्षे क्रूराशयेऽथवा ॥ ६ ॥
वस्तिदोषावृतो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात्समीरणम् ॥
सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ॥ ७ ॥
विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवंक्षणवेदनाम् ॥
रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ ८ ॥
स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तत्र वस्तिं प्रयोजयेत् ॥
बिल्वादिश्च निरूहः स्यात्पीलुसर्षपसूत्रवान् ॥ ९ ॥
सरलामरदारुभ्यां साधितं वाऽनुवासनम् ॥
कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ १० ॥
अस्निग्धलवणोष्णो वा वस्तिरल्पोऽल्पभेषजः ॥
मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥ ११ ॥
मिरेति मूर्च्छाहृल्लासतृडदाहादीन्प्रवर्तयन् ॥
मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिञ्चेच्छीताम्बुना मुखम् ॥ १२ ॥
व्यजेदाक्लमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ॥
पृष्ठपाश्वोदरं मृज्यात्करैरुष्णैरधोमुखम् ॥ १३ ॥
केशेषूत्क्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्द्वालदंष्ट्रिभिः ॥
शस्त्रोल्काराजपुरुषैर्वस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ १४ ॥
पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ॥
प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥
अपानः पवनो वस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ॥
कुष्ठक्रमुककल्कं च पाययेताम्लसंयुतम् ॥ १६ ॥

औष्ण्यात्तैक्षण्यात्सरत्वाच्च वस्तिं सोऽस्यानुलौमयेत् ॥
 गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्यात्कं चाधोऽनुलोमनम् ॥ १७ ॥
 पक्काशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दशमूलिकः ॥
 यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥
 वस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ॥
 पृतीकरञ्जत्वक्पत्रशठीदेवाह्वरोहिषैः ॥ १९ ॥
 सतैलगुडसिन्धूत्यविरेकोपधकल्कवान् ॥
 विल्वादिपचमूलेन सिद्धो वस्तिरुरस्थिते ॥ २० ॥
 शिरस्थे नावन धूमं प्रच्छाद्यं सर्पपैः शिरः ॥
 वस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोऽतिस्वेदितस्य वा ॥ २१ ॥
 अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ॥
 अतियोगत्वमापन्नो भवेत्कुक्षिरुजाकरः ॥ २२ ॥
 विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ॥
 वस्ति क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥
 गुददहंल्लिखन्निक्षण्वन्करोत्यस्य परिस्त्रवम् ॥
 सविदग्धं स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥ २४ ॥
 बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसकृत् ॥
 रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्धीकावारिणा पिवेत् ॥
 तद्धि पित्तशकृद्वातान्हृत्वा दाहादिकाञ्जयेत् ॥ २६ ॥
 विशुद्धश्च पिवेच्छीता यवागूंशर्करायुताम् ॥
 युज्याद्वातिविरिक्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम् ॥ २७ ॥

माषयूषणकुल्माषान्पानं दध्यथवा सुराम् ॥
 सिद्धिर्बस्त्यापदामेवं स्नेहवस्तेस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥
 शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेत्युष्णः कफे मृदुः ॥
 अतिभुक्ते गुरुर्वर्चः सञ्चयेऽल्पवलस्तथा ॥ २९ ॥
 दत्तस्तैरावृतस्नेहो नायात्यभिभवादपि ॥
 स्तम्भोरुसदनाध्मानज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ॥ ३० ॥
 पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतम् ॥
 सिग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्नापीतद्रुतैलिकैः ॥ ३१ ॥
 सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥
 निरूहैर्निर्हरेत्सम्यक्समूत्रैः पञ्चमूलकैः ॥ ३२ ॥
 ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥
 तृड्दाहरागसम्मोहवैवर्ष्यतमकज्वरैः ॥ ३३ ॥
 विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिकैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ॥
 तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥
 संमूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ॥
 कषायतिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥
 फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥
 छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ॥ ३६ ॥
 आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ॥
 कटूना लवणानां च काथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥
 मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ॥
 विण्मूत्रानिलसङ्घातिंगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ॥ ३८ ॥

स्नेहं विडावृत ज्ञात्वा स्नेहस्त्रैदैः सवर्त्तिभिः ॥
 श्यामाविल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥ ३९ ॥
 निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्त्तहरेण च ॥
 अभुक्ते श्नपायौ वा पेयामात्राशितस्य च ॥ ४० ॥
 गुदे प्रणिहित. स्नेहो वेगाद्धावत्यनावृत. ॥
 उर्ध्वं कायं ततः कण्ठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥
 मूत्रश्यामात्रिवृत्सिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ॥
 तत्सिद्धतैलो देय.स्यान्निरूह सानुवासन. ॥ ४२ ॥
 कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरचनैः ॥
 छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निवर्हणम् ॥ ४३ ॥
 नापक्वं प्रणयेत्स्नेह गुदं स ह्युपलिम्पति
 तत कुर्यात्सतृणमोहकण्डूशोफान्क्रियाऽत्रवा ॥ ४४ ॥
 तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतम् ॥
 अनुच्छ्वास्य तु वद्धे वा दत्ते नि शेष एव च ॥ ४५ ॥
 प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥
 तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥
 द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ॥
 स्यात्कटीगुदजंघोरुवस्तिस्तम्भार्त्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥
 भोजन तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यगाः सवस्तय. ॥
 पीडयमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिल. ॥ ४८ ॥
 उरःशिरोरुज सादमूर्वोश्च जनयेद्दली ॥
 वस्ति स्यात्तत्र विल्वादिफलः श्यामादिमूत्रवान् ॥ ४९ ॥

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ॥
 तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥ ५० ॥
 वमनाद्यैर्विशुद्धश्च क्षामदेहवलानलम् ॥
 यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ५१ ॥
 भिषक्प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपवादतः ॥
 दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ॥ ५२ ॥
 स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥
 अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥ ५३ ॥
 व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ॥
 सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ५४ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायां कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो भेषजकल्पमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ॥
 श्मशानचैत्यायतनश्च भ्रवल्मीकवर्जिते ॥ १ ॥
 मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्तृते ॥
 अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥ २ ॥
 शस्यते भेषजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ॥
 जन्त्वदग्धं दवादग्धमविदग्धं च वैकृतैः ॥ ३ ॥

भूतैश्छायातपाम्बवाद्यैर्यथाकालं च सेवितम् ॥
 अवगाटमहामूलमुदीची दिशमाश्रितम् ॥ ४ ॥
 अथ कल्याणचरित. श्राद्धः शुचिरुपोषितः ॥
 गृह्णीयादौषधं सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥ ५ ॥
 सक्षीर तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ॥
 ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः ॥ ६ ॥
 पयो वाष्कयणं ग्राह्यं विण्मूत्रं तच्च नीरुजम् ॥
 वयोवलवता धातुपिच्छशृङ्गखुरादिकम् ॥ ७ ॥
 कषाययोनयः पञ्च रसा लवणवर्जिता ॥
 रस. कल्क शृतः शीत फाण्टश्चेति प्रकल्पना ॥ ८ ॥
 पञ्चधैव कषायाणा पूर्वं पूर्वं वलाधिकाः ॥
 शद्यः समुद्धृतात्क्षुण्णाद्य स्रवेत्पटपीडितात् ॥ ९ ॥
 स्वरस ससमुद्दिष्ट. कल्क. पिष्टो द्रवाप्सुत ॥
 चूर्णोऽप्सुत शृत काथ शीतो रात्रि द्रवे स्थितः ॥ १० ॥
 सद्योऽभिषुतपूतस्तु फाण्टस्तन्मानकल्पने ॥
 युञ्जाद्वयाध्यादिवलतस्तथा च वचन मुनेः ॥ ११ ॥
 मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधि कोष्ठ बल वय ॥
 आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥
 मध्य तु मान निर्दिष्ट स्वरसस्य चतु.पलम् ॥
 पेण्यस्य कर्षमालोड्य तद्भवस्य पलत्रये ॥ १३ ॥
 काथ द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्ध पादशेषितम् ॥
 शीतं पले पलै. पद्मभिश्चतुर्भिश्चततोऽपरम् ॥ १४ ॥

स्नेहपाके त्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्द्धितम् ॥
 कल्कस्नेहद्रवं योज्यमधीते शौनकः पुनः ॥ १५ ॥
 स्नेहे सिध्यति सिद्धाम्बुनिःकाथस्वरसैः क्रमात् ॥
 कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ १६ ॥
 पृथक्स्नेहसमं दद्यात्पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ॥
 नांगुलियाहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ॥ १७ ॥
 वर्णादिसम्पच्च यदा तदैतं शीघ्रमाहरेत् ॥
 घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥
 लेहस्य तन्तुमत्ताप्सु मज्जनं शरणं नच ॥
 पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्रणः खरचिक्रणः ॥ १९ ॥
 मन्दः कल्कसमे किञ्चिच्चिक्रणो मदनोपमे ॥
 किञ्चित्सीदति कृष्णे च वर्तमाने च पश्चिमः ॥ २० ॥
 दग्धोऽत ऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ॥
 मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ च चिक्रणः ॥ २१ ॥
 शाणं पाणितलं मुष्टिः कुडवं प्रस्थमाढकम् ॥
 द्रोणं वहं च क्रमशो विजानीयाच्चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥
 द्विगुणं योजयेद्दार्द्रं कुडवादि तथा द्रवम् ॥
 पेषणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥ २३ ॥
 कल्पयेत्सदृशान्भागान्प्रमाणं यत्र नोदितम् ॥
 कल्कीकुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनम् ॥ २४ ॥
 द्वौ शाणौ वटकः कोलं बदरं द्रक्ष्णश्च तौ ॥
 अक्षं पिचुःपाणि तलं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ २५ ॥

कर्षो विडालपदक तिन्दुकः पाणिमानिका ॥
 शब्दान्यत्वमभिन्नेऽर्थे शुक्तिरष्टमिका पिचू ॥ २६ ॥
 पलं प्रकुञ्चो विल्वं च मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ॥
 द्वे पले प्रसृतस्तौ द्वावञ्जलिस्तौ तु मानिका ॥ २७ ॥
 आढकं भाजनं कसो द्रोणः कुम्भो घटोर्मणम् ॥
 तुलापलशतं तानि विशतिभार उच्यते ॥ २८ ॥
 हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्या प्रायो व्यासा वसुन्धरा ॥
 सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाग्नेयं वैन्ध्यमौषधम् ॥ २९ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहिताया चिकित्सास्थाने षष्ठोऽध्यायः

चिकित्सास्थानञ्च समाप्तम् ।

उत्तरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

जातमात्रं विशोध्योल्वाद्बाल सैन्धवसर्पिणा ॥

प्रसूतिक्लेशित चानुवलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥

अश्मनोर्वादनं चास्य कर्णमूले समाचरेत् ॥

अथास्य दक्षिणे कर्णे मन्त्रमुच्चारयेदिमम् ॥ २ ॥

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादाभिजायसे ॥

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदा शतम् ॥ ३ ॥

शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥

नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाभिरक्षतु ॥४ ॥

स्वस्थीभूतस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरंगुलात् ॥

चद्धोर्ध्वं वर्द्धयित्वा च ग्रीवायामवसंजयेत् ॥ ५ ॥

नाभिं च कुष्ठतैलेन सेचयेत्क्षपयेदनु ॥

क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा ॥ ६ ॥

कोष्णेन तप्त रजततपनीयनिमज्जनैः ॥

ततो दक्षिणतर्ज्जन्या तालून्नम्यावगुण्ठयेत् ॥ ७ ॥

शिरसि स्नेहपिचुना प्राश्यं चास्य प्रयोजयेत् ॥

हरेणुमात्रं सेधायुर्बलार्थमभिसन्त्रितम् ॥ ८ ॥

ऐन्द्रीवाह्मीवचाशंखपुष्पीकल्कं घृतं मध ॥

चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्या रजीकृताः ॥ ९ ॥

लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोऽथवा ॥

गर्भाम्भः सैन्धववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ १० ॥

प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ॥

शिराणां हृदयस्थानां विवतत्वात्प्रसूतितः ॥ ११ ॥

तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥

प्रथमे दिवसे तस्मान्निकालं मधुसर्पिषी ॥ १२ ॥

अनन्तामिश्रिते मंत्रपाविते प्राशयेच्छिशुम् ॥

द्वितीयं लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ १३ ॥

प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ॥

स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

मातुरेव पिवेत्स्तन्य तत्परं देहवृद्धये ॥
 स्तन्यधात्र्यावुभे कार्ये तदसम्पदि वत्सले ॥ १५ ॥
 अव्यङ्गे ब्रह्मचारिण्यौ वर्णप्रकृतितः समे ॥
 नीरुजे मध्यवयसौ जीवद्वत्से न लोलुपे ॥ १६ ॥
 हिता हारविहारेण यत्नादुपचरेच्च ते ॥
 शुक्लशोधलघनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥
 स्तन्यस्यसीधुवर्ज्याणि मद्यान्यानूपजा रसा ॥
 क्षीर क्षीरिण्यौषधय शोकादेश्च विपर्ययः ॥ १८ ॥
 विरुद्धाहारभुक्ताया क्षुधिताया विचेतसः ॥
 प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्या स्तन्यं रोगकर शिशोः ॥ १९ ॥
 स्तन्याभावे पयच्छाग गव्य वा तद्गुण पिवेत् ॥
 ह्रस्वेन पञ्चमूलेन स्थिरया वा सितायुतम् ॥ २० ॥
 षष्ठीनिष्ठा विशेषेण कृत्तरक्षावलिक्रियाः ॥
 जागृद्युवान्धवास्तस्य दधत् परमा मुदम् ॥ २१ ॥
 दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्वकुलोचितैः ॥
 कारयेत्सूतिकोत्थान नाम बालस्य चोचितम् ॥ २२ ॥
 विभ्रतोऽङ्गैर्मनोह्वालरोचनागुरुचन्दनम् ॥
 नक्षत्रदेवतायुक्तं बान्धवं वा समाक्षरम् ॥ २३ ॥
 ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायु परीक्षणम् ॥
 प्रागुदक्षिरस कुर्व्याद्बालस्य ज्ञानवान्भिषक् ॥ २४ ॥
 शुचिधौतोपधानानि निर्वलानि मृदूनि च ॥
 शय्यास्तरणवासासि रक्षोद्वैर्धूपितानि च ॥ २५ ॥

काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृत्तान्वितः ॥
 जीवत्खड्गादिशृङ्गोत्थान्सदा बालः शुभान्मणीन् ॥२६॥
 धारयेदौषधीः श्रेष्ठा बाह्येन्द्रीजीवकादिकाः ॥
 हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचाम् ॥ २७ ॥
 आयुर्मेधास्मृतिस्त्रास्थ्यकरीं रक्षोऽभिरक्षिणीम् ॥
 पञ्चमे मासि पुण्येऽहि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ २८ ॥
 षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तत्र प्रयोजयेत् ॥
 षट्सप्तमाष्टमासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २९ ॥
 कर्णौ हिमागमे विध्येद्वात्र्यङ्कुस्थस्य सान्त्वयन् ॥
 प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ ३० ॥
 दक्षिणेन दधत्सूर्चीं पालिमन्येन पाणिना ॥
 मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद्गण्डाश्रयं प्रति ॥ ३१ ॥
 जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यवभासिते ॥
 धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्किते ॥ ३२ ॥
 विध्येद्दैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जुलाघवात् ॥
 नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः शिरास्तत्र हि संश्रिताः ॥३३॥
 कालिका मर्मरी रक्ता तद्व्यधाद्रागरुज्वराः ॥
 सशोफदाहसंरम्भमन्यास्तम्भापतानकाः ॥ ३४ ॥
 तेषा यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितम् ॥
 स्थानव्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसम्भवः ॥ ३५ ॥
 स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ॥
 आमे तैलेन सिञ्चेच्च बहलां तद्वदारया ॥ ३६ ॥

विव्येत्पाली हितभुजः संचार्यार्थं स्थवीयसी ॥
 वर्त्तिरुयहात्ततो रूटं वर्द्धयेत् शनैः शनैः ॥ ३७ ॥
 अथैन जातदशन क्रमेणापनयेत्स्तनात् ॥
 पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु बृहणम् ॥ ३८ ॥
 प्रियालमज्जमधुकमधुलाजासितोत्पलैः ॥
 अपस्तनस्य सयोज्यं प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ ३९ ॥
 दीपनो वालविल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ॥
 सम्राहीधातकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ॥ ४० ॥
 रोगाश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविपादकैः ॥
 अन्यत्रात्ययिकाद्वयाधेर्विरेकं सुतरा त्यजेत् ॥ ४१ ॥
 त्रासयेन्नाविधेयं तत्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ॥
 वस्त्रवातात्परस्पर्शात्पालयेच्छङ्घिताच्च तम् ॥ ४२ ॥
 ब्राह्मीसिद्धार्थकवचासारिवाकुष्ठसैन्धवैः ॥
 सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिकृद्कृतम् ॥ ४३ ॥
 आयुष्यपाप्मरक्षोन्नभूतोन्मादनिवर्हणम् ॥
 वचेन्दुलेखा मण्डूकी शङ्खपुष्पी शतावरी ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मसोमामृताब्राह्मी कल्कीकृत्य पलाशिका ॥
 अष्टाङ्गविपचेत्सपिप्रस्थं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥
 तत्पीतं धन्यमायुष्यं वाङ्मेधास्मृतिवुद्धिकृत् ॥
 अजाक्षीराभयाव्योषपाठोग्राशिग्रुसैन्धवैः ४६ ॥
 सिद्धसारस्वतसर्पिर्वाङ्मेधास्मृतिवह्निकृत् ॥
 वचामृताशठीपथ्याशंखिनीवेष्टनागरैः ॥ ४७ ॥

अपामार्गेण च घृतं लाधितं पूर्ववद्गुणैः ॥

हेमश्वेतवचाकुष्ठमर्कपुष्पी सकांचना ॥ ४८ ॥

हेममत्स्याक्षकः शंखः कैण्डूर्यः कनकं वचा ॥

चत्वार एते पादोक्ताः प्राश्या मधुघृतप्लुताः ॥ ४९ ॥

वर्षं लीढा वपुर्मेधाबलवर्णकराः शुभाः ॥

वचायष्ट्याहसिन्धूत्थपथ्यानागरदीप्यकैः ॥ ५० ॥

शुद्धयते वाग्धविलीढैः सकुष्ठकणजीरकैः ॥ ५१ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायां कल्पस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो बालामयप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्त्तनः ॥

स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ १ ॥

यदद्भिरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम् ॥

तद्विशुद्धं पयो वातादुष्टं तु प्लवतेऽम्भसि ॥ २ ॥

कषायं फेनिलं रूक्षं वर्चोमूत्रविवन्धकृत् ॥

पित्तादुष्टाम्लकटुकं पीतराज्यप्सु दाहकृत् ॥ ३ ॥

कफात्सलवणं सान्द्रं जले सज्जति पिच्छिलम् ॥

संसृष्टलिंगंसंसर्गात्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ४ ॥

यथास्वलिङ्गास्तद्व्याधीञ्जनयत्युपयोजितम् ॥

शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णा च रोदनाल्लक्षयेद्गुजम् ॥ ५ ॥

स यं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ॥
 तत्र विद्याद्भुजं मृद्धिं रुजं चाक्षिनिमीलनात् ॥ ६ ॥
 हृदि जिह्वोष्ठदशनश्वासमुष्टिनिपीडितैः ॥
 कोष्ठे विवन्धवमथुस्तनदगान्त्रकूजनैः ॥ ७ ॥
 आध्मानपृष्ठवमनजठरोन्नमनैरपि ॥
 वस्तौ गुह्ये च विण्मूत्रसङ्गत्रासदिगीक्षणैः ॥ ८ ॥
 अथ वात्र्या. क्रिया कुर्याद्यथादोष यथामयम् ॥
 तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूल त्र्यह पिवेत् ॥ ९ ॥
 अथ वाग्निवचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकम् ॥
 सभाङ्गीदारुसरलवृश्चिकालीकणोपणम् ॥ १० ॥
 तत. पिवेदन्यतम वातव्याधिहर घृतम् ॥
 अनु चाच्छसुरामेव स्निग्धं सूदु विरेचयेत् ॥ ११ ॥
 वस्तिकर्म तत. कुर्यात्स्वेदादीश्वानिलापहान् ॥
 रास्त्राजमोदासरलदेवदारुरजोऽन्वितम् ॥ १२ ॥
 वालो लिह्याद् घृतं तैर्वा विपक्व ससितोपलम् ॥
 पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलीनिम्बचन्दनम् ॥ १३ ॥
 धात्र्यौ कुमारश्च पिवेत्काथयित्वा ससारिवम् ॥
 अथ वा त्रिफलामुस्तभृनिम्बकटुरोहिणी ॥ १४ ॥
 सारिवादि पटोलादि पद्मकादि तथा गणम् ॥
 घृतान्योभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥
 शीताश्राभ्यगलेपादीन्युञ्ज्यात् श्लेष्मात्मके पुनः ॥
 यष्ट्याहसैन्धवयुत कुमार पाययेद्घृतम् ॥ १६ ॥

सिन्धूत्थापिप्पलीमद्रापिष्टैः क्षौद्रयुतैरथ ॥

शठपुष्पैःस्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ १७ ॥

सुखमेवं वमेद्दालस्तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत् ॥

अथाचरितसंसर्गीं मुस्तादिं कथितं पिवेत् ॥ १८ ॥

तद्वत्तगरपृथ्वीकासुरदारुकलिङ्गकान् ॥

अथ वातिविषामुस्तषड्ग्रन्थापंचकोलकम् ॥ १९ ॥

स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम् ॥

विवद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्येत् ॥ २० ॥

शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् ॥

ज्वरारोचकतृड्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ॥ २१ ॥

अंगभङ्गोऽङ्गविक्षेपः कूजनं वेपथुभ्रमः ॥

घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् ॥ २२ ॥

क्षीरालसकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम् ॥

तत्राशु धात्रीं बालं च वसनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥

विहितायां च संसर्गां वचादिं योजयेद्गणम् ॥

निशादिं वाथ वामाद्रीपांठात्तिकाघनामयान् ॥ २४ ॥

पाठाशुण्ठ्यमृतात्तिकात्तिकादेवाह्वसारिवाः ॥

समुस्तमूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ २५ ॥

अनुबन्धे यथाव्याधिं प्रतिकुर्वीत कालवित् ॥

दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ २६ ॥

विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् ॥

अतिस्पन्दस्य पोथक्यां विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥

पृष्ठभगे विडालाना वह्निणा च शिखोद्गमे ॥
 दन्तोद्भवे च वालाना नहि किञ्चिन्न दूयते ॥ २८ ॥
 यथादोष यथारोग यथोद्रेकं यथाशयम् ॥
 विभज्य देशकालादीस्तत्र योज्य भिषग्जितम् ॥ २९ ॥
 त एव दोषा दृष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ॥
 अतस्तदेव भैषज्य मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वान्नानुपसेवनात् ॥
 स्निग्धा एव सदा वाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३१ ॥
 सद्यस्तान्वमन तस्मात्पाययेन्मतिमान्मृदु ॥
 स्तन्यस्य तृप्त वमयेत्क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ॥ ३२ ॥
 पीतवन्तं तनु पेयामन्नादं घृतसंयुताम् ॥
 वस्तिसाध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३३ ॥
 युज्याद्विरेचनादीस्तु धान्या एव यथोदितान् ॥
 मूर्वाव्योषवराकोलजम्बुत्वग्दारुसर्पपा ॥ ३४ ॥
 सपाठा मधुना लीढा. स्तन्यदोषहरा परम् ॥
 दन्तपाली समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥
 पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ॥
 लावतित्तिरवल्लूररज पुष्परसप्लुतम् ॥ ३६ ॥
 द्रुतं करोति बालाना दन्तकेसरवन्मुखम् ॥
 वचाद्विवृहतीपाठाकटुकातिविपाधनैः ॥ ३७ ॥
 मधुरैश्च घृत सिद्ध सिद्ध दशनजन्मनि ॥
 रजनी दारु सरलश्रेयसी वृहतीद्वयम् ॥ ३८ ॥

पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥
 ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानु लोमनम् ॥ ३९ ॥
 अतीसारज्वरश्वासकामलापाण्डुकासनुत् ॥
 बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ॥ ४० ॥
 समद्गाधातकीरोधकुटन्नटवलाह्वयैः ॥
 महासहाक्षुद्रसहाक्षुद्रविल्वशलाटुभिः ॥ ४१ ॥
 सकार्षासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ॥
 क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्भवोद्भवान् ॥ ४२ ॥
 विविधानामथानेतद्दृच्छकश्यपनिर्मितम् ॥
 दन्तोद्भवेषु रोगेषु न बालमति यत्रयेत् ॥ ४३ ॥
 स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यद्गदाः ॥
 अत्यहः स्वप्नशीताम्बुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ॥ ४४ ॥
 शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ॥
 अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४५ ॥
 कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुक्लमुखेक्षणः ॥
 सैन्धवव्योषशाङ्गैष्टापाठागिरिकदम्बकान् ॥ ४६ ॥
 शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ॥
 अशोकरोहिणीयुक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥
 बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषाप्लुतम् ॥
 स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ ४८ ॥
 निचुलोत्पलवर्षाभूभाङ्गीमुस्तैश्च कार्षिकैः ॥
 सिद्धं प्रस्थाञ्च माज्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ॥ ४९ ॥

- सिंहश्वगन्धा सुरसाकणागर्भं च तद्गुणम् ॥
यष्ट्याह्वपिप्पलीरोध्रपद्मकोत्पलचन्दनैः ॥ ५० ॥
तालीससारिवाभ्या च साधितं शोषजिद्घृतम् ॥
शृङ्गीमधूलिकाभाङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५१ ॥
अश्वगन्धद्विकाकोलीरास्त्रर्षभकजीवकैः ॥
शूर्पपर्णीविडङ्गैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ॥ ५२ ॥
शशोत्तमाङ्गनिर्यूहे शुष्यत पुष्टिकृत्परम् ॥
वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥
वस्तमूत्रसुराभ्या च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥
लाक्षारससम तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तिकुष्ठाव्दचन्दनैः ॥
समूर्वारोहिणीरास्त्राशताह्वामधुकैः समैः ॥ ५५ ॥
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम् ॥
बल्यं ज्वरक्षयोन्मादग्वासापस्मारवातनुत् ॥ ५६ ॥
यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते ॥
मधुनाऽतिविषाशृङ्गीपिप्पलीलेहयेच्छिशुम् ॥ ५७ ॥
एका वातिविषा कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ॥
पीत पीत वमति यस्तन्यं तमधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥
द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ॥
पिप्पलीपञ्चलवणकृमिजित्पारिभद्रकम् ॥ ५९ ॥
तद्वल्लिह्यात्तथा व्योषं मर्षी वा रोमचर्मणाम् ॥
लाभतः शल्यकश्वाविद्बोधर्क्षशिखिजन्मनाम् ॥ ६० ॥

खदिरार्जुनतालीसकुष्ठचन्दनजे रसे ॥
 सक्षीरं साधितं सर्पिर्वसथुं विनियच्छति ॥ ६१ ॥
 सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ॥
 कुर्वीततस्मिन्नुत्पाते शान्तिकं च द्विजातये ॥ ६२ ॥
 दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेपं च पूजयेत् ॥
 तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुतेतालुकण्टकम् ॥ ६३ ॥
 तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥
 तालुपाते स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्भवम् ॥ ६४ ॥
 तृडास्यकण्डूक्षिरुजा श्रीवाडुर्द्धरता वमिः ॥
 तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥
 तालु तद्वत्कणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवः ॥
 शृंगवेरनिशाभृङ्गकल्पितं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥
 बद्ध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ॥
 रसेन लिम्पेत्ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ ६७ ॥
 हरीतकीवचाकुष्ठकल्कमाक्षिकसंयुतम् ॥
 पीत्वा कुमारः स्तन्येन सुच्यते तालुकण्टकात् ॥ ६८ ॥
 सलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ॥
 ताम्रो व्रणोऽन्तःकण्डूमाञ्जायते भूर्युपद्रवः ॥ ६९ ॥
 केचित्तं मातृकादोषं वदत्यन्येपि पूतनम् ॥
 अष्टारुर्गुदकन्दं च केचिच्च तमनामिकम् ॥ ७० ॥
 तत्र धान्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ॥
 शृतशीतं च शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम् ॥ ७१ ॥

सक्षौद्रताक्षर्यं शैलेन व्रण तेन च लेपयेत् ॥
 त्रिफलावदरीप्लक्षत्वक्काथपरिषेचितम् ॥ ७२ ॥
 कासीसरोचनातुथमनोह्वालरसाजने ॥
 लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥
 सुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशंखसौवीरकांजनै ॥
 सारिवाशखनाभिभ्यामशनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥
 रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तस्त्रावं जलौकसा ॥
 सर्वं चापित्तव्रणाजिच्छस्यते गुदकटके ॥ ७५ ॥
 पाठावेल्लद्विरजनीमुस्तभाङ्गीपुनर्नवैः ॥
 सवित्त्वत्र्यपणे सर्पिर्वृश्चिकालीयुतै शृतम् ॥ ७६ ॥
 लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवे ॥
 व्याधेर्यद्यस्य भैषज्य स्तन तेन प्रलेपयेत् ॥ ७७ ॥
 स्थितो मुहूर्त्तं धौतोनुपीतस्त त जयेद्ददम् ॥ ७८ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहिताया कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो बालग्रहप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः ।
 पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्भिम्भता, शूलपाणिना ॥
 मनुष्यविग्रहा, पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहा ॥ १ ॥
 स्कन्दो विशाखो भेषारुय, श्वग्रहः पितृसञ्जितः ॥
 शकुनि, पूतना शतिपूतना दृष्टिपूतना ॥ २ ॥

मुखमण्डलिका तद्वद्वेवती शुष्करेवती ॥
 तेषां ग्रहीष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ ३ ॥
 सामान्यं रूपमुत्रासजृम्भाभ्रूक्षेपदीनताः ॥
 फेनस्त्रावोर्ध्वदृष्टप्रोष्ठदन्तदंशप्रजागराः ॥ ४ ॥
 रोदनं कूजनं स्तन्याविद्वेषः स्वरवैकृतम् ॥
 नखैरकस्मात्परितः स्वधात्र्यङ्गविलेखनम् ॥ ५ ॥
 तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विक्षिपते सुहुः ॥
 हतैकपक्षःस्तब्धांगःसस्वेदो नतकन्धरः ॥ ६ ॥
 दन्तखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वरः ॥
 वक्रवक्रो वसेल्लालां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ॥ ७ ॥
 वसासृग्गान्धिरुद्विग्नो वद्धमुष्टिशकृच्छिशुः ॥
 चलितैकाक्षिगण्डभ्रूः संरक्तोभयलोचनः ॥ ८ ॥
 स्कन्दार्त्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्ध्रुवम् ॥
 संज्ञानाशो सुहुः केशलुञ्चनं कन्धरानतिः ॥ ९ ॥
 विनस्यजृम्भमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्त्तनम् ॥
 फेनोद्गमनमूर्ध्वेक्षाहस्तभ्रूपादनर्त्तनम् ॥ १० ॥
 स्तनस्वाजिह्वासदंशसंरम्भज्वरजागराः ॥
 पूयशोणितनन्धश्चस्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ ११ ॥
 आध्मानं पाणिपादास्यस्पन्दनं फेननिर्गमः ॥
 तृणमुष्टिवन्धातीसारस्वरदैन्याविवर्णताः ॥ १२ ॥
 कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः ॥
 ओष्ठदंशाङ्गसङ्कोचस्तम्भवस्तामगन्धताः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसन मध्ये विनमनं ज्वर. ॥
 मूर्च्छकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृति. ॥ १४ ॥
 कफो हृषितरोमत्व स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ॥
 वहिरायामन जिह्वादशोऽन्तःकण्ठकूजनम् ॥ १५ ॥
 धावनं विदसगन्धत्व क्रोशन श्वानवच्छृनि. ॥
 रोमहर्षो मुहुस्त्रास सहसा रोदन ज्वर. ॥ १६ ॥
 कासातिसारवमथुजृम्भातृटछवगन्धता. ॥
 अङ्गेष्वाक्षेपविक्षेप. शोपस्तम्भविवर्णताः ॥ १७ ॥
 मुष्टिवन्धः स्रुतिश्चाक्षणो वालस्य स्यु. पितृग्रहे ॥
 स्वस्तागत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ १८ ॥
 स्फोटा. सदाहरुक्पाका सन्धिषु स्यु पुनः पुनः ॥
 निद्र्यहि प्रविलीयन्ते पाको वक्त्रे गुदेऽपिवा ॥ १९ ॥
 भयशकुनिगन्धत्व ज्वरश्च शकुनिग्रहे ॥
 पूतनाया वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ २० ॥
 हिध्माध्मानं शकृद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रह ॥
 स्वस्तहृष्टाङ्गरोमत्वं काकवत्पूतिगन्धता ॥ २१ ॥
 शीतपूतनया कम्पो रोदनं तिर्य्यगीक्षणम् ॥
 तृष्णान्त्रकूजोऽतीसारो वसावद्विस्त्रगन्धता ॥ २२ ॥
 पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ॥
 अन्धपूतनया छर्दिज्वर कासोऽल्पवहिता ॥ २३ ॥
 वर्चसो भेदैवैवपर्यदौर्गन्धान्यङ्गशोषणम् ॥
 दृष्टिसादोऽतिरुक्कण्डूपोथकीजन्मशून्यताः ॥ २४ ॥

हिध्मोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्यं स्वरतीक्ष्णता ॥

वेपथुर्मत्स्यगन्धित्वमथवा साम्लगन्धिता ॥ २५ ॥

सुखमण्डितया पाणिपादस्य रमणीयता ॥

शिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥

अरोचकोऽङ्गुलपनं गोमूत्रसमगन्धता ॥

रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ॥ २७ ॥

कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्रवक्रत्वरक्तताः ॥

वस्तगन्धो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ॥ २८ ॥

जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वांगसंक्षयः ॥

केशशातोऽन्नविद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता ॥ २९ ॥

रोदनं गृध्रगन्धित्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ॥

उदरे ग्रन्थयो वृत्ता यस्य नानाविधं शकृत् ॥ ३० ॥

जिह्वाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत् ॥

भुञ्जानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ ३१ ॥

तृष्णागृहीतः क्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती ॥

हिंसारत्यर्चनाकांक्षा ग्रहग्रहणकारणम् ॥ ३२ ॥

तत्र हिंसात्मके बालो महान्वा लुतनासिकः ॥

क्षतजिह्वः कणेद्वादमसुखी साश्रुलोचनः ॥ ३३ ॥

दुर्वर्णो हीनवचनः पूतिगन्धिश्च जायते ॥

क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं सृद्राति न जुगुप्सते ॥ ३४ ॥

हस्तौ चोद्यम्य संरब्धो हन्त्यात्मानं तथा परम् ॥

तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥ ३५ ॥

अप्सु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ॥
 तृद्दाहमोहान्पृथस्य छर्दन च प्रवर्त्तयेत् ॥ ३६ ॥
 रक्त च सर्वमार्गैभ्यो रिष्टोत्पत्तिश्च त त्यजेत् ॥
 रह. स्त्रीरतिसलापगन्धलगरभूषणप्रिय ॥ ३७ ॥
 हृष्ट शान्तश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडित. ॥
 दीन परिमृशेद्वक्र गुण्कोष्ठगलतालुक ॥ ३८ ॥
 शंकितं वीक्षतेरौति ध्यायत्यायाति दीनताम् ॥
 अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्त नाति बुभुक्षते ॥ ३९ ॥
 गृहीत वलिकामेन त विद्यात्सुखसाधनम् ॥
 हन्तुकाम जयेद्भोमै. सिद्धमन्त्रप्रवर्त्तितै. ॥ ४० ॥
 इतरौ तु यथाकाम रतिवल्यादिदानत ॥
 अथ साध्यग्रह बाल विविक्ते शरणे स्थितम् ॥ ४१ ॥
 त्रिरह सिक्तससृष्टे सदा सन्निहितानले ॥
 विकीर्णभूतिकुसुमपत्रवीजान्नसर्पप ॥ ४२ ॥
 रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ॥
 व्यवायमद्यापिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥
 पुराणसर्पिषाभ्यक्तं परिषिक्त सुखाम्बुना ॥
 साधितेन बलानिम्बवैजयन्तीनृपद्रुमे ॥ ४४ ॥
 पारिभद्रककङ्कङ्गजवृवरुणकटूतृणै. ॥
 कपोतवङ्कापामार्गपाटलामधुशिथुभिः ॥ ४५ ॥
 काकजंघामहाश्वेताकपित्थक्षीरपादपै. ॥
 सकदम्बकरञ्जैश्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ ४६ ॥

द्वीपिव्याघ्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ॥

पूतीदशाङ्गीसिद्धार्थवचाभल्लातदीप्यकैः ॥ ४७ ॥

सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ॥

वचाहिंशुविडंगानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥ ४८ ॥

पाठा प्रतिविषा व्योषं दशांगः कश्यपोदितः ॥

सर्षपा निम्बपत्राणि मूलमश्वसुरा वचा ॥ ४९ ॥

भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः ॥

अनन्ताम्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥ ५० ॥

शृगालविन्ना मुस्ता च कलिकतैस्तैर्घृतं पचेत् ॥

दशमूलरसक्षीरं युक्तं तद्ग्रहजिस्परम् ॥ ५१ ॥

राह्लाद्वयंशुमतीवृद्धपत्रमूलवचाघनात् ॥

क्वाथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्रकैः ॥ ५२ ॥

पाठाविडंगमधुकपयस्याहिंशुरुदाभिः ॥

सग्रन्थिकैः सेन्द्रयवैः शिशोस्तत्सततं हितम् ॥ ५३ ॥

सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ॥

सारिवासुरभीब्राह्मीशंखिनीकृष्णसर्षपैः ॥ ५४ ॥

वचाश्वगन्धासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥

तन्नाशयेद्ग्रहान्सर्वान्पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ५५ ॥

गोशृङ्गलोमवालाहिनिर्मोकवृषदंशविट् ॥

निम्बापत्राज्यकटुका मदनं बृहतीद्रवम् ॥ ५६ ॥

कार्पासास्थियवच्छागरोमदेवाह्वसर्षपम् ॥

मयूरपत्रश्रीवासतुषकेशं सरामठम् ॥ ५७ ॥

मृद्भाण्डे वस्तमूत्रेण भावित श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥
 धूपनार्थं हित सर्वं भूतेषु विषमे ज्वरे ॥ ५८ ॥
 घृतानि भूतविद्याया वक्ष्यन्ते यानि तानि च ॥
 युज्यान्तथा वलि होम स्नपन मन्त्रतन्त्रवित् ॥ ५९ ॥
 पूतीकरञ्जत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो वर्वरादपि ॥
 तुम्बीविशालारलुकाशमीविल्वकपित्थकाः ॥ ६० ॥
 उत्काथ्य तोय तद्रात्रौ बालाना स्नपन शिवम् ॥
 अनुबन्धान्यथाकृच्छ्रं ग्रहापायेऽप्युपद्रवान् ॥ ६१ ॥
 बालामयनिषेधोक्तभेषजेः समुपाचरेत् ॥ ६२ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहितायामुत्तरस्थाने तृतीयोऽध्यायः कौमारतन्त्रञ्च समाप्तम् ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो भूतविज्ञानमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् ॥
 पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ १ ॥
 भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ॥
 यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ २ ॥
 सोऽष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ॥
 हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा ॥ ३ ॥
 प्रज्ञापराधः सुतरां तत्र कामादिजन्मना ॥
 लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यान्प्यतिवर्त्तते ॥ ४ ॥

तं तथा भिन्नमर्यादं पापमात्मोपघातिनम् ॥
 देवादयोऽप्यनुघ्नन्ति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः ॥ ५ ॥
 छिद्रं पापक्रियारम्भः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ॥
 एकस्य शून्येऽवस्थानं श्मशानादिषु वा निशि ॥ ६ ॥
 दिग्वासस्त्वं गुरोर्निन्दा रतेरविधिसेवनम् ॥
 अशुचेर्देवतार्चादिपरसूतकसंकरः ॥ ७ ॥
 होममन्त्रवलीज्यानां विगुणं परिकर्म च ॥
 समासादिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥
 गृह्णन्ति शुक्लप्रतिपन्नयोदश्योः सुरा नरम् ॥
 शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ ९ ॥
 गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगाः पुनः ॥
 पञ्चम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वराः ॥ १० ॥
 शुक्लाष्टपञ्चमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः ॥
 कृष्णे रक्षःपिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥ ११ ॥
 दशाभावास्ययोरष्ट नवम्योः पितरोऽपरे ॥
 गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं सन्ध्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥
 फुल्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् ॥
 अल्पवाक्स्वेदविणमूत्रं भोजनानभिलाषिणम् ॥ १३ ॥
 देवद्विजातिपरमं शुचिसंस्कृतवादिनम् ॥
 मीलयन्तं चिरान्नेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥ १४ ॥
 शुक्लमाल्याम्बरसरिच्छैलोच्चभवनप्रियम् ॥
 अनिद्रमप्रधृष्यं च विद्यादेववशीकृतम् ॥ १५ ॥

जिह्मदृष्टि दुरात्मान गुरुदेवद्विजद्विषम् ॥
 निर्भय मानिनं शूर क्रोवन व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥
 रुद्रः स्कन्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनम् ॥
 सुरामासरुचि विद्याद्वैत्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥
 स्वाचारं सुरभि हृष्टं गीतनर्त्तनकारिणम् ॥
 ह्यानोद्यानरुचि रक्तवस्त्रमाल्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
 शृङ्गारलीलाभिरत गन्धर्वाध्युपितं वदेत् ॥
 रक्ताक्ष क्रोधन स्तब्धदृष्टि वक्रगति चलम् ॥ १९ ॥
 श्वसन्तमनिशं जिह्वालालिन सृक्किणीलिहम् ॥
 प्रियदुग्धगुडस्नानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
 उरगाधिष्ठितं विद्यात्रस्यन्तं चातपत्रत. ॥
 विप्लुतं त्रस्तरक्ताक्ष शुभगन्धं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
 प्रियनृत्यकथा गीतस्नानमाल्यानुलेपनम् ॥
 मत्स्यमासरुचि हृष्ट नष्टं बलिनमव्ययम् ॥ २२ ॥
 चलिताग्रकरं कस्मै कि ददामीति वादिनम् ॥
 रहस्यभाषिण वैद्यद्विजातिपरिभाविनम् ॥ २३ ॥
 अल्परोषं हृतगति विद्याद्यक्षगृहीतकम् ॥
 हास्यनृत्यप्रिय रौद्रचेष्टं छिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥
 आक्रोशिनं शीघ्रगति देवद्विजभिषग्द्विषम् ॥
 आत्मानं काष्ठशस्त्रायैर्घ्नन्तं भो.शब्दवादिनम् ॥ २५ ॥
 शास्त्रवेदपठ विद्याद्गृहीतं ब्रह्मराक्षसै ॥
 सक्रोधदृष्टिं श्रुकुटिमुद्रहन्तं ससभ्रमम् ॥ २६ ॥

प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम् ॥
 अन्नाद्विनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ॥ २७ ॥
 निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम् ॥
 रोषणं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम् ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहांनं दशनच्छदौ ॥
 हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥
 अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधाविनम् ॥
 उच्छिष्टनृत्यगान्धर्वहासमद्यामिषप्रियम् ॥ ३० ॥
 निर्भर्त्सनादीनमुखं रुदन्तमनिमित्ततः ॥
 नखैर्लिखन्तमात्मानं रूक्षध्वस्तवपुःस्वरम् ॥ ३१ ॥
 आवेदयन्तं दुःखानि सम्बद्धावद्धभाषिणम् ॥
 नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोलं नयं मलीमसम् ॥ ३२ ॥
 रथ्याचैलपरीधानं तृणमालाविभूषणम् ॥
 आरोहन्तं च काष्ठाश्र्वं तथा सङ्करकूटकम् ॥ ३३ ॥
 बह्वाशिनं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ॥
 प्रेताकृतिक्रियागन्धं भीतमाहारविद्विषम् ॥ ३४ ॥
 तृणच्छिदं च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ॥
 बहुप्रलार्पं कृष्णास्यं प्रविलम्बितयायिनम् ॥ ३५ ॥
 शूनप्रलम्बवृषणं कूष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ॥
 गृहीत्वा काष्ठलोष्टादि भ्रमन्तं चीरवाससम् ॥ ३६ ॥
 नयं धावन्तमुन्नस्तदृष्टिं तृणविभूषणम् ॥
 श्मशानशून्यायतनं रथ्यैकद्रुमसेविनम् ॥ ३७ ॥

तिलाद्भ्रमद्यमासेषु सततं सक्तलोचनम् ॥
 निषादाधिष्ठितं विद्याद्भ्रदनं परुषाणि च ॥ ३८ ॥
 याचन्तमुदकं चान्न त्रस्तालोहितलोचनम् ॥
 उग्रवाक्यं च जानीयान्नरमौकिरणार्दितम् ॥ ३९ ॥
 गन्धमाल्यरति सत्यवादिन परिवेषिनम् ॥
 बहुच्छिद्रं च जानीयाद्वेतालेन वशीकृतम् ॥ ४० ॥
 अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ॥
 चलन्नयनपक्ष्माणं निद्रालुं मन्दपावकम् ॥ ४१ ॥
 अपसव्यपरीधानं तिलमासगुडप्रियम् ॥
 सखलद्वाचं च जानीयात्पितृग्रहवशीकृतम् ॥ ४२ ॥
 गुरुवृद्धर्षिसिद्धाभिशापचिन्तानुरूपत ॥
 व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्व तद्ग्रहं वदेत् ॥ ४३ ॥
 कुमारवृन्दानुगतं नग्नमुद्धतमूर्द्धजम् ॥
 अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥

इत्यष्टाद्भ्रदयसहितायामुत्तरस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

अथातो भूतप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 भूतं जयेदहिसेच्छं जपहोमवलित्रतैः ॥
 तप शीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥ १ ॥

हिङ्गुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ॥

अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥

कुङ्कुटी सर्पगन्धाख्या तिलाः कालविपाणिके ॥

वज्रप्रोक्तावयस्था च शृङ्गी मोहनवल्ल्यपि ॥ ३ ॥

स्रोतोजाजनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ॥

खराश्वश्वाविदुष्टूर्क्षगोधानकुलशल्यकान् ॥ ४ ॥

द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ॥

चर्मपित्तद्विजनखा वर्गेऽस्मिन्साधयेद्घृतम् ॥ ५ ॥

पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ॥

अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥ ६ ॥

एभिश्च गुटिकां युञ्ज्यादञ्जने सावपीडने ॥

प्रलेपे कल्कमेतेषां काथं च परिषेचने ॥ ७ ॥

प्रयोगोयं ग्रहोन्मादान्सापस्माराञ्छमं नयेत् ॥

गजाह्वापिप्पलीमूलव्याषामलकसर्षपान् ॥ ८ ॥

गोधानकुलमार्जारझषपित्तप्रपेपितान् ॥

नावनाभ्यङ्गसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

सिद्धार्थकवचाहिङ्गु प्रियंगुरजनीद्वयम् ॥

सञ्जिष्टा श्वेतकटभी वचा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ १० ॥

निम्बस्य पत्रं बीजंतु नक्तमालशिरीषयोः ॥

सुराह्वं त्र्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ॥

ग्रहान्सर्वान्निहन्त्याशु विशेषादासुरान्ग्रहान् ॥ १२ ॥

कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्म च ॥

एभिरेवौषधैर्वस्तवारिणा कल्पितो गदः ॥ १३ ॥

पाननस्याञ्जनालेपस्तनौ घर्षण योजितः ॥

गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ १४ ॥

सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगन्धानिशाद्वयहिगुपलाण्डुकन्दम् ॥

बीजं करञ्जात्कुसुम शिरीषात्फल च वल्कश्च कपित्थवृक्षात् १५

समाणिमन्थं सनत सकुष्ठं श्योनाकमूलं किणिही सिता च ॥

वस्तस्य मूत्रेण विभावितं तत्पित्तेन गव्येन गुडान्विदध्यात् १६

दुष्टव्रणोन्मादतमोनिशान्धानुद्दृक्कान्वारिनिमग्नदेहान् ॥

दिग्धाहतान्दर्पितसर्पदष्टास्ते साधयन्त्यंजननस्यलेपैः ॥ १७ ॥

कार्पासास्थिमयूरपिच्छवृहतीनिर्माल्यपिण्डीतक-

त्वङ्मासीवृकदशविट्पुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ॥

नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यै कृत धूपनं

स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्न परम् ॥ १८ ॥

त्रिकटुकदलकुङ्कुमग्रन्थिकक्षारसिही-

निशादारुसिद्धार्थयुग्मास्वुशुक्राव्ययैः ॥

सितलशुनफलत्रयोशीरतिकावचातुत्थयष्टी

बलालोहितैलाशिलापद्मकै ॥

दधितगरमधूकसारप्रियाह्वानि-

शाख्याविषाताक्ष्यशैलैः सचव्यामयै ॥

कल्कितैर्घृतमभिनवमशेषमूत्राशसिद्धं मतं

भूतरावाह्वय पानतस्तद्ग्रहघ्नं परम् ॥ १९ ॥

नतमधुकरञ्जलाक्षापटोलीसमङ्गावचापाटली

हिगुसिद्धार्थसि हीनिशायुग्लतारोहिणी ॥

बदरकटुफलत्रिकाकाण्डदारुकामिघ्नाजगन्धामराङ्को-
ल्लकोशातकीशिग्रुनिम्बाम्बुदेन्द्राह्वयैः ॥

शुकतरुपुष्पबीजोग्रयष्ट्यद्रिकर्णीनिकुम्भाग्नि-
बिल्वैः समैः कल्कितैर्मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतम् ॥

विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति
सर्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतम् ॥ २० ॥

ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ॥

दिनेषु बलिहोमादीन्प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥

स्नानवस्त्रवसामासमद्यक्षीरगुडादि च ॥

रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥

रत्नानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषी ॥

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषा सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ॥

दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्बलिम् ॥ २४ ॥

पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ॥

गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ॥ २५ ॥

पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ॥

यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥ २६ ॥

चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ॥

रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥

शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ॥

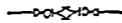
शुचिशुक्लानि माल्यानि गन्धाः क्षैरैर्यमोदनम् ॥ २८ ॥

दधिच्छत्रं च धवलं देवाना वलिरिष्यते ॥
 हिङ्गुसर्पपद्ग्रन्थाव्योषैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ २९ ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थ विपाचयेत् ॥
 तत्पाननावनाभ्यङ्गैर्देवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥
 नस्याञ्जनं वचा हिङ्गु लशुन वस्तवारिणा ॥
 दैत्ये वलिर्वहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥
 नागाना सुमनोलाजगुडापूपगुडौदनैः ॥
 परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ ३२ ॥
 वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्वलिः ॥
 श्वेत पत्रच रोध्रच तगरं नागसर्पपाः ॥ ३३ ॥
 शीतेन वारिणा पिष्ट नावनाञ्जनयोर्हितम् ॥
 यक्षाणा क्षीरदध्याज्यामिश्रकौदनगुग्गुलुः ॥ ३४ ॥
 देवदारूत्पलं पद्ममुशीर वस्त्रकाञ्चनम् ॥
 हिरण्यं च वलियोज्यो मृत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥
 सिद्ध समोन्मित पाननावनाभ्यञ्जने हितम् ॥
 हरीतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिच वचा ॥ ३६ ॥
 निम्बपत्रच वस्ताम्बुकलिकतं नावनाञ्जनम् ॥
 ब्रह्मरक्षोवलि सिद्ध यवाना पूर्णमाढकम् ॥ ३७ ॥
 तोयस्य कुम्भः पललं छत्रं वस्त्रं विलेपनम् ॥
 गायत्रीविंशतिपलक्वाथेऽर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥
 त्र्यूपणत्रिफलाहिङ्गपद्ग्रन्थामिशिसर्पपैः ॥
 सनिम्बपत्रलशुनैः कुडवान्सप्त सर्पिषः ॥ ३९ ॥

गोसूत्रे त्रिगुणे पाने नस्याभ्यङ्गेषु तद्धितम् ॥
 रक्षसां पललं शुक्रं कुसुमं मिश्रकौदनम् ॥ ४० ॥
 बलिः पक्वाममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ॥
 नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ॥ ४१ ॥
 तद्वच्च कृष्णापाटल्याविल्वमूलं कटुत्रिकम् ॥
 हिङ्गुविन्द्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥
 नावनाञ्जनयोर्योज्यो वस्तमूत्रहृतो गदः ॥
 एभिरेव घृतं सिद्धं गवां सूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥
 रक्षोग्रहान्वारयते पानाभ्यञ्जननावनैः ॥
 पिशाचानां बलिः सीधुपिण्याकः पललं दधि ॥ ४४ ॥
 मूलकं लवणं सर्पिः सभूतौदनयावकम् ॥
 हरिद्राद्वयमञ्जिष्ठामिशिसैन्धवनागरम् ॥ ४५ ॥
 हिङ्गु प्रियङ्गु त्रिकटुरसोनत्रिफलावचा ॥
 पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥
 गोसूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥
 वस्ताम्बुपिष्टैस्तैरेव योज्यसंजननावनम् ॥ ४७ ॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ॥
 सर्पिः पानादिमृद्भस्मिन्भैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥
 ऋते पिशाचान्सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ॥
 सवैद्यमातुरं घ्नन्ति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ॥ ४९ ॥
 ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् ॥
 सर्वव्याधिचिकित्सन्तं जपन्सर्वग्रहाञ्जयेत् ॥ ५० ॥

तथोन्मादानपस्मारादन्यं वा चित्तविल्लवम् ॥
 महाविद्या च मायूरी शुचि तं श्रावयेत्सदा ॥ ५१ ॥
 भूतेशं पूजयेत्स्थापुं प्रमथारख्याश्च तद्गणान् ॥
 जपन्सिद्धांश्च तन्मन्त्रान्ग्रहान्सर्वानपोहति ॥ ५२ ॥
 यच्चानन्तरयो किञ्चिद्ब्रक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम् ॥
 यच्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुंजीत परस्परम् ॥ ५३ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायामुत्तरस्थाने पचमोऽध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

अथात उन्मादप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ॥
 उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गैर्मदः ॥ १ ॥
 शारीरमानसैर्दुष्टैरहितादन्नपानतः ॥
 विकृतासात्न्यसमलाद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥
 विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ॥
 क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात्पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥
 आधिभिश्चित्तविभ्रशाद्विषेणोपविषेण च ॥
 एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥
 धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान्मनोवहान् ॥
 उन्माद कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥
 देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्रथः ॥
 भ्रमत्याचिन्तितारम्भस्तत्र वातात्कृशाङ्गता ॥ ६ ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ॥
 गीतवादित्रवागंगविक्षेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥
 आसाम्नावेणुव्रीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ॥
 आस्यात्फेनागमोऽजस्रमटनं बहुभापिता ॥ ८ ॥
 अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः ॥
 गृद्धिरभ्यवहार्येषु तदलाभेऽवमानता ॥ ९ ॥
 उत्पिण्डितारुणाक्षित्वं जीर्णं चान्ने गदोद्भवः ॥
 पित्तात्सन्तर्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्ट्राद्यभिद्रवः ॥ १० ॥
 शीतच्छायोदकाकांक्षा नम्रत्वं पीतवर्णता ॥
 असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥
 कफादरोचकश्छर्दिरल्पेहाहारवाक्यता ॥
 स्त्रीकामता रहःप्रीतिर्लालसिंघाणकस्रुतिः ॥ १२ ॥
 वैभत्स्यं शौचविद्वेषो निद्राश्वयथुरानने ॥
 उन्मादो बलवान्नात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥
 सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ॥
 उन्मादं दारुणं विद्यात्तं भिषक्परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
 धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ॥
 पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन्हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥
 रोदित्यकस्मान्मिष्यते तद्गुणान्वहु मन्यते ॥
 शोकक्लिष्टमना ध्यायञ्जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥
 विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः ॥
 वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ॥
 पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥
 कफपित्तभवेऽप्यादौ वसनं सविरेचनम् ॥
 क्षिग्धस्विन्नस्य वस्ति च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥
 तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥
 इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमंजनम् ॥ २० ॥
 हर्षणाश्वासनोत्रासभयताडनतर्जनम् ॥
 अभ्यङ्गोद्धर्तनालेपधूमान्पानं च सर्पिषः ॥ २१ ॥
 युज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृति मनः ॥
 हिगुसौवर्चलव्योपैर्द्विपलाशैर्घृताढकम् ॥ २२ ॥
 सिद्ध समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ॥
 द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद्ब्राह्म्या घृतप्रस्थ च साधितम् ॥ २३ ॥
 व्योषश्यामात्रिवृद्धन्तीशखपुष्पीनृपद्रुमैः ॥
 ससप्तलाकृमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥ २४ ॥
 पलवृद्ध्या प्रयुंजीतपर मात्राचतुष्पलम् ॥
 उन्मादकुष्ठापस्मारहर वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥
 वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद्भ्रान्य ब्राह्मीघृत स्मृतम् ॥
 वराविशालाभद्रैलादेवदार्वैल गालुकैः ॥ २६ ॥
 द्विसारिवाद्विरजनीद्विस्थिराफलिनीनतैः ॥
 बृहतीकुष्ठमञ्जिष्ठानागकेशरदाडिमैः ॥ २७ ॥
 वेष्टतालीसपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ॥
 सदन्तीपद्मकहिमै कर्षाशै सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥

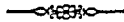
प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ॥
 प्राण्डुकण्डूविषे शोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ॥ २९ ॥
 अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि ॥
 अमेधसि स्खलद्राचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥
 बल्यं साङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥
 कल्याणकमिदं सर्पिं श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥
 एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिः ॥
 रसे तस्मिन्पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥
 वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकेच्छूविषाणिभिः ॥
 शूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥
 वृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥
 जटिला पूतना केशी चोरटी मर्कटी वचा ॥ ३४ ॥
 त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ॥
 कायस्था शूकरी छत्रा अतिच्छत्रा पलङ्कषा ॥ ३५ ॥
 महापुरुषदन्ता च वनस्था नाकुलीद्वयम् ॥
 कटुश्ररा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥ ३६ ॥
 सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
 महापैशाचकं नाम घृतमेद्यथामृतम् ॥ ३७ ॥
 बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चाङ्गवर्द्धनम् ॥
 ब्राह्मीमैन्द्रीं विडङ्गानि व्योषं हिङ्गुजटां मुराम् ॥ ३८ ॥
 राक्ष्णां विशल्यां लशुनं विषघ्नीं सुरक्षां वचाम् ॥
 ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरतीकाम् ॥ ३९ ॥

काच्छी च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वाच्छायाविशोषिता ॥
 वर्तिर्नस्याजनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥ ४० ॥
 अवपीडाश्च विविधाः सर्पपा स्नेहसंयुताः ॥
 कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ४१ ॥
 सहिगुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हित ॥
 शृगालशल्यकोलूकजलूकावृषपवस्तजैः ॥ ४२ ॥
 मूत्रपित्तशकृल्लोमनखचर्मभिराचरेत् ॥
 धूपध्मानाजनाभ्यङ्गप्रदेहपारिपेचनम् ॥ ४३ ॥
 धूपयेत्सतत चैन श्वगोमत्स्यैस्तु पूतिभिः ॥
 वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
 तिक्तक जीवनीय च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ॥
 शिशिराप्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ४५ ॥
 विध्येच्छिरा यथोक्तां वा तृप्तं मेध्यामिषस्य वा ॥
 निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात् ॥ ४६ ॥
 प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोपयेद्वा वुभुक्षया ॥
 आश्वासयेत्सुहृत्त वा वाक्यैर्धर्मार्थसहितैः ॥ ४७ ॥
 द्रव्यादिष्टविनाश वा दर्शयेदद्भुतानि वा ॥
 वद्धं सर्पपतैलाक्त न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥ ४८ ॥
 कपिकच्छ्राथवा ततैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ॥
 कशाभिस्ताडयित्वा वा वद्धं श्वभ्रे विनिक्षिपेत् ॥ ४९ ॥
 अथवा वीतशस्त्राश्मजने सन्तमसे गृहे ॥
 सर्पेणोद्धृतदृष्टेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ॥
 भाययेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥ ५१ ॥
 देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ॥
 तेन याति शमं तस्य सर्वतो विष्णुतं मनः ॥ ५२ ॥
 सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ॥
 इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ ५३ ॥
 तस्य तत्सदृशप्राप्तिसान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ॥
 कामशोकभयक्रोधहर्षेष्यालोभसम्भवान् ॥ ५४ ॥
 परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥
 भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिम् ॥ ५५ ॥
 यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधम् ॥
 बलिच दद्यात्पललं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ॥ ५६ ॥
 स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान्त्रुधिरोक्षितान् ॥
 पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥ ५७ ॥
 अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सह चरस्य च ॥
 चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥ ५८ ॥
 निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ॥
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान्न स युज्यते ॥ ५९ ॥
 प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ॥
 धातूना प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ६० ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः सन्धिसत्त्वाभिसप्नुवात् ॥
 जायतेऽभिहतेचित्ते चिन्ताशोकभयादिभि ॥ १ ॥
 उन्मादवत्प्रकुपितेश्चित्तेदेहगतैर्मलैः ॥
 हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते सज्ञावाहिषु खेषु च ॥ २ ॥
 तमोविशन्मूढमतिर्वीभत्सा कुरुते क्रिया ॥
 दन्तान्खादन्वमन्फेन हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ३ ॥
 पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रस्खलन्पतति क्षितौ ॥
 विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥ ४ ॥
 कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ॥
 अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन तु ॥ ५ ॥
 रूपमुत्पित्स्यमानेऽस्मिन् हृत्कम्पः शून्यता भ्रमः ॥
 तमसो दर्शन ध्यान भ्रूव्युदासोऽक्षिवैकृतम् ॥ ६ ॥
 अशब्दश्रवण स्वेदो लालासिङ्घाणकस्रुतिः ॥
 अविपाकोऽरुचिर्मूर्च्छा कुक्ष्याटोपोवलक्षयः ॥ ७ ॥
 निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृट् स्वप्ने पानं सनर्त्तनम् ॥
 पान मद्यस्य तैलस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥
 तत्र वातात्स्फुरत्सक्थि प्रपतश्च मुहुर्मुहुः ॥
 अपस्मारेति सज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥ ९ ॥

उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कम्पते ॥
 आविध्यति शिरो दन्तान्दशत्याध्मातकन्धरः ॥ १० ॥
 पारितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं विनतांगुलिः ॥
 रूक्षज्ञ्यावा रुणाक्षित्वङ्गनखास्यः कृष्णमीक्षते ॥ ११ ॥
 चपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ॥
 अपस्मरति पित्तन मुहुः संज्ञां च विन्दति ॥ १२ ॥
 पीतफेनाक्षिवक्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ॥
 भैरवादीप्तरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ १३ ॥
 कफाच्चिरेण ब्रह्मणं चिरेणैव विबोधनम् ॥
 चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥
 शुक्लाभरूपदर्शित्वं सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥
 अथावृतानां धीचित्तहृत्वानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥
 तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ॥
 वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचने ॥ १६ ॥
 श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥
 सर्वतस्तु विशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥
 अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनाञ्छृणु ॥
 गोमयस्वरसक्षीरदधिसूत्रैः शृतं हविः ॥ १८ ॥
 अपस्मारज्वरोन्मादकामलांतकरं पिबेत् ॥
 द्विपञ्चमूलीत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥
 सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥
 शम्याकपुष्करजटाफल्गुमूलदुरालभाः ॥ २० ॥

द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वापादावशेषिते ॥
 भाङ्गीपाठाढकीकुम्भनिकुम्भाव्योपरोहिषैः ॥ २१ ॥
 मूर्वाभूतिकभूनिम्बश्रेयसी सारिवाद्ययैः ॥
 मदयन्त्यग्निनिचुलैरक्षाशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥
 प्रस्थ तद्द्रवैः पूर्णैः पञ्चगव्यमिदं महत् ॥
 ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहर परम् ॥ २३ ॥
 शोफार्शः कामलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ॥
 ब्राह्मीरसवचाकुष्ठाशङ्खपुष्पीशृत घृतम् ॥ २४ ॥
 पुराण मेघ्यमुन्माढालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ॥
 तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मिते ॥ २५ ॥
 क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ॥
 कसे क्षीरेश्वरसयो काशमर्य्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥
 कार्पिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिं प्रस्थं विपाचयेत् ॥
 वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मार निहन्ति तत् ॥ २७ ॥
 तद्वत्कासविदारीक्षुकुशकाथशृतं पयः ॥
 कृष्णाण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥
 यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाग्स्वरप्रदम् ॥
 कपिलाना गवा पित्तं नावनं परम हितम् ॥ २९ ॥
 श्वशृगालविडालाना सिहादीना च पूजितम् ॥
 गोधानकुलनागाना वृषभर्क्षगवासपि ॥ ३० ॥
 पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ॥
 त्रिफलाव्योषपीतद्रुयवक्षारफणिज्जकैः ॥ ३१ ॥

इयामापामार्गकारञ्जवीजैस्तैलं विपाचितम् ॥
 वस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वाध्मापयेद्भिषक् ॥ ३२ ॥
 नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ॥
 तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूमस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
 शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ॥
 ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥
 समं कुष्ठैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ॥
 यज्जायते यतश्चैषमहामर्मसमाश्रयः ॥ ३५ ॥
 तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ॥
 तदार्त्तं चाग्नितोयादेर्विषमात्पालयेत्सदा ॥ ३६ ॥
 मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ॥
 न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥ ३७ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायां उत्तरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ॥
 अचाक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥
 शिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवसाश्रिताः ॥
 वर्त्मसन्धिसितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वसाक्षि वा ॥ २ ॥
 रोगान्कुर्युश्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः शिराः ॥
 सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनम् ॥ ३ ॥

पाशुपूर्णाभेनत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ॥

विमर्दनात्स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम् ॥ ४ ॥

चालयन्वर्तनी वायुनिमेषोन्मेषण मुहु ॥

करोत्यरुड्निमेषेऽसौ वर्तमं यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥

विमुक्तसन्धिनिश्चेष्ट हीनं वातहतं हि तत् ॥

कृष्णा. पित्तेन बह्वयोऽन्तर्वर्त्मकुम्भीकवीजवत् ॥ ६ ॥

आध्मायन्ते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुम्भिसंज्ञिता. ॥

सदाहक्लेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥

पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत् ॥

करोति कण्डू दाह च पित्त पक्षमान्तमास्थितम् ॥ ८ ॥

पक्षमगा शातन चानु पक्षमशातं वदन्ति तम् ॥

पोथत्रय. पिटिका श्वेता सर्पपाभा घना कफात् ॥ ९ ॥

शोफोपदेहं हृत्कण्डूपिच्छलाश्रुसमन्विता ॥

कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तम्भक्लेदोपदेहवत् ॥ १० ॥

ग्रन्थि. पाण्डुररुम्पाक. कंडूमान्काठिनः कफात् ॥

कोलमात्र. स लगण. किञ्चिदल्पस्तस्तोऽपि वा ॥ ११ ॥

रक्तारक्तेन पिटिकास्तत्तुल्यपिटिकाचिता. ॥

उत्सङ्गाख्यास्तथोत्क्लिष्ट राजिमत्स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥

अर्शोऽधिमासं वर्तमान्तः स्तब्ध स्निग्ध सदाहरुक ॥

रक्तं रक्तेन तस्त्रावि छिन्न छिन्न च वर्द्धते ॥ १३ ॥

मध्ये वा वर्त्मनोऽन्ते वा कण्डूषा रुग्वती स्थिरा ॥

मुद्गमात्रासृजा ताम्रा पिटिकाजननामिका ॥ १४ ॥

दोषैर्वर्त्म वह्निः शूनं यदन्तः सूक्ष्मखाचितम् ॥
 सत्त्वावमन्तरुदकं विसाभं विसवर्त्म तत् ॥ १५ ॥
 यद्वर्त्मोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टमकस्मान्म्लानतामियात् ॥
 रक्तोदोषत्रयोत्क्लेशाद्दन्त्युत्क्लिष्टवर्त्म तत् ॥ १६ ॥
 श्याववर्त्म मलैः सास्रैः श्यावं रुक्तेदशोफवत् ॥
 क्लिष्टारव्यवर्त्मनि श्लिष्टे कण्डूश्वयथुरागिणि ॥ १७ ॥
 वर्त्मनोऽन्तः खरा रूक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः ॥
 सिकतावर्त्म कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपसम् ॥ १८ ॥
 बहलं बहुलैर्मांसैः सवर्णैश्चीयते समैः ॥
 कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥
 स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ॥
 स वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥
 पक्ष्मोपरोधे संकोचो वर्त्मनां जायते तथा ॥
 खरतान्तर्मुखत्वं च लोभ्नासन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥
 कण्टकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्घृष्टं तैरक्षिसूयते ॥
 उज्यते चानिलादिद्विडल्पाहः शान्तिरुद्धृतैः ॥ २२ ॥
 कनीनके वहिर्वर्त्म कठिनो ग्रन्थिरुन्नतः ॥
 तान्नः पकोऽन्नपूयश्रुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ २३ ॥
 वर्त्मन्तर्मांसपिण्डाभः श्वयथुर्ग्रथितो रुजः ॥
 सास्रैः स्याद्वुदो दोषैर्विषमो वाह्यतश्चलः ॥ २४ ॥
 चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ॥
 आयोऽन्न भेषजैः साध्यो द्वौ ततोऽर्शाश्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥

पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषाञ्छस्त्रेण साधयेत् ॥

कुट्टयेत्पक्ष्मसदन छिन्द्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ॥ २६ ॥

भिन्द्याल्लगणकुम्भीकाविसोत्सङ्गाञ्जनालजी ॥

पोथकीश्यावसिकताश्लिष्टोत्क्लिष्टचतुष्टयम् ॥

सकर्दम सवहल विलिखेत्सकुकूणकम् ॥ २७ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायामुत्तरस्थाने अष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्काम्बुसाधितम् ॥

ससित योजयेत्स्निग्धं नस्यधूमाञ्जनादि च ॥ १ ॥

कुम्भीकावर्त्म लिखितं सैन्धवप्रतिसारितम् ॥

यष्टीधात्रीपटोलीना काथेन परिषेचयेत् ॥ २ ॥

निवातेऽधिष्ठितस्यासौ शुद्धस्योत्तानशायिनः ॥

वहि कोष्णाम्बु तप्तेन स्वेदित वर्त्म वाससा ॥ ३ ॥

निभुज्य वस्त्रान्तरित वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम् ॥

न स्वंसते चलति वा वर्त्मेव सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥

मण्डलाग्रेण तत्तिर्य्यक्कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ॥

लिखेत्तैर्नैव पत्रैर्वा शाकशेफालिजादिजैः ॥ ५ ॥

फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक् ॥

स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥

यत्स्वमुक्तैरनु च यत्प्रक्षालयोष्णेन वारिणा ॥
 घृतेनासिक्तमभ्यक्तं वध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥
 ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिण्डीं च यवसक्तुभिः ॥
 द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ८ ॥
 कुर्याच्चतुर्थे नस्यादीन्मुञ्चेदेवाहि पञ्चमे ॥
 समं नखनिभं शोफकण्डूघर्षाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥
 विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद्भ्रूयो विपर्यये ॥
 रुक्पक्षमवर्त्मसदनं संसनादतिलेखनात् ॥ १० ॥
 स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्ठो वातहरः क्रमः ॥
 अभ्यज्य नवनीलेन श्वेतरोध्रं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥
 एरण्डमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः ॥
 स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतम् ॥ १२ ॥
 स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ॥
 शालितण्डुलकल्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतम् ॥ १३ ॥
 कुर्यान्नित्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ॥
 केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जाङ्गलाशिनः ॥ १४ ॥
 पिटिकां ब्रीहिवक्त्रेण भित्त्वा तु कठिनोन्नताम् ॥
 निष्पीडयेदनुविधि परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥
 लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ॥
 पित्तास्रोक्लिष्टयोः स्वादुस्कन्धासिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥
 शिराविमोक्षः स्निग्धस्य त्रिवृच्छ्लेष्टं विरेचनम् ॥
 लिखिते घृतरक्ते च वर्त्मनि क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥

यष्टीकषायः सेकस्तु क्षीरं चन्दनसाधितम् ॥
 पक्ष्मणा सदने सूच्या रोमकृपान्विकुट्टयेत् ॥ १८ ॥
 ग्राहयेद्वाजलौकोभिः पयसेक्षुरसेन वा ॥
 वमन नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ॥ १९ ॥
 संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः ॥
 ताम्रे दशाहं परम पक्ष्मशाते तदञ्जनम् ॥ २० ॥
 पोथकीलिंखिता शुण्ठीसैन्धवप्रतिसारिता ॥
 उष्णाम्बुक्षालिता सिञ्चेत्खदिराढकिशिग्रुभिः ॥ २१ ॥
 अप्सिद्धैर्द्विनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः ॥
 कफोत्क्लिष्टे विलिखिते सक्षौद्रेः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मैः सैन्धवकासीसमनोह्लाकणताक्ष्यजैः ॥
 वमनाञ्जननस्यादि सर्वं च कफजिद्धितम् ॥ २३ ॥
 कर्तव्यं लग्नेष्येतदशान्तावग्निना दहेत् ॥
 कुकूणे खदिरश्रेष्ठा निम्बपत्रैः शृतं घृतम् ॥ २४ ॥
 पीत्वा धात्री वमेत्कृष्णायष्टीसर्षपसैन्धवैः ॥
 अभयापिप्पलीद्राक्षाकाथेनैना विरेचयेत् ॥ २५ ॥
 मुस्ताद्विरजनीकृष्णाकल्केनालेपयेत्स्तनौ ॥
 धूपयेत्सर्षपैः साज्यैः शुद्धा काथ च पाययेत् ॥ २६ ॥
 पटोलमुस्तमृद्धीकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ॥
 शिशोस्तु लिखित वर्त्म स्नुतासृग्वाम्बुजन्मभिः ॥ २७ ॥
 धान्यश्मन्तकजम्बूत्थपत्रकाथेन सेचयेत् ॥
 प्रायः क्षीरघृताशित्वाद्दालानां श्लेष्मजा गदाः ॥ २८ ॥

तस्माद्ब्रह्मणमेवाग्ने सर्वव्याधिषु पूजितम् ॥

सिंधूत्थकृष्णापामार्गवीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥

चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ॥

क्षीरं क्षीरान्नमन्नं च भजतः क्रमशः शिशोः ॥ ३० ॥

वसनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके ॥

सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयशोधनम् ॥ ३१ ॥

द्विनिशारोध्रयष्ट्याह्वरोहिणीनिम्बपल्लवैः ॥

कुकूणके हिता वर्त्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः ॥ ३२ ॥

क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहितं रजः ॥

एलारसोनकतकशंखोषणफणिज्जकैः ॥ ३३ ॥

वर्त्तिः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैः सकट्फलैः ॥

पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥

उत्सृज्य द्वौ भ्रुवोऽधस्ताद्भागौ भागं च पक्ष्मतः ॥

थवमात्रं यवाकारं तिर्यक्छित्त्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥

अपनेयमसृक्तस्मिन्नल्पीभवति शोणितम् ॥

सीव्येत्कुटिलया सूच्या मुद्गमात्रान्तरैः पदैः ॥ ३६ ॥

बद्धा ललाटे पट्टं च तत्र सीवनसूत्रकम् ॥

नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥

मधुसर्पिःकवलिकां न चास्मिन्बन्धमाचरेत् ॥

न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्भुजि ॥ ३८ ॥

पंचमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ॥

गौरिकेण व्रणं युञ्ज्यात्तीक्ष्णं नस्याञ्जनादि च ॥ ३९ ॥

दहेदशान्तौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रया वलीम् ॥
 सन्दंशेनाधिकं पक्ष्म हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ४० ॥
 सूच्यग्रेणान्निवर्णेन दाहो वाह्यालजेः पुन ॥
 भिन्नस्य क्षारवह्निभ्या सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ४१ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायामुत्तरस्थाने नमोऽध्याय ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिसितासितरोगविज्ञानमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 वायुः क्रुद्धः शिरा. प्राप्य जलाभं जलवाहिनी. ॥
 अश्रु स्रावयते वर्त्म शुक्रसन्धे. कनीनकात् ॥ १ ॥
 तेन नेत्र सरुग्रागशोफ स्यात्सजलास्रव. ॥
 कफात्कफस्रवे श्वेत पिच्छिल वहलं स्रवेत् ॥ २ ॥
 कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्र. क्षारवुद्बुदकोपमः ॥
 पृथुमूलवल. स्निग्ध. सवर्णमृदुपिच्छिल. ॥ ३ ॥
 महानपाक. कण्डूमानुपनाह. स नीरुज. ॥
 रक्ताद्रक्तस्रवे ताम्र बहूष्ण चाश्रु सस्रवेत् ॥ ४ ॥
 वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ॥
 ताम्रा मुद्गोपमा भिन्ना रक्त स्रवति पर्वणी ॥ ५ ॥
 पूयास्रावे मला. सास्रवर्त्मसन्धे. कनीनकात् ॥
 स्रावयन्ति मुहु पूय सास्रत्वङ्मासपाकत. ॥ ६ ॥
 पूयालसो व्रण सूक्ष्म. शोफसरम्भपूर्वकः ॥
 कनीनसन्धावाध्मायी पूयास्रावी सवेदनः ॥ ७ ॥

कनीनस्यान्तरलजी शोफो रुक्तोददाहवान् ॥
 अपाङ्गे वा कनीने वा कण्डूपापक्षमपोटवान् ॥ ८ ॥
 पूयास्त्रावी कृमिग्रन्थिग्रन्थिकृमियुतोऽर्तिमान् ॥
 उपनाहकृमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणीः ॥ ९ ॥
 शस्त्रेण साधयेत्पञ्चसालजीनास्त्रवांस्यजेत् ॥
 पित्तं कुय्यात्सिते विन्दूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥
 मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं गुच्छं सदाहरुक् ॥
 रोगोऽयं शुक्लिकासंज्ञः सशकृद्भेदतृड्ज्वरः ॥ ११ ॥
 कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृद्धयधिमांसकम् ॥
 शुक्लार्म्म शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥ १२ ॥
 गुरुः स्निग्धोऽम्बुविन्द्राभोबलासग्रथितं स्मृतम् ॥
 विन्दुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ १३ ॥
 रक्तराजीततं गुच्छमुष्यते यत्सवेदनम् ॥
 अशोफाश्रूपदेहं च शिरोत्पातः सशोणितात् ॥ १४ ॥
 उपेक्षितः शिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्द्धयन् ॥
 कुय्यात्सास्त्रं शिराहर्षं तेनाक्ष्युद्गीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥
 शिराजाले शिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतम् ॥
 शोणितार्मसमं श्लक्ष्णं पद्माभसधिमांसकम् ॥ १६ ॥
 नीरुक्श्लक्ष्णोऽर्जनं विन्दुः शशलोहितलोहितः ॥
 मृद्राशुवृद्धयरुद्धमांसं प्रस्तारिश्यावलोहितम् ॥ १७ ॥
 प्रस्तार्यर्म मलैः सास्त्रैः स्त्रावार्म स्त्रावसन्निभम् ॥
 शुक्लासृक्पिण्डवच्छयावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥

अधिमांसार्म तदाहघर्षवत्य. शिरावृताः ॥
 कृष्णासन्ना. शिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमा ॥ १९ ॥
 शुक्लहर्षशिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ॥
 साधयेदौषधैः पटुकं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ २० ॥
 नवोत्थ तदपि द्रव्यैरमोक्तं यच्च पञ्चधा ॥
 तच्छेद्यमसितप्राप्त मासस्त्रावशिरावृतम् ॥ २१ ॥
 चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्त च वर्जयेत् ॥
 पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्र तोदाश्रुरागवत् ॥ २२ ॥
 छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमण्डलम् ॥
 पक्वजम्बूनिभ किञ्चिन्निम्न च क्षतशुक्रकम् ॥ २३ ॥
 तत्कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ॥
 तत्र तोदादिवाहुल्य सूचिविद्धाभकृष्णता ॥ २४ ॥
 तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं ग्रणै ॥
 शंखशुक्ल कफाच्छयाव नातिरुग्नुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥
 आताम्रपिच्छिलास्रस्रुदाताम्रपिटिकातिरुक् ॥
 अजाविट्सदृशोच्छ्रायकाण्ण्यावर्ज्यासृजाजका ॥ २६ ॥
 शिराशुक्रमलै. सास्त्रैस्तज्जुष्ट कृष्णमण्डलम् ॥
 सतोददाहताम्राभिः शिराभिरवतन्यते ॥ २७ ॥
 अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्रस्रुकच तत्त्यजेत् ॥
 दौषैः सास्त्रै. सकृत्कृष्ण नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥
 धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्द्धदलाकृति ॥
 अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितम् ॥ २९ ॥

पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ॥

यस्य वा लिङ्गनाशोऽन्तःश्यावं यद्वा सलोहितम् ॥३०॥

अत्युत्सेधावगाढं वा सास्त्रनाडीत्रणावृतम् ॥

पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ॥

पञ्चेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायामुत्तरस्थाने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

• उपनाहं भिषक्स्विन्नं भिन्नं ब्रीहिमुखेन च ॥

लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥

पिप्पलीक्षौद्रसिन्धूत्थैर्वधीयात्पूर्ववत्ततः ॥

पटोलपत्रामलककाथेनाश्रोतयेच्च तम् ॥ २ ॥

पर्वणी बडिशेनात्ता बाह्यसन्धित्रिभागतः ॥

वृद्धिपत्रेणवृद्ध्याऽर्द्धस्यादश्रुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥

चिकित्सा चार्मवत्क्षौद्रसैन्धवप्रतिसारिता ॥

पूयालसे शिरां विध्येत्ततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥

कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ॥

सैन्धवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सुचूर्णितैः ॥ ५ ॥

चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ॥

कृमिग्रंथिं करीषेण स्विन्नं भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥

त्रिफलाक्षौद्रकासीससैन्धवै. प्रतिसारयेत् ॥
 पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्ति वलासाह्वयपिष्टको ॥ ७ ॥
 कफाभिष्यन्दवन्मुक्त्वा शिराव्यधमुपाचरेत् ॥
 बीजपूररसाक्तं च व्योषकद्रफलमंजनम् ॥ ८ ॥
 जातीमुकुलसिन्धूत्थदेवदारुमहौषधै. ॥
 पिष्टैः प्रसन्नया वर्त्ति. शोफकण्डूघ्नमंजनम् ॥ ९ ॥
 रक्तस्यन्दवदुत्पातहर्षजालार्जुनक्रिया ॥
 शिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमंजनम् ॥ १० ॥
 शिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसाजनम् ॥
 अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्रयोत्तन हितम् ॥ ११ ॥
 स्फटिकं कुंकुमं शंखो मधुको मधुनाजनम् ॥
 मधुना चाजनं शखं फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥
 अर्मोक्तं पञ्चधा तत्तु न तु धूमाविलं च यत् ॥
 रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्रवत्तस्य भेषजम् ॥ १३ ॥
 उत्तानस्येतरस्त्रिघ्नं ससिन्धूत्थेन चाजितम् ॥
 रसेन बीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १४ ॥
 इत्थं सरोपिताक्षस्य प्रचलेऽर्माधिमासके ॥
 घृतस्य निश्चलं सूक्ष्मं वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ १५ ॥
 अपाङ्गमीक्षमाणस्यवृद्धेर्मणिकनीनकात् ॥
 बलिं स्याद्यत्रतत्रार्मं वडिशेनावलम्बितम् ॥ १६ ॥
 नात्यायतं मुचुण्ड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ॥
 सामन्तान्मण्डलाग्रेण मोचयेदथ माक्षिकम् ॥ १७ ॥

कनीनकसुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ॥

छिन्द्यात्कनीनिके रक्षेद्वाहिनीश्चाश्रुवाहिनीः ॥ १८ ॥

कनीनकव्यधादश्रुनाडी चाक्षिणप्रवर्तते ॥

वृद्धेऽर्म्भणि तथाऽपाङ्गात्प्रश्यतोऽस्य कनीनकात् ॥ १९ ॥

सम्यक्छिन्नं मधुव्योषसैन्धवप्रतिसारितम् ॥

उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥

वर्ध्यात्सेचयेन्मुक्त्वा तृतीयादिदिनेषु च ॥

करंजबीजसिद्धेन क्षीरेण कथितैस्तथा ॥ २१ ॥

सक्षौद्रैर्द्विनिशारोध्रपटोलीयष्टिकिंशुकैः ॥

कुरण्टमुकुलोपैतैर्मुञ्चेदेवाहि सप्तमे ॥ २२ ॥

सम्यक्छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान्गदान् ॥

सेकाञ्जनप्रश्रुतिभिर्जयेल्लेखनबृंहणैः ॥ २३ ॥

सितामनःशिलालेयलवणोत्तमनागरम् ॥

अर्द्धकर्षोन्मितं ताक्ष्यं पलाञ्छं च मधुप्लुतम् ॥ २४ ॥

अंजनं श्लेष्मतिमिरपिल्लशुक्लार्मशोषजित् ॥

त्रिफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥

शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ॥

पृथक्छेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ २६ ॥

सा मषी शोषिता पेण्या भूयो द्विलवणान्विता ॥

त्रीण्येतान्यञ्जनान्याह लेखनानि परं निभिः ॥ २७ ॥

शिराजाले शिरायास्तु कठिनालेखनौषधैः ॥

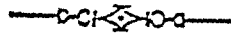
न सिद्धयन्त्यर्म्भवत्तासा पिटिकानां च साधनम् ॥ २८ ॥

दोषानुरोधाच्छुक्रेषु स्निग्धरूक्ष वराघृतम् ॥
 तिक्तमूर्ध्वससृक्स्त्रावो रेकसेकादि चेष्यते ॥ २९ ॥
 त्रिस्त्रिवृद्धारिणा पक्व क्षतशुक्रे घृतं पिबेत् ॥
 शिरयानुहरेद्रक्तं जलौकाभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥
 सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राक्षायष्टिविदारिभिः ॥
 ससितेनाजपयमा सेचन सलिलेन वा ॥ ३१ ॥
 रागाश्रुवेदनाशान्तौ पर लेखनमञ्जनम् ॥
 वर्तयो जातिमुकुललाक्षागौरिकचन्दने ॥ ३२ ॥
 प्रसादयन्ति पित्तास्रं घ्नन्ति च क्षतशुक्रकम् ॥
 दन्तैर्दन्तिवराहोष्ट्रगवाश्वजखरोद्भवैः ॥ ३३ ॥
 सशखमौक्तिकास्भोधिफेनैस्मरिचपादिकैः ॥
 क्षतशुक्रमपि व्यापि दन्तवर्तिर्निवर्त्तयेत् ॥ ३४ ॥
 तमालपत्रं गोदन्तशखफेनोऽस्थि गार्दभम् ॥
 ताम्रं च वर्तिर्मूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ॥ ३५ ॥
 रत्नानि दन्ता. शृङ्गाणि धातवश्छूषणं त्रुटिः ॥
 करञ्जवीजं लशुनो व्रणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥
 सव्रणाव्रणगम्भीरत्वक्स्थशुक्रघ्नमंजनम् ॥
 निम्नमुन्नमयेत्स्नेहपाननस्यरसाजनैः ॥ ३७ ॥
 सरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम् ॥
 शुद्धशुक्रे निशायष्टीसारिवाशावरास्भसा ॥ ३८ ॥
 सेचनं रोध्रपोटल्या कोष्णास्भोसश्याऽथवा ॥
 बृहतीमूलयष्ट्याह्वताम्रसैन्धवनागरैः ॥ ३९ ॥

धात्रीफलाम्बुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ॥
 यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥
 तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलक्षौद्रपेषिताः ॥
 महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहराः परम् ॥ ४१ ॥
 स्थिरे शुक्रे घने चाऽस्य बहुशोपहरेदसृक् ॥
 शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ ४२ ॥
 कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैन्धवैः ॥
 घर्षणं त्रिफलाकाथपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥
 कुर्यादंजनयोगौ वा श्लोकार्द्धगदिताविमौ ॥
 शंखकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥
 सुरादन्तार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः ॥
 धात्रीफणिज्जकरसे क्षारो लाङ्गलिकोद्भवः ॥ ४५ ॥
 उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमंजनम् ॥
 मुद्गावा निस्तुषाः पिष्टाः शंखक्षौद्रसमायुताः ॥ ४६ ॥
 सारो मधूकान्मधुमान्मजा वाक्षात्समाक्षिका ॥
 गोखराश्वोष्टदशनाः शंखः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥
 वर्तिरर्जुनतोयेन हृष्टशुक्रकनाशिनी ॥
 उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं बालादिभिल्लिखेत् ॥ ४८ ॥
 शिराशुक्रे त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ॥
 पण्डुयष्ट्याह्वकाकोलीसिंहीलोहनिशांजनम् ॥ ४९ ॥
 कल्कितं छागदुग्धेन सघृतैर्धूपितं यवैः ॥
 धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्द्वर्तिर्नेत्राञ्जनं परम् ॥ ५० ॥

अशान्तावर्मवच्छस्त्रमजकारण्ये च योजयेत् ॥
 अजकायामसाध्याया शुक्रेऽन्यत्र च तद्विधौ ॥ ५१ ॥
 वेदनोपशम स्नेहपानासृक्स्त्रावणादिभिः ॥
 कुर्याद्दीभत्सता जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ॥ ५२ ॥
 नालिकेरास्थिभङ्गाततालवंशकरीरजम् ॥
 भस्माद्भिः स्त्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥
 चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमजनम् ॥
 साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥
 अजका पार्श्वतो विद्धा सूच्या विस्त्राव्य चोदकम् ॥
 सम श्रपीड्याद्बुधेन वसार्द्रेणानुपूरयेत् ॥ ५५ ॥
 व्रण गोमासचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ॥
 सतरात्राद्द्वणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिरे ॥ ५६ ॥
 स्नेहाजन च कर्तव्य नस्य च क्षीरसर्पिणा ॥
 तथापि पुनराधमाने भेदच्छेदादिका क्रियाम् ॥
 युत्तया कुर्याद्यथा नाति च्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ॥ ५७ ॥
 नित्यं च शुक्रेषु श्रुतं यथास्व
 पाने च मर्शे च घृतं विदध्यात् ॥
 न हीयते लब्धवला तथान्त-
 स्तीक्ष्णाजनैर्दक्सततं प्रयुक्तैः ॥ ५८ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानीयमव्यायं व्याख्यास्यामः ।
 शिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ॥
 अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥
 प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ॥
 भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २ ॥
 दूरान्तिकस्थं रूपं च विपर्ययासेन मन्यते ॥
 दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥ ३ ॥
 द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ॥
 दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्ययम् ॥ ४ ॥
 नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरि स्थितम् ॥
 पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमासयः ॥ ५ ॥
 प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ॥
 तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ॥ ६ ॥
 यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ॥
 तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ७ ॥
 लिङ्गनाशं मलः कुर्वञ्छादयेदृष्टिमण्डलम् ॥
 तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ ८ ॥
 चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ॥
 जालानि केशान्मशकाज्जर्षींश्चोपेक्षतेऽत्र च ॥ ९ ॥

काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ॥
 चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ १० ॥
 वृद्ध. काचो दृशं कुर्याद्रजोधूमावृतामिव ॥
 स्पष्टारुणाभा विस्तीर्णा सूक्ष्मा वा हतदर्शनाम् ॥ ११ ॥
 स लिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्छिरा ॥
 दृडमण्डल विशत्यन्तर्गभीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥
 पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्द्योतदीपितम् ॥
 शिखितित्तिरिपिच्छाभ प्रायो नील च पश्यति ॥ १३ ॥
 काचे दृक्काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ॥
 अर्केन्दुपरिवेपाग्निमरीचीन्द्रधनूपि च ॥ १४ ॥
 भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्निग्धा लिङ्गनाशतः ॥
 दृष्टि पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ॥ १५ ॥
 भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ॥
 कफेन तिमिरे प्राय स्निग्ध श्वेत च पश्यति ॥ १६ ॥
 गंखेन्दुकुन्दकुसुमै. कुमुदैरिव चाचितम् ॥
 काचे तु निष्प्रभेन्द्रर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥
 सिताभासा च दृष्टिःस्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ॥
 मूर्त कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशन ॥ १८ ॥
 विन्दुर्जलस्येव चल पाद्मिनीपुटसस्थित ॥
 उष्णे सङ्कोचमायाति च्छायाया परिसर्पति ॥ १९ ॥
 शखकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ॥
 रक्तेन तिमिरे रक्त तमोभूतं च पश्यति ॥ २० ॥

काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक्च पश्यति ॥
 लिङ्गनाशेऽपि तादृग्दृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥
 संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्सङ्कीर्णलक्षणान् ॥
 तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणम् ॥ २२ ॥
 तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥
 द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचिता सलैः ॥ २३ ॥
 नकुलान्धः स तत्राहि चित्रं पश्यति नो निशि ॥
 अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तम्भमागताः ॥ २४ ॥
 स्थगयन्ति दृशं दोषा दोषान्धः सगदोपरः ॥
 दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥
 विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राहिदर्शनम् ॥
 उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥
 त्रिदोषरक्तसंपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणि ॥
 दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ॥ २७ ॥
 रात्रावान्ध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ॥
 भृशमस्लाशनादोषैः सास्त्रैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥
 सक्लेदकण्डूकलुषा विदग्धाम्लेन सा स्मृता ॥
 शोकज्वरशिरोरोगसन्तप्तस्यानिलादयः ॥ २९ ॥
 धूमाविला धूमदर्शा दृशं कुर्युः स धूमरः ॥
 सहसैवाल्पसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥
 भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ॥
 कुर्वन्ति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥

वैदूर्यवर्णा स्तिमिता प्रकृतिस्थाभिवाव्यथाम् ॥
 औपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशोऽत्र वर्जयेत् ॥ ३२ ॥
 विना कफाल्लिङ्गनाशान्गम्भीरा ह्रस्वजामपि ॥
 षट् काचा नकुलान्धश्च याप्या शेषांस्तु साधयेत् ॥
 द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टा सप्तविंशति ॥ ३३ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितामुत्तरस्थाने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातस्तिमिरप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः ।
 तिमिर काचता याति काचोऽप्यान्ध्यमुपेक्षया ॥
 नेत्ररोगेष्वतो घोर तिमिर साधयेद् द्रुतम् ॥ १ ॥
 तुला पचेत्तु जीवन्त्या द्रोणेऽपा पादशोपिते ॥
 तत्काथे द्विगुण क्षीर घृतप्रस्थ विपाचयेत् ॥ २ ॥
 प्रपौण्डरीककाकोलीपिप्पलीरोध्रसैन्धवैः ॥
 शताह्वामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥
 कार्षिकैर्निशि तत्पीत तिमिरापहर परम् ॥
 द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥
 सिताशतावरीमेदापुण्ड्राह्वमधुकोत्पलैः ॥
 पचेज्जीर्ण घृतप्रस्थ समक्षीर पिचून्मितैः ॥ ५ ॥
 हन्ति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ॥
 पटोलनिम्बकटुकादावीसव्यवरावृषम् ॥ ६ ॥

सधन्वयासत्रायन्तीपर्पटं पालिकं पृथक् ॥
 प्रस्थमामलकानां च काथयेन्नल्वणेऽम्भसि ॥ ७ ॥
 तदाढकेऽर्द्धपालिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥
 सुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ॥ ८ ॥
 सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ॥
 विद्रधिर्ज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ॥ ९ ॥
 विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्धयोष्णास्लदाहनुत् ॥
 त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ १० ॥
 तेन तुल्यपयस्केनत्रिफलापलकल्कवान् ॥
 अर्द्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितयासाक्षिकेण वा ॥ ११ ॥
 युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ॥
 यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णासृतोत्पलैः ॥ १२ ॥
 पालिकैःससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ॥
 अजाक्षीरवरावासामार्कवस्वरसैः पृथक् ॥ १३ ॥
 महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ॥
 त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि ॥ १४ ॥
 यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ॥
 मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकम् ॥ १५ ॥
 सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निभिः ॥
 ताप्यायोहेमयष्ट्याह्वसिताजीर्णाज्यमाक्षिकैः ॥ १६ ॥
 संयोजिता यथाकामं तिमिरघ्नी वरा वरा ॥
 सघृतं वा वराकाथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ १७ ॥

अपूपसूपसक्तून्वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ॥
 पायसं वा वरायुक्त शीत समधुशर्करम् ॥ १८ ॥
 प्रातर्भुक्तस्य वा पूर्वमद्यात्पथ्या पृथक्पृथक् ॥
 मृद्धीका शर्कराक्षौद्रैः सतत तिमिरातुरः ॥ १९ ॥
 स्रोतोजाशाश्चतुषष्टि ताम्रायोरूप्यकाञ्चनैः ॥
 युक्तान्प्रत्येकमेकाशैरन्धमूपोदरस्थितान् ॥ २० ॥
 ध्मापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ॥
 रसस्कन्धकषायेषु सप्तकृत्वः पृथक्पृथक् ॥ २१ ॥
 वैदूर्यमुक्ताशखाना त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ॥
 चूर्णांजन प्रयुंजीत तत्सर्वतिमिरापहम् ॥ २२ ॥
 मासीत्रिजातकायकुंकुमनीलोत्पलाभयातुथैः ॥
 सितकाचगखफेनकमरिचाजनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥
 चन्द्रेऽश्विनीसनाथे सुचूर्णितैरजयेद्युगलमक्षणोः ॥
 तिमिरार्मरक्तराजीकण्डूकाचादिशममिच्छन् ॥ २४ ॥
 मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ॥
 सौवीरभागनवकं चित्राया चूर्णित कफामयजित् ॥ २५ ॥
 द्राक्षामृणालीस्वरसे क्षीरमद्यवसासु च ॥
 पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोजं सप्तकृत्वो निषेचयेत् ॥ २६ ॥
 तच्चूर्णितं स्थित शखे दृक्प्रसादनमंजनम् ॥
 शस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥
 निर्दग्ध वादराङ्गारैस्तुथ चेत्य निषेचितम् ॥
 क्रमादजापयः सर्पिं क्षौद्र तस्मात्पलद्वयम् ॥ २८ ॥

कर्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतो जकटुकानतैः ॥

पटुरोध्रशिलापथ्याकणैलांजनफेनिकैः ॥ २९ ॥

युक्तं पलेन यष्ट्याश्च सूपान्तधर्मात्तचूर्णितम् ॥

हन्ति काचारसनक्तान्धयरक्तराजीः सुशीलितः ॥३० ॥

चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ॥

त्रिंशद्भाग् भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥ ३१ ॥

शिल्वतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनात्रयम् ॥

अन्धमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलसंजनम् ॥

तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥ ३२ ॥

गोसूत्रे छगणरसेऽस्लकांजिके च

स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ॥

यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं

तत्कुर्व्याद्गरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३३ ॥

श्रेष्ठाजलं भृङ्गरसं सविषाज्यमजापयः ॥

यष्टीरसं च यत्सीसं सप्तकृत्वः पृथक्पृथक् ॥ ३४ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाकानेत्रे युक्ता सांजनानञ्जना वा ॥

तैमिर्यार्मस्त्रावपैच्छिल्यपैल्लं कण्डूं जाड्यं रक्तराजीश्च हन्ति ॥

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ॥

ईषत्कर्पूरसंयुक्तसंजनं नयनामृतम् ॥ ३६ ॥

यो यष्ट्रस्तरुणरविप्रकाशगल्ल-

स्तस्यास्यं समयमृतस्य गोशकृद्भिः ॥

निर्दग्धं समघृतमंजनं च पेप्यं

योगोऽयं नयनबलं करोति गार्ध्रम् ॥ ३७ ॥

कृष्णसर्पवदने सहत्रिष्कं दग्धमजनमनि सूतधूमम् ॥
 चूर्णित नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपिरक्षति चक्षुः ॥ ३८ ॥
 कृष्ण सर्पं मृत न्यस्य चतुरश्रापि वृश्चिकान् ॥
 क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताह क्लेदयित्वा च मन्ययेत् ॥ ३९ ॥
 तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुकुटम् ॥
 अन्धस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमजनात् ॥ ४० ॥
 कृष्णसर्पवसा शखः कतकात्फलमजनम् ॥
 रसक्रियेयमचिरादन्धाना दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥
 मरिचानि दशार्द्धपिचस्ताप्यात्तुत्थार्द्धपल पिचुर्यष्टया ॥
 क्षीरार्द्धदग्धमंजनमप्रतिसाराख्यमुत्तम तिमिरे ॥ ४२ ॥
 अक्षवीजमरिचामलकत्वस्तुत्थयाष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः ॥
 छाययैवगुटिका.परिशुष्कानाशयन्तितिमिराण्यचिरेण ॥ ४३ ॥
 मरिचामलकजलोद्भवतुत्थाञ्जनताप्यधातुभिः क्रमवृष्टैः ॥
 षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मक्लेदकाचकण्डूर्हन्ता ॥ ४४ ॥
 रत्नानि रूप्य स्फटिकसुवर्णस्रोतोऽञ्जन ताम्रमय सशखम् ॥
 कुचन्दन लोहितगैरिक च चूर्णाञ्जन सर्वदृगामयघ्नम् ॥ ४५ ॥
 तिलतैलमक्षतैल भृगुस्वरसोऽसमाच्च निर्यूहः ॥
 आयसपात्रविपक्व करोति दृष्टेर्वल नस्यम् ॥ ४६ ॥
 दोषानुरोधेन च नैकशस्त स्नेहास्त्रनिस्त्रावणरेकनस्यैः ॥
 उपाचरेदञ्जनमूर्द्धवस्तिवस्तिक्रियातर्पणलेपसकैः ॥ ४७ ॥
 सामान्य साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ॥
 वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ॥ ४८ ॥

कृष्णलोहरजोव्योषसैन्धवत्रिफलांजनैः ॥
 शशगोखरसिंहोष्ट्रद्विजा लालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥
 श्वेतगोवालमारिचशंखचन्दनफेनकम् ॥
 पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्त्तिस्तिमिरशुक्रजित् ॥ ७२ ॥
 रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्त्रं प्रसादयेत् ॥
 द्वाक्षया नलदरोध्रयष्टिभिः शंखताम्रहिमपद्मपद्मकैः ॥ ७३ ॥
 सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्त्तितैरस्त्रजं तिमिरमाशु नश्यति ॥
 संसर्गसन्निपातोत्थे यथादोषोदयां क्रियाम् ॥ ७४ ॥
 सिद्धं सधूककृमिजिन्मरिचामरदारुभिः ॥
 सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ॥ ७५ ॥
 नतनीलोत्पलानन्तायष्ट्याहसुनिषण्णकैः ॥
 साधितं नावने तैलं शिरोवस्तौ च शस्यते ॥ ७६ ॥
 दद्यादुशीरनिर्यूरुहचूर्णितं कणसैन्धवम् ॥
 तच्छृतं सशृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं धने क्षिपेत् ॥ ७७ ॥
 शीते चास्मिन्हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥
 अस्थीनि सज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम् ॥ ७८ ॥
 स्रोतोजांजनयुक्तानि बहत्यम्भसि वासयेत् ॥
 सासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ॥ ७९ ॥
 समेषशृंगीपुष्पाणि सयष्ट्याह्वानितानि तु ॥
 चूर्णितान्यंजनं श्रेष्ठं तिमिरे सान्निपातिके ॥ ८० ॥
 काचेऽप्येषा क्रिया मुक्त्वा शिरां यन्त्रनिपीडिताः ॥
 आन्ध्याय स्युर्मला दद्यात्स्त्राव्ये रक्ते जलौकसः ॥ ८१ ॥

गुडः फेनोजन कृष्णा मरिच कुङ्कुमाद्रजः ॥
 रसक्रियेय सक्षौद्रा काचयापनमजनम् ॥ ८२ ॥
 नकुलान्धे त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विविः ॥
 रसक्रियाघृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्भुतैः ॥ ८३ ॥
 तार्क्ष्यगैरिकतालीसैर्निशान्धे हितमजनम् ॥
 दध्ना विघृष्ट मरिचं रात्र्यान्ध्यांजनमुत्तमम् ॥ ८४ ॥
 करंजिकोत्पलस्वर्णगैरिकाम्भोजकेसरैः ॥
 पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्त्तिर्दोषान्ध्वनाशिनी ॥ ८५ ॥
 अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्त्रोतोजसेन्धवैः ॥
 कालानुसारीत्रिकटुत्रिफलालमनश्शला ॥ ८६ ॥
 सफेनाश्छागदुग्धेन रात्र्यान्ध्वे वर्त्तयो हिता ॥
 संनिवेश्य यकृन्मध्ये पिप्पलीरदहन्पचेत् ॥ ८७ ॥
 ता शुष्का मधुना घृष्टा निशान्ध्वे श्रेष्ठमंजनम् ॥
 खादेच्च ग्रीहयकृती माहिपे तैलसर्पिषा ॥ ८८ ॥
 घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ॥
 तथातिमुक्तकैरण्डशेफाल्यभिरुजानि च ॥ ८९ ॥
 मृष्टं घृत कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ॥
 धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ॥ ९० ॥
 स्निग्ध विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ॥
 गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विपकं शस्यतेऽञ्जनम् ॥ ९१ ॥
 स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ॥
 मेदाशावरकानन्तामजिष्ठादाविंशतिभिः ॥ ९२ ॥

क्षीराष्टांशं घृतं पक्वं सतैलं नावनं हितम् ॥

तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति शिराव्यधः ॥ ९३ ॥

चिन्ताभिघातभीशोकरौक्ष्यात्सोत्कटकासनात् ॥

विरेकनस्यवसनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ ९४ ॥

विदग्धाहारवसनात्क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ॥

अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगवत् ॥ ९५ ॥

यथास्वं तत्र युंजीत दोषादीन्वीक्ष्य भेषजम् ॥

सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहतेक्षणस्य ॥

सन्तर्पणं लिग्धहिमादि कार्थ्यं

तथांजनं हेमघृतेन घृष्टम् ॥ ९६ ॥

चक्षूरक्षायार्थं सर्वकालं मनुष्यै

र्यतनः कर्त्तव्यो जीविते यावदिच्छा ॥

व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां

पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ९७ ॥

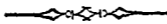
त्रिफला रुधिरस्रुतिविंशुद्धिस्मनसो निर्वृतिरञ्जनञ्च नस्यम् ॥

शकुनाशनतासपादपूजा घृतपानञ्च सदैव नेत्ररक्षा ॥ ९८ ॥

अहितादशनात्सदानिवृत्तिर्भृशभास्यञ्चलसूक्ष्मर्वाक्षणाच्च ॥

मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत्परमं रक्षणस्रीक्षणस्य पुंसाम् ९९ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो लिङ्गनाशप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः ।
 विध्येत्सुजातं निष्प्रेक्ष लिङ्गनाशं कफोद्भवम् ॥
 आवर्त्तक्यादिभि पङ्क्तिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥
 सोऽसजातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनु ॥
 शलाकयाऽवकृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ २ ॥
 करोति वेदना तीव्रा दृष्टिश्च स्थगयेत्पुनः ॥
 श्लेष्मलैः पृथते चाशु सोऽन्ये सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३ ॥
 श्लैष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मण सित ॥
 तस्यान्यदोषाभिभवान्भवत्यानीलता गढ ॥ ४ ॥
 तत्रावर्त्तचला दृष्टिरावर्त्तम्यरुणा सिता ॥
 गर्करार्कपयोलेगनिचितेव घनाति च ॥ ५ ॥
 राजीमतीदृङ्निचिता गालिशूकाभराजिभिः ॥
 विषमच्छन्नदग्वाभा सरुमिच्छन्नाशुका स्मृता ॥ ६ ॥
 दृष्टिः कास्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रिकाकृतिः ॥
 छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥
 न विध्येदशिरार्हाणा न दृष्पीनसकासिनाम् ॥
 नाजीर्णाभीरुवमितशिर कर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥
 अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः ॥
 देशे प्रकाशे पूर्वाह्ने भिषग्जानूच्चपीठगः ॥ ९ ॥

यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्वन्नाक्षस्य मुखानिलैः ॥
 अङ्गुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्टोत्प्लुतं मलम् ॥ १० ॥
 स्वनासां प्रेक्षमाणस्य निष्कम्पं मूर्ध्नि धारिते ॥
 कृष्णादर्धाङ्गुलं मुक्त्वा तदर्द्धार्द्धमपाङ्गतः ॥ ११ ॥
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम् ॥
 दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वार्द्धूर्ध्वसामन्थयन्निव ॥ १२ ॥
 सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरेत् ॥
 विध्येत्सुविच्छे शब्दः स्यादरुक्चाम्बुलवस्तुतिः ॥ १३ ॥
 सान्त्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ॥
 शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेन्नोत्रमण्डलम् ॥ १४ ॥
 अवाधमानः शनकैर्नासांप्रतिनुदंस्ततः ॥
 उत्तिञ्चनाच्चापहरेदृष्टिमण्डलगं कफम् ॥ १५ ॥
 स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदक्षि वाह्यतः ॥
 अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥
 घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा वद्ध्वाक्षि शाययेत्ततः ॥
 विद्धादन्येन पार्श्वेन तस्मुत्तानं द्वयोर्व्यधे ॥ १७ ॥
 निवातेशयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ॥
 क्षवथुं कासमुद्गारं ष्ठीवनं पानमम्भसः ॥ १८ ॥
 अधोमुखस्थितिं स्नानं दन्तधावनभक्षणम् ॥
 सप्ताहं नाचरेत्स्नेहपीतवच्चात्र यन्त्रणा ॥ १९ ॥
 शक्तितो लंघयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ॥
 सव्योषामलकं वाट्यमश्रीयात्सघृतं द्रवम् ॥ २० ॥

विलेपी वा त्र्यहात्रास्य काथैर्मुक्त्वाक्षि सेचयेत् ॥
 वातघ्नै सप्तमे त्वहि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥
 यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टेरा स्थैर्यलाभतः ॥
 रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥
 शोफरागरुजादीनामविमन्थस्य चोद्भव ॥
 अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्व तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥
 कल्किता सघृता दूर्वायवगैरिकसारिवा ॥
 मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ २४ ॥
 ससर्षपास्तिलास्तद्वन्मातुलुङ्गरसामुता ॥
 पयस्यासारिवानन्तामञ्जिष्ठामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥
 आजक्षीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः शर्मकृत्परम् ॥
 रोध्रसैन्धवमृद्धीकामधुकैश्छागल पयः ॥ २६ ॥
 शृतमाश्रोतन योज्यं रुजारागविनाशनम् ॥
 मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षालाक्षासितान्वितैः ॥ २७ ॥
 वातघ्नसिद्धे पयसि शृत सर्पिश्चतुर्गुणे ॥
 पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥
 शिरा तथानुपशमे लिग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ॥
 मन्थोक्ताश्च क्रिया कुर्याद्व्यधे रूढेऽञ्जन मृदु ॥ २९ ॥
 आढकीमूलमारिचहरितालरसाजनैः ॥
 विद्धेऽक्षिण सगुडा वर्त्तियोज्या दिव्याम्बुपेषिता ॥ ३० ॥
 जातीशिरीषधवमेषविपाणपुष्प
 वैदूर्यमौक्तिकफल पयसा सुपिष्टम् ॥

आज्ञेन ताम्रममुना प्रतनु प्रदिग्धं
 सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ॥ ३१ ॥
 पिण्डांजनं हितमनातपशुष्कमक्षिण
 विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः ॥
 स्रोतो जविद्रुमशिलाम्बुधिफेनतीक्ष्णै-
 रस्यैव तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ॥ ३२ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायामुत्तरस्थाने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 वातेन नेत्रेऽभिष्यन्दे नासानाहोऽल्पशोफता ॥
 शंखाक्षिभ्रूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ १ ॥
 शुष्काल्पादूषिकाशीतमच्छमश्रु चला रुजः ॥
 निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जन्तूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥
 अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम् ॥
 स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं सोऽभिष्यन्द उपेक्षितः ॥ ३ ॥
 अधिमन्थो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ॥
 अरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षिभ्रुवादयः ॥ ४ ॥
 हताधिमन्थः सोपि स्यात्प्रमादात्तेन वेदनाः ॥
 अनेकरूपा जायन्ते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥
 मन्याक्षिशंखतो वायुरन्यतो वा प्रवर्त्तयेत् ॥
 व्यथां तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥

सङ्कोचयति पर्यश्रु सोऽन्यतो वातसङ्घितः ॥
 तद्वन्नेत्र भवेज्जिह्वामूनवातविपर्यये ॥ ७ ॥
 दाहो धूमायन शोफः श्यावता वर्त्मनो वहि ॥
 अन्तःक्लेदोऽश्रु पीतोष्ण रागः पीताभदर्शनम् ॥ ८ ॥
 क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ॥
 ज्वलदङ्गारकीर्णाभ यकृत्पिण्डसमप्रभम् ॥ ९ ॥
 अधिमन्थे भवेन्नेत्रे स्यन्दे तु कफसम्भवे ॥
 जाड्यं शोफो महान्कण्डूर्निद्रान्नानभिनन्दनम् ॥ १० ॥
 सान्द्रस्निग्धवहुश्वेतपिच्छावद्भूपिकाश्रुता ॥
 अधिमन्थे नत कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ॥ ११ ॥
 प्रसेको नासिकाध्मानं पाशुपूर्णमिवेक्षणम् ॥
 रक्ताश्रुराजीदूपीकशुक्लमण्डलदर्शनम् ॥ १२ ॥
 रक्तस्यन्देन नयनं स्यात्पित्तस्यन्दलक्षणम् ॥
 मन्थेऽक्षि ताम्रपर्यन्तमुत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥
 रागेण वन्धूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ॥
 असृङ् निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनम् ॥ १४ ॥
 अधिमन्था यथास्वञ्च सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः ॥
 शखदन्तकपोलेषु कर्पाले चातिरुक्कराः ॥ १५ ॥
 वातपित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ॥
 रूक्षदारुणवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलनमीलनम् ॥ १६ ॥
 विकूर्णन विशुष्कत्व शीतेच्छा शूलपाकवत् ॥
 उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयं सशोफः स्यात्त्रिभिर्मलैः ॥ १७ ॥

सरक्तैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहृष्टीवनादिमान् ॥
 पक्वोदुस्वरसङ्काशं जायते शुक्लमण्डलम् ॥ १८ ॥
 अश्रूष्णशीतविशदपिच्छलाच्छयनं सुहुः ॥
 अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ १९ ॥
 अक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुता ॥
 कफोपद्विग्धमसितं सितप्रह्लेदरागवत् ॥ २० ॥
 दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्चानवस्थिताः ॥
 अन्नसारोऽल्पतां नीतः पित्तरक्तोत्वणैर्मलैः ॥ २१ ॥
 शिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ॥
 सशोफदाहपाकाश्रु शृशं चाविलदर्शनम् ॥ २२ ॥
 अस्लोषितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ॥
 हताधिमन्थमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥
 वातोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टिं सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्थः ॥
 रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वन्निरात्रान्मिथ्याचारात्पैत्तिकः सद्य एव २४
 इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायामुत्तरस्थाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 प्राग्रूप एव स्यन्देषु तीक्ष्णगण्डूषनावनम् ॥
 कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥
 दाहोपदेहरागाश्रुशोफशान्त्यै विडालकम् ॥
 कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः ॥ २ ॥

सरसाजनयप्रयाह्नतचन्दनसेन्धवे ॥
 सैन्धवं नागरं ताक्षर्यं भृष्ट मण्डेन मर्षिप ॥ ३ ॥
 वातजे घृतभृष्ट वा योज्य शवरदेशजम् ॥
 मासीपद्मककाकोलीयण्टथाहै पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥
 मनोह्राफलिनीक्षौट्रे. कफे सर्वस्तु सर्वजे ॥
 सितमरिचभागमेक चतुर्गर्मनोह द्विरष्टशावरकम् ॥
 सचूर्ण्य वस्त्रवर्द्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुण्ठन नेत्रे ॥ ५ ॥

आरण्याच्छगणरसे पटाववद्धा

सुस्विन्ना नखवितुपीकृता कुलत्था. ॥

तच्चूर्णं सकृद्वचूर्णनान्निशीथे

नेत्राणा विधमति सद्य एव कोपम् ॥ ६ ॥

घोषाभयातुत्थकयष्टिरोध्रैर्मूतीससूक्ष्मे श्लथवस्त्रवद्धै ॥
 ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्नसूर्तिरति जयत्यक्षणि नेकरूपास् ७
 षोडशभि. सलिलपलैः पलं तथैक कटफटेय्या सिद्धम् ॥
 सेकोऽष्टभागशिष्ट. क्षौद्रयुत सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥
 वातपित्तकफसन्निपातजा नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ॥
 शीघ्रमेव जयति प्रयोजितं त्रिष्टुपल्लवरस समाक्षिकः ॥ ९ ॥
 तरुणामुरुवृकपत्रं मूल च विभिद्य सिद्धमाजे क्षीरे ॥
 वाताभिष्यन्दरुज सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डकाचोष्णा १०
 आश्रोतन मारुतजे काथो विल्वादिभिर्हितः ॥
 क्रोष्ण. सहैरण्डजटावृहतीमधुशिमुभि ॥ ११ ॥

ह्रीबेरवक्रशाङ्गेष्टोदुम्बरत्वक्षुसाधितम् ॥

साम्भसा पयसाजेन शूलाश्रोतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥

मञ्जिष्ठारजनीलाक्षाद्राक्षाद्विमधुकोत्पलैः ॥

काथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥

कसेरुयष्ट्याह्वरजस्तान्तवे शिथिलं स्थितम् ॥

अप्सु दिव्यासु निहितं हितं स्यन्देऽस्त्रापित्तजे ॥ १४ ॥

पुण्ड्र्यष्टीनिशामूती पुता स्तन्ये सशर्करे ॥

छागदुग्धेऽथवा दाहरुग्रागाश्रुनिवर्तनी ॥ १५ ॥

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ॥

वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १६ ॥

नागरत्रिफलानिम्बवासारोध्रसं कफे ॥

क्रौष्णमाश्रोतनं मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥

सर्पिः पुराणं पवने पित्ते शर्करयान्वितम् ॥

व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥

स्त्रावयेद्गुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ॥

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥

उष्णेन शूले दाहे तु पयः सर्पिर्युतैर्हिमैः ॥

तिमिरप्रतिषेधञ्च वीक्ष्य युञ्ज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥

अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शक्यते ॥

अंशान्तौ सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥

रूप्यं रूक्षेण गोदध्ना लिम्पेन्नीलत्वमागते ॥

शु . . मस्तुना वर्तिर्वाताख्यामयनाशिनी ॥ २२ ॥

सुमन.कोरका शंखत्रिफला मधुकं वला ॥

पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥

सैन्धव त्रिफला व्योषं शंखनाभिः समुद्रजः ॥

फेन. शैलेयक सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २४ ॥

प्रपौण्डरीक यष्ट्याहं दार्वी चाष्टपल पचेत् ॥

जलद्रोणे रसे पूते पुनः पके घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥

पुष्पाजनाद्दशपलं कर्षञ्च मरिचात्ततः ॥

कृतश्रूणोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यन्दसम्भवान् ॥ २६ ॥

- हन्ति रागरुजाघर्षान्सद्यो दृष्टि प्रसादयेत् ॥

अय पाशुपतो योगो रहस्य भिषजा परम् ॥ २७ ॥

शुष्काक्षिपाके हविष. पानमक्षणोश्च तर्पणम् ॥

घृतेन जीवनीयेन नस्य तैलेन चाणुना ॥ २८ ॥

परिपेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ॥

सर्पिर्युक्त स्तन्यपिष्टमंजनं हि महौषधम् ॥ २९ ॥

वसा चानूपसत्त्वोत्था किञ्चित्सैन्धवनागरा ॥

घृताक्तान्दर्पणे घृष्टान्केशान्मल्लकसम्पुटे ॥ ३० ॥

दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा मषी श्रेष्ठमजनम् ॥

सशोफे चाल्पशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ३१ ॥

रेक. स्निग्धैः पुनर्द्राक्षापथ्याक्वाथत्रिवृद्घृतैः ॥

श्वेतरोधं घृतभृष्ट चूर्णित तान्तवस्थितम् ॥ ३२ ॥

उष्णाभ्वुना विमृदित सेक. शलहरः परम् ॥

दार्वीप्रपौण्डरीकस्य काथो वाश्चोतने हितः ॥ ३३ ॥

सन्धायांश्च प्रयुञ्जीत घर्षरागाश्रुसुधरान् ॥ ३४ ॥
 तास्रं लोहे सूत्रघृष्टं प्रयुक्तं नेत्रे सर्पिर्धूपितं वेदनाघ्नम् ॥
 तास्रैर्घृष्टो गव्यदधःसरो वा युक्तः कृष्णासैन्धवाभ्यांवरिष्ठः ३५
 शंखं तास्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः शस्याः पत्रैर्धूपितं तद्यवैश्च ॥
 नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंज्ञं क्षिप्रं घर्ष वेदनां चातितीव्राम् ३६
 उदुम्बरफलं लोहघृष्टं स्तन्येन धूपितम् ॥
 साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाश्रुहर्षजित् ॥ ३७ ॥
 शिशुपल्लवनिर्य्यासः सुघृष्टस्तास्रसम्पुटे ॥
 घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ३८ ॥
 तिलाम्भसा मृत्कपालं कांस्ये घृष्टं सुधूपितम् ॥
 निम्बपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्घर्षशूलाश्रुरागजित् ॥ ३९ ॥
 सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतौषधवेदने ॥
 स्तन्येनाश्रोतनं कार्थ्यं त्रिः परं नाञ्जयेच्च तैः ॥ ४० ॥
 तालीसपत्रचपलानतलोहरजौजनैः ॥
 जातीमुकुलकासीससैन्धवैर्मूत्रपेषितैः ॥ ४१ ॥
 तास्रमालिष्य सप्ताहं धारयेत्पेषयेत्ततः ॥
 सूत्रेणैवानु गुटिकाः कुर्याच्छायाविशोषिताः ॥ ४२ ॥
 ताः स्तन्यघृष्टा वर्षाश्रुशोफकण्डूविनाशनाः ॥
 व्याघ्रीत्वङ्मधुकं तास्ररजोजाक्षीरकल्कितम् ॥ ४३ ॥
 शस्यामलकपत्राज्यधूपितं शोणरुक्प्रणुत् ॥
 अम्लोषिते प्रयुञ्जीत पित्ताभिष्यन्दसाधनम् ॥ ४४ ॥

उत्क्लिष्टा कफपित्तास्रनिचयोत्था कुकूणका ॥
 पक्ष्मोपरोध शुष्काक्षिपाक पूयालसो विसः ॥ ४५ ॥
 पोथस्यम्लोपितोऽल्पाख्यस्यन्दमन्था विनानिलात् ॥
 एतेऽष्टादश पिष्टाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ ४६ ॥
 चिकित्सा पृथगेतेषा स्व स्वमुक्ताथ वक्ष्यते ॥
 पिष्टीभूतेषु सामान्यादथ पिष्टाक्षिरोगिण ॥ ४७ ॥
 स्निग्धस्य च्छर्दितवतः शिराविच्छेदतासृजः ॥
 विरिक्तस्य च वर्त्मानु निर्लिखेदा विशुद्धित ॥ ४८ ॥
 तुत्यकस्य पलं उवेतमरिचानि च विशति ॥
 त्रिशता काञ्जिकपले पिष्ट्वा ताघ्रे निधापयेत् ॥ ४९ ॥
 पिष्टानपिष्टान्कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ॥
 तत्सेकेनोपदेहस्तु कण्डूशोफाश्च नाशयेत् ॥ ५० ॥
 करञ्जवीजं सुरस सुमनकोरकाणि च ॥
 संक्षुद्य साधयेत्काये पूते तत्र रसक्रिया ॥ ५१ ॥
 अञ्जन पिष्टभैषज्यं पक्ष्मणा च प्ररोहणम् ॥
 रसाजन सर्जरसो रीतीपुष्पं मन शिला ॥ ५२ ॥
 समुद्रफेन लवण गौरिक मरिचानि च ॥
 अंजन मधुना पिष्ट क्लेदकण्डूघ्नमुत्तमम् ॥ ५३ ॥
 अभयारसपिष्टं वा तगरं पिष्टनाशनम् ॥
 भावितं वस्तमूत्रेण सस्नेह देवदारु च ॥ ५४ ॥
 सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशखनाभय ॥
 सताम्ररजसो वर्त्ति पिष्टशुक्रकनाशिनी ॥ ५५ ॥

पुष्पकासीसचूर्णो वा सुरसारसभावितः ॥

ताम्रे दशाहं तत्पैल्यपक्षमशातजिदंजनम् ॥ ५६ ॥

अलञ्च सौवीरकमञ्जनञ्च ताभ्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ॥

पिह्लेषु रोमाणि निषेवितोऽसौ चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ५७

लाक्षानिर्गुण्डीभृंगदावीरसेन

श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ॥

दीपः प्रज्वालयःसर्पिपा तत्समुत्था

श्रेष्ठा पिह्लानां रोपणार्थं मयी सा ॥ ५८ ॥

वत्सावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ॥

पुनः पुनर्विरेकञ्च नित्यसाश्चोतनांजनम् ॥ ५९ ॥

नावनं धूमपानं च पिह्लरोगातुरो भजेत् ॥

पूयालसे त्वशान्तेन्तर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ६० ॥

चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ॥

परस्परमसङ्कीर्णाः कात्स्नर्येन गदिता गदाः ॥ ६१ ॥

सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ॥

पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् ॥ ६२ ॥

सुद्धादीन्कफपित्तघ्नान्भूरिसर्पिःपरिप्लुतान् ॥

शाकं चैवंविधं मांसं जाङ्गलं दाडिमं सिताम् ॥ ६३ ॥

सैन्धवं त्रिफलां द्राक्षां वारि पाने च नाभसम् ॥

आतपत्रं पदत्राणं विधिवदोषशोधनम् ॥ ६४ ॥

वर्जयेद्देगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ॥

शोकक्रोधदिवास्वप्ननिशाजागरणानि च ॥ ६५ ॥

विदाहि विष्टम्भकरं यच्चेहाहारभेषजम् ॥ ६६ ॥
 द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ॥
 ता म्रक्षणोद्धर्त्तनलेपनादीन्पादप्रयुक्तान्नयन नयन्ति ॥६७॥
 मलोष्णसघट्टनपीडनाव्यैस्ता दूपयन्ते नयनानि दुष्टाः ॥
 भजेत्सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥६८॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहितायामुत्तरस्थाने षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्याम ॥
 प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ॥
 मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥१॥
 प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूल स्रोतसि वेगवत् ॥
 अर्द्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥ २ ॥
 चिराच्च पाक पक्व तु लसीकामल्पशः स्रवेत् ॥
 श्रोत्र शून्यमकस्माच्च स्यात्सञ्चारविचारवत् ॥ ३ ॥
 शूल पित्तात्सदाहोषा शीतेच्छा श्वयथुर्ज्वरः ॥
 आशुपाक प्रपक्वं च सपीतलसिकास्तुतिः ॥ ४ ॥
 सा लसीका स्पृशेद्यद्यत्तत्पाकमुपैति च ॥
 कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरव मन्दता रुजः ॥ ५ ॥
 कण्डूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्चेतघना स्तुतिः ॥
 करोति श्रवणे शूलमभिघातादिद्वूपितम् ॥ ६ ॥

रक्तं पित्तसमानार्त्तिं किञ्चिद्वाधिकलक्षणम् ॥
 गूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीत्ररुक् ॥ ७ ॥
 पर्ययादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ॥
 पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥
 शब्दवाहिशिरासंस्थे शृणोति पवने सुहुः ॥
 नादानकस्माद्विविधान्कर्णनादं वदन्ति तम् ॥ ९ ॥
 श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ॥
 उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्द्विधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥
 वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिस्पेक्षतो भवेत् ॥
 रुग्णैरवं पिधानं च स प्रतीनाहसंज्ञितः ॥ ११ ॥
 कण्डूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ॥
 कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ १२ ॥
 घनपूति बहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकम् ॥
 वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्रेदजां रुजम् ॥ १३ ॥
 खादन्तो जन्तवः कुर्युस्तीत्रांस कृष्णिकर्णकः ॥
 श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥
 विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोऽशोऽर्बुदसीरितम् ॥
 तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं वधिरत्वं च वाधते ॥ १५ ॥
 गर्भेऽनिलात्संकुचिता शष्कुली कुचिकर्णकः ॥
 एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसांकुरः स्थिरः ॥ १६ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपाताद्विदारिका ॥
 सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥ १७ ॥

कटुतैलनिभ पक्वः स्ववेत्कृच्छ्रेण रोहति ॥
 सङ्कोचयति रूढा च सा ध्रुव कर्णशष्कुलीम् ॥ १८ ॥
 शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोष तदाह्वयम् ॥
 कृशा दृटा च तन्त्रीवत्पाली वातेन तन्त्रिका ॥ १९ ॥
 सुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्द्धिते ॥
 कर्णे शोफः सरुक्पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ २० ॥
 परिपोटः स पवनादुत्पातः पित्तशोणितात् ॥
 गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥
 श्वयथुः स्फोटपिटकारागोषाक्लेदसयुतः ॥
 पाल्या शोफोऽनिलकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिर ॥ २२ ॥
 स्तब्धः सवर्णः कण्डूमानुन्मन्थो गच्छिरश्च स ॥
 दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरुक् ॥ २३ ॥
 श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्धन ॥
 कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूक्लेदवेदनाः ॥ २४ ॥
 लेह्याख्या पिटिकास्ता हि लिङ्घ्युः पालीमुपेक्षिताः ॥
 पिप्पली सर्वजः शूलविदारी कुचिकर्णकः ॥ २५ ॥
 एषामसाध्या याप्यैका तन्त्रिकान्यास्तु साधयेत् ॥
 पञ्चविंशतिरित्युक्ता कर्णरोगा विभागत ॥ २६ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितौत्तरस्थाने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 कर्णशूले पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाशितः ॥
 वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् ॥ १ ॥
 पत्राणां पृथगश्वत्थविल्वाकैरण्डजन्मनाम् ॥
 तैलसिन्धूत्थदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ॥ २ ॥
 रसैः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ॥
 गुणे वातहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥ ३ ॥
 महास्त्रेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ॥
 महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात्क्षौमेण वेष्टितात् ॥ ४ ॥
 तैलसिक्तात्प्रदीप्ताग्रात्स्त्रेहः सद्यो रुजापहः ॥
 योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात्कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलात् ॥ ५ ॥
 वातव्याधिप्रतिश्यायविहितं हितमत्र च ॥
 वर्जयेच्छिरसा स्नानं शीताम्भःपानमह्यपि ॥ ६ ॥
 पिच्छशूले सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ॥
 द्राक्षायष्टिशृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥
 यष्ट्यनन्ताहिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ॥
 मृणालबिसमञ्जिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥
 यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ॥
 तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यंजनैरिदम् ॥ ९ ॥

निहन्ति शूलदाहोपाः केवल क्षौद्रमेव वा ॥
यष्ट्यादिभिश्च सघृतैः कर्णौ दिव्यात्समन्ततः ॥ १० ॥
वामयेत्पिप्पलीसिद्धसर्पिःस्निग्ध कफोद्भवे ॥
धूमनावनगण्डूषस्वेदान्कुर्यात्कफापहान् ॥ ११ ॥
लशुनार्द्रकशिग्रूणा तुलस्या मूलकस्य च ॥
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥
अर्काकुरानम्लपिष्टास्तैलाक्तौल्लवणान्वितान् ॥
सन्निधाय स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान् ॥ १३ ॥
स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ॥
रसेन वीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥
सुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत् ॥
अजाविमूत्रवशत्वम्सिद्ध तैल च पूरणम् ॥ १५ ॥
सिद्ध त्ना सार्यपं तैल हिगुतुम्बरुनागरैः ॥
रक्तजे पित्तवत्कार्यं शिराश्चाशु विमोक्षयेत् ॥ १६ ॥
पक्के पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम् ॥
युज्यान्नाडीविधानं च दुष्टत्रणहरं च यत् ॥ १७ ॥
स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं तु द्वौ कालौ पिचुवर्तिभिः ॥
पूरयेद् धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥
सुरसादिगणकाथफाणिताक्तां च योजयेत् ॥
पिचुवर्ति सुसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैर्वचूर्णयेत् ॥ १९ ॥
शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेष निवर्त्तकः ॥
प्रियगुमधुकाम्बुष्ठाधातक्युत्पलपर्णिभिः ॥ २० ॥

मञ्जिष्ठालोत्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ॥
 पचेत्तैलं तदास्त्रावं निघृह्णात्यागु पूरणात् ॥ २१ ॥
 नादवाधिर्ययोः कुर्याद्वातगूलोक्तसौपधम् ॥
 श्लेष्मानुवन्धे श्लेष्माणं प्राग्जघेद्रमनादिभिः ॥ २२ ॥
 एरण्डशिग्रुवरुणसूलकात्पत्रजे रसे ॥
 चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्निते ॥ २३ ॥
 यष्ट्याह्वाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ॥
 नादवाधिर्यगूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ २४ ॥
 पक्वं प्रतिविषाहिङ्गुमिशित्वक्स्वर्जिकोषणैः ॥
 ससुक्तैः पूरणात्तैलं स्वस्त्रावश्रुतिनादनुत् ॥ २५ ॥
 कर्णनादे हितं तैलं सर्षपोत्थञ्च पूरणे ॥
 शुष्कसूलकखण्डानां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ॥ २६ ॥
 शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुरसांजनम् ॥
 सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ॥ २७ ॥
 भूर्जग्रन्थिविडं मुस्ता मधुसुक्तं चतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गरसस्तद्वत्कदलीस्वरसश्च तैः ॥ २८ ॥
 पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ॥
 कण्डूं क्लेदञ्च वाधिर्यं पूतिकर्णञ्च रुक्मिन् ॥ २९ ॥
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ॥
 अथ सुप्ताविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥ ३० ॥
 सशोफक्लेदयोर्मन्दस्त्रुतेर्वमनमाचरेत् ॥
 वाधिर्यं वर्जयेद् बालवृद्धयोश्चिरजं च यत् ॥ ३१ ॥

प्रतिनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ॥
 कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलेन पूरयेत् ॥ ३२ ॥
 ससुक्तसैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ॥
 शोधनाद्रूक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥ ३३ ॥
 क्रमोऽथ मलपूर्णेऽपि कर्णे कण्डा कफापहम् ॥
 नस्यादितद्रच्छोफेऽपि कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ३४ ॥
 कर्णस्त्रावोदित कुर्व्यात्पूतीककृमिकर्णयो. ॥
 पूरणं कटुतैलेन विशेषात्कृमिकर्णके ॥ ३५ ॥
 वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रधौ विद्रधिक्रिया ॥
 पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्त्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥ ३६ ॥
 अशोर्धुदेपु नासावदामा कर्णविदारिका ॥
 कर्णविद्रधिवत्साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ३७ ॥
 पालीशोषेऽनिलश्रोत्रशूलवन्नस्यलेपनम् ॥
 स्वेदं च कुर्व्यात्स्विन्नाश्च पालीमुद्वर्त्तयेत्तिलैः ॥ ३८ ॥
 प्रियालवीजयष्ट्याहृहयगन्धायवान्वितैः ॥
 ततः पुष्टिकरैः स्नेहेरभ्यङ्ग नित्यमाचरेत् ॥ ३९ ॥
 शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डजीवकैः ॥
 तैलं विपक्व सक्षीर पालीना पुष्टिकृत्परम् ॥ ४० ॥
 कल्केन जीवनीयेन तैल पयसि पाचितम् ॥
 आनूपमासकाथे च पालीपोषणवर्द्धनम् ॥ ४१ ॥
 याप्यैव तन्त्रिकाख्यापि परिपोटेऽप्ययं विधि ॥ ४२ ॥
 पाली छित्वातिसक्षीणा शेषा सन्धाय पोषयेत् ॥
 जम्ब्वाम्रपल्लववलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥

सधान्यारुलैः समाञ्जिष्टैः सकदम्बैः ससारिवैः ॥
 सिद्धमभ्यंजनं तैलं विसर्पोक्तघृतानि च ॥ ४४ ॥
 उत्पाते शीतलैर्लेपोजलोकोहृतशोणिते ॥
 उन्मन्थेऽभ्यंजनं तैलं गोपाकर्कवसान्वितम् ॥
 तालपत्राश्वगन्धार्कवाकुचीतिलसैन्धवैः ॥ ४५ ॥
 सुरसालाङ्गलीभ्याश्च सिद्धं तीक्ष्णञ्च नावनम् ॥
 दुर्विद्धेऽश्मन्तजम्बाञ्जपत्रकाथेन लेचितम् ॥ ४६ ॥
 तैलेन पालीं स्वभ्यक्तां सुश्लक्ष्णैरचचूर्णयेत् ॥
 चूर्णेर्भधुकमञ्जिष्ठाप्रपुण्ड्राहनिशोद्भवैः ॥ ४७ ॥
 लाक्षाविडङ्गसिद्धञ्च तैलमभ्यजने हितम् ॥
 स्वित्नां गोमयजैः पिण्डैर्वहुशः परिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥
 विडङ्गसारैरालिम्पेदुरश्रीमूत्रकलिकतैः ॥
 कौटजैर्गुदकारञ्जवीजशम्याकवलकलैः ॥ ४९ ॥
 अथवाभ्यंजने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ॥
 सनिम्बपत्रसारचमदनैर्लेहिकान्नणे ॥ ५० ॥
 छिन्नन्तु कर्णं शुद्धस्य वन्यमालोच्य यौगिकम् ॥
 शुद्धास्त्रं लागयेत्तत्रे सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५१ ॥
 अथ अथित्वा केशान्तं कृत्वा छेदनलेखनम् ॥
 निवेश्य सन्धिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥ ५२ ॥
 अभ्यज्य मधुसर्पिभ्यां पिचुष्टोतावगुण्ठितम् ॥
 सूत्रेणागाढशिथिलं बद्ध्वा चूर्णैरवाकिरन् ॥ ५३ ॥
 शोणितस्थापनैर्ब्रण्यसाचारं चादिशेत्ततः ॥
 सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत्पिचुम् ॥ ५४ ॥

सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिसमस्थिरम् ॥
सुवर्ष्माणं सुरागञ्च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ ५५ ॥
जलशूकः स्वयगुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम् ॥
अश्वगन्धावलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपा. ॥ ५६ ॥
मूल कोशातकाश्वघ्नरूपिकासप्तपर्णजम् ॥
चुच्छुन्दरी कालभृता गृह मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥
जन्तूका जलजन्मा च तथा शाबरकन्दकम् ॥
एभिः कल्कैः खरपक्व सतैल माहिषं घृतम् ॥ ५८ ॥
हस्त्यश्वसूत्रेण परमभ्यगात्कर्णवर्द्धनम् ॥
अथ कुर्याद्वयस्थस्य छिन्ना शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥
छिद्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ॥
त्वङ्मास नासिकासन्नेरक्षस्तत्तनुता नयेत् ॥ ६० ॥
सीव्येद्गण्डं ततः सूच्या सेविन्यापिचुयुक्तया ॥
नासाच्छेदे च लिखिते परीवर्त्योपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥
कपोलबन्धं सन्दध्यात्सीव्येन्नासा च यत्नतः ॥
नाडीभ्यामुत्पिक्षेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ ६२ ॥
आमतैलेन सिक्त्वा तु पतङ्गसंयुक्ताञ्जनैः ॥
शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥
ततो मधुघृताभ्यक्तं वद्धाचारिकमादिशेत् ॥
ज्ञात्वावस्थान्तरं कुर्यात्सद्योव्रणविधिं ततः ॥ ६४ ॥
छिन्द्याद्गूढेऽधिकं मासं नासोपान्ते च चर्मवत् ॥
सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं सवर्द्धयेत्पुनः ॥ ६५ ॥

निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ॥

नाडीयोगादिनौष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिः ॥ ६६ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायामुत्तरस्थाने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

—०१—०—००—

अथातो नासारोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अवश्यायानिलरजोभापातिस्वप्नजागरैः ॥

नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ १ ॥

अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः ॥

क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ २ ॥

जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदम् ॥

तत्र वातात्प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ॥ ३ ॥

घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशंखशिरोव्यथाः ॥

क्रीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ ॥ ४ ॥

स्वरसादाश्रिरात्पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ॥

पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः ॥ ५ ॥

नासाग्रपाको रूक्षोष्णस्ताम्रपीतकफस्रुतिः ॥

कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥

आधुर्य्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लघना स्रुतिः ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्दृच्छिशान्तिमान् ॥ ७ ॥

दुष्टं नासाशिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ॥

उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥

कण्डूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ॥
 सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिता ॥ ९ ॥
 यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्ससर्वेन्द्रियतापन ॥
 सान्निषादज्वरश्वासकासोरःपार्श्ववेदन ॥ १० ॥
 कुप्यत्यकस्माद्बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत् ॥
 नासिकाक्लेदसशोषशुद्धिरोधकरो मुहु ॥ ११ ॥
 पूयोपमासिता रक्तप्रथिता श्लेष्मसञ्चुति ॥
 मूर्च्छन्ति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ १२ ॥
 पक्कलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं क्षवथो शमः ॥
 श्लेष्मा सचिक्कणः पीतो ज्ञानं च रसगन्धयो ॥ १३ ॥
 तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभि ॥
 वातकोपिभिरन्यैर्वानासिकातरुणास्थिनि ॥ १४ ॥
 विघटितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत् ॥
 निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशंक्षव ॥ १५ ॥
 शोषयन्नासिकास्रोतः कफश्च कुरुतेऽनिल ॥
 शूकपूर्णाभनासात्वं कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः ॥ १६ ॥
 स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु जायते ॥
 नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ १७ ॥
 निःश्वासोच्छ्वाससरोधात्स्रोतसी संवृते इव ॥
 पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मासं दाहशूलवत् ॥ १८ ॥
 स घ्राणपाकः स्रावस्तु तत्सज्ञ श्लेष्मसम्भवः ॥
 अच्छोजलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥ १९ ॥

कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्धा स्रोतांस्यपीनसम् ॥
 कुर्व्यात्स घुर्घुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥ २० ॥
 अवेरिव खवत्यस्य प्रकृिन्ना तेन नासिका ॥
 अजस्रं पिच्छलं पीतं पक्वं सिंघाणकं घनम् ॥ २१ ॥
 रक्तेन नासादग्धेन बाह्यान्तःस्पर्शनासहा ॥
 भवेद्भूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥ २२ ॥
 तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात् ॥
 श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत्पूतिनासं वदन्ति तम् ॥ २३ ॥
 निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका खवेत् ॥
 तत्पूरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥ २४ ॥
 पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत् ॥
 कफं सशुष्कपुटता प्राप्नोति पुटकन्तु तत् ॥ २५ ॥
 अशौर्षुर्दानि विभजेदोषलिङ्गैर्यथायथम् ॥
 सर्वेषु कृच्छ्राच्छ्वसनं पीनसः प्रततं क्षवः ॥ २६ ॥
 सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ॥
 अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥ २७ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायामुत्तरस्थाने एकोनविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो नासारोगप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत् ॥
 स्नेहनस्वेदवसनधूमगण्डूषधारणम् ॥ १ ॥

वासो गुरुष्णं शिरसःसुघनं परिवेष्टनम् ॥
 लघ्वम्ललवणं स्निग्धमुष्णं भोजनमद्रवम् ॥२॥
 धन्वमासगुडक्षीरचणकत्रिकटूत्कटम् ॥
 यवगोधूमभूयिष्ठ दधिदाडिमसाधितम् ॥ ३ ॥
 वालमूलकजो यूष. कुलत्थोत्थश्च पूजित. ॥
 कवोष्णं दशमूलाम्बु जीर्णां वा वारुणी पिवेत् ॥ ४ ॥
 जिघ्रेच्चोरकतर्कारीवचाजाज्युपकुञ्चिका. ॥
 व्योषतालीसचविकातिन्तिडीकाम्लवेतसम् ॥ ५ ॥
 साग्न्यजाजीद्विपलिकात्वगेलापत्रपादिकम् ॥
 जीर्णाद्बुडात्तुलाद्धेन पक्केन वटकीकृतम् ॥ ६ ॥
 पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥
 शताह्वात्वग्बलामूल श्योनकैरपडविल्वजम् ॥ ७ ॥
 सारग्वधं पिवेद्धूम वसाज्यमदनाऽन्वितम् ॥
 अथवा सघृतान्सक्तून्कृत्वा मल्लकसम्पुटे ॥ ८ ॥
 त्यजेत्स्नानं शुच क्रोध भृशं शय्या हिमं जलम् ॥
 पिवेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥
 पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ॥
 स्वेदनस्यादिकां कुर्याच्चिकित्सामर्दितोदिताम् ॥ १० ॥
 पित्तरक्तोत्थयो. पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥
 परिषेकात्प्रदेहाश्च शीतै कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥
 धवत्वक्त्रिफलाश्यामाश्रीपर्णीयष्टिविल्वके ॥
 क्षीरं दशगुणे तैलं नाचनं सनिशै पचेत् ॥ १२ ॥

कफजे लंघनं लेपः शिरसो गौरसर्षपैः ॥
 सक्षारं वा घृतं पीत्वा वमेत्पिष्टैस्तु नावनम् ॥ १३ ॥
 वस्ताम्बुना पटुव्योषवेह्वत्सकजीरकैः ॥
 कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥ १४ ॥
 यक्ष्मकृमिक्रमं कुर्वन्पाययेद्दुष्टपीनसे ॥
 व्योषोरुवूककृमिजिह्वारुमाद्रीगदे गुदम् ॥ १५ ॥
 वार्त्ताकबीजं त्रिवृता सिद्धार्थः पूतिमत्स्यकः ॥
 अग्निमन्थस्य पुष्पाणि पीलुशिम्भुफलानि च ॥ १६ ॥
 अश्वविडूसमूत्राभ्यां वस्तिमूत्रेण चैकतः ॥
 क्षौमगर्भा कृतां वृत्तिं धूमं घ्राणास्यतः पिबेत् ॥ १७ ॥
 क्षवथौ पुटपाकारुष्ये तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ॥
 शुण्ठीं कुष्ठकणावेह्वद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ १८ ॥
 साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ॥
 नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ॥ १९ ॥
 स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहेऽप्ययं विधिः ॥
 पाके दीप्तौ च पित्तघ्ने तीक्ष्णं नस्यादिसंसृतौ ॥ २० ॥
 कफपीनसवत्पूतिनासापीनसयोः क्रिया ॥
 लाक्षाकरञ्जमारिचवेह्वहिङ्गुकणागुडैः ॥ २१ ॥
 अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद्भ्रमने कृते ॥
 शिशुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सव्योषसैन्धवैः ॥ २२ ॥
 सवेह्वसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ॥
 पूयरक्ते नवे कुर्याद्रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥

अतिप्रवृद्धे नाडीवद्गधेष्वर्शोऽर्बुदेषु च ॥
 निकुम्भकुम्भसिन्धूत्थमनोह्वालकणाग्निकैः ॥ २४ ॥
 कल्कितैर्घृतमध्वक्ता घ्राणे वर्त्ति प्रवेशयेत् ॥
 शिग्रादि नावन चात्र पूतिनासोऽपि त भजेत् ॥ २५ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायामुत्तरस्थाने निशोऽध्याय ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः

अथातो मुखरोगविज्ञानमध्याय व्याख्यास्यामः ।
 मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ॥
 मापसूपदधिक्षीरसुक्तेक्षुरसफाणितम् ॥ १ ॥
 अथाक्छय्या च भजतो द्विपतो दन्तधावनम् ॥
 धूमच्छर्दनगण्डूपानुचितं च शिराव्यधम् ॥ २ ॥
 क्रुद्धा. श्लेष्मोत्वणा दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखे गदान् ॥
 तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठौ द्विधा कृतः ॥ ३ ॥
 ओष्ठकोपे तु पवनास्तव्धावोष्ठो महारुजौ ॥
 दाल्येते परिपाट्येते परुपासितकर्कशौ ॥ ४ ॥
 पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ॥
 पिटिकाभिर्महाक्लेदावाशुपाकौ कफात्पुनः ॥ ५ ॥
 शीतासहौ गुरु शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ ॥
 सन्निपातादनेकामौ दुर्गन्धास्त्रावपिच्छिलौ ॥ ६ ॥
 अकस्मान्म्लानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ ॥
 रक्तोपसृष्टौ रुधिर स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ७ ॥

खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ॥

सांसपिण्डोपमौ मासात्स्यातां सूच्छत्कृमी क्रमात् ॥ ८ ॥

तैलाभश्चयथुक्तेदौ सकण्डूौ मेदसा मृदु ॥

क्षतजाववदीर्येते पाटयेते चासकृत्पुनः ॥ ९ ॥

अथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दशनच्छदौ ॥

जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥ १० ॥

गण्डालजी स्थिरः शोफो गण्डे दाहज्वरान्वितः ॥

वातादुष्णसहा दन्ताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ॥ ११ ॥

दाल्यन्त इव शूलेन शीताख्यो दानलश्च सः ॥

दन्तहर्षे प्रवातास्लशीतभक्ष्याक्षमा द्विजाः ॥ १२ ॥

भवन्त्यस्लाशनेनैव सरुजाश्चलिता इव ॥

दन्तभेदे द्विजास्तौदभेदरुक्स्फुटनान्विताः ॥ १३ ॥

चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ॥

करालः सुकरालानां दशनानां ससुद्भवः ॥ १४ ॥

दन्ताधिकोऽधिदन्ताख्यः स चोक्तः खलु वर्द्धनः ॥

जायते जायमानेऽतिरुक् जाते तत्र शास्यति ॥ १५ ॥

अधावनान्मलो दन्ते कफो वा वातशोषितः ॥

पूतिगन्धः स्थिरीभूतः शर्करा सोऽप्युपेक्षितः ॥ १६ ॥

शातयत्यणुशो दन्तान्कपालानि कपालिका ॥

श्यावः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैर्द्विजाः ॥ १७ ॥

समूलं दन्तमाश्रित्य दोषैरुल्वणमारुतैः ॥

शोषिते मज्जि शुषिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते ॥ १८ ॥

पूतित्वात्कृमय सृक्ष्मा जायन्ते जायते तत ॥
 अहेतुतीवार्तिशम. सत्तरभोऽसितश्चलः ॥ १९ ॥
 प्रभूतपूयरक्तस्तु स चोक्त. कृमिदन्तक. ॥
 श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहन्त्यस्त्रमहेतुकम् ॥ २० ॥
 शीर्यन्ते दन्तमासानि मृदुक्लिन्नासितानि च ॥
 ग्रीतादोऽसौ उपकुश. पाक. पित्तासृगुद्भव ॥ २१ ॥
 दन्तमासानि दह्यन्ते रक्तान्युत्सेदवन्त्यत ॥
 कण्डूमन्ति स्वन्त्यस्त्रमाध्मायन्तेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥
 चला मन्दरुजो दन्ता. पूतिवक्र च जायते ॥
 दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घन ॥ २३ ॥
 कफास्त्रात्तीव्ररुम्लीघ पच्यते दन्तपुष्पुट. ॥
 दन्तमासे मलै सास्त्रैर्वाह्यान्त उवयथुर्गुरु ॥ २४ ॥
 सरुग्दाह. स्ववेद्भिन्न पूयास्त्र दन्तविद्रधिः ॥
 श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान्पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥
 लालास्त्रावी स सुपिरो दन्तमासप्रशातन ॥
 ससन्निपातज्वरवान्सपूयरुधिरस्रुतिः ॥ २६ ॥
 महासुपिर इत्युक्तो विशीर्णाद्विजवन्धनः ॥
 दन्तान्ते कीलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ॥ २७ ॥
 प्रतिहन्त्यभ्यवहृति श्लेष्मणा सोऽधिमासकः ॥
 घृष्टेषु दन्तमासेषु सरम्भो जायते महान् ॥ २८ ॥
 यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च स विदभोऽभिघातजः ॥
 दन्तमासाश्रितात्रोगान्यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ २९ ॥

अन्तस्तस्याः स्रवन्दोषः सूक्ष्मां सञ्जनयेद्दतिम् ॥
 पूयं मुहुः सा स्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥ ३० ॥
 ताः पुनः पञ्च विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ॥
 शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ॥ ३१ ॥
 जिह्वा पित्तात्सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिता ॥
 शाल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहुला गुरुः ॥ ३२ ॥
 कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतः ॥
 मत्स्यगन्धिर्भवेत्पक्वः सोऽलसो मांसशातनः ॥ ३३ ॥
 प्रबन्धनेऽथो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः ॥
 आङ्कुरः कफपित्तास्रैर्लालोपास्तम्भवान्खरः ॥ ३४ ॥
 अधिजिह्वः सरुक्कण्डूर्वाक्याहारविघातकृत् ॥
 तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥
 तालुमांसेऽनिलाद्दुष्टे पिटिकाः सरुजः खराः ॥
 बह्वथो घनाः स्रावयुक्तास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ ३६ ॥
 तालुमूले कफात्सास्त्रान्मत्स्यवस्तिनिभो मृदुः ॥
 श्लस्वः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ ३७ ॥
 कण्ठोपरोधस्तृट्कासवमिकृद्गलशुण्डिका ॥
 तालुमध्ये निरुङ्मांसं संहतं तालुसंहतिः ॥ ३८ ॥
 पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुरर्बुदम् ॥
 कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥
 कोलाभः श्लेष्मभेदोभ्यां पुष्पुटो नीरुजः स्थिरः ॥
 पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्रावी महारुजः ॥ ४० ॥

वातपित्तज्वरायासेस्तालुशोपस्तदाह्वयं ॥
 जिह्वाप्रवन्धजा. कण्ठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥
 मासाकुरा शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ॥
 कण्ठास्यशोपकृद्वातात्सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ ४२ ॥
 पित्ताज्ज्वरोपात्तृणमोहकण्ठधूमायनान्विता ॥
 क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्त्तिरागिणी स्पर्शनासहा ॥ ४३ ॥
 कफेन पिच्छिला पाण्डुरसृजा स्फोटकाचिता ॥
 तप्ताङ्गारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ ४४ ॥
 गम्भीरपाका निचयात्सर्वलिङ्गसमन्विता ॥
 दोषैः कफोत्वणै शोफः कोलवद्ग्रथितोन्नत ॥ ४५ ॥
 शूककण्ठकवत्कण्ठे शालूको मार्गरोधनः ॥
 वृन्दो वृत्तोन्नतोदाहज्वरकृद्गलपार्श्वगः ॥ ४६ ॥
 हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः ॥
 पिच्छिलो मन्दरुक्छोफ कठिनस्तुण्डिकेरिका ॥ ४७ ॥
 बाह्यान्तःश्वयथुर्घोरो गलमार्गार्गलोपमः ॥
 गलौघो मूर्ध्निगुरुतातन्द्रालालाज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥
 वलय नातिरुक्छोफस्तद्देवायतोन्नत ॥
 मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथ वालपरुक् ॥ ४९ ॥
 कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहति पृथुमूलो गलायुक् ॥
 भूरिमासाकुरावृत्ता तीव्रतृद्ज्वरमूर्ध्निरुक् ॥ ५० ॥
 शतघ्नी निचिता वर्तिः शतघ्नीवातिरुक्करी ॥
 व्याससर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ ५१ ॥

पूतिपूयनिभस्त्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः ॥

जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः ॥ ५२ ॥

जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्गलार्बुदम् ॥

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगण्डो भवेद्दहिः ॥

वर्द्धमानः स कालेन शुष्कवह्लस्वते निरुक् ॥ ५३ ॥

कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात्कृष्णराजिमान् ॥

वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ ५४ ॥

स्थिरः सवर्णः कण्डूमाञ्छीतस्पर्शो गुरुः कफात् ॥

वृद्धस्तालुगले लेपं कुर्याच्च सधुरास्यताम् ॥ ५५ ॥

मैदसः श्लेष्मवद्धानिवृद्धयोः सोऽनु विधीयते ॥

देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥ ५६ ॥

श्लेष्मरुद्धाऽनिलगतिः शुष्ककण्ठो हतस्वरः ॥

ताम्यन्प्रसक्तं श्वसिति येन स स्वरहानिलात् ॥ ५७ ॥

करोति वदनस्यान्तर्ब्रणान्सर्वसरोऽनिलः ॥

सञ्चारिणोऽरुणात्रूक्षानोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ ॥ ५८ ॥

जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कण्ठकाचिता ॥

विवृणोति च कृच्छ्रेण सुखपाको सुखस्य च ॥ ५९ ॥

अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ॥

यात्यूर्ध्वं वक्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ ६० ॥

मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषे तिक्तवक्रता ॥

क्षारोक्षितक्षतसमा ब्रणास्तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥

कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला व्रणाः ॥
 अन्तः कपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽर्जुदम् ॥ ६२ ॥
 कुर्यात्तत्पाटित छिन्न मृदितं च विवर्द्धते ॥
 मुखपाको भवेत्सास्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥
 पृत्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठादिविद्धिषः ॥
 ओष्ठे गंडे द्विजे मूले जिह्वाया तालुके गले ॥ ६४ ॥
 वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पंचसप्ततिरामयाः ॥
 एकादशैकौ दश च त्रयोदश तथा च पद् ॥ ६५ ॥
 अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात् तेष्वनुपक्रमाः ॥
 करालो मासरक्तोष्ठावर्जुदानि जलाद्विना ॥ ६६ ॥
 कच्छपस्तालुपिटिका गलेघः सुपिरो सहान् ॥
 स्वरघ्नोर्ध्वगदः श्यावः शतघ्नीबलयालसाः ॥ ६७ ॥
 नाडयोष्ठकोपोनिचयाद्भक्तात्सर्वैश्च रोहिणी ॥
 दग्ने स्फुटिते दन्तभेदः पकोपजिह्विका ॥ ६८ ॥
 गलगडः स्वरभ्रंशः कृच्छ्राच्छ्वासोऽतिवत्सरः ॥
 याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषाञ्छस्त्रौपधैर्जयेत् ॥ ६९ ॥
 इत्यष्टाद्भेदयसहितायामुत्तरस्थाने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥

अथातो मुखरोगप्रतिषेधमव्याय व्याख्यास्यामः ।
 खण्डोष्ठस्य विलिरयान्तौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ॥
 यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रश्रावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥

पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ॥

नस्यं च तैलं वातघ्नमधुरस्कन्धसाधितम् ॥ २ ॥

महास्त्रोहेन वातौष्ठे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः ॥

देवधूपसधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदारुभिः ॥ ३ ॥

यष्ट्याह्वचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम् ॥

नाडयोष्ठं स्वेदयेद्गुग्गुसिद्धैरेरण्डपल्लवैः ॥ ४ ॥

खण्डोष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम् ॥

पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकाभिरुपाचरेत् ॥ ५ ॥

रोध्रसर्जरसक्षौद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ॥

गुडूचीयष्टिपत्तङ्गसिद्धमभ्यञ्जने घृतम् ॥ ६ ॥

पित्तविद्रधिवच्चात्र क्रिया शोणितजेऽपि च ॥

इदमेव भवेत्कार्यं क ओष्ठे तु कफोत्तरे ॥ ७ ॥

पाठाक्षारमधुव्योषैर्हृतास्त्रे प्रतिसारणम् ॥

धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥ ८ ॥

स्विन्नं भिन्नं विभेदस्कं दहेन्मेदोजसग्निना ॥

प्रियङ्गुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥

सक्षौद्राघर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्बुदे ॥

अदगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥

आमाद्यवस्थास्वलजीं गण्डे शोफवदाचरेत् ॥

स्विन्नस्य शीतदन्तस्य पालीं विलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥

तैलेन प्रतिसार्य्याचसक्षौद्रघनसैन्धवैः ॥

दाडिमत्वग्वराताक्षर्यकान्ताजम्बवास्थिनागरैः ॥ १२ ॥

कवल.क्षीरिणा काथैरणुतैल च नावनम् ॥
 दन्तहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥
 तिलयष्टीमधुशृत क्षीर गण्डूषधारणम् ॥
 सस्त्रेह दशमूलाम्बु गण्डूषः प्रचलद्विजे ॥ १४ ॥
 तुत्थरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तङ्गपटुघर्षणम् ॥
 स्निग्धा शील्या यथावस्थ नस्यान्नकवलाद्य. ॥ १५ ॥
 अधिदन्तकमालिप्त यदा क्षारेण जर्जरम् ॥
 कृमिदन्तमिवोत्पाद्य तद्वच्चोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥
 अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ॥
 अहिसन्दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करा हरेत् ॥ १७ ॥
 क्षारचूर्णेर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ॥
 कपालिकायामप्येवं हर्षोक्त च समाचरेत् ॥ १८ ॥
 जयेद्विस्त्रावणै. स्विन्नमचल कृमिदन्तकम् ॥
 स्निग्धैश्चालेपगण्डूषनस्याहारैश्चलापहै. ॥ १९ ॥
 गुडेन पूर्णं सुषिर मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ॥
 सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित् ॥ २० ॥
 हिगुकट्फलकासीससर्जिकाकुष्ठवेल्हजम् ॥
 रजो रुजं जयत्याशु वस्त्रस्थ दशने धृतम् ॥ २१ ॥
 गण्डूष धारयेत्तैलमेभिरेव च साधितम् ॥
 काथैर्वा युक्तमेरण्डद्विव्याघ्रीभूकदम्बजैः ॥ २२ ॥
 क्रियायोगैर्वहुविधैरित्यशान्तरुज भृशम् ॥
 दृढमप्युद्धरेदन्तं पूर्वं मूलाद्विमोक्षितम् ॥ २३ ॥

सन्दंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा ॥

तैलं सयष्ट्याह्वरजो गण्डूपो मधुना ततः ॥ २४ ॥

ततो विदारियष्ट्याह्वशृङ्गाटककसेरुभिः ॥

तैलं दशगुणक्षीरं सिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ २५ ॥

कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्ताना च नोद्धरेत् ॥

नोद्धरेच्चोत्तरं दन्तं बहूपद्रवकृद्धि सः ॥ २६ ॥

एषामप्युद्धृतैः स्निग्धः स्वादुः शीतः क्रमो हितः ॥

विस्त्रावितास्त्रे शीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥

मुस्ताज्जुनत्वक्त्रिफलाफलिनीताक्षर्यनागरैः ॥

तत्काथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥

दन्तमांसान्युपकुशे स्विन्नान्युष्णास्त्रुधारणैः ॥

मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥

ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमण्डमधुद्रुतैः ॥

लाक्षाप्रियंगुपत्तंगलवणोत्तमगौरिकैः ॥ ३० ॥

सकुष्ठशुण्ठीमरिचयष्टीमधुरसाजनैः ॥

सुखोष्णो घृतमण्डोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥

घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥

दन्तपुष्पुटके स्विन्नच्छिन्नभिन्नविलेखिते ॥ ३२ ॥

यष्ट्याह्वस्वर्जिकाशुण्ठीसैन्धवैः प्रतिसारणम् ॥

विद्रधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥

वर्षणं कटुकाकुष्ठवृश्चिकालीयवोद्भवैः ॥

रक्षेत्पाकं हिमैः पक्कः पाटयो दाह्योऽवगाढकः ॥ ३४ ॥

सौपिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥
 रोध्रमुस्तमिशिश्रेष्ठाताक्षर्यपत्तङ्गकिशुकैः ॥३५॥
 सकटफलैः कषायैश्च तेषां गण्डूष इष्यते ॥
 यष्टीरोध्रोत्पलानन्तासारिवागरुचन्दनैः ॥ ३६ ॥
 सगैरिकसितापुण्ड्रैः सिद्धं तैलं च नावनम् ॥
 छित्त्वाधिमांसकं चूर्णं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥
 वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायवशूकजैः ॥
 पटोलनिम्बत्रिफलाकषाय कवलो हितः ॥ ३८ ॥
 विदर्भं दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ॥
 क्षारं युञ्ज्यात्ततो नस्यं गण्डूपादि च शीतलम् ॥३९॥
 सशोध्योभयतः काय शिरश्चोपचरेत्ततः ॥
 नाडी दन्तानुगा दन्त समुद्धृत्याग्निना हरेत् ॥ ४० ॥
 कुब्जा नैकगति पूर्णा मदनेन गुडेन वा ॥
 धावनं जातिमदनखदिरस्वादुकण्टकैः ॥ ४१ ॥
 क्षीरिवृक्षाम्बुगण्डूषो नस्यं तैलं च तत्कृतम् ॥
 कुर्याद्वातोष्ठकोपोक्तं कण्टकेष्वनिलात्मसु ॥ ४२ ॥
 जिह्वाया पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरे क्षुते ॥
 प्रतिसारणगण्डूषनावनं मधुरैर्हितम् ॥ ४३ ॥
 तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वप्येवं सर्षपत्र्यूषणादिभिः ॥
 नवे जिह्वालसेऽप्येव तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥
 उन्नम्य जिह्वामाकृष्टा वडिशोनाविजिह्विकाम् ॥
 छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥

उपजिह्वां परिस्त्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ॥

कफघ्नैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डूषघर्षणैः ॥ ४६ ॥

एवार्बुजप्रतिमं वृद्धायामशिराततम् ॥

अग्रे निरिष्टं जिह्वाया वडिशायत्रलम्बितम् ॥ ४७ ॥

छेदयेन्मंडलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ॥

छेदेऽस्यस्रक्षयान्मृत्युर्हीने व्याधिर्विवर्धते ॥ ४८ ॥

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटन्नटैः ॥

छिन्नायासपटुक्षौद्रैर्घर्षणं कवलः पुनः ॥ ४९ ॥

कटुकातिविषापाठानिम्बरास्त्रावचाम्बुभिः ॥

संघाते पुष्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ॥ ५० ॥

अपक्वे तालुपाके तु कासीसक्षौद्रताक्षर्यजैः ॥

घर्षणं कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥

पक्वेऽष्टापदवद्भिन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ॥

वृषनिम्बपटोलाद्यैस्तिकैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥

तालुशोषे त्वतृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ॥

कणाशुण्ठीशृतं पानमम्लैर्गण्डूषधारणम् ॥ ५३ ॥

धन्वसांसरसाः स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ॥

कण्ठरोगेष्वसृङ्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्म च ॥ ५४ ॥

क्वाथः पानं च दावीत्वङ्निम्बताक्षर्यकलिङ्गजः ॥

हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ५५ ॥

श्रेष्ठाव्योषयवक्षारदावीद्वीपिरसाञ्जनैः ॥

सपाठातेजिनीनिम्बैः सुक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ५६ ॥

कवलो गुटिका चात्र कल्पिता प्रतिसारणम् ॥
 निचुलं कटर्भा मुस्त देवदारु महौषधम् ॥ ५७ ॥
 वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोष्णोऽतिशोफहा ॥
 अथान्तर्वाह्यतः स्वन्ना वातरोहिणिका लिखेत् ॥ ५८ ॥
 अंगुलीशस्त्रकेणाशु पटुयुक्तनखेन वा ॥
 पञ्चमूलाम्बुकवलस्तैलं गण्डूपनावनम् ॥ ५९ ॥
 विस्त्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियगुभिः ॥
 घर्षेत्सरोध्रपत्तद्भै कवल कथितैश्च तेः ॥ ६० ॥
 द्राक्षापरूपककाथो हितश्च कवलग्रहे ॥
 उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्त्रसम्भवाम् ॥ ६१ ॥
 सागारधूमैः कटुकैः कफजा प्रतिसारयेत् ॥
 नस्यगण्डूपयोस्तैल साधित च प्रशस्यते ॥ ६२ ॥
 अपामार्गफलश्चेतादन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ॥
 तद्वच्च वृन्दशालूकतुण्डकेरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥
 विद्रधीस्त्राविते श्रेष्ठा रोचनातार्क्ष्यगैरिकैः ॥
 सरोध्रपटुपत्तद्भै रुणैर्गण्डूषघर्षणे ॥ ६४ ॥
 गलगण्डः पवनजः स्वन्नो निस्त्रुतशोणितः ॥
 तिलैर्बीजैश्च लट्ठोमाप्रियालक्षणसम्भवैः ॥ ६५ ॥
 उपानाहो व्रणे रूढे प्रलेप्यश्च पुन पुनः ॥
 शिशुतिल्वकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥
 कालामृताकर्मूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ॥
 एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काञ्जिकेन वा ॥ ६७ ॥

- गुडूचीनिम्बकुटजहंसपादीवलाद्वयैः ॥
 साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः ॥ ६८ ॥
 कर्त्तव्यं कफजेऽप्येतत्स्वेदविम्लापने त्वति ॥
 लेपोजगन्धातिविषाविशल्यासविषाणिकाः ॥ ६९ ॥
 गुञ्जालाबुशुकाह्वाश्च पलाशक्षारकल्किताः ॥
 मूत्रशृतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवभुक्पिबेत् ॥ ७० ॥
 साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपञ्चकैः ॥
 कफघ्नान्धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥
 मेदोभवे शिरां विध्येत्कफघ्नं च विधिं भजेत् ॥
 असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७२ ॥
 अशान्तौ पाटयित्वा च सर्वान्त्रणवदाचरेत् ॥
 मुखपाकेषु सक्षौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ७३ ॥
 कथितास्त्रिफलापाठामृद्धीकाजातिपल्लवाः ॥
 निष्ठेव्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽथ वा ॥ ७४ ॥
 मुखपाकेऽनिलात्कृष्णापट्टेलाप्रतिसारणम् ॥
 तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ७५ ॥
 पित्तास्त्रे रक्तपित्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः ॥
 लिखेच्छाखादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिनाः स्थिराः ॥ ७६ ॥
 यथादोषोदयं कुर्यात्सन्निपाते चिकित्सितम् ॥
 नवेऽर्बुदे त्वसंवृद्धे छेदिते प्रतिसारणम् ॥ ७७ ॥
 स्वर्जिकानागरक्षौद्रैः काथो गण्डूष इष्यते ॥
 गुडूचीनिम्बकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ७८ ॥

यवान्नभुक्तीक्षणतैलनस्याभ्यङ्गास्तथाचरेत् ॥

वमिते पूतिवदने धूमस्तीक्षणः सनावन. ॥ ७९ ॥

समङ्गाधातकीरोध्रफालिनीपद्मकैर्जलम् ॥

धावन वदनस्यान्तश्चूर्णितेरवचूर्णनम् ॥ ८० ॥

शीतादोपकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत् ॥ ८१ ॥

फलत्रयद्वीपिकिराततिक्तयष्ट्याह्वसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ॥

मुस्ताहरिद्राद्वययावशूकवृक्षाम्लकाम्लाग्रिमवेतसाश्च ॥ ८२ ॥

अश्वत्थजम्बाम्रधनञ्जयत्वक्त्वक्चाहिमारात्वदिरस्यसारः ॥

काथेन तेषा घनता गतेन तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेया. ॥ ८३ ॥

ता धारिता घ्नन्ति मुखेन नित्य

कण्ठौष्ठताल्वादिगदान्सुकृच्छ्रान् ॥

विशेषतो रोहिणिकास्यशोप-

गन्धान्विदेहाधिपतिप्रणीता. ॥ ८४ ॥

खदिरतुलामम्बुघटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च ॥

चन्दनजोङ्गकुकुमपरिपेलववालकोशीरै. ॥ ८५ ॥

सुरतरुध्रद्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपद्मकविडङ्गै ॥

स्पृक्कानतनखकटफलसूक्ष्मैलाध्यामकै. सपत्तङ्गैः ॥ ८६ ॥

तैलप्रस्थ विपचेत्कर्पाशै. पाननस्यगण्डूषैस्तत् ॥

हत्वास्ये सर्वगदाञ्जनयति शीघ्र दृश श्रुति च वाराहीम् ८७ ॥

उद्धर्तितं च प्रपुनाटरोध्रदावींभिरभ्यक्तमनेन वक्रम् ॥

निर्व्यङ्गनीलीमुखदूपिकादि सञ्जायते चन्द्रसमानकाति ८८ ॥

पलशतं वाणात्तोयघटे पक्त्वा रसेऽस्मिंश्च पलाङ्गिकैः ॥
खदिरजम्बूयष्टचनन्ताश्रैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः ॥ ८९ ॥

तैलग्रस्थं पाचयेच्छृङ्गापिष्टै-

रेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन ॥

रोगान्सर्वान्हन्ति वक्त्रे विशेषा-

त्स्थैर्यं धत्ते दन्तपंक्तेश्चलायाः ॥ ९० ॥

खदिरसाराद्वे तुले पचेद्दल्कात्तुला चारिमेदसः ॥

घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन्पूते पुनः काथनाद्धने ॥ ९१ ॥

आक्षिकं क्षिपेत्सुसूक्ष्मं रजः सेव्यास्त्रु पत्तङ्गैरिकम् ॥

चन्दनद्वयरोध्रपुण्ड्राह्वेयष्ट्याह्वलाक्षाजनद्वयम् ॥ ९२ ॥

धातकीकटूफलद्विनिशात्रिफलाचतुर्जातजोङ्गकम् ॥

मुस्तमञ्जिष्ठान्यग्रोधप्ररोहमांसीयवासकम् ॥ ९३ ॥

पद्मकैलेयसमङ्गाश्च शीते तस्मिंस्तथा पालिकां पृथक् ॥

जातिपत्रिकां सजातीफलां सहलवङ्गकङ्कोलकाम् ॥ ९४ ॥

स्फटिकशुभ्रसुरभिकर्पूरकुडवं च तत्रावपेत्ततः ॥

कारयेद्गुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्गदापहाः ॥ ९५ ॥

सर्वास्यरोगोद्धृतये तदाहुर्दन्तस्थिरत्वेत्विदमेव मुख्यम् ॥

काथौषधव्यत्यययोजनेन तैलं पचेत्कल्पनयाऽन्यैव ९६ ॥

खदिरेणैता गुटिकास्तैलमिदं वारिमेदसा प्रथितम् ॥

अनुशीलयन्प्रतिदिनं स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति ॥ ९७ ॥

क्षुद्रागुडूचीसुमनःप्रवालदावीयवासत्रिफलाकषायः ॥

क्षौद्रेणयुक्तःकवलग्रहोऽयं सर्वासयान्वक्त्रगतान्निहन्ति ९८

पाठादावींत्वकुष्ठमुस्तासमङ्गा-

तिकापीताङ्गारोध्रतेजोवतीनाम् ॥

चूर्णं सक्षौद्रो दन्तमासार्तिकण्डू-

पाकस्त्रावाणा नाशनो घर्षणेन ॥ ९९ ॥

ग्रहधूमताक्षर्यपाठाव्योषक्षाराग्रयोवरातेजोहैः ॥

मुखदन्तगलविकारे सक्षौद्र. कालको विद्यार्य्यशूर्णः ॥१००॥

दावींत्वक्सिन्धूद्भवमन.शिलायावशूकहरितालैः ॥

धार्य्य. पीतकचूर्णो दन्तास्यगलामये समध्वाज्यः ॥१०१॥

द्विक्षारधूमवरापञ्चपटुव्योषवेह्लगिरिताक्षर्यैः ॥

गोमूत्रेण विपक्वा गलामयघ्नी रसक्रियैषा ॥ १०२ ॥

गोमूत्रकथनविलीनविग्रहाणा

पथ्याना जलमिशिकुष्ठभावितानाम् ॥

अत्तारं नरमणवोऽपि वक्ररोगा

श्रोतार नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः ॥१०३॥

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतित्तकरोहिणीभिः ॥

यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च काथं पिवेत्पाकहरं मुखस्य ॥१०४॥

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला

त्रायन्तित्तिकाद्विनिशामृतानाम् ॥

पीत कषायो मधुना निहन्ति

मुखस्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ १०५ ॥

स्वरस. कथितो दाव्या घनीभूत. सगैरिकः ॥

आस्यस्थः समधुर्वक्रपाकनाडीविणापहः ॥ १०६ ॥

पटोलनिम्बयष्ट्याह्वासाजात्यरिमेदसाम् ॥

खदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकल्पना ॥ १०७ ॥

खदिरायोवरापार्थमदयन्त्यहिमारकैः ॥

गण्डूषोऽम्बुशृतैर्धार्यो दुर्बलद्विजशान्तये ॥ १०८ ॥

मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ॥

तस्मात्तेषामसकृद्बुधिरं विस्त्रावयेद्दुष्टम् ॥ १०९ ॥

कायाशिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाश्च कटुकतित्ताः ॥

प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ ११० ॥

यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरपस्त्रेहाः ॥

यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥ १११ ॥

प्राणानिलपथसंस्थाः श्वसितमपि निरुन्धते प्रमादवतः ॥

कण्ठामयाश्चिकित्सितमतो द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ ११२ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायामुत्तरस्थाने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः।

अथातः शिरोरोगविज्ञानं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

धूमातपतुषाराम्बुक्रीडातिस्वप्नजागरैः ॥

उत्स्वेदाधिपुरोवातवाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥

अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ॥

उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाधःप्रततेक्षणैः ॥ २ ॥

असात्म्यगन्धदुष्टामभाषाद्यैश्च शिरोगताः ॥

जनयन्त्यामयान्दोषांस्तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥

निस्तुद्येते भृशं शखौ घाटा सम्भिव्यते तथा ॥
 भ्रुवोर्मध्य ललाट च पततीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥
 वाध्येते स्वनत. श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी ॥
 घूर्णतीव शिरःसर्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ॥ ५ ॥
 स्फुरत्यतिशिराजालं कन्दराहनुसग्रहं ॥
 प्रकाशासहता घ्राणस्त्रावोऽकस्माद्ग्रथथाशमौ ॥ ६ ॥
 मार्दवं मर्दनलेहस्वेदवन्धैश्च जायते ॥
 शिरस्तापोऽयम्, अर्द्धं तु मूर्ध्नि. सोऽर्द्धावभेदक ॥ ७ ॥
 पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शास्यति ॥
 अतिवृद्धस्तु नयन श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ ८ ॥
 शिरोऽभितापे पित्तोत्थे शिरोधूमायन ज्वर ॥
 स्वेदोऽक्षिदहन मूर्च्छां निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥
 अरुचि कफजे मूर्ध्नि गुरुस्तिमितशीतता ॥
 शिरानिस्पन्दतालस्यं रुग्मन्दाह्वयधिका निशि ॥ १० ॥
 तन्द्रा शूनाक्षिकूटत्व कर्णकण्डूयन वमि ॥
 रक्तात्पित्ताधिकरुज सर्वे स्यात्सर्वलक्षण ॥ ११ ॥
 सङ्कीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिपे ॥
 कोपिते सन्निपाते च जायन्ते मूर्ध्नि जन्तवः ॥ १२ ॥
 शिरसस्ते पिवन्तोऽस्र घोरा कुर्वन्ति वेदना ॥
 चित्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षय ॥ १३ ॥
 रौक्ष्यशोफव्यवच्छेददाहस्फुटनपूतिता ॥
 कपाले तालुशिरसो.कण्डू शोषः प्रमीलकः ॥ १४ ॥

ताम्राच्छसिंघाणकता कर्णनादश्च जन्तुजे ॥
 वातोल्बणे शिरःकम्पं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ १५ ॥
 पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शंखे शोफः सशोणितैः ॥
 तीव्रदाहरजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ १६ ॥
 तित्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी सशंखकः ॥
 त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥ १७ ॥
 पित्तानुबद्धः शंखाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ॥
 रुजं सस्यन्दनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥
 आसध्याहं विवर्धिष्णुः क्षुद्रतः सा विशेषतः ॥
 अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥
 सूर्यावर्त्तः स इत्युक्ता दश रोगाः शिरोगताः ॥
 शिरस्येवञ्च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥
 कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ॥
 सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥ २१ ॥
 यथादोषोदयं ब्रूयात्पिटिकावुदविद्रधीन् ॥
 कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्छेष्मजन्तुभिः ॥ २२ ॥
 कंगुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररूषिकाः ॥
 कफदूकचच्युतिस्वापरौक्ष्यकृत्स्फुटनं त्वचः ॥ २३ ॥
 सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्यादारुणकं तु तत् ॥
 रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह सूर्च्छितम् ॥ २४ ॥
 ब्रज्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥
 रोमकूपान्नुणद्धस्य तेनान्येषामसम्भवः ॥ २५ ॥

तदिन्द्रलुप्तं रूढया च प्राहुश्चाचेति चापरे ॥
 खलतेरपि जन्मैवं सदन तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥
 सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात्स्विन्नशिरावृता ॥
 कफाद्धनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत्त्वचि ॥ २७ ॥
 दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ॥
 दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥ २८ ॥
 शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ॥
 केशान्सदोष. पचति पलित सम्भवत्यतः ॥ २९ ॥
 तद्वातात्स्फुटित ज्ञ्याव खरं रूक्ष जलप्रभम् ॥
 पित्तात्सदाहं पीताभ कफात्स्निग्ध विवृद्धिमत् ॥ ३० ॥
 स्थूल मुशुकु सर्वैस्तु विद्याद्वयामिश्रलक्षणम् ॥
 शिरोरुजोद्भव चान्यद्विवर्ण स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥
 असाध्या सन्निपातेन खलति पलितानि च ॥
 शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥ ३२ ॥
 इत्यष्टाद्बद्धदयसहितायामुत्तरस्थाने त्रयविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः ।
 शिरोऽभितापेऽनिलजे वातव्योधिविधि चरेत् ॥
 घृताभ्यक्तशिरा रात्रौ पिवदुष्णपयोनुप ॥ १ ॥
 माषान्मुद्गान्कुलत्थान्वा तद्वत्खादेद्घृतान्वितान् ॥
 तैल तिलाना कल्कं वा क्षीरण सह पाययेत् ॥ २ ॥

पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः ॥
 वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥
 स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरःश्रवणतर्पणम् ॥
 वरणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरसर्द्धोदकं पचेत् ॥ ४ ॥
 क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ॥
 ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ॥ ५ ॥
 वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ॥
 कार्पासमज्जात्वङ्गसुस्तासुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥
 नस्यमुष्णास्त्रुपिष्टानि सर्वमूर्द्धरुजापहम् ॥
 शर्कराकुङ्कुमशृतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥
 श्लेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचन्दनैः ॥
 वातोद्रेकभयाद्रक्तं न चास्मिन्नवसेचयेत् ॥ ८ ॥
 इत्यशान्तौ चले दाहः कफे चोष्णं यथोदितम् ॥
 अर्द्धावभेदकेऽप्येषा यथादोषान्वया क्रिया ॥ ९ ॥
 शिरीषबीजापामार्गमूलं नस्यं विडान्वितम् ॥
 स्थिरारसो वा लेपे तु प्रपुन्नाटोऽल्लकलिकतः ॥ १० ॥
 सूर्यावर्ते तु तस्मिस्तु शिरयापहरेदसृक् ॥
 शिरोऽभितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ११ ॥
 शीताशिरासुखालेपसेकशोधनवस्तयः ॥
 जीवनीयनृते क्षीरसर्पिषी पाननस्ययोः ॥ १२ ॥
 कर्तव्यं रक्तजेऽप्येतत्प्रत्याख्याय च शंखके ॥
 श्लेष्माभितापैर्जीर्णाज्यस्नेहितः कटुकैर्वमेत् ॥ १३ ॥

- स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः ॥
 शस्यन्ते चोपवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥
 कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ॥
 मत्ता शोणितगन्धेन निर्यान्ति घ्राणवक्रयोः ॥ १५ ॥
 सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्या कुर्यान्निर्हरण ततः ॥
 विडङ्गस्वर्जिकादन्तीहिगुगोमूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥
 कटुनिम्बेगुदीपीलितैलं नस्यं पृथक्पृथक् ॥
 अजामूत्रद्रुत नस्ये कृमिजित्कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥
 पूतिमत्स्थयुते, कुर्याद्धमं नावनभेषजैः ॥
 कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्वक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥
 वाताभितापविहित कम्पे दाहाद्विना क्रमः ॥
 नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशीर्षके ॥ १९ ॥
 वातव्याधिक्रिया पके कर्म विद्रधिचोदितम् ॥
 आमपके यथायोग्य विद्रधीपिटिकार्बुदे ॥ २० ॥
 अरूषिकाजलौकोभिर्हृतास्त्रा निम्बवारिणा ॥
 सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिम्पेदश्वशकृद्रसैः ॥ २१ ॥
 पटोलनिम्बपत्रैर्वा सहारिद्रै सुकलिकतैः ॥
 गोमूत्रजीर्णापिण्याककृकवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥
 कपालभृष्ट कुष्ठ वा चूर्णितं तैलसयुतम् ॥
 रूपिकालेपन कण्डूच्छेददाहार्तिनाशनम् ॥ २३ ॥
 मालतीचित्रकाश्वघ्ननक्तमालप्रसाधितम् ॥
 वचारूपिकयोस्तैलमभ्यङ्ग, क्षुरघृष्टयोः ॥ २४ ॥

अशान्तौ शिरसः शुद्धयै यतेत वमनादिभिः ॥

विध्योच्छिरां दारुणके लालाद्यां शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥

नावनं मूर्ध्नि वस्तिञ्च लेपयेच्च समाक्षिकैः ॥

प्रियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससर्षपैः ॥ २६ ॥

लाक्षाशम्याकपत्रैडगजधात्रीफलैस्तथा ॥

कोरदूषतृणक्षारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥ २७ ॥

इन्द्रलुप्ते यथासन्नं शिरां विद्ध्वा प्रलेपयेत् ॥

प्रच्छायगाढं कासीसमनोह्रातुत्थकोषणैः ॥ २८ ॥

वन्यामरतरुभ्यां वा गुञ्जामूलफलैस्तथा ॥

तथा लाङ्गलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥

सक्षौद्रक्षुद्रवार्ताकस्वरसेन रसेन वा ॥

धत्तूरकस्य पत्राणां भल्लातकरसेन वा ॥ ३० ॥

अथवा माक्षिकहविस्तिलपुष्पात्रिकण्टकैः ॥

तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मषी वा चौषधं परम् ॥ ३१ ॥

शुक्लरोमोद्गमे तद्वन्मषी मेषविषाणजा ॥

वर्जयेद्धारिणा सेकं यावद्रोमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥

खलतौ पलिते वल्यां हरिल्लोम्नि च शोधितम् ॥

नस्यवक्रशिरोऽभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥

सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ॥

मांसं वा निम्बजं तैलं क्षीरभुङ्क्त्वा नावयेद्यतिः ॥ ३४ ॥

नीलीशिरषिकोरण्टभृङ्गस्वरसभावितम् ॥

शैल्वक्षतिलरामाणां बीजं काकाण्डकीसमम् ॥ ३५ ॥

पिष्ट्वाजपयसा लोहाल्लिप्तादकांश्रुतापितात् ॥

तैल शृतं क्षीरभुजो नावनात्पलितान्तकृत् ॥ ३६ ॥

क्षीरात्सहचराद् भृङ्गरजस. सौरसाद्रसात् ॥

प्रस्थैस्तैलस्य कुडवासिद्धो यष्टीपलान्वितः ॥ ३७ ॥

नस्य शैलोद्भवे भाण्डे शृङ्गे मेषस्य वा स्थितः ॥

क्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ३८ ॥

उत्पाट्य पलित देयावाशये पलितापहौ ॥

क्षीर प्रियाल यष्ट्याहं जीवनीयो गणस्तिला. ॥ ३९ ॥

कृष्णा. प्रलेपो वक्रस्य हरीलोमवलीहितः ॥

तिला. सामलकाः पद्मकिञ्जल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥

बृहयेच्च रजे चैतत्केशान्मूर्च्छप्रलेपनात् ॥

मानी कुष्ठं तिला. कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥ ४१ ॥

क्षौद्रं च क्षीरपिष्टानि केशसंवर्द्धन परम् ॥

अयोरजो भृङ्गरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ ४२ ॥

स्थितमिक्षुरसे मास समूलं पलित रजेत् ॥

माषकोद्रवधान्याम्लैर्यवागूस्त्रिदिनोषिता ॥ ४३ ॥

लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा वलाकांमपि रजयेत् ॥

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ ४४ ॥

सिद्धं धात्रीरसे तैल नस्येनाभ्यंजनेन च ॥

सर्वान्मूर्च्छगदान्हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ४५ ॥

वरीजीवन्तिनिर्यासपयोभिर्यमक पचेत् ॥

जीवनीयैश्च तन्नस्य सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४६ ॥

मयूरं पक्षपित्तान्त्रपादवित्तुण्डवर्जितम् ॥
 दशमूलवलाराह्वा मधुकैस्त्रिपलैर्युतम् ॥ ४७ ॥
 जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन्क्षौरसमं पचेत् ॥
 कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥
 तदभ्यासीकृतं पानं वस्त्यभ्यञ्जननावनैः ॥
 एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥
 चतुर्गुणन पयसाकल्कैरंभिश्चकार्पिकैः ॥
 जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्धीकादिपरूषकैः ॥ ५० ॥
 समङ्गाचविकाभाङ्गीकाश्मरीकर्कटाह्वयैः ॥
 आत्मगुप्तामहामेदातालुखर्जूरमुस्तकैः ॥ ५१ ॥
 मृणालविसखर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः ॥
 शतावरीविदारीक्षुबृहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥
 दूर्वाश्वदंष्ट्रभकगृङ्गाटककसेरुकैः ॥
 राह्वास्थिरातामलकीसूक्ष्मैला शठिपौष्करैः ॥ ५३ ॥
 पुनर्नवातुगाक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ॥
 मधूकाक्षोटवातामभुंजाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥
 महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ॥
 धात्विन्द्रियस्वरभ्रंशश्वासकासादितापहम् ॥ ५५ ॥
 योन्यसृक्छुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥
 आखुभिः कर्कटैर्हसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥
 जत्रूर्द्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशच्छतद्वयम् ॥
 परस्परमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥

ऊर्ध्वमूलमध शाखमृषयः पुरुषं विदुः ॥

मूलप्रहारिणस्तस्माद्रोगाञ्छीघ्रतर जयेत् ॥ ५८ ॥

सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन्प्राणा येन च सश्रिताः ॥

तेन तस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामाहतो भवेत् ॥ ५९ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहितायामुत्तरस्थाने चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः ॥

व्रणो द्विधा निजागन्तुदुष्टशुद्धविभेदतः ॥

निजो दोषैः शरीरोत्थैरागन्तुर्वाह्यहेतुजः ॥ १ ॥

दोषैरधिष्ठितो दुष्ट शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ॥

संवृतत्व विवृतता काठिन्य मृदुताऽपि वा ॥ २ ॥

अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ॥

रक्तत्व पाण्डुता काष्ण्य पूतिप्यपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमासशिरास्नायुच्छन्नतोत्सङ्गितातिरुक् ॥

सरम्भदाहश्वयथुकङ्गादिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥

दीर्घकालानुबन्धश्च विद्याद्दुष्टव्रणाकृतिम् ॥

स पञ्चदशधा दोषैः सरक्तैस्तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

श्यावः कृष्णोऽरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च ॥

मस्तुमासपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पस्रुतिः ॥ ६ ॥

निर्म्मासस्तोदभेदाढ्यो रूक्षश्चटचटायते ॥

पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिङ्गलः ॥ ७ ॥

मूत्रकिंशुकभस्माम्बुतैलोऽम्भोष्णवहुस्रुतिः ॥

क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्मपाकवान् ॥ ८ ॥

कफेन पाण्डुः कण्डूमान्वहुश्वेतघनस्रुतिः ॥

स्थूलौष्ठः कठिनः स्नायुशिराजालस्ततोऽल्परूक् ॥ ९ ॥

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्गिरेत् ॥

वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

द्वाभ्या त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्यालक्षणसङ्करात् ॥

जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठपिटिकः समः ॥ ११ ॥

किञ्चिदुन्नतमध्ये वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ॥

त्वगामिषशिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाशयाः ॥ १२ ॥

कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम् ॥

सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवयोबलवति व्रणः ॥ १३ ॥

वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्त्राकृतिश्च यः ॥

तथास्फिक्त्रपायुमेद्वोष्ठपृष्ठान्तर्वक्रगण्डगः ॥ १४ ॥

कृच्छ्रसाध्योऽक्षिदशननासिकापाङ्गनाभिषु ॥

सेवनीजठरश्रोत्रपाश्र्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥

फेनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ॥

भगन्दरोऽन्तर्वदनस्तथा कट्यस्थिसंश्रितः ॥ १६ ॥

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥

व्रणाः कृच्छ्रेण सिद्ध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥ १७ ॥

नैव सिद्ध्यन्ति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ॥

पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ॥ १८ ॥

भिन्ने शिरःकपाले वा सुस्तुलुङ्गस्य दर्शने ॥
 स्नायुक्केदाच्छिराच्छेदाद्गाम्भीर्यात्कृमिभक्षणात् ॥ १९ ॥
 अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविपत्वादतर्कितात् ॥
 मिथ्याबन्धादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रोमातिघटनात् ॥ २० ॥
 क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्वादतिकर्पणात् ॥
 भद्यपानाद्दिवास्वापाद्द्वयवायाद्रात्रिजागरात् ॥ २१ ॥
 व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ॥
 कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ता. क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥
 स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥
 अथात्र शोफावस्थाया यथासन्न विशोधनम् ॥ २३ ॥
 योज्य शोफो हि शुद्धाना व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ॥
 कुर्याच्छीतोपचारं तु शोफावस्थस्य सन्ततम् ॥ २४ ॥
 दोषाग्निरग्निवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ॥
 शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥
 विषयुक्ते विशेषेण जलौकाद्यैर्हरैदसृक् ॥
 दुष्टास्त्रेऽपगदे सद्य. शोफरागरुजा शमः ॥ २६ ॥
 हृते हृते च रुधिरं सुशीतैः स्पर्शवीर्ययो ॥
 सुश्लक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥
 शतवौतघृतोपंतैर्मुद्गुरन्यैरशोपिभिः ॥
 प्रतिलोम हितो लेप. सेकाभ्यङ्गाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्थप्लुक्षवेतसवलकलैः ॥
 प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापण परम् ॥ २९ ॥

वातोल्बणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ॥
 क्षुतासृजां च शोफानां व्रणानामपि चेदृशाम् ॥ ३० ॥
 आनूपवेसवाराद्यैः स्वेदः सोमास्तिलाः पुनः ॥
 भृष्टा निर्वापिताः क्षीरे तत्पिष्टादाहरुग्घराः ॥ ३१ ॥
 स्थिरान्मन्दरुजः शोफान्स्त्रैर्हैर्वातकफापहैः ॥
 अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥
 विम्लापनार्थं मृद्धीयात्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥
 यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥
 विलीयते स चेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ॥
 अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्रुते ॥ ३४ ॥
 सकोलतिलवल्लोमा दध्यम्ला सक्तुपिण्डिका ॥
 सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५ ॥
 सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ॥
 दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ॥ ३६ ॥
 गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरीकपोतविट् ॥
 क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥
 पूयगर्भान्णुद्धारान्सोत्सङ्गान्मर्मगानपि ॥
 निःस्त्रैर्हैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥
 शुष्यन्तं ससुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ॥
 न मुखे चैनमालिम्पेत्तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ३९ ॥
 कलाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ॥
 द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥

सप्तस क्षालनावेषु सुरसारग्वधादिकौ ॥
भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ४१ ॥
अथवा क्षालन काथ पटोलीनिम्बपत्रजः ॥
अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ४२ ॥
पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिवृदन्तीनिशाद्वयम् ॥
निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधन ॥ ४३ ॥
व्रणान्विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मास्यान्सन्धिमर्मगान् ॥
कृतया त्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ४४ ॥
वाताभिभूतान्सास्त्रावान्धूपयेदुग्रवेदनान् ॥
यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४५ ॥
निर्वापयेद्भृशं शीतैः पित्तरक्तविपोल्वणान् ॥
शुष्काल्पमासे गम्भीरे व्रण उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥
न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगन्धावलातिलैः ॥
अव्यान्मासादमासानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥
मास मासादमासेन वर्द्धते शुद्धचेतसः ॥
उत्सन्नमृदुमासाना व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥
जातीमुकुलकासीसमनोह्वालपुराग्निकैः ॥
उत्सन्नमासान्कठिनान्कण्डूयुक्ताश्विरोत्थितान् ॥ ४९ ॥
व्रणान्सुदुःखशोध्याश्च शोधयेत्क्षारकर्मणा ॥
स्रवन्तोऽमरिजामूत्र ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥
छिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्यै च शोधनैः ॥
शोध्यमाना न शुध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा ॥ ५१ ॥

शुद्धाना रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ॥
 अश्वगन्धारुहारोध्रं कट्फलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥
 समङ्गाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ॥
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोदताम् ॥ ५३ ॥
 कल्कं सरोहणं कुर्यात्तिलानां मधुकान्वितम् ॥
 स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकपायत्वैः स सर्वजित् ॥ ५४ ॥
 सक्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ॥
 पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ॥ ५५ ॥
 तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥
 सास्त्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान्सोष्मणो व्रणान् ॥ ५६ ॥
 क्षीररोपणभैषज्यं श्रुतेनाज्येन रोपयेत् ॥
 रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ५७ ॥
 काच्छीरोध्राभयासर्जसिन्दूराञ्जनतुत्थकम् ॥
 चूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥
 समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्ण इष्यते ॥
 ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकट्फलरोध्रजैः ॥ ५९ ॥
 त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥
 लाक्षामनोहामञ्जिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥
 ब्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ॥
 कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥
 लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ॥
 दग्धो वारणदन्तोंऽन्तर्धूमं तैलं रसाञ्जनम् ॥ ६२ ॥

रामसञ्जनो लेपस्तद्वत्तैलपरिपुता ॥
 चतुष्पान्नखरोमास्थित्वमृद्धुखुरजा मपी ॥ ६३ ॥
 व्रणिन शस्त्रकर्मोक्तं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ॥
 द्वे पञ्चमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ॥ ६४ ॥
 न्यग्रोधपद्मकाथौ तु तद्वात्पित्तप्रदूपिते ॥
 आरग्वधादि श्लेष्मघ्न कफे मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ६५ ॥
 एभि प्रक्षालनालेपघृततैलरसक्रिया ॥
 चूर्णो वर्त्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥
 जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादावीनिशासारित्रा
 मञ्जिष्ठाभयसि छतुत्थमधुकैर्नकाह्वीजान्वितैः ॥
 सर्पिं साध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्म्माश्रिता क्लेदिनो
 गम्भीराः सरुजो व्रणा सगतयःशुध्यन्ति रोहन्ति च ६७
 इत्यग्नहृत्सहितायामुत्तरस्थाने पचविंशोऽध्याय समाप्त ॥ २९ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथात सद्योव्रणप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्यभिघाततः ॥
 अनन्तैरपि तैरगमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १ ॥
 घृष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलम्बितपातितम् ॥
 विद्ध भिन्न विदलित तत्र घृष्ट लसीकया ॥ २ ॥
 रक्तलेशेन वायुक्तं सप्तोप छेदनात्स्रवेत् ॥
 अवगाढ ततः कृत्त विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥

श्रविलम्बि सशोषेऽस्थि पातितं पतितं तनोः ॥

सूक्ष्मास्यं शल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ ४ ॥

भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिमुते ॥

प्रहारपीडनोत्पेषात्सहास्थना पृथुतां गतम् ॥ ५ ॥

सद्यः सद्योत्रणं सिञ्चेदथ यष्ट्याह्वसर्पिषा ॥

तीव्रव्यथं कवोष्णेन वलातैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विसृतस्य च ॥

कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥

सद्योत्रणेऽवायतेषु सन्धानार्थं विशेषतः ॥

मधु सर्पिश्च युञ्जीत पित्तघ्नीश्च हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥

ससंरम्भेषु कर्त्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ॥

उपवासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥

घृष्टे विदलिते चैष सुतरामिष्यते विधिः ॥

तयोर्ह्यल्पं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १० ॥

अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र विक्षते ॥

ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥

स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ॥

स्नेहवस्ति च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ १२ ॥

इति साप्ताहिकः प्रोक्तः सद्योत्रणहितो विधिः ॥

सप्ताहाद्गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥

प्रायः सामान्यकर्मैदं वक्ष्यते तु पृथक्पृथक् ॥

घृष्टे रुजं निगृह्याशु त्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥

कल्कादीन्यवकृत्ते तु विच्छिन्नप्रविलम्बिनो ॥
 सौवन विधिनोक्तेन बन्धनं चानुपीडनम् ॥ १५ ॥
 असाध्यं स्फुटित नेत्रमदीर्णं लम्बते तु यत् ॥
 सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविच्छसिर भिषक् ॥ १६ ॥
 पीडयेत्पाणिना पद्मपलाशान्तरितेन तत् ॥
 ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हित हविः ॥ १७ ॥
 विपक्रमाजं यष्ट्याह्वजीवकर्षभकोत्पलैः ॥
 सवयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८ ॥
 गलपीडावसन्नेऽक्षिण वमनोत्क्लेशानक्षवाः ॥
 प्राणायामोऽथ वा कार्य्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १९ ॥
 कर्णे स्थानाद्भ्युते स्यूते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ॥
 कृकाटिकाया छिन्नाया निर्गच्छत्यपि स्मरते ॥ २० ॥
 समं निवेश्य बध्नीयात्स्यूत्वा शीघ्रं निरन्तरम् ॥
 आजनेन सर्पिषा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ २१ ॥
 उत्तानोऽन्नानि भुञ्जीत शयीत च सुयन्त्रितः ॥
 घातं शाखासु तिर्यक्स्थ गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ २२ ॥
 स्यूत्वा वेल्लितबन्धेन बध्नीयाद्धनवाससा ॥
 चर्मणा गोष्फणाबन्धः कार्य्यश्चासंगते व्रणे ॥ २३ ॥
 पादौ विलम्बिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ॥
 प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत्सेवन्या तुन्नसंज्ञया ॥ २४ ॥
 कार्य्यश्च गोष्फणाबन्धः कट्यामावेश्य पट्टकम् ॥
 स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लियति हि व्रणः ॥ २५ ॥

कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचन्दनपर्पटैः ॥

शिलादाव्यमृतातुथैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥

छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ॥

बध्नीयात्कोशबन्धेन ततो ब्रणवदाचरेत् ॥ २७ ॥

कार्या शल्याहते विद्धे भङ्गाद्विदलिते क्रिया ॥

शिरसोऽपहृते शल्ये बालवर्तिं प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥

मस्तुलुङ्गे स्त्रुते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ॥

ब्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ २९ ॥

मस्तुलुङ्गस्त्रुतौ खादेन्मस्तिष्कानन्यजीविजान् ॥

शल्ये हतेऽङ्गादन्यस्मात्त्रोहवर्तिं निधापयेत् ॥ ३० ॥

दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये ब्रणाः क्षुतशोणिताः ॥

सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ ३१ ॥

भिन्ने कोष्ठेऽसृजाऽपूर्णे मूर्च्छाहृत्पार्श्ववेदनाः ॥

ज्वरो दाहतृडाध्मानं भक्तस्यानभिनन्दनम् ॥ ३२ ॥

संगो विण्मूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोऽक्षिरक्तता ॥

लोहगन्धित्वमास्यस्य स्याद्गात्रे च विगन्धता ॥ ३३ ॥

आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ॥

आज्मानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥ ३४ ॥

पक्काशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ॥

नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ ३५ ॥

अभिन्नोऽप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ॥

असृजा स्पन्दमानेन पार्श्वे मूत्रेण बस्तिवत् ॥ ३६ ॥

तत्रान्तर्लोहित शीतपादोच्छ्वासकराननम् ॥
 रक्ताक्ष पाण्डुवदनमानद्धं च विवर्जयेत् ॥ ३७ ॥
 आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रये ॥
 विरेचन निरूहं च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ ३८ ॥
 यवकोलकुलत्थानां रसै स्नेहविवर्जितैः ॥
 भुंजीतान्न यवागूं वा पिवेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ ३९ ॥
 अतिनिस्सुतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठ. पिवेदसृक् ॥
 क्लिन्नभिन्नान्त्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृत. ॥ ४० ॥
 मूर्च्छादयोऽल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिवाधकाः ॥
 क्लिन्नान्त्र सशयी देही भिन्नान्त्रो नैव जीवति ॥ ४१ ॥
 यथास्वमार्गमापन्ना यस्य विण्मूत्रमारुता. ॥
 व्युपद्रव. सभिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसशयम् ॥ ४२ ॥
 अभिन्नमन्त्र निष्क्रान्त प्रवेश्य न त्वतोऽन्यथा ॥
 उत्पङ्किलशिरोग्रस्त तदप्येके वदन्ति तु ॥ ४३ ॥
 प्रक्षाल्य पयसा दिग्ध तृणशोणितपाशुभि. ॥
 प्रवेशयेत्कल्लसुतखो घृतेनाक्त शनै.शनै. ॥ ४४ ॥
 क्षीरेणार्द्राकृत शुष्क भूरिसर्पि परिष्कृतम् ॥
 अद्भुल्या प्रमृशेत्कण्ठ जलेनोद्वेजयेदपि ॥ ४५ ॥
 तथान्त्राणि विशन्त्यन्तस्तत्कालं पीडयन्ति च ॥
 व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्ठमन्त्रमनाविशत् ॥ ४६ ॥
 तत्प्रमाणेन जठर पाटयित्वा प्रवेशयेत् ॥
 यथास्थान स्थिते सम्यगन्त्रे सीव्येदनुव्रणम् ॥ ४७ ॥

स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तत् ॥
 वेष्टयित्वानुपट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ ४८ ॥
 प्राययेत्तं ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ॥
 मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोश्चाधः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥
 अनुवर्तेत वर्षं च यथोक्तां व्रणयन्त्रणाम् ॥
 उदरान्मेदसो वर्ति निर्गतां भस्मना मृदा ॥ ५० ॥
 अवकीर्य कषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूलैस्ततः समम् ॥
 दृढं बद्ध्वा च सूत्रेण वर्द्धयेत्कुशलो भिषक् ॥ ५१ ॥
 तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सकृदेव तु ॥
 स्यादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥ ५२ ॥
 सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ॥
 क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥
 रुग्दाहजित्सयष्टयाह्वैः परं पूर्वोदितो विधिः ॥
 मेदोघ्नन्थुदितं तत्र तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ५४ ॥
 तालीशं पद्मकं मांसी हरेण्वगुरुचन्दनम् ॥
 हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ॥ ५५ ॥
 पक्वं सद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ॥
 गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ ५६ ॥
 कार्श्यं वाताह्नजित्त्वृत्तिमर्दनाभ्यञ्जनादिकम् ॥ ५७ ॥
 विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं समाहताहतम् ॥
 वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनम् ॥ ५८ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातो भङ्गप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः ।
 पातघातादिभिर्द्वैधा भङ्गोऽस्त्ना सन्ध्यसन्धित ॥
 प्रसारणाकुञ्चनयोरशक्तिः सन्धिमुक्तता ॥ १ ॥
 इतरस्मिन्भृशं शोफः सर्वावस्थास्वतिव्यथा ॥
 अशक्तिश्चेष्टितेऽप्येऽपि पीड्यमाने सशब्दता ॥ २ ॥
 समासादिति भङ्गस्य लक्षण बहुधा तु तत् ॥
 भिद्यते भङ्गभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥
 यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ॥
 प्राज्याणुदारि यत्त्वस्थिस्पर्शो शब्द करोति यत् ॥ ४ ॥
 यत्रास्थिलेश प्रविशेन्मध्यमस्थो विदारितः ॥
 भग्नं यच्चाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥
 उन्नम्यमान क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ॥
 तद्दुःसाध्य कृशाशक्तवातलाल्पाशिनामपि ॥ ६ ॥
 भिन्न कपालं यत्कटया सन्धिमुक्तं च्युतं च यत् ॥
 जघनं प्रतिपिष्टं च भग्नं यत्तद्विवर्जयेत् ॥ ७ ॥
 असश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ॥
 यच्च भग्नं भवेच्छंखशिरं पृष्ठस्तनान्तरे ॥ ८ ॥
 सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासाद्दुर्निवन्धनात् ॥
 सक्षोभादपि यद्गच्छेद्विक्रिया तद्विवर्जयेत् ॥ ९ ॥

आदितौ यच्च दुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ॥
 तरुणास्थीनि भुज्यन्ते भुज्यन्ते नलकानि तु ॥ १० ॥
 कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ॥
 अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ११ ॥
 आज्छेदति क्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्त्तयेत् ॥
 आज्छनोत्पीडनोन्नामचर्मसंक्षेपवन्धनैः ॥ १२ ॥
 सन्धीञ्छरीरगान्सर्वाञ्चलानप्यचलानपि ॥
 इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक्संस्थाप्य निश्चलम् ॥ १३ ॥
 पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ॥
 कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्जार्जनपलाशजैः ॥ १४ ॥
 वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनूभिः सुनिवेशितैः ॥
 सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिस्तम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥
 कुशाह्वयैः समं बन्धं पक्षस्योपरि योजयेत् ॥
 शिथिलेन हि बन्धेन सन्धेः स्थैर्यं न जायते ॥ १६ ॥
 गाढेनातिरुजादाहपाकश्चयथुसम्भवः ॥
 त्र्यहात्र्यहादृतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्धिमे ॥ १७ ॥
 साधारणे तु पञ्चाहाद्भङ्गदोषवशेन वा ॥
 न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥
 तं पञ्चमूलंपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ॥
 सुखोष्णं वावचार्य्यं स्याच्चक्रतैलं विजानता ॥ १९ ॥
 विभज्य देशं कालं च वातघ्नौषधसंयुतम् ॥
 प्रततं सेकलेपांश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ॥ २० ॥

शृष्टिक्षीर ससर्पिष्क मधुरौषधसाधितम् ॥
 प्रातःप्रातः पिवेद्भृशः शीतल लाक्षया युतम् ॥ २१ ॥
 सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ॥
 कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥ २२ ॥
 लम्बानि व्रणमासानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ॥
 सन्दधीत व्रणान्वैद्यो वन्धनैश्चोपपादयेत् ॥ २३ ॥
 तान्समान्सुस्थिताञ्ज्वात्वा फलिनीरोधकट्फलैः ॥
 समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥
 धातकीरोधचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा व्रणाः ॥
 इति भङ्ग उपक्रान्त स्थिरधातोर्ऋतौ हिमे ॥ २५ ॥
 मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ॥
 पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥
 मामैः स्थैर्यं भवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ॥
 कटीजंघोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥
 यन्त्रणार्थं तथा कीला पञ्च कार्या निवन्धनाः ॥
 जघोर्वो पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥
 श्रोण्या वा पृष्ठवशे वा वक्रस्याक्षकयोस्तथा ॥
 विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेव समाचरेत् ॥ २९ ॥
 सन्धीश्चिरविमुक्तास्तु स्निग्धस्विन्नान्मृदूकृतान् ॥
 उक्तैर्विधानैर्वुद्ध्या च यथास्व स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥
 असन्धिभग्ने रूढे तु विषमोल्बणसाधिते ॥
 आपोऽथ भङ्गं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥ ३१ ॥

भयं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा क्षिपक् ॥

पक्वसांसशिरास्त्रायुसन्धिः श्लेपं न गच्छति ॥ ३२ ॥

वातव्याधिविनिर्दिष्टान्स्त्रेहान्भयस्य योजयेत् ॥

चतुःप्रयोगान्वल्यांश्च वस्तिकर्म्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥

शाल्याज्यरसदुग्धाद्यैः पैष्टिकैरविदाहिभिः ॥

मात्रयोपचरेद्भयं सन्धिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥

ग्लानिर्न शस्यते तस्य सन्धिविश्लेषकृद्धि सा ॥

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ॥

व्यायामं च न सेवेत भयो रूक्षं च भोजनम् ॥ ३५ ॥

कृष्णांस्तिलान्विरजसो दृढवस्त्रवद्धा

न्सप्तक्षपा वहति वारिणि वासयेत् ॥

संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्य चैता

न्क्षीरे तथैव मधुककथिते च तोये ॥ ३६ ॥

पुनरपि पीतपयस्कांस्तान्पूर्ववदेव शोषितान्वाढम् ॥

विगततुषानरजस्कान्संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युज्यात् ॥ ३७ ॥

नलदवालकलोहितयष्टिकानखमिशिपुवकुष्ठवलात्रयैः ॥

अगरुचन्दनकुंकुमसारिवासरलसर्जरसासरदारुभिः ॥ ३८ ॥

पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टं ततश्च तत् ॥

समस्तगन्धभैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३९ ॥

शैलेयराल्नांशुमतीकसेरुकालानुसारीनतपत्रोद्वैः ॥

सक्षीरयुक्तैः सपयस्कदूर्वैस्तैलं पचेत्तन्नलदादिभिश्च ॥ ४० ॥

गन्धतैलमिदमुत्तममस्थिस्थैर्यकृज्जयति चाशु विकारान् ॥
वातपित्तजनितानतिवीर्यान्व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ४१

इत्यष्टाङ्गद्वयसहितायामुत्तरस्थाने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो भगन्दरप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः ।

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ॥

अशोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ १ ॥

अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ॥

प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽङ्गुले द्व्यङ्गुलेऽपि वा ॥ २ ॥

पायोर्व्रणोऽन्तर्वाह्यो वा दुष्टासृङ्मासगो भवेत् ॥

वस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात्स्यन्दनात्मकः ॥ ३ ॥

भगन्दरः स सर्वश्च दारयत्यक्रियावत् ॥

भगवस्तिगुढास्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥

वातमूत्रशकृच्छुक्रं खै सूक्ष्मैर्वसति क्रमात् ॥

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तु सोऽष्टम स्मृत ॥ ५ ॥

अपक्व पिटिकामाहुः पाकप्राप्त भगन्दरम् ॥

गूढमूला ससरम्भा रुगाढ्या रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥

भगन्दरकरी विद्यात्पिटिका न त्वतोऽन्यथा ॥

तत्र श्यावारुणा तोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥

पिटिका मारुतात्पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता ॥

रागिणी तनुरूष्माद्या ज्वरधूमायनान्विता ॥ ८ ॥

स्थिरा स्निग्धा महामूला पाण्डुः कण्डूमती कफात् ॥
 श्यावा ताम्रा सदाहोषा घोररुग्वातपित्तजा ॥ ९ ॥
 पांडुरा किञ्चिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ॥
 पादाङ्गुष्ठसमा सर्वदोषैर्नानाविधव्यथा ॥ १० ॥
 शूलारोचकतृड्दाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ॥
 व्रणतां यान्ति ताः पक्वाः प्रमादात्तत्र वातजाः ॥ ११ ॥
 दीर्य्यतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत्क्रमात् ॥
 अच्छं स्रवद्भिरास्त्रावमजस्रं फेनसंयुतम् ॥ १२ ॥
 शतपोनकसंज्ञोऽयमुष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः ॥
 बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥
 वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ॥
 जायते परितस्तत्र प्राकारपरिखेव च ॥ १४ ॥
 ऋजुर्वातकफादृज्व्या गुदो गत्या तु दीर्य्यते ॥
 कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नासाश्रित्य कुप्यतः ॥ १५ ॥
 अशोमूले ततः शोफः कण्डूदाहादिमान्भवेत् ॥
 स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥ १६ ॥
 स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शो भगन्दरः ॥
 स्रवजः शम्बुकावर्त्तः शम्बुकावर्त्तसन्निभः ॥ १७ ॥
 गतयो दारयन्त्यस्मिन्रुग्वेगैर्दार्णैर्गुदम् ॥
 अस्थिलेशोऽभ्यवहतो मांसवृद्ध्या यदा गुदम् ॥ १८ ॥
 क्षणोति तिर्य्यङ् निर्गच्छन्नुन्मार्गं क्षततो गतिः ॥
 स्यात्ततः पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ १९ ॥

जायन्ते कृमयस्तस्य खादन्त परितो गुदम् ॥
विदारयन्ति न चिरादुन्मार्गी क्षतजश्च स ॥ २० ॥
तेषु रुग्दाहकण्ड्वादीन्विद्याद्व्रणनिषेधतः ॥
षट्कृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ २१ ॥
प्रवाहिनी वली प्राप्त सेवनी वा समाश्रितम् ॥
अथास्य पिठिकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ॥ २२ ॥
शुद्धयासृक्स्तुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ॥
पाके पुनरुपस्त्रिग्ध स्वेदित चावगाहतः ॥ २३ ॥
यन्त्रायित्वा र्शासमिव पश्येत्सम्यग्भगन्दरम् ॥
अत्राचीनं पराचीनमन्तर्मुखवहिर्मुखम् ॥ २४ ॥
अथान्तर्मुखमेपित्वा सम्यक्छेदनेन पाटयेत् ॥
वहिर्मुखं च निशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ॥ २५ ॥
अग्निना वा भिषक्साधुक्षारेणैवोष्णकन्धरम् ॥
नाडीरेकान्तरा कृत्वा पाटयेच्छतपोनकम् ॥ २६ ॥
तासु रूढासु शेषाश्च मृत्युदीर्णे गुदेऽन्यथा ॥
परिक्षेपिणि चाप्येवं नाड्युक्तैः क्षारसूक्तकैः ॥ २७ ॥
अशोभगन्दरे पूर्वमर्शासि प्रतिसाधयेत् ॥
त्यक्त्वोपचर्य, क्षतजं शल्यं शल्यवतस्ततः ॥ २८ ॥
आहरेच्च तथा दद्यात्कृमिघ्नं लेपभोजनम् ॥
पिण्डनाड्यादयस्वेदा सुस्त्रिग्धा रुजि पूजिता ॥ २९ ॥
सर्वत्र च बहुच्छिद्रे छेदानालोच्य योजयेत् ॥
गोतीर्थं सर्वतोभद्रदललाङ्गललाङ्गलान् ॥ ३० ॥

पार्श्वं गतेन शस्त्रेणच्छेदो गोतीर्थको मतः ॥

सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोऽर्द्धलाङ्गलः ॥ ३१ ॥

पार्श्वद्वये लाङ्गलकः समस्तांश्राग्निना दहेत् ॥

आस्त्रावमार्गान्निःशेषान्नैवं विकुरुते पुनः ॥ ३२ ॥

सततं कोष्ठशुद्धौ च भिषक्तस्यान्तरान्तरा ॥

लेपो व्रणे बिडालास्थित्रिफलारसकल्कितम् ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्मतीमलयुलाङ्गलिशेलुपाठा-

कुंभाग्निसर्जकरवीरवचासुधाकैः ॥

अभ्यञ्जनाय विपचेत् भगन्दराणां

तैलं वदन्ति परमं हितमेतदेषाम् ॥ ३४ ॥

मधुकरोधकणात्रुटिरेणुकाद्विरजनीफलिनीपटुसारिवाः ॥

कमलकेसरपद्मकधातकीमंदनसर्जरसामयरोधकाः ॥ ३५ ॥

सवीजपूरच्छदनैरेभिस्तैलं विपाचितम् ॥

भगन्दरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ ३६ ॥

मधुतैलयुता विडङ्गसारत्रिफलाभागधिकाकणाश्च लीढाः ॥

कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोहणा भवन्ति ॥ ३७ ॥

असृतात्रुटिवेष्टवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ॥

कमलवृद्धमिदं मधुप्लुतं पिटिकास्थौल्यभगन्दराञ्जयेत् ॥ ३८ ॥

गधिकान्निकलिङ्गविडङ्गैर्विल्वघृतैः सवरापलषट्कैः ॥

मागो-
गुग्गुलु-
गुग्गुलुपञ्च-
वक्रत्रुटिकर्षयुतं

था सदृशेन समेतैः क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥ ३९ ॥

तैः पलिकोंशा भागधिका त्रिफला च पृथक्स्यात् ॥

पूय-
मधुलीढं कुष्ठभगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

शृङ्गवेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितम् ॥

काथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ४१ ॥

उत्तमाखदिरसारज रजः शीलयन्नसनवारिभावितम् ॥

हन्ति तुल्यमाहिषारव्यमाक्षिक कुष्ठमेहपिटिकाभगन्दरान् ४२

भगन्दरेष्वेष विशेष उक्त

शेषाणि तु व्यञ्जनसाधनानि ॥

व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च

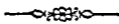
सम्यग्विदित्वौषधिकं विद्व्यात् ॥ ४३ ॥

अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ॥

साहसानि विविधानि च रूढे वत्सर परिहरेदधिकं वा ॥४४॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायामुत्तरस्थाने अष्टात्रिंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडी

विज्ञानमध्याय व्याख्यास्यामः ।

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमासास्त्रगामला ॥

वृत्तोन्नतं य श्वयथु स ग्रन्थिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ १ ॥

दोषास्त्रमासमेदोऽस्थिशिराव्रणभवा नव ॥

ते तत्र वाताढायामतोदभेदान्वितोऽसित ॥ २ ॥

स्थानात्स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ॥

मृदुर्वस्तिरिवानद्भो विभिन्नोऽच्छ स्रवत्यसृक् ॥ ३ ॥

पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ॥
 भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ ४ ॥
 शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेद् घनम् ॥
 दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥ ५ ॥
 शिरामांसं च संश्रित्य स स्वापः पित्तलक्षणः ॥
 मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत् ॥ ६ ॥
 स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ॥
 अवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मासेऽथ वा त्वचि ॥ ७ ॥
 वायुना कुरुते ग्रन्थि भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ॥
 श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥ ८ ॥
 स विभिन्नो घनं भेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ॥
 अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ ९ ॥
 सौऽस्थिग्रन्थिः पदातेस्तु सहस्राम्भोऽवगाहनात् ॥
 व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोणितम् ॥ १० ॥
 वायुः संस्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्याविशोष्य च ॥
 निःस्फुरं नीरुजं ग्रन्थि कुरुते सशिराह्वयः ॥ ११ ॥
 अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ॥
 सार्द्धे वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथ वा ॥ १२ ॥
 वातास्रमस्रुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ॥
 कुर्यात्सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥ १३ ॥
 साध्या दोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ॥
 मर्मकण्ठोदरस्थाश्च महत्तु ग्रन्थितोऽर्बुदम् ॥ १४ ॥

तल्लक्षण च मेदोऽन्तैः. षोढा दोषादिभिस्तु तत् ॥
 प्रायो मेद कफाढयत्वात्स्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥
 शिरास्थ शोणित दोष. सङ्कोच्यान्त प्रपीडय च ॥
 पाचयेत् तदा नद्ध सास्त्राव मासपिण्डितम् ॥ १६ ॥
 मासाङ्कुरैश्चितं याति वृद्धि चाशु स्रवेत्तत. ॥
 अजस्रं दुष्टरुधिर भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥
 तेष्वसृङ्मासजे वर्ज्यं चत्वार्यन्यानि साधयेत् ॥
 प्रस्थिता वंक्षणोर्वादिमधकाय कफोत्वणा ॥ १८ ॥
 दोषा मासास्त्रगा पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ॥
 शनैःशनैर्घन शोफ श्लीपदं तत्प्रचक्षते ॥ १९ ॥
 परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरम् ॥
 रूक्षं च वातात् पित्तात् पीत दाहज्वरान्वितम् ॥ २० ॥
 कफाद् गुरु स्निग्धमरुच्चित मासाङ्कुरैर्वृहत् ॥
 तत्त्यजेद्द्रत्सरातीतं सुमहत्सुपरिस्तुति ॥ २१ ॥
 पाणिना सौष्ठकर्णेषु वदन्त्येके तु पादवत् ॥
 श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशभृशम् ॥ २२ ॥
 मेदस्था कण्ठमन्याक्षिकक्षावक्षणगामला ॥
 सवर्णान्कठिनान्स्निग्धान्वातार्कामलकाकृतीन् ॥ २३ ॥
 अवगाढान्वहून्गण्डाश्रिरपाकाश्च कुर्वते ॥
 पच्यन्तेऽल्परुजस्त्वन्ये स्रवन्त्यन्येतिकण्डुरा ॥ २४ ॥
 नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुवन्धिनः ॥
 गण्डमालापची चेय दूर्बेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ २५ ॥

तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दिपाश्वरुक्कासपीनसाम् ॥

अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥ २६ ॥

अनुप्रविश्य मांसादीन्दूरं पूयोऽभिधावति ॥

गतिः सा दूरगमनान्नाडी नाडीव संस्रुतेः ॥ २७ ॥

नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ॥

सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी ॥ २८ ॥

वातात्सरुक्सूक्ष्मसुखी विवर्णा फेनिलोद्गमा ॥

स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् ॥ २९ ॥

पीतोष्णपूतिपूयास्रुर्दिवा चातिनिषिञ्चति ॥

घनपिच्छलसंस्त्रावा कण्डूला कठिना कफात् ॥

निशि चाभ्यधिकक्लेदात् सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ॥ ३० ॥

अन्तःस्थितं शल्यमनाहतं तु करोति नाडीं वहते च सास्य ॥

फेनानुविद्धं तनुमल्पसुष्णं सास्रं च पूयं सरुजं च नित्यम् ३१

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायामुत्तरस्थाने एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थ्यर्बुदश्ल्लीपदापचीनाडी-

प्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

ग्रन्थिष्वाभेषु कर्त्तव्या यथास्वं शोफवत्क्रिया ॥

बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ १ ॥

स्नेहयेच्छुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ॥

संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थि विमृद्नीयात्पुनःपुनः ॥ २ ॥

एष वाते विशेषेण क्रम पित्तास्त्रजे पुनः ॥
 जलौकसो हिम सर्वं कफजे वानिको विधि ॥ ३ ॥
 तथाप्यपक्व छित्चैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ॥
 साध्वशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥
 मासत्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ॥
 कार्श्यं मेदोभवेऽप्येतत्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ५ ॥
 प्रमृद्यात्तिलदिग्धेनच्छन्न द्विगुणवाससा ॥
 शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूदृते ॥ ६ ॥
 शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचर तथा ॥
 उपनाहोऽनिलहरैर्वस्तिकर्ममशिराव्यध ॥ ७ ॥
 अर्बुदे ग्रन्थिवत्फुर्याद्यथास्वं सुतरा हितम् ॥
 श्लीपदेऽनिलजे विध्येत्स्निग्धस्विन्नोपनाहिते ॥ ८ ॥
 शिरामुपरि गुल्फस्य द्वयगुले पाययेच्च तम् ॥
 मासमेरण्डज तैल गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥
 जीर्णे जीर्णान्नमश्रीयाच्छुण्ठीशृतपयोऽन्वितम् ॥
 त्रैवृत वा पिवेदेवमशान्तावग्निना दहेत् ॥ १० ॥
 गुल्फस्याधः शिरामोक्ष पैत्ते सर्वं च पित्तजित् ॥
 शिरामगुष्ठके विद्ध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥
 सक्षौद्राणि कषायाणि वर्द्धमानास्तथाभयाः ॥
 लिम्पेत्सर्षपवार्ताकीमूलाभ्या धान्ययाथ वा ॥ १२ ॥
 ऊर्ध्वाधःशोधन पेयमपच्या साधितं घृतम् ॥
 दन्तीद्रवन्तीत्रिवृताजालिनीदेवदालिभिः ॥ १३ ॥

शीलयेत्कफभेदोन्नं धूमगण्डूपनावनम् ॥
शिरयाऽपहरेद्रक्तं पिवेन्मूत्रेण ताक्षर्यजम् ॥ १४ ॥
ग्रन्थीनपक्वानालिस्पेन्नाकुलीपटुनागरैः ॥
स्विन्नाल्लवणपोटल्या कठिनाननुमर्दयेत् ॥ १५ ॥
शमीमूलकशिग्रूणां वीजैः सयवसर्षपैः ॥
लेपः पिष्टोऽम्लतक्रेण ग्रन्थिगण्डविलापनः ॥ १६ ॥
पाकोन्मुखान्श्रुतास्रस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ॥
अपक्वानेव चोद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपाचरेत् ॥ १७ ॥
क्षुण्णानि निम्बपत्राणि क्लिन्नैर्भल्लातकैः सह ॥
शरावसम्पुटे दग्ध्वा सार्धं सिद्धार्थकैः समैः ॥ १८ ॥
एतच्छागाम्बुना पिष्टं गण्डमालाप्रलेपनम् ॥
काकादनीलाङ्गलिकानहिकोत्तुण्डिकीफलैः ॥ १९ ॥
जीमूतबीजकर्कोटीविशालाकृतवेधनैः ॥
पाठान्वितैः पलाञ्छाशैर्विषकर्षयुतैः पचेत् ॥ २० ॥
ग्रस्थं करञ्जतैलस्य निर्गुण्डीस्वरसाढकैः ॥
अनेन माला गण्डानां चिरजा पूयवाहिनी ॥ २१ ॥
सिध्यत्यसाध्यकल्पापि पानाभ्यञ्जननावनैः ॥
तैलं लाङ्गलिकीकन्दकल्कपादे चतुर्गुणे ॥ २२ ॥
निर्गुण्डीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीप्रणुत् ॥
भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्धनैः ॥ २३ ॥
मनःशिलालनलदविशालाकरवीरकैः ॥
गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्द्धपलेन च ॥ २४ ॥

ब्राह्मरिसार्कजक्षीरगोशकृद्रससयुतम् ॥
 प्रस्थ सर्पपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ॥ २५ ॥
 पानाद्यै शीलितं कुष्ठं दुष्टनाडीत्रणापची ॥
 वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचन्दनैः ॥ २६ ॥
 तैलं प्रसाधित पीत समूलामपची जयेत् ॥
 शरपुखोद्भवं मूल पिष्ट तण्डुलवारिणा ॥ २७ ॥
 नस्याह्लेपाच्च दुष्टारुरपचीविषजन्तुजित् ॥
 मूलैरुत्तमकारुण्याः पीलुपर्ण्याः सहाचरात् ॥ २८ ॥
 सरोध्राभययष्ट्याह्रशताह्वाद्दीपिदारुभिः ॥
 तैल क्षीरसमं सिद्ध नस्येऽभ्यङ्गे च पूजितम् ॥ २९ ॥
 गोव्यजाश्वखुरादग्धाकटुतैलेन लेपनम् ॥
 ऐगुदेन तु कृष्णाहिर्वायसो वा स्वय मृत ॥ ३० ॥
 इत्यशान्तौ गदस्यान्यपार्श्वजघासमाश्रितम् ॥
 वस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हृत्वाग्निना दहेत् ॥ ३१ ॥
 स्थितस्योर्ध्वं पद भित्त्वा तन्मानेन च पार्श्विणतः ॥
 तत ऊर्ध्वं हरेद् ग्रन्थीनित्याह भगवान्निमि ॥ ३२ ॥

पार्श्विणं प्रति द्वादश चाङ्गुलानि

मुक्तेन्द्रवस्ति च गदान्यपार्श्वं ॥

विदार्यमत्स्याण्डानिभानि

मध्याज्जालानि कर्षेदिति सुश्रुतोक्तिः ॥३३॥

आगुल्फकर्णात्सुमितस्यजन्तोस्तस्याष्टभागखुडकाद्विभज्य ॥
 घ्राणार्जवेधः सुरराजवस्तेर्भित्त्वाक्षमात्र त्वपरे वदन्ति ॥३४॥

उपनाह्यानिलान्नाडीं पाटितां साधु लेपयेत् ॥
 प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तैलैः पिष्टैः ससैन्धवैः ॥ ३५ ॥
 पैत्तीं तु तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीशिलाह्वयैः ॥
 श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३६ ॥
 शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ॥
 अशस्त्रकृत्यामेषिण्या भित्त्वान्ते सम्यगेषिताम् ॥ ३७ ॥
 क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद्भ्रतिम् ॥
 व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगम्भीरादिषु साधनम् ॥ ३८ ॥
 या वर्त्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ॥
 पिष्टं चंचुफलं लेपान्नाडीव्रणहरं परम् ॥ ३९ ॥
 घोण्टाफलत्वग्लवणं सलाक्षं बूकस्य पत्रं वनितापयश्च ॥
 खुमर्कदुग्धान्वितेषकल्कोवर्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ४० ॥
 सासुद्रसौवर्चलसिन्धुजन्मसुपक्वघोण्टाफलवेश्मधूमाः ॥
 आम्रातगायत्रिजपल्लवाश्च कटङ्कटैर्यावथ चेतकी च ॥ ४१ ॥
 कल्केऽभ्यङ्गे चूर्णे वर्त्या चैतेषु सेव्यमानेषु ॥
 अगतिरिव नश्यति गतिश्चपला चपलेषु भूतिरिव ॥ ४२ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायामुत्तरस्थाने त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगविलानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 स्निग्धा सवर्णा अथिता नीरुजा मुद्गसम्मिता ॥
 पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥

यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्या मासाश्रिता घना ॥
 अवक्राश्चालजीवृत्तास्तोकपूया घनोन्नता ॥ २ ॥
 ग्रन्थयः पञ्च वा पङ्का कच्छपी कच्छपोन्नता ॥
 कर्णस्योर्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररू ॥ ३ ॥
 शालूकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरा ॥
 हनुसन्धिसमुद्भृतास्ताभ्या पापाणगर्दभः ॥ ४ ॥
 शाल्मलीकण्टकाकारा पिटिकाः सरुजो घना ॥
 मेदोगर्भा मुखे यूना ताभ्या च सुखद्रूपिका ॥ ५ ॥
 ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः ॥
 चीयते नीरुजैश्चैतैः शरीरं कफवातजैः ॥ ६ ॥
 पित्तेन पिटिका वृत्ता पकोदुम्बरसन्निभा ॥
 महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ ७ ॥
 गात्रेष्वन्तश्च वक्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ॥
 भंसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्सज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ८ ॥
 ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटारूपा महारुजाः ॥
 या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥ ९ ॥
 सा विद्धा वातपित्ताभ्या ताभ्यामेव च गर्दभी ॥
 मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥ १० ॥
 कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सानिलात् ॥
 पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घना ॥ ११ ॥
 तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्तिता ॥
 धर्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ १२ ॥

राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः ॥
 दोषैः पित्तोल्बणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥ १३ ॥
 शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्दभः ॥
 मलैः पित्तोल्बणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः ॥१४॥
 कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साऽग्निरोहिणी ॥
 पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम् ॥ १५ ॥
 त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेह्लिका ॥
 विदारीकन्दकठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे ॥ १६ ॥
 मेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांसशिराश्रयैः ॥
 भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्बणोऽनिलः ॥ १७ ॥
 मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ॥
 दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥
 तां स्नावयन्ति निचितां विद्यात्तच्छर्करार्बुदम् ॥
 पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्ध्वं वोपचीयते ॥ १९ ॥
 वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वह्वहणुभिर्मुखैः ॥
 रुग्दाहकण्डूक्वेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥
 शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ॥
 ग्रन्थिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत् ॥ २१ ॥
 वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ॥
 अणूकरोति बाह्यान्तर्मांसस्य ततः शकृत् ॥ २२ ॥
 कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ॥
 कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥ २३ ॥

चिप्यमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं च तम् ॥
 कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥
 दुष्टकर्मसंस्पर्शात्कण्डूक्लेदान्वितान्तराः ॥
 अगुल्योऽलसमित्याहुस्तिलाभास्तिलकालकान् ॥ २५ ॥
 कृष्णानवेदनास्त्वक्स्थान्मापास्तानेव चोन्नतान् ॥
 माषेभ्यस्तून्नततराश्चर्मकीलान्सितासितान् ॥ २६ ॥
 तथाविधो जतुमणि सहजो लोहितस्तु सः ॥
 कृष्ण सित वा सहजं मण्डल लाञ्छन समम् ॥ २७ ॥
 शोकक्रोधादिकुपिताद्घातपित्तान्मुखे तनु ॥
 श्यामलं मण्डल व्यंगं वक्रादन्यत्र नीलिका ॥ २८ ॥
 परुषं परुषस्पर्शं व्यंगं ज्याव च मारुतात् ॥
 पित्तात्ताम्रान्तमानील श्वेतान्त कण्डुमत्कफात् ॥ २९ ॥
 रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं शोष चिमचिमायते ॥
 वायुनोदीरित, श्लेष्मा त्वच प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥
 ततस्त्वग्जायते पाण्डु, क्रमेण च विचेतना ॥
 अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्ति प्रसुप्ति, ॥ ३१ ॥
 असम्यग्बमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ॥
 मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति वहूनि च ॥ ३२ ॥
 उत्कोठ, सोऽनुवृष्टस्तु कोठ इत्यभिधीयते ॥
 प्रोक्ता, पट्टत्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ ३३ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायामुत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

विलावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ॥

स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥

दारुकुष्ठमनोह्वालैरिड्यापाषाणगर्दभात् ॥

विधिस्तांश्चाचरेत्पक्वान्त्रणवत्साजगल्लिकान् ॥ २ ॥

रोध्रकुस्तम्बरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ॥

वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुक्तयः ॥ ३ ॥

अशान्तौ वसनं नक्ष्यं ललाटे च शिरान्यथः ॥

निस्वाम्बुवान्तो निस्वाम्बुसाधितं पद्मकण्टके ॥ ४ ॥

पिबेत्क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निस्वारम्बधलेपनम् ॥

विदृतादीस्तु जालान्तांश्चिकित्सेदिरिवेल्लिकान् ॥

पित्तवीलसर्पवत्तद्वत्प्रत्याख्यायाशिरोहिणीम् ॥ ५ ॥

विलंघनं रक्तविमोक्षणं च विरूक्षणं कायविशोधनं च ॥

धात्रीप्रयोगाञ्छिरप्रदेहान्कुर्व्यात्सदा जालकगर्दभस्य ६ ॥

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ॥

मेदोर्बुदक्रियां कुर्व्यात्सुतरां शर्करार्बुदे ॥ ७ ॥

प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मम्मणिं स्थितम् ॥

बल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेदितरत्पुनः ॥ ८ ॥

शुद्धस्यास्त्रे हृते लिम्पेत्सपट्टारैवतामृतैः ॥

श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपल्लसकुम्भिः ॥ ९ ॥

पक्के तु दुष्टमासानि गती सर्वाश्च शोधयेत् ॥
 शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ १० ॥
 शस्त्रेणोक्तृत्य नि शेष स्नेहेन कदरं दहेत् ॥
 निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥ ११ ॥
 चिप्यं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ॥
 दुष्टं कुनखमप्येव चरणावलसे पुनः ॥ १२ ॥
 धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ॥
 सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्दहेत्तु तिलकालकान् ॥ १३ ॥
 माषाश्च सूर्यकान्तेन क्षारेणयद्विवाग्निना ॥
 तद्दुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ॥ १४ ॥
 लाञ्छनादित्रये कुर्याद्यथासन्न शिराव्यधम् ॥
 लेपयेत्क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगकुरैः ॥ १५ ॥
 व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ॥
 लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजामपी ॥ १६ ॥
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठरोधप्रियङ्गवः ॥
 वटाकुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदा ॥ १७ ॥
 द्वे जीरके कृष्णातिला सर्षपा पयसा सह ॥
 पिष्टा कुर्वन्ति वक्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ॥ १८ ॥
 क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषा ॥
 मसूरा, क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ॥ १९ ॥
 सगुडः कोलमज्जा वा शशासृक्क्षौद्रकल्कितः ॥
 सप्ताह मातुलुङ्गस्थ कुष्ठ वा मधुनान्वितम् ॥ २० ॥

पिष्टा वा छागपयसा सक्षौद्रा मौशली जटा ॥

गोरस्थिमुशलीमूलयुक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥

जम्ब्वाम्रपल्लवा मस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ॥

लेपः सवर्णकृत्पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥ २२ ॥

उत्पलपत्रं तगरं प्रियंगुकालीयकदम्बदरमज्जा ॥

इदमुद्धर्चनमास्थं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥ २३ ॥

एभिरेवौषधैःपिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ॥

यथादोषर्तुकान्स्नेहान्मधुकक्काथसंयुतैः ॥ २४ ॥

यवान्सर्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ॥

घृतं गुडं च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ॥ २५ ॥

तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ॥

मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ २६ ॥

कुंकुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचन्दनम् ॥

न्यग्रोधपादास्तरुणान्पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ २७ ॥

सनीलोत्पलमञ्जिष्टं पालिकं सतिलाढके ॥

पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥ २८ ॥

लाक्षापत्तंगमञ्जिष्टायष्टीमधुकुंकुमैः ॥

अजाक्षीरद्विगुणितंतैलस्य कुडवं पचेत् ॥ २९ ॥

नीलिकापालितव्यङ्गवलीनिलकदूषिकान् ॥

हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥ ३० ॥

मञ्जिष्ठाशबरोद्धवस्तुवरिकालाक्षाहरिद्राद्वयं

नेपाल रितलकुंकुमगदागोरोचनागैरिकम् ॥

पत्रंपाण्डुवटस्य चन्दनयुगकालीयक पारद

पत्तङ्गं कनकत्वच कमलज वीज तथा केसरम् ॥ ३१ ॥

सिक्थतुत्थपद्मकाद्योवसाज्य मज्जा क्षीरक्षीरिवृक्षाम्बु चाश्रौ ॥

सिद्ध सिद्धं व्यङ्ग नील्यादिनाशेवक्रेछायामैन्दवीं चाशुधत्ते ३२-

मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ॥

प्रसुप्तो वातकुष्ठोक्त कुर्यादाहं च वह्निना ॥

उत्कोठे कफपित्तोक्त कोठे सर्वं च कौष्टिकम् ॥ ३३ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहितायामुत्तरस्थाने द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो गुह्यरोगविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्याम ।

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ॥

दोषाध्युषितसकीर्णमलिनानुरजःपथाम् ॥ १ ॥

अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्या नवसूतिकाम् ॥

दूषित स्पृशतस्तोय रतान्तेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥

विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान्प्रलेपादीन्प्रयच्छत ॥

मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छुक्रपातनै ॥ ३ ॥

वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघ्ननैः ॥

दोषा दुष्टा गता गुह्य त्रयोविशतिसामयान् ॥ ४ ॥

जनयन्त्युपदंशादीनुपदंशोऽत्र पञ्चधा ॥

पृथग्दोषै सरुधिरै समस्तैश्चाऽत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

मेढूशोफे रजश्चित्राः स्तम्भरत्वक्परिपोटनम् ॥
 पक्वोदुस्वरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कण्डूमाञ्छीतलो गुरुः ॥
 शोणितेनासितस्फोटसम्भवोऽस्त्रस्रुतिर्ज्वरः ॥ ७ ॥
 सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ॥
 तीव्राहृगाशुपचनं दरुणं कृमिसम्भवः ॥ ८ ॥
 याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः ॥
 जायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥ ९ ॥
 अन्तर्बहिर्वा मेढूस्य कण्डूला मासकीलकाः ॥
 पिच्छलास्यस्रवा योनौ तद्वच्च च्छत्रसन्निभाः ॥ १० ॥
 तेऽर्शास्युपेक्षया घ्नन्ति मेढूपुंस्त्वभगार्त्तवम् ॥
 गुह्यस्य बहिरन्तर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥
 सर्षपा मानसंस्थाना घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ॥
 पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यन्ते मध्यतश्च याः ॥ १२ ॥
 सोऽवमन्यः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ॥
 कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा ॥ १३ ॥
 अलर्जां मेहवद्विद्यादुत्तमां रक्तपित्तजाम् ॥
 पिटिका माषमुद्गाभा पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥
 कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्कारिकेति सा ॥
 शृणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ १५ ॥
 मञ्जिष्ठाद्रितं वस्त्रसंरब्धं वातकोपतः ॥
 नेपालकठिना भुग्ना वायुनाऽष्ठीलिका स्मृता ॥ १६ ॥

विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्ममेदूजम् ॥
 निवर्त्तते सरुग्दाह क्वचित्पाक च गच्छति ॥ १७ ॥
 पिण्डित ग्रन्थित चर्म तत्प्रलम्बमधो मणे. ॥
 निवृत्तसङ्ग सकफ कण्डूकाठिन्यवत्तु तत् ॥ १८ ॥
 दुरूढ स्फुटित चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ॥
 वातेन दूषित चर्म मणौ सक्त रुणाद्धि चेत् ॥ १९ ॥
 स्रोतोमृत्र ततोऽभ्येति मन्दधारमवेदनम् ॥
 मणेर्विकाशरोधश्च सनिरुद्धमणिर्गद. ॥ २० ॥
 लिङ्गं शूकैरिवापूर्णं ग्रथिताख्य कफोद्भवम् ॥
 शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ॥ २१ ॥
 छिद्रैरण्णुमुखैर्यस्तु सर्वतोव्याप्तलिङ्गक ॥
 वातशोणितकोपेन त विद्याच्छतपोनकम् ॥ २२ ॥
 पित्तासृग्भ्या त्वच. पाकस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ॥
 मास्पाक सर्वज सर्ववेदनो मासशातन. ॥ २३ ॥
 सरागैरसितै. स्फोटै. पिटिकाभिश्च पीडितम् ॥
 मेहन वेदनाश्चोग्रास्तं विद्यादसृग्वुदम् ॥ २४ ॥
 मासार्बुद प्रागुदित विद्रधिश्च त्रिदोषज. ॥
 कृष्णानि भूत्वा मांसानि विगीर्यन्ते समन्तत. ॥ २५ ॥
 पक्वानि सन्निपातेन तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥
 मासोत्थमर्बुद पाक विद्रधि तिलकालकान् ॥ २६ ॥
 चतुरो वर्जयेदेताञ्छेषाञ्छीघ्रसुपाचरेत् ॥
 विशतिर्व्यापदो योनेर्जायन्ते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥

विषमस्थाङ्गशयनभृशमैथुनसेवनैः ॥

दुष्टार्त्तवादपद्रव्यैर्वीजदोषेण दैवतः ॥ २८ ॥

योनौ क्रुद्धोऽनिलः कुर्याद्भुक्तोदायामसुप्तताः ॥

पिपीलिकासृष्टिसिव स्तम्भं कर्कशातां स्वनम् ॥ २९ ॥

फेनिलारुणकृष्णाल्पतनुरूक्षार्त्तवश्रुतिम् ॥

स्वसं वक्ष्यणपार्श्वदौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥

तांस्तांश्च स्वान्गदान्व्यापद्वातिकी नाम सा स्मृता ॥

सैवातिचरणा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ ३१ ॥

मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजंघोरुवंक्षणम् ॥

रुजन्संदूषयेद्योनिं वायुः प्राक्करणेति सा ॥ ३२ ॥

वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ॥

सफेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति ॥ ३३ ॥

इयं व्यापदुदावृत्ता जातघ्नी तु यदानिलः ॥

जातंजातं सुतं हन्ति रौक्ष्याद्दुष्टार्त्तवोद्भवम् ॥ ३४ ॥

अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत् ॥

अन्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥

सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमन्तर्मुखीति सा ॥

वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥

स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ॥

वेगरोधादौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहम् ॥ ३७ ॥

करोति योनेः शोषं च शुष्काख्या सातिवेदना ॥

षडहात्सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ ३८ ॥

वमेत्सरुङ्गीरुजो वा यस्याः सा वामिनीमता ॥
 योनौ वातोपतप्ताया स्त्रीगर्भे वीजदोषतः ॥ ३९ ॥
 नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात्षण्डसज्ञानुपक्रमा ॥
 दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्य गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥
 कुरुते विवृता स्रस्ता वातिकीमिव दुःखिताम् ॥
 उत्सन्नमासा तामाहुर्महायोनि महारुजाम् ॥ ४१ ॥
 यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ॥
 करोति दाहपाकोषापूतिगन्धज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥
 भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतामितार्तवाम् ॥
 सा व्यापत्पैत्तिकी रक्तयोन्याख्यासृगतिस्त्रुतेः ॥ ४३ ॥
 कफोऽभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ॥
 शीतला कण्डुला पाण्डुपिच्छिला तद्विधस्त्रुतिम् ॥ ४४ ॥
 सा व्यापच्छ्लेष्मिकी वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ॥
 सदाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्याः सा लोहितक्षया ॥ ४५ ॥
 पित्तलाश्यानृसवासेक्ष्वथूद्धारधारणात् ॥
 पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥ ४६ ॥
 शूनस्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ॥
 वस्तिकुक्षिगुरुत्वातीसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥
 श्रोणिवंक्षणरुक्तौदज्वरकृत्सा परिप्लुता ॥
 वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥
 उपप्लुता स्मृता योनि विप्लुताख्या त्वधावनात् ॥
 सजातजन्तु कण्डूला कण्डू चातिरतिप्रिया ॥ ४९ ॥

अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः ॥
 कर्णिकाञ्जनयेद्योनौ रजोपार्गनिरोधिनीम् ॥ ५० ॥
 सा कर्णिनी त्रिभिदोपैयानिगर्भाशयाश्रितः ॥
 यथास्त्रोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥
 इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ॥
 ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चाप्नोति दारुणान् ॥
 असृग्दरार्शोगुल्मादीनावाधाश्चानिलादिभिः ॥ ५२ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसहितायामुत्तरस्थाने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 मूत्रमध्ये शिरा विध्येदुपदंशे नवोत्थिते ॥
 शीतां कुथ्यांश्चिप्यां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥ १ ॥
 तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्के तु पाटिते ॥
 जम्बवाभ्रसुमनोनीपश्चेत्कास्त्रोजिकांकुरान् ॥ २ ॥
 शल्लकीबदरीविल्वपलाशातिनिशोद्भवाः ॥
 त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च जले पचेत् ॥ ३ ॥
 स काथः क्षालनं तेन पक्कलैलं च रोपणम् ॥
 तुथगैरिकलोध्रैलामनोह्वालरसाञ्जनैः ॥ ४ ॥
 हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ॥
 लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशत्रणापहः ॥ ५ ॥

कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ॥
 सामान्य साधनमिदं प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥
 न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम् ॥
 पक्वैः स्नायुशिरामासैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥
 अर्शसा छिन्नदग्धाना क्रिया कार्पोपदंशवत् ॥
 सर्षपा लिखिताः सूक्ष्मैः कपायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥
 तैरेवान्यञ्जनं तैलं साधयेद्गुणरोपणम् ॥
 क्रियेयमवमन्थेऽपि रक्तं भ्राव्यं तथोभयो ॥ ९ ॥
 कुम्भिकाया हरेद्रक्तं पक्वाया शोधिते व्रणे ॥
 तिन्दुकत्रिफलारोधैर्लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ १० ॥
 अलज्या स्रुतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ॥
 उत्तमाख्यान्तु पिटिका सच्छिद्यं वडिशोद्धृताम् ॥ ११ ॥
 कल्कैश्चूर्णैः कपायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ॥
 क्रमः पित्तविसर्पोक्तं पुष्करव्यूढयोर्हितं ॥ १२ ॥
 त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च सेचयेत् मृदितं पुनः ॥
 बलातैलेन कोष्णेन सधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥
 अष्ठीलिका हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ॥
 निवृत्तं सर्पिणाऽभ्यज्यं स्वेदयित्वा उपनाहयेत् ॥ १४ ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वलादिभिः ॥
 स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्मं समानयेत् ॥ १५ ॥
 मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ॥
 मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनञ्चात्र शस्यते ॥ १६ ॥

अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाट्यामपि क्रमः ॥
 नाडीमुभयतोद्वारां निरुद्धे जानुना सृताम् ॥ १७ ॥
 स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत्स्नेहैश्चलापहैः ॥
 त्र्यहात्र्यहात्स्थूलतरां नस्यनाडीं विवर्द्धयेत् ॥ १८ ॥
 स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्राञ्छस्त्रेण पाटयेत् ॥
 सेवनीं वर्जयन्पुञ्ज्यात्सद्यः क्षतविधिं ततः ॥ १९ ॥
 ग्रथितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ॥
 लिम्पेत्कषायैः सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोलकम् ॥ २० ॥
 रक्तविद्राधिवत्कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ॥
 व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
 योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ॥
 स्नेहनस्वेदवस्त्यादिवातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥
 नहि वाताहते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ॥
 अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ २३ ॥
 प्राथयेत् बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ॥
 स्निग्धस्त्रिघ्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्समाम् ॥ २४ ॥
 पाणिनोन्नमयेज्जिह्वां संवृत्तां व्यधयेत्पुनः ॥
 प्रवेशयेन्निःसृताश्च विवृत्तां परिवर्तयेत् ॥ २५ ॥
 स्थानाप्रवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रियो भवेत् ॥
 कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्योजयेत्स्त्रियम् ॥ २६ ॥
 सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ॥
 वस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥ २७ ॥

काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षाकासमर्दनिशाद्वयैः ॥
 गुड्चीसैर्यकाभीरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥
 परूपकैश्च विपचेत्प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ॥
 योनिवातविकारघ्न तत्पीत गर्भद परम् ॥ २९ ॥
 वचोपकुञ्चिकाजाजीकृष्णावृषकसैन्धवम् ॥
 अजमोदायवक्षारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥
 पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोड्य खादेत्तद्घृतभर्जितम् ॥
 योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोगगुल्माशौविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
 वृषक मातुलुगस्यमृलानि मद्यन्तिकाम् ॥
 पिवेन्मद्यैः सलवणैस्तथा कृष्णोपकुञ्चिकैः ॥ ३२ ॥
 रास्ताश्वदंष्ट्रावृषकैः शृत शूलहरम्पय ॥
 गुड्चीत्रिफलादन्तीकायैश्च परिषेचनम् ॥ ३३ ॥
 नतवात्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ॥
 तैलात्प्रसाधिताद्धार्यं पिचुर्योनिरुजापह ॥ ३४ ॥
 पित्तलाना तु योनीना सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥
 शीता पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३५ ॥
 शतावरीमृलतुलाचतुष्काक्षुण्णपीडितात् ॥
 रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकम् ॥ ३६ ॥
 जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ॥
 पिष्टैः प्रियालैश्चालाशैर्मृकाद्विवलान्वितैः ॥ ३७ ॥
 सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलायकम् ॥
 शर्कराया दशपल क्षिपोल्लिह्यात्पिचुन्ततः ॥ ३८ ॥

योन्यसृक्छुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ॥
 क्षतं क्षयससृक्षिपत्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ३९ ॥
 कामलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ॥
 अपस्मारादिता याममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥
 एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ॥
 गर्भदं पित्तजानाञ्च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥
 बलाद्रोणद्वयकाथे घृततैलाढकं पचेत् ॥
 क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥
 जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरर्द्धिजीरकैः ॥
 पयस्याश्रावणीमुद्गपीलुसाषाख्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥
 वातपित्तामयान्हत्वा पानाद्गर्भं दधाति तत् ॥
 रक्तयोन्याससृक्खणैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥
 यथादोषोदयं युञ्ज्याद्रक्तस्थापनमौषधम् ॥
 पाठाजम्बवाभ्रयोरस्थिशिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ॥ ४५ ॥
 अम्बुष्ठा शाल्मलीपिच्छा ससङ्गां वत्सकत्वचम् ॥
 बाह्लीकविल्यातिविषारोध्रतोयदगैरिकम् ॥ ४६ ॥
 शुण्ठीसधूकमाचीकरक्तचन्दनकटूफलम् ॥
 कद्वुङ्गवत्सकानन्ताधातकीसधुकार्जनम् ॥ ४७ ॥
 पुष्ये गृहीत्वा सञ्चूर्ण्यसक्षौद्रं तन्दुलाम्भसा ॥
 पिबेदर्शःस्वतीसारे रक्तं यश्चोपवेक्ष्यते ॥ ४८ ॥
 दोषा जन्तुकृताथे च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥
 योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्चेताहृणासितम् ॥ ४९ ॥

चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥
 योन्या वलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥ ५० ॥
 धातक्यामलकीपत्रस्रोतोजमधुकोत्पलैः ॥
 जम्बाम्रसारकासीसरोध्रकट्फलतिन्दुकैः ॥ ५१ ॥
 सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुम्बरशलाटुभिः ॥
 अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥
 तैलप्रस्थ तदभ्यङ्गपिचुवास्तिपु योजयेत् ॥
 शूनोत्तानोन्नता स्तब्धा पिच्छिला स्वाविणी तथा ॥ ५३ ॥
 विप्लुतोषण्णुता योनिः सिद्धयेत्सस्फोटशूलिनी ॥
 यवान्नमभयारिष्ट सीपुतेल च शीलयेत् ॥ ५४ ॥
 पिप्पल्ययोरज.पथ्याप्रयोगाश्च समाक्षिकान् ॥
 कासीस त्रिफलाकाक्षीसाभ्रजम्बवस्थिधातुकी ॥ ५५ ॥
 पैच्छिल्ये क्षौद्रसयुक्तचूर्णो वैगद्यकारकः ॥
 पलाशधातुकीजम्बूसमङ्गामोचसर्जजः ॥ ५६ ॥
 दुर्गन्धे पिच्छिले क्लेदस्तम्भनश्चूर्णं इष्यते ॥
 आरग्वधादिवर्गस्य कषाय. परिषेचनम् ॥ ५७ ॥
 स्तब्धाना कर्कशाना च कार्यं मार्दवकारकम् ॥
 धारण वेसवारस्य कृसरापायसस्य च ॥ ५८ ॥
 दुर्गन्धाना कषाय. स्यात्तैल वा कल्क एव वा ॥
 चूर्णो वा सर्वगन्धाना पूतिगन्धाण्कर्षणः ॥ ५९ ॥
 श्लेष्मलाना कटुप्राया. समूत्रा वस्तयो हिताः ॥
 पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलास्लसंयुताः ॥ ६० ॥

सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ॥
 एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ॥ ६१ ॥
 अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ॥
 पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥ ६२ ॥
 परीक्ष्य वर्णैर्द्रोणानां दुष्टं तद्द्वैरुपाचरेत् ॥
 मञ्जिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करावचाः ॥ ६३ ॥
 द्वे निशे मधुकंभेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ॥
 पयस्याहिङ्गुकाकोलीवाजिगन्धाशतावरीः ॥ ६४ ॥
 पिष्ट्वाक्षांशैर्घृतप्रस्थं पचेत्क्षीराच्चतुर्गुणम् ॥
 योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु च शस्यते ॥ ६५ ॥
 आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ॥
 फलसर्पिरीति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाययत् ॥ ६६ ॥
 त्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ॥
 एतत्परञ्च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनम् ॥ ६७ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायामुत्तरस्थाने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो विषप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ॥
 जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥
 दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरिकेशोऽनलेक्षणः ॥
 जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥

हुङ्कृतो ब्रह्मणा मूर्ती ततः स्थावरजङ्गमे ॥
 सोऽव्यतिष्ठन्नियं रूपमुज्झित्वा वञ्चनात्मकम् ॥ ३ ॥
 स्थिरमत्युल्वण वीर्ये यत्कन्देषु प्रतिष्ठितम् ॥
 कालकूटेन्द्रवत्सारव्यशृङ्गीहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥
 सर्पलूतादिदंघ्रासु दारुण जङ्गम विषम् ॥
 स्थावर जङ्गम चेति विष प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ५ ॥
 कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ॥
 हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥ ६ ॥
 शोफपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन्करोति च ॥
 तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवय्याशुकर लघु ॥ ७ ॥
 विकाशिसूक्ष्ममव्यक्तरस विषमपाकि च ॥
 ओजसो विपरीत तत्तीक्ष्णाद्यैरन्वित गुणै ॥ ८ ॥
 वातपित्तोत्तर नृणा सद्यो हरति जीवितम् ॥
 विष हि देह सम्प्राप्य प्राग्दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥
 कफपित्तानिलाश्वानु सम दोषान्सहाशयान् ॥
 ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्प्यते ॥ १० ॥
 स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ॥
 जिह्वाया. शाश्वता स्तम्भो मूर्च्छा त्रास. क्लमो वमिः ॥ ११ ॥
 द्वितीये वेपथु. स्वेदो दाह. कण्ठे च वेदना ॥
 विषं चामाशय प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥
 तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ॥
 दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥

पक्काशयगते तोदहिष्माकासान्त्रकूजनम् ॥
 चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौग्वम् ॥ १४ ॥
 कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे ॥
 सर्वदोषप्रकोपश्च पक्काधाने च वेदना ॥ १५ ॥
 पष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्यते ॥
 स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥
 प्रथमे विपवेगे तु वान्तं शीतास्त्रुसेचितम् ॥
 सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १७ ॥
 द्वितीये पूर्ववद्वान्तं विरिक्तं चानुपाययेत् ॥
 तृतीयेऽगदपानं तु हितं नस्यं तथाञ्जनम् ॥ १८ ॥
 चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ॥
 पञ्चमे मधुकक्काथसाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥
 षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिरवपीडस्तु सप्तमे ॥
 मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ २० ॥
 कोशातक्यम्बिकः पाठा सूर्यवल्ग्यमृताभयाः ॥
 शेलुः शिरीषः किणिही हरिद्रेक्षौद्रसाह्वया ॥ २१ ॥
 पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्यौ सारिवे वला ॥
 एषां यवागूं निर्यूहेऽशीतां सघृतसाक्षिकाम् ॥ २२ ॥
 गुंज्याद्वेगान्तरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ॥
 तद्वन्मधुकमधुकपन्नकेसरचन्दनैः ॥ २३ ॥
 अञ्जनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ॥
 फलिनी त्रिकटुस्पृक्का नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥

हरेणु मधुकं मासी रोचना काममालिका ॥

श्रीवेष्टक सर्जरसः शताह्वा कुङ्कुम वला ॥ २५ ॥

तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरे निशाद्वयम् ॥

कन्योपवासिनीस्नाताशुक्लवासासधुद्रुतेः ॥ २६ ॥

द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्ये कल्पयेदगदोत्तमम् ॥

वैद्यश्चात्र तदा मन्त्रं प्रयतात्मा पठेद्विदम् ॥ २७ ॥

नमः पुरुषसिहाय नमो नारायणाय च ॥

यथासौ नाभिजानातिरणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥

एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्धवतु ॥

नमो वैदुर्य्यमाते हुलुहुलु रक्ष मा सर्वविषेभ्य ॥ २९ ॥

गौरिगान्धारि चण्डालि मातङ्गि स्वाहा ॥

पिष्टे च द्वितीयोमन्त्रः ॥ ॐ हरिमायि स्वाहा ॥ ३० ॥

अशेषविषवेतालग्रहकर्मणपाप्मसु ॥

मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशानिभयेषु च ॥ ३१ ॥

पापनस्याञ्जनालेपमणिवन्वादियोजितः ॥

एष चन्द्रोदयो नाम शान्तिः स्वस्त्ययन परम् ॥ ३२ ॥

जीर्ण विषघ्नौषधिभिर्हत वा दावाग्निवातातपशोपित वा ॥

स्वभावतो वा सुगुणैर्न युक्त दूषीविषाख्या विषमभ्युपैति ३३ ॥

वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफावृतं वर्षगणानुबन्धि ॥

तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्त ॥ ३४ ॥

मूर्च्छन्वमन्गद्वद्वाग्विमुह्यन्भवेच्च दूष्योदरलिङ्गेजुष्टः ॥

आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ३५ ॥

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ॥
स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान्करोतिधातुप्रभवान्विकारान् ॥

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवस्वप्नाहिलाशनैः ॥

दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

दूषीविषार्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ॥

दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुना प्लुतम् ॥ ३८ ॥

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रभेला सुवर्चिका ॥

कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टी चन्दनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषीविषारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ॥

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

विवर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ॥

कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिभिचिमायते ॥ ४१ ॥

श्रोणिपृष्ठशिरःस्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ॥

कृष्णादुष्टास्त्रविस्त्रावी तृणमूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥

दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ॥

आरक्तपीतपर्यन्तः श्यावमध्योऽतिरुग्त्रणः ॥ ४३ ॥

सूयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ॥

प्रक्लिन्नं शीर्यतेऽभीक्षणं सपिच्छिलपरिस्रवम् ॥ ४४ ॥

कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ॥

शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनानु दहेद्व्रणम् ॥ ४५ ॥

अथ वा मुष्ककश्वेतासोमत्वक्ताभ्रवल्लितः ॥

शिरीषाद्दृध्नख्याश्च क्षारिणः प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥

शुक्रनासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ॥
 कीटदष्टचिकित्सा च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥
 व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ॥
 सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ ४८ ॥
 गरमाहारसपृक्तं यच्छन्त्यासन्नवर्तिनः ॥
 नानाप्राण्यद्गुशमलविरुद्धौषधिभस्मनाम् ॥ ४९ ॥
 विषाणा चाल्पवीर्याणा योगो गर इति स्मृतः ॥
 तेन पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥ ५० ॥
 वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ॥
 महोदरयकृत्स्नीही दीनवाग्दुर्वलोऽलसः ॥ ५१ ॥
 शोफवान्सततध्यातः शुष्कपादकर क्षयी ॥
 स्वप्ने गोमायुमार्जारैः कुलव्यालवानरान् ॥ ५२ ॥
 प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ॥
 मन्यते कृष्णमात्मानं गोरो गौरं च कालकः ॥ ५३ ॥
 विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रिय ॥
 एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ५४ ॥
 गरार्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ॥
 गरार्तो वान्तवान्भुक्त्वा तत्पथ्य पानभोजनम् ॥ ५५ ॥
 शुद्धहृच्छीलये द्वेस सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ॥
 शर्कराक्षौद्रसयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ५६ ॥
 लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृत विषम् ॥
 मूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ ५७ ॥

वचासुस्तविडङ्गानि तक्रं कोष्णास्चुमस्तुभिः ॥
 पिबेद्रसेन वाम्लेन गरोपहतपावकः ॥ ५८ ॥
 पारावतामिषशठीपुष्कराह्वं शृतं हिमम् ॥
 गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माज्वरापहम् ॥ ५९ ॥
 विषप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसङ्गमे ॥
 विषसङ्कटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥
 क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ॥
 अजीर्णवर्चो द्रवतः पित्तमाखतवृद्धिभिः ॥ ६१ ॥
 तिलपुष्पफलाघ्राणभूवाष्पघनगर्जितैः ॥
 हस्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसङ्कटैः ॥ ६२ ॥
 पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्धते विषम् ॥
 वर्षासु चाम्बुयोनित्वात्संक्लेदं गुडवद्गतम् ॥ ६३ ॥
 विसर्पति घनापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ॥
 प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्धनात्यये ॥ ६४ ॥
 इति प्रकृतिसात्म्यतुस्थानवेगबलाबलम् ॥
 आलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥ ६५ ॥
 श्लैष्मिकं वसनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ॥
 कषायकटुतिकैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥
 पैत्तिकं संसनैः सेकप्रदेहैर्मृशशीतलैः ॥
 कषायतिक्रमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥
 वातात्मकं जयेत्स्वादुस्निग्धाम्ललवणान्वितैः ॥
 सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ ६८ ॥

नाघृतं स्रसनं शस्त प्रलेपो भोज्यमौषधम् ॥
 सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ ६९ ॥
 विद्यते भेषज किञ्चिद्विशेषात्प्रवलेऽनिले ॥
 अयत्नाच्छ्रैष्मिकं साध्य यत्नात्पित्ताशयाश्रयम् ॥ ७० ॥
 सुदु साध्यमसाध्य वा वाताशयगत विषम् ॥ ७१ ॥
 इत्यष्टाङ्गद्वयसहितायामुत्तरस्थाने पचात्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥

पट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः सर्पविषप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्याम ।
 दर्वीकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पन्नगा ॥
 त्रिधा समासतो भौमा भिद्यन्ते ते त्वनेकधा ॥ १ ॥
 व्यासतो योनिभेदेन नोच्यन्तेऽनुपयोगिन ॥
 विशेषाद्द्रक्षकटुकमम्लोष्ण स्वादु शीतलम् ॥ २ ॥
 विष दर्वीकरादीना क्रमाद्वातादिकोपनम् ॥
 तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशितातपेषु च ॥ ३ ॥
 विषोल्बणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ॥
 रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥ ४ ॥
 फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ॥
 ज्ञेया मण्डलिनोऽभोगा मण्डलैर्विविधैश्चिताः ॥ ५ ॥
 प्राशवो मन्दगमना राजीमन्तस्तुराजिभिः ॥
 स्निग्धा विचित्रवर्णाभि स्तिर्यर्धगूर्ध्व विचित्रिता ॥ ६ ॥

गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ॥

चतुष्पाद् व्यन्तरान्विद्यादेतेषामेव सङ्करात् ॥ ७ ॥

व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ॥

आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात्क्रुधः ॥ ८ ॥

पापवृत्तितया वैराद्देवर्षियमचोदनात् ॥

पश्यन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥

आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ॥

व्यन्तरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥

यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ॥

न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुण्डाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥

एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ॥

दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥

सांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दंष्ट्रकम् ॥

दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वदष्टनिपीडितम् ॥ १३ ॥

निर्विषं द्वयसत्राद्यससाध्यं पश्चिमं वदेत् ॥

विषमाहेयमाप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ १४ ॥

रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमश्वुवत् ॥

भीरोऽस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोऽनिलः ॥ १५ ॥

कदाचित्कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ॥

दुर्गान्धकारे विद्धस्य केनचिद्वष्टशङ्कया ॥ १६ ॥

विषोद्वेगो ज्वरच्छर्दिर्मूर्च्छादाहोऽपि वा भवेत् ॥

ग्लानिर्माहोऽतिसारो वा तच्छङ्काविषमुच्यते ॥ १७ ॥

तुद्यते सविषो दशः कण्डूशोफरुजान्वितः ॥
 दह्यते ग्रथितः किञ्चिद्विपरीतस्तु निर्विषः ॥ १८ ॥
 पूर्वे दर्वीकृता वेगे दुष्ट स्त्रावीभवत्यसृक् ॥
 श्यावता तेन वक्रादौ सर्पन्तीव च कीटकाः ॥ १९ ॥
 द्वितीये ग्रन्थयो वेगे तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ॥
 दुर्गन्धो दंशविक्लेदश्चतुर्थे ष्ठीवनं वमिः ॥ २० ॥
 सन्धिविश्लेषणं तन्द्रा पञ्चमे पर्वभेदनम् ॥
 दाहो हिध्मा च षष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥
 मूर्च्छाविपाकोऽतीसारः प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ॥
 स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्त्तनम् ॥ २२ ॥
 अथ मण्डलिदष्टस्य दुष्ट पीतभवत्यसृक् ॥
 तेन पीताङ्गतादाहो द्वितीये श्वयथूद्भवः ॥ २३ ॥
 तृतीये दशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ॥
 चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पञ्चमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥
 दष्टस्य राजिलैर्दुष्ट पाण्डुता याति शोणितम् ॥
 पाण्डुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ २५ ॥
 तृतीये दशविक्लेदो नासिकाक्षिमुखस्त्रवाः ॥
 चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नि मन्यास्तम्भश्च पञ्चमे ॥ २६ ॥
 गात्रभङ्गो ज्वरः शीतः शोषयोः पूर्ववद्वदेत् ॥
 कुर्यात्पञ्चसु वेगेषु चिकित्सा न ततः परम् ॥ २७ ॥
 जलाप्लुता रतिकीणा भीता नकुलनिर्जिताः ॥
 शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णाश्रमपीडिताः ॥ २८ ॥

तूर्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकंचुकाः ॥
 कुशौषधीकण्टकवद्ये चरन्तीव काननम् ॥ २९ ॥
 देशं च द्विव्याध्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ॥
 श्मशानचित्तिचैत्यादौ पंचमीपक्षसन्धिषु ॥ ३० ॥
 अष्टमीनवमीसन्ध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ॥
 याम्याग्नेयसघाश्लेषाविशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ३१ ॥
 नैर्ऋताख्ये सुहूर्त्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ॥
 दष्टमात्रः सितास्याक्षः शीर्यमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥
 स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छञ्छीतोच्छ्वासो न जीवति ॥
 हिध्मा श्वासा वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३३ ॥
 जायन्ते युगपद्यस्य स हृच्छूली न जीवति ॥
 फेनं वमति निःसञ्ज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ३४ ॥
 नासावसादोभङ्गोऽङ्गे विड्भेदः श्लथसन्धिता ॥
 विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥
 भवन्त्येतानि रूपाणि सस्प्राप्ते जीवितक्षये ॥
 न नस्यैश्वेतना तीक्ष्णैर्न क्षताक्षतजागमः ॥ ३६ ॥
 दण्डाहतस्य नो राजीप्रयातस्य यमान्तिकम् ॥
 अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्ताङ्गारवद्भिषक् ॥ ३७ ॥
 रक्षन्कण्ठगतान्प्राणान्विषसाशु शमं नयेत् ॥
 मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥
 देहं प्रक्रमते धातून्नुधिरादीन्प्रदूषयेत् ॥
 एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकम् ॥ ३९ ॥

कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विपवल्ली न रोहति ॥
 दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशिनम् ॥ ४० ॥
 लोष्टं मही वा दशनैश्छित्त्वा चानु ससभ्रमम् ॥
 निष्ठीवेन समालिम्पेदंशं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥
 दंशस्योपरि वधीयादारिष्टा चतुरंगुले ॥
 क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥ ४२ ॥
 अम्बुवत्सेतुवन्धेन बन्धेन स्तभ्यते विपम् ॥
 न वहन्ति शिराश्चास्य विष बन्धाभिपीडिताः ॥ ४३ ॥
 निष्पीडयानूद्धरेद्दश मर्मसन्ध्यगतं तथा ॥
 न जायते विपावेगो वीजनाशाट्वाकुरः ॥ ४४ ॥
 दंश मण्डलिना मुक्त्वा पित्तलत्वाद्यापरम् ॥
 प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूलमुकेन वा ॥ ४५ ॥
 करोति भस्मसात्सद्यो वह्निः किं नाम न क्षणात् ॥
 आचूपेत्पूर्णवक्रो वा मृद्भस्मागदगोमयैः ॥ ४६ ॥
 प्रच्छायान्तररिष्टाया मासल तु विशेषतः ॥
 अग सहैव दशेन लेपयेदगदेर्मुहुः ॥ ४७ ॥
 चन्दनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत् ॥
 विषे प्रविसृते विध्याच्छिरा सा परमा क्रिया ॥ ४८ ॥
 रक्ते निर्हियमाणे हि कृत्स्न निर्हियते विपम् ॥
 दुर्गंध सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ ४९ ॥
 यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववल्लक्षयेदसृक् ॥
 शिरास्वदृश्यमानासु योज्याः शृङ्गजलौकसः ॥ ५० ॥

शोणितं श्रुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ॥

लेपसेकैस्तु बहुशः स्तम्भयेद्भृशशीतलैः ॥ ५१ ॥

अस्कन्ने विषवेगाद्धि सूच्छीयमदहद्द्रवाः ॥

भवन्ति ताञ्जयेच्छीतैर्वीजेच्चारोमहर्षतः ॥ ५२ ॥

स्कन्ने तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ॥

विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद्भृदयं तस्य गुप्तये ॥ ५३ ॥

पिबेद् घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृतप्लुतम् ॥

हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ ५४ ॥

प्रवृत्तगौरवोत्क्लेशहृत्लासं वामयेत्ततः ॥

द्रवैः काञ्जिककौलत्थतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ ५५ ॥

वमनैर्विषहृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्रपुः ॥

भुजङ्गदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेषतः ॥ ५६ ॥

सुसूक्ष्मं सस्यगालोच्य विशिष्टां वाऽऽचरेत्क्रियाम् ॥

सिन्दुवारितसूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ५७ ॥

पानं दर्वीकरैर्दष्टे नश्यं मधु सपाकलम् ॥

कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिम्पेदंशं हृतेऽसृजि ॥ ५८ ॥

चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ॥

पानं च क्षौद्रमञ्जिष्ठागृहधूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥

तण्डुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ॥

मातुलुङ्गी सिता सेलुः पाननस्याञ्जनैर्हितः ॥ ६० ॥

अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ॥

समाः सुगन्धा मृद्दीका श्वेताख्या गजदन्तिका ॥ ६१ ॥

अर्धांश सौरसं पत्र कपित्थ विल्वदाडिमम् ॥
 सक्षौद्रो मण्डलिविषे विशेषादगदो हितः ॥ ६२ ॥
 पञ्चवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकम् ॥
 जीवकर्षभकौशीर सितापन्नकमुत्पलम् ॥ ६३ ॥
 सक्षौद्री हिमवान्नाम हन्ति मण्डलिनां विषम् ॥
 लेपाच्छुयथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ ६४ ॥
 काश्मर्यवटशृङ्गाणि जीवकर्षभकौ सिता ॥
 मञ्जिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मण्डलिना पिबेत् ॥ ६५ ॥
 वंशत्वग्बीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ॥
 शिरीषबीजातिविषे मूलं गावेधुकं वचा ॥ ६६ ॥
 पिष्टो गोवारिणाष्टाङ्गो हन्ति गोनसजं विषम् ॥
 कटुकातिविषाकुष्ठगृहधूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥
 सक्षौद्रव्योषतगरा घ्नन्ति राजीमता विषम् ॥
 निखनेल्काण्डचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ॥ ६८ ॥
 उद्धृत्य प्रस्थित सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ॥
 पिबेत्पुराण च घृत वराचूर्णावचूर्णितम् ॥ ६९ ॥
 जीर्णे विरिक्ते भुञ्जीत यवान्न-सूपसस्कृतम् ॥
 करवीरार्ककुसुममूललाङ्गलिकाकणा. ॥ ७० ॥
 कल्कयेदारनालेन पाठामरिचसयुता. ॥
 एष व्यन्तरदष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥
 शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ॥
 भावित सर्पदष्टानां पाने नस्याञ्जने हितम् ॥ ७२ ॥

द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ॥

अपि तक्षकदृष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥

अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वे विस्राव्य शोणितम् ॥

अगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ ७४ ॥

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्देवागदं पिबेत् ॥

विषापहैः प्रयुञ्जीत तृतीयेऽञ्जननावने ॥ ७५ ॥

पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ॥

षष्ठपञ्चमयोः शीतैर्दिग्धं सिक्तमभीक्षणशः ॥ ७६ ॥

प्राययेद्दमनं तीक्ष्णं यवागूं च विषापहैः ॥

अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युञ्ज्यादञ्जननस्ययोः ॥ ७७ ॥

कृत्वावगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं गतः ॥

मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

तृतीये वमितः पेयां वेगे मण्डलिनां पिबेत् ॥

अतीक्षणमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥ ७९ ॥

आद्येऽवगाढं प्रच्छाय वेगे दष्टस्य राजिलैः ॥

अलाम्बुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदु विध्येच्छिरां न च ॥

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्वीकरोदिताम् ॥ ८१ ॥

षष्ठेऽञ्जनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ॥

त्वङ्मनोहानिशो वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥

तमालः केसरं शीतं पीतं तन्दुलवारिणा ॥

हन्ति सर्वविषाण्येतद्भ्रजिवज्रमिवासुरान् ॥ ८३ ॥

विल्वस्य मूल सुरसस्य पुष्पं फल करञ्जस्य नतं सुराह्वम् ॥
 फलत्रिकव्योषनिशाद्वयंचवस्तस्य सूत्रेणसुसूक्ष्मपिष्टम् ॥८४॥
 भुजङ्गलतोन्दुरवृश्चिकाद्यैर्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ॥
 आर्तान्नरान्भूतविधर्षिताश्च स्वस्थीकरोत्यञ्जनपाननस्यैः ८५
 श्लेपाद्यैश्च नि.शेष दशादप्युद्धरेद्विषम् ॥
 भूयो वेगाय जायेत शेष दूषीविपाय वा ॥ ८६ ॥
 विषापायेऽनिलं क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ॥
 तैलमद्यकुलत्थास्लवर्ज्यैः पवननाशनैः ॥ ८७ ॥
 पित्तं पित्तज्वरहरैः कपायस्नेहवस्तिभिः ॥
 समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना ॥ ८८ ॥
 सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ॥
 पाने समन्त्रपूताम्बुप्रोक्षण सान्त्वहर्षणम् ॥ ८९ ॥
 सर्पेणाभिहते युज्यात्तथा शङ्काविषादिंते ॥
 कर्केतन मरकत वज्र वारणमौक्तिकम् ॥ ९० ॥
 वैदूर्यगर्दभमणि पिचुक विषमूषिकाम् ॥
 हिमवद्विरिसम्भूता सोमराजी पुनर्नवाम् ॥ ९१ ॥
 तथा द्रोणा महाद्रोणा मानसी सर्पजं मणिम् ॥
 विषाणि पिपशान्त्यर्थं वीर्य्यवन्ति च धारयेत् ॥ ९२ ॥
 छत्री जर्जरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ॥
 तच्छायाशब्दवित्रस्ता. प्रणश्यन्ति भुजङ्गमाः ॥ ९३ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

—००५१००—

अथातः कीटलूतादिविषप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 सर्पाणामेव विषसूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः ॥
 दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥
 दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दशस्तोदरुजोत्वणः ॥
 आग्नेयैरल्पसंस्त्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २ ॥
 पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्जूरसदृशोऽथ वा ॥
 कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः ॥ ३ ॥
 स्त्रावाढ्यः सर्वलिङ्गस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः ॥
 वेगाश्च सर्पवच्छोफो वृद्धिष्णुर्विस्ररक्तता ॥ ४ ॥
 शिरोऽक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ॥
 सर्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कण्डूरोचकः ॥ ५ ॥
 वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् ॥
 ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६ ॥
 दंशः सद्योऽतिरुक्छयावस्तुद्यते स्फुटतीव च ॥
 ते गवादिशकृत्कोथादिग्धदष्टादिकोथतः ॥ ७ ॥
 सर्पकोथाश्च सम्भूता मन्दमध्यमहाविषाः ॥
 मन्दाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्बुरमेचकाः ॥ ८ ॥
 रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ॥
 धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिदारुणाः ॥ ९ ॥

पिशङ्गा. शवलाश्चित्रा. शोणिताभा महाविषा. ॥
 अश्याभा द्वयेकपर्वाणो रक्तोः केचित्सितोदरा. ॥१०॥
 तैर्दष्टः शूनरसनः स्तब्धगात्रो ज्वरादित. ॥
 स्वैर्वमञ्छोणितं कृष्णमिन्द्रियार्थानसविदन् ॥ ११ ॥
 खिद्यन्मूर्च्छन्विशुष्कास्यो विह्वलो वेदनातुर. ॥
 विशीर्यमाणमासश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥
 उच्चिटिङ्गस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिकव्यथः ॥
 साध्यतोवृश्चिकास्तम्भ शेषसो हृष्टरोमताम् ॥ १३ ॥
 करोति सेकमद्गाना दशः शीताम्बुनेव च ॥
 उष्ट्रभूमः स एवोक्तो रात्रिचाराच्च रात्रिकः ॥ १४ ॥
 वातपित्तोत्तरा कीटा. श्लेष्मिकाः कणभोन्दुरा. ॥
 प्रायो वातोल्बणविषा वृश्चिका. सोष्ट्रभूमकाः ॥ १५ ॥
 यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्य प्रतर्कयेत् ॥
 तस्य तस्यौषधै. कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६ ॥
 हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भ. शिरायामोऽस्थिपर्वरुक ॥
 घूर्णनोद्विष्टन गात्रश्यावता वातिके विषे ॥ १७ ॥
 संज्ञानाशोष्णनिःश्वासौ हृद्वाहः कटुकास्यता ॥
 मासावदरण शोफो रक्त .पीतश्च पित्तिके ॥ १८ ॥
 छर्द्यरोचकहृत्लासप्रसेकोत्क्लेशपीनसै ॥
 सशैत्यमुखमाधुस्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिक विषम् ॥ १९ ॥
 पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यगश्च वातिके ॥
 नाडीस्वेदो पुलाकाद्यैर्वृहणश्च विधिहित. ॥ २० ॥

पैत्तिकं स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ॥

लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ २१ ॥

कीटानां त्रिःप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ॥

स्वेदालेपनसेकास्तुकोष्णान्प्रायोवचारयेत् ॥ २२ ॥

अन्यत्र मूर्च्छितादंशपाकतः कोथतोऽथ वा ॥

नृकेशाः सर्षपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ॥ २३ ॥

विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ॥

विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात्संशोधनानि च ॥ २४ ॥

साधयेत्सर्षवद्दष्टान्विषोग्रैः कीटवृश्चिकैः ॥

तन्दुलीयकतुल्यांशां त्रिवृतां सर्पिषा पिबेत् ॥ २५ ॥

याति कीटविषैः कम्पं न कैलास इवानिलैः ॥

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥

सुक्तालपो वरः शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ॥

वचाहिंगुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥

पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥

दशांगमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २८ ॥

सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ॥

विदारिगन्धसिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २९ ॥

लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ॥

सिञ्चेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ ३० ॥

उपनाहे घृते भृष्टः कल्कोजाज्याः ससैन्धवः ॥

आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ ३१ ॥

रजनीसैन्धवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ॥

मातुलुगाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ॥ ३२ ॥

लेप सुखोष्णश्च हित पिण्याको गोमयोऽपि वा ॥

पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ॥ ३३ ॥

पारावतशकृत्पथ्या तगरं विश्वभेषजम् ॥

वीजपूररसोन्मिश्रं परमो वृश्चिकागदः ॥ ३४ ॥

सशैवलोष्ठा द्यूा च हन्ति वृश्चिकज विषम् ॥

हिगुना हरितालेन मातुलुंगरसेन च ॥ ३५ ॥

लेपाञ्जनाभ्या गुटिका परम वृश्चिकापहा ॥

करञ्जाज्जुनशैलूना कटुभ्या कुटजस्य च ॥ ३६ ॥

शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दशलेपनम् ॥

यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्यग्रवेदनः ॥ ३७ ॥

तस्य पथ्यानिशाकृष्णामञ्जिष्ठातिविषोषणम् ॥

सालाम्बुवृत्त वार्त्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥

सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेद्दधिसर्पिषी ॥

विष्येच्छिरा विदध्याच्च वमनाजननावनम् ॥ ३९ ॥

उष्णस्निग्धाम्लमधुर भोजनं चानिलापहम् ॥

नागर गृहकपोतपुरीषं वीजपूरकरसो हरितालम् ॥ ४० ॥

सैन्धव च विनिहन्त्यगदोऽय लेपतोऽलिकुलजं विषमाशु ॥

अन्ते वृश्चिकदष्टाना समुदीर्णे भृश विषे ॥ ४१ ॥

विषेणालेपयेद्गन्धमुच्चिटिङ्गेष्ययं विधि ॥

नागपुरीषच्छत्र रोहिषमूल च शैलुतोयेन ॥ ४२ ॥

कर्पूराद्गुटिका लेपादियमालिविषनाशनी श्रेष्ठा ॥
 अर्कस्यदुग्धेनशिरीषबीजं त्रिभाषितं पिप्पलिचूर्णमिश्रम् ॥ ४३ ॥
 एषोगदो हन्ति विषाणि कीटभुजंगलूतोन्दुरवृश्चिकानाम् ॥
 शिरीषपुष्पं सकरञ्जबीजं काश्मीरजं कुष्ठमनःशिला च ॥ ४४ ॥
 एषोगदो रात्रिकवृश्चिकानां संक्रान्तिकारी कथितो जिनेन ॥
 कौटिभ्यो दारुणतरा लूताः षोडश ता जगुः ॥ ४५ ॥
 अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः ॥
 सहस्तरश्म्यनुचरा वदन्त्यन्ये सहस्रशः ॥ ४६ ॥
 बहूपद्रवरूपा तु लूतैकैव विषात्मिका ॥
 रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसङ्करात् ॥ ४७ ॥
 नास्ति स्थानव्यवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्षते ॥
 कृच्छ्रसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ॥ ४८ ॥
 तदंशः पैत्तिको दाहतृट्स्फोटज्वरमोहवान् ॥
 भृशोष्मा रक्तपीताभः क्लेदी द्राक्षाफलोपमः ॥ ४९ ॥
 श्लैष्मिकः कठिनः पाण्डुः परुषकफलाकृतिः ॥
 निद्रां शीतज्वरं कासं कण्ठं च कुरुते भृशम् ॥ ५० ॥
 वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदज्वरप्रदः ॥
 तद्विभागं यथास्वं च दोषलिङ्गविभावयेत् ॥ ५१ ॥
 असाध्यायां तु हृन्मोहश्वासहिध्माशिरोरुजाः ॥
 श्वेताः पीताः सिता रक्ताः पिटिकाः श्वय्यूङ्गवाः ॥ ५२ ॥
 वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृडान्ध्यं वक्रनासता ॥
 श्यावोष्णवक्रदन्तत्वं पृष्ठग्रीवावभञ्जनम् ॥ ५३ ॥

पक्वजम्बुसवर्णं च दशात्स्रवति गोणितम् ॥
 सर्वापि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ ५४ ॥
 तीक्ष्णमध्यावरत्वेन सा त्रिधा हन्त्युपेक्षिता ॥
 सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥ ५५ ॥
 लृतादशश्च सर्वोऽपि दद्रूमण्डलसन्निभः ॥
 सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः ॥ ५६ ॥
 मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावृतः ॥
 विसर्पवाच्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥ ५७ ॥
 ज्वराशुपाकविक्लेदकोथावदरणान्वितः ॥
 क्लेदेन यत्स्पृशत्यङ्गं तत्रापि कुरुते व्रणम् ॥ ५८ ॥
 श्वासदंष्ट्राशकृन्मूत्रशुक्रलालानखार्तवै ॥
 अष्टाभिरुद्धमत्येषा विषं वक्त्रैर्विगेषतः ॥ ५९ ॥
 लृता नाभेर्दशत्यूर्ध्वमूर्ध्वं वाऽधश्च कीटकाः ॥
 तद्दूषितं च वस्त्रादिदेहे पृक्त विकारकृत् ॥ ६० ॥
 दिनार्द्धं लक्ष्यते नैव दशो लृताविषोद्भवः ॥
 सूचीव्यववदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥ ६१ ॥
 अव्यक्तवर्णं प्रचलः किञ्चित्कडूरुजान्वितः ॥
 द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्तेषु पिटकैरिव वा चितः ॥ ६२ ॥
 व्यक्तवर्णो तनोर्मध्ये कण्डूमान्ग्रन्थिसन्निभः ॥
 तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमण्डलः ॥ ६३ ॥
 शरावरूपस्तोदाढयो रोमकूपेषु सस्रवः ॥
 महाश्चतुर्थे श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥ ६४ ॥

विकारान्कुरुते तांस्तान्पञ्चमे विषकोपजान् ॥
 षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ॥ ६५ ॥
 इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च विभजेदतः ॥
 एकविंशतिरात्रेण विषं शाम्यति सर्वथा ॥ ६६ ॥
 अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ॥
 दहेच्च जाम्बवौष्ठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ॥ ६७ ॥
 कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसंध्यादिसंश्रितम् ॥
 प्रसृतं सर्वतो दंशं नच्छिन्दीत दहेन्न च ॥ ६८ ॥
 लेपयेद्गन्धमगदैर्मधुसैन्धवसंयुतैः ॥
 सुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ ६९ ॥
 सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृङ्गाद्यैः शिरयापि वा ॥
 सकालेपास्ततः शीता बोधिश्लेष्मातकाक्षरैः ॥ ७० ॥
 फलिनीद्विनिशाक्षौद्रसर्पिर्भिः पद्मकाह्वयः ॥
 अशेषलूताकीटानामगदः सर्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥
 हरिद्राद्रयपत्तङ्गमंजिष्ठानतकेसरैः ॥
 सक्षौद्रसर्पिः पूर्वस्मादधिकश्चम्पकाह्वयः ॥ ७२ ॥
 तद्ब्रह्मोमयनिष्पीडाशर्कराघृतमाक्षिकैः ॥
 अपामार्गमनोहालदावीर्ध्यामकगौरिकैः ॥ ७३ ॥
 नतैलाकुष्ठमारिचयष्टधाह्वृतमाक्षिकैः ॥
 अगदो मन्दरो नाम तथाऽन्यो गन्धमादनः ॥ ७४ ॥
 नतरोध्रवचाकट्टीपाठैलापत्रकुंकुमैः ॥
 विषघ्नं बहुदोषेषु प्रयुंजीत विशोधनम् ॥ ७५ ॥

यष्ट्याहमदनाकोल्लजालिनीमिन्दुवारिका ॥
 कफे श्रेष्ठास्त्रुना पीत्वा विषमाशु समुद्रमेत् ॥ ७६ ॥
 शिरीषपत्रत्वङ्मूलफल वाकोल्लमूलवत् ॥
 विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभि ॥ ७७ ॥
 निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिका पातयेद् व्रणात् ॥
 कुसुम्भपुष्प गोदन्त. स्वर्णक्षीरी कपोतविद् ॥ ७८ ॥
 त्रिवृता सैन्धव दन्तीकर्णिकापातन तथा ॥
 मूलमुत्तरवारुण्या वशानिलैखसंयुतम् ॥ ७९ ॥
 तद्वच्च सैन्धवं कुष्ठं दन्ती कटुकदौर्गधिकम् ॥
 राजकोशातकीमूल किणो वा मथितोद्भव ॥ ८० ॥
 कर्णिकापातसमये बृहयेच्च विपापहै ॥
 स्नेहकार्यमशेष च सर्पिषैव समाचरेत् ॥ ८१ ॥
 विषस्य वृद्धये तैलमशेरिव तृणोलुपम् ॥

ह्रीवेरवैकङ्कतगोपकन्यामुस्ताशमीचन्दनटिण्टुकानि ॥
 शैवालनीलोत्पलवक्रयष्टीत्वन्नाकुलीपद्मकराठमध्यम् ॥ ८२ ॥
 रजनीधनसर्पलोचनाकणशुण्ठीकणमूलचित्रका ॥
 वरुणागुरुविल्वपाटलीपिचुमन्दाभयशेलुकेसरम् ॥ ८३ ॥
 विल्वचन्दननतोत्पलशण्ठीपिप्पलीनिचुलवेतसकुष्ठम् ॥
 शुक्तिशाकवरपाटलिभाङ्गीसिन्दुवारकसघाटवरागम् ८४
 पित्तकफानिललूताः पानाञ्जननस्यलेपसेकेन ॥
 अगदवरा वृत्तस्था कुमतीरिव वारयन्त्येते ॥ ८५ ॥

रोधं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणुः कालीयाख्यं चन्दनं यच्च रक्तम् ॥
कान्तापुष्पंदुग्धिनीकामृणालंलताःसर्वाघ्नन्ति सर्वक्रियाभिः ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयसंहितायामुत्तरस्थाने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो मूषिकालर्कविषप्रतिपेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

लालनश्चपलः पुत्रो हसितश्चक्रिरोजिरः ॥

कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपिलोऽसितः ॥ १ ॥

अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोन्दुरः ॥

छुच्छुन्दरी रसालाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ २ ॥

शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः स्पृशन्ति वा ॥

यदङ्गमङ्गस्तत्रास्त्रे दूषिते पाण्डुतां गते ॥ ३ ॥

अन्थयः श्वयथुः कोथो मण्डलानि भ्रमोऽरुचिः ॥

शीतज्वरोऽतिरुक्सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ४ ॥

रोसहर्षः स्मृतिर्मूर्च्छादीर्घकालानुबन्धनम् ॥

श्लेष्मानुबद्धबह्वारुपोतकच्छर्दनं सतृट् ॥ ५ ॥

व्यवाय्याखुविषं कृच्छ्रं भूयोभूयश्च कुप्यति ॥

मूर्च्छागंशोफवैवपर्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥ ६ ॥

शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यलक्षणम् ॥

शूनवस्ति विषणोष्ठमखाभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥ ७ ॥

छुच्छुन्दरसगन्ध च वर्जयेदाखुदृपितम् ॥
 शुनः श्लेष्मोत्वणा दोषाः सज्ञा सज्ञावहाश्रिता ॥ ८ ॥
 मुष्णन्त कुर्वते क्षोभं धातृनामतिदारुणम् ॥
 लालावानन्धवधिर सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ९ ॥
 त्वस्तपुच्छहनुस्कन्धशिरोदुःखी नताननः ॥
 दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्त कृष्ण गरत्यसृक् ॥ १० ॥
 हृच्छिरोरुज्वरस्तम्भस्तृष्णामूर्च्छोद्भवोऽनु च ॥
 अनेनान्येऽपि वोद्धव्या व्याला दंष्ट्राप्रहारिणः ॥ ११ ॥
 कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ॥
 विदाहरागरुक्पाकगोथग्रन्थिविकुचनम् ॥ १२ ॥
 दंशावदरणं स्फोटा कर्णिका मण्डलानि च ॥
 सर्वत्र सविपे लिङ्ग विपरीत तु निर्विपे ॥ १३ ॥
 दष्टो येन तु तच्चेष्टा रूत कुर्वन्विनश्यति ॥
 पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्गसलिलादिषु ॥ १४ ॥
 योऽद्भ्यस्त्रस्येददष्टोऽपि शब्दसस्पर्शदर्शनैः ॥
 जलसन्त्रासनामानं दष्ट तमपि वर्जयेत् ॥ १५ ॥
 आखुना दष्टमात्रस्य दंश काण्डेन दाहयेत् ॥
 दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकान्यथा ॥ १६ ॥
 दग्धं विस्त्रावयेद्दश प्रच्छिन्न च प्रलेपयेत् ॥
 शिरीषरजनीविकुकुमाभृतवल्लिभिः ॥ १७ ॥
 अगरधूममञ्जिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ॥
 लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ॥ १८ ॥

ततोऽम्लैः क्षालयित्वाऽनु तोषैरनु च लेपयेत् ॥
 पालिन्दीश्वेतकटभीबिल्वमूलगुडूचिभिः ॥ १९ ॥
 अन्यैश्च विषशोफघ्नैः शिरा वा मोक्षयेद्भुतम् ॥
 छर्जनं नीलिनीकाथैःशुकाख्याङ्गोल्लयोरपि ॥ २० ॥
 कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ॥
 मदनस्य च संचूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ २१ ॥
 वचामदनजीमूतकुष्ठं वा मूत्रपेषितम् ॥
 पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोन्दुरविषापहम् ॥ २२ ॥
 विरेचनं त्रिवृत्तीलित्रिफलाकल्क इष्यते ॥
 अंजनं गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोऽन्वितः ॥ २३ ॥
 कपित्थगोमयरसो मधुमानवलेहनम् ॥
 तन्दुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतम् ॥ २४ ॥
 द्विनिशाकटभीरक्तायष्ट्याह्वैर्वाऽमृतान्वितैः ॥
 आस्फोटमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्थमेव वा ॥ २५ ॥
 सिन्दुवारनतं शिशु बिल्वमूलं पुनर्नवा ॥
 वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेषां काथं समाक्षिकम् ॥ २६ ॥
 पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः ॥
 तक्त्रेण शरपुंखाया बीजं संचूर्ण्य वा पिबेत् ॥ २७ ॥
 अङ्गोल्लमूलकल्को वा बस्तमूत्रेण कलिकतः ॥
 पानालेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषनाशनः ॥ २८ ॥
 कपित्थमध्यतिलकतिलाङ्गोल्लजटाः पिबेत् ॥
 गवां मूत्रेण पयसा मञ्जरी तिलकस्य वा ॥ २९ ॥

अथवा सैर्यकान्मूल सक्षौद्र तन्दुलाम्बुना ॥
 कटुकालावुविन्यस्त पीत वाम्बु निशोपितम् ॥ ३० ॥
 सिन्दुवारस्य मूलानि विडालास्थिविषं नतम् ॥
 जलपिष्टो गदो हन्ति नस्याद्यैराखुज विषम् ॥ ३१ ॥
 सशेष मूपिकविष प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ॥
 यथायथं वा कालेषु दोषाणा वृद्धिहेतुषु ॥ ३२ ॥
 तत्र सर्वे यथावस्थ प्रयोज्या. स्युरूपक्रमाः ॥
 यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषीविषापहाः ॥ ३३ ॥
 दंश ह्यलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ॥
 प्रदिह्यादगदैस्तैस्ते पुराणं च घृतं पिवेत् ॥ ३४ ॥
 अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ॥
 अकोलोत्तरमूलाम्बु त्रिपल सहवि. फलम् ॥ ३५ ॥
 पिवेत्सधत्तूरफला श्वेता वापि पुनर्नवाम् ॥
 ऐकध्यं पललं तैल रूपिकाया पयो गुड. ॥ ३६ ॥
 भिनत्ति विषमालर्क घनवृन्दमिवानिलः ॥
 समन्त्रं सौषधीरत्नं स्नपन च प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
 चतुष्पाद्भिर्दिपाद्भिर्वा नखदन्तपरिक्षतम् ॥
 शूयते पच्यते रागज्वरस्त्रावरुजान्वितम् ॥ ३८ ॥
 सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हसपादिका ॥
 रजन्यौ गैरिक लेपो नखदन्तविषापहाः ॥ ३९ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहितायामुत्तरस्थाने अष्टत्रिंशोऽध्याय , त्रिपतन्त्र च समाप्तम् ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वचः ॥
 प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियवलोदयम् ॥ १ ॥
 वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ॥
 लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥
 पूर्वे वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ॥
 स्निग्धस्य स्रुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥
 अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ॥
 वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रंग इवाफलः ॥ ४ ॥
 रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृपयो विदुः ॥
 कुटीप्रावेशिकं सुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥ ५ ॥
 निर्वाते निर्भये हर्म्ये प्राप्योपकरणे पुरे ॥
 दिश्युदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥
 धूमात्परजोव्यालस्त्रीमूर्खाद्यविलंघिताम् ॥
 सज्जवैद्योपकरणां सुमृष्टां कारयेत्कुटीम् ॥ ७ ॥
 अथ पुण्येऽहि सम्पूज्य पूज्यास्तां प्राविशेच्छुचिः ॥
 तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ८ ॥
 ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ॥
 दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥

देवतानुस्मृतौ युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ॥
 प्रियौषध. पेशलवाक्प्रारभेत रसायनम् ॥ १० ॥
 हरीतकीमामलक सैन्धव नागर वचाम् ॥
 हरिद्रा पिप्पली वेह्लं गुड चोष्णास्वुना पिवेत् ॥ ११ ॥
 खिग्व. स्वन्नो नर. पूर्व तेन साधु विरिच्यते ॥
 तत शुद्धशरीराय कृतससर्जनाय च ॥ १२ ॥
 त्रिरात्र वा पञ्चरात्रं सप्ताहं वा घृतान्वितम् ॥
 दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशकृतोऽथवा ॥ १३ ॥
 इत्थ सस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ॥
 यस्य यद्योगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य सात्म्यवित् ॥ १४ ॥
 पश्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम् ॥
 पञ्चाना पञ्चमूलाना सार्द्धं पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥
 जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ॥
 आपोऽस्य कृत्वा व्यस्थीनि विजयामलकान्यथ ॥ १६ ॥
 विनीय तस्मिन्निर्यूहे योजयेत्कुडवाशकम् ॥
 त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचन्दनम् ॥ १७ ॥
 मण्डुकपर्णीकिनकशंखपुष्पीवचाप्लवम् ॥
 यष्ट्याह्वय विडङ्ग च चूर्णितं तुल्याधिकम् ॥ १८ ॥
 सितोपलार्द्धभार च पात्राणि त्रीणि सर्पिष. ॥
 द्वे च तैलात्पचेत्सर्व तदग्नौ लेहता गतम् ॥ १९ ॥
 अवतीर्णं हिंसं युञ्ज्याद्विशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ॥
 तत खजेन सथित निदध्याद्घृतभाजने ॥ २० ॥

यानोपरुन्ध्यादाहारमेकं मात्रास्य सा स्मृता ॥

षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥

वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ॥

ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्राश्य रसायनम् ॥ २२ ॥

तन्द्राश्रमक्लमवलीपलितामयवर्जिताः ॥

मेधास्मृतिबलोपेता वभूवुरमितायुषः ॥ २३ ॥

अभयासलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम् ॥

तरुणपलाशक्षारद्रवीकृतं स्थापयेद्भाण्डे ॥ २४ ॥

उपयुक्ते च क्षारे छायासंशुष्कचूर्णितं योज्यम् ॥

पादांशेन सितायाश्चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २५ ॥

तद्धृतकुम्भे भूमौ निधाय षण्माससंस्थमुद्धृत्य ॥

श्राद्धे प्राश्य यथानलमुचिताहारो भवेत्सततम् ॥ २६ ॥

इत्युपयुज्याशेषं वर्षशतमनामयो जरारहितः ॥

जीवतिबलपुष्टिवपुःस्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण ॥ २७ ॥

नीरुजार्द्रपलाशस्य छिन्ने शिरसि तत्क्षतम् ॥

अन्तर्द्विहस्तं गम्भीरं पूर्यसामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥

आमूलं वेष्टितं दूर्भैः पद्मिनीपङ्कलेपितम् ॥

आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वाते स्वेदयेत्ततः ॥ २९ ॥

स्विन्नानितान्यामलकानितृप्त्याखादेन्नरः क्षौद्रघृतान्वितानि ॥

क्षीरं सृतं चानुपिबेत्प्रकामंतेनैव वर्तेत च सासमेकम् ॥ ३० ॥

वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यत्ना-
त्स्पृश्यं च शीताम्बु न पाणिनापि ॥
एकादशाहेऽस्य ततो व्यतीते
पतन्ति केशा दशना नखाश्च ॥ ३१ ॥

अथाल्पकैरेव दिनैः सुरूपः स्त्रीष्वक्षय कुञ्जरतुल्यवीर्यं ॥
विशिष्टमेधावलबुद्धिसत्त्वो भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥ ३२ ॥

दृगमूलवलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलम् ॥

पर्णिन्यौ पिप्पली शृगी मेदातामलकी त्रुटिः ॥ ३३ ॥

जीवन्ती जोङ्गक द्राक्षा पोष्कर चन्दनं शठी ॥

पुनर्नवट्टिकाकोली काकनासामृताह्वया ॥ ३४ ॥

विदारी वृषमूल च तदैकध्य पलोन्मितम् ॥

जलद्रोणे पचेत्पञ्चधात्रीफलशतानि च ॥ ३५ ॥

पादशेष रस तस्माद्द्वयस्थीन्यामलकानि च ॥

गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्वादशभिः पलैः ॥ ३६ ॥

मत्स्याण्डिकातुलार्धेन युक्त तल्लेहवत्पचेत् ॥

स्नेहार्द्धं मधुसिद्धे तु तवक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥ ३७ ॥

पिप्पल्या द्विपल दद्याच्चतुर्जातं कणार्द्धितम् ॥

अतोऽवलेहयेन्मात्रा कुटीस्थं पच्यभोजनं ॥ ३८ ॥

इत्येष च्यवनप्राशो यप्राश्य च्यवनो मुनिः ॥

जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननन्दनः ॥ ३९ ॥

कास श्वास ज्वर शोषं हृद्रोग वातशोणितम् ॥

मूत्रशुक्राश्रयान्दोषान्वैस्वर्यं च व्यपोहति ॥

वालवृद्धक्षतक्षीणकृगानामङ्गवर्द्धनं ॥ ४० ॥

मेधा स्मृतिं कान्तिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ॥

स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणामग्नेश्चकुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥४१॥

मधुकेन कवक्षीर्या पिप्पल्या सिन्धुजन्मना ॥

पृथग्लोहैःसुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥ ४२ ॥

सितया वा समायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ॥

त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिवृद्धिदा ॥ ४३ ॥

मण्डूकपर्ण्याःस्वरसं यथान्निक्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ॥

रसं गुडूच्याःसहमूलपुष्प्याःकल्कंप्रयुञ्जात च शंखपुष्प्याः४४

आयुः प्रदान्यामयनाशनानि बलान्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ॥

मेघ्यानिकैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शंखपुष्पी४५

नलदं कटुरोहिणी पयस्या मधुकं चन्दनसारिवोग्रगन्धाः ॥

त्रिफलाकटुकत्रयं हरिद्रे सपटोलं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥४६॥

त्रिगुणेन रसेन शंखपुष्प्याः सपयस्कं घृतनलवणं विपकम् ॥

उपयुज्यभवेज्जडोऽपिवाग्मीश्रुतधारी प्रतिभानवानरोगः ४७

पेष्यैर्भृणालविसकेसरपत्रबीजैः

सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पिः ॥

पंचारविन्दमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां

प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥ ४८ ॥

यन्नालकन्ददलकेसरवद्विपकं ।

नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ॥

सर्पिश्चतुः कुबलयं सहिरण्यपत्रं ।

मेध्यं गवामपि भवेत्किमु मानुषाणाम् ॥ ४९ ॥

ब्राह्मीवचासैन्धवशखपुष्पीमत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलेन्ध्य ॥
 वैदेहिका च त्रियवा पृथक्स्युर्यवौसुवर्णस्यतिलोविपस्य ॥ ५० ॥
 सर्पिषश्च पलमेकत एतद्योजयेत्परिणते च घृताढ्यम् ॥
 भोजनं समधु वत्सरमेवं शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेध ५१
 अतिक्रान्तजराव्याधितन्द्रालस्यश्रमक्लम ॥
 जीवत्यशब्दतं पूर्णं श्रीतेजःकान्तिदीप्तिमान् ॥ ५२ ॥
 विशेषतः कुष्ठकिलासगुल्मविषज्वरोन्मादगरोदराणि ॥
 अथर्वमन्त्रादिकृताश्चकृत्याःशाम्यन्त्यनेनातिवलाश्चवाता ॥
 शरन्मुखे नागवला पुज्ययोगे समुद्धरेत् ॥
 अक्षमात्र ततो मूलाञ्चूर्णितात्पयसा पिवेत् ॥ ५४ ॥
 लिह्यान्मधुघृताभ्या वा क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ॥
 एव वर्षप्रयोगण जीवेद्वर्षगतं वली ॥ ५५ ॥
 फलोन्मुखो गोक्षुरकःसमूलच्छायाविशुष्कःसुविचूर्णितागः ॥
 सुभावितःस्वेनरसेनतस्मान्मात्रापराप्रासृतिकीपिवेद्यः ॥ ५६ ॥
 क्षीरेण तेनैव च शालिमश्रुजीर्णे भवेत्सद्वितुलोपयोगात् ॥
 शक्त सुरूपःसुभगःशतायु कामीककुम्भानिवगोकुलस्थः ५७ ॥
 वाराही कन्दमार्द्राद्र क्षीरेण क्षीरपः पिवेत् ॥
 मास निरन्नो मास च क्षीरान्नादी जरा जयेत् ॥ ५८ ॥
 तत्कन्दश्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुभावितम् ॥
 घृतक्षौद्रप्लुतं लिह्यात्तत्पक्व वा घृत पिवेत् ॥ ५९ ॥

तद्वद्विदार्यतिबलावलामधुकवायसीः ॥

श्रेयसी श्रेयसी युक्तापथ्याधात्रीस्थिरास्मृताः ॥ ६० ॥

मण्डूकीशंखकुसुमावाजिगंधाशतावरीः ॥

उपयुञ्जीत मेधावी वयःस्थैर्यवलप्रदाः ॥ ६१ ॥

यथास्वं चित्रकः पुष्पैर्ज्ञेयः पीतसितासितैः ।

यथोत्तरं सगुणवान्विधिना च रसायनम् ॥ ६२ ॥

छायाशुष्कं ततो मूलं मासं चूर्णीकृतं लिहन् ॥

सर्पिषा मधुसर्पिभ्यां पिबन्वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥

अम्भसा वा हितान्नाशी शतं जीवति नीरुजः ॥

मेधावी बलवान्कान्तो वपुष्मान्दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥

तैलेन लीढो मासेन वातान्हन्ति सुदुस्तरान् ॥

मूत्रेण श्वित्रकुष्ठानि पीतस्तक्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥

भल्लातकानि पुष्टानि धान्यराशौ निधापयेत् ॥

श्रीन्मे संगृह्य हेमन्ते स्वादुस्निग्धहिमैर्वपुः ॥ ६६ ॥

संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ विपाचयेत् ॥

अष्टांशशिष्टं तत्काथं सक्षीरं शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥

वर्द्धयेत्प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्करम् ॥

सप्तरात्रत्रयं यावन्नीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥

आचत्वारिंशतस्तानि हासयेद्वृद्धिवत्ततः ॥

सहस्रमुपयुञ्जीत सप्ताहैरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥

यन्त्रितात्मा घृतक्षीरशालिपष्टिकभोजनः ॥

तद्वन्निगुणितं काल प्रयोगान्तेऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥

आशिषो लभते पूर्वा बहेर्दीप्ति विशेषतः ॥

प्रमेहकृमिकुष्ठार्शो मेदोदोषविवर्जितः ॥ ७१ ॥

पिष्टस्वेदनमरुजैः पूर्णं भङ्गातकैर्विजर्जरितेः ॥

भूमिनिखाते कुम्भे प्रतिष्ठित कृष्णमृत्क्षितम् ॥ ७२ ॥

परिवारित समन्तात्पचेत्ततो गोमयाग्निना मृदुना ॥

तत्स्वरसो यश्च्यवते गृह्णीयात्त दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥

अमुमुपयुज्य स्वरस मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ॥

पूर्वत्रिधियन्त्रितात्मा प्राप्नोति गुणान्स तानेव ॥ ७४ ॥

पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि भङ्गातकान्याढकसम्मितानि ॥

घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षाल्य सशोष्य च सारुतेन ॥ ७५ ॥

जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे पादशेषघृतगालितशीते ॥

तद्रस पुनरपि श्रपयेत् क्षीरकुम्भसहित चरणस्थे ॥ ७६ ॥

सर्पि पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं युञ्ज्यात्स्वेच्छ शर्कराया रजोभिः ॥

एकीभूततत्स्वजक्षोभणेनस्थाप्य धान्ये सप्तरात्रसुगुप्तम् ७७ ॥

तममृतरसपाक यः प्रगे प्राग्मश-

न्ननुपिबति यथेष्टं वारिदुग्ध रस वा ॥

स्मृतिमतिबलमेधास्सत्त्वसारैरुपेत

कनकनिचयगौरसोऽऽनुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

द्रोणेऽम्भसो व्रणकृतां त्रिशताद्विपक्वा-
त्काथाढके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ॥

तिक्ताविषाद्वयवरागिरिजन्मताक्ष्यैः

सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिवर्हणाय ॥ ७९ ॥

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा

गुडेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ॥

तिलेन सह साक्षिकेण पललेन सूपेन वा

वपुष्करमरुष्करं परममेध्यसायुष्करम् ॥ ८० ॥

भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ॥

भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

कफजो न स रोगोऽस्ति न त्रिवन्धोऽस्ति कश्चन ॥

यं न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ॥

कुलत्थदधि शुक्तानि तैलाभ्यङ्गाग्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ॥

वीचीतरङ्गविक्षोभमारुतोद्भूतपल्लवाः ॥ ८४ ॥

तेभ्यः फलान्याददीत सुपकान्यम्बुदागमे ॥

मजां फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥ ८५ ॥

तिलवत्पीडयेद्द्रोण्यां काथयेद्वा कुसुम्भवत् ॥

तत्तैलं सम्भृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥

अवतार्य्य करोषे च पक्षमात्रं निधापयेत् ॥
 क्षिग्धस्विन्नो हृतमल पक्षादुद्धृत्य तत्ततः ॥ ८७ ॥
 चतुर्थभक्तान्तरितः प्रातः पाणितल पिवेत् ॥
 मन्त्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥
 मज्जासारमहावीर्य्य सर्वान्धातून्विशोधय ॥
 शंखचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥
 तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यान्त्यसकृत्ततः ॥
 साय सस्त्रेहलवणा यवागूं शीतला पिवेत् ॥ ९० ॥
 पञ्चाहानि पिवेत्तैलमित्थं वर्ज्यानि वर्जयेत् ॥
 पक्षं मुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ ९१ ॥
 तदेव खदिरकाथे त्रिगुणे साधु साधितम् ॥
 निहित पूर्ववत्पक्ष पिवेन्मास सुयन्त्रित ॥ ९२ ॥
 तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ॥
 अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिन नरम् ॥ ९३ ॥
 सर्पिर्मधुयुतं पीत तदेव खदिराद्विना ॥
 पक्षं मासरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ९४ ॥
 तदेव नस्ये पञ्चाशद्विसानुपयोजितम् ॥
 वपुष्मन्तं श्रुतधर करोति त्रिशतायुषम् ॥ ९५ ॥
 पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ॥
 रसायनगुणान्वेषी समामेका प्रयोजयेत् ॥ ९६ ॥

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्ने भुक्त्वाग्रं भोजनस्य च ॥

पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता वृतभर्जिताः ॥ ९७ ॥

प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ॥

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनम् ॥ ९८ ॥

वर्द्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ॥

जीर्णौषधश्च भुञ्जीत पष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ ९९ ॥

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥

पिष्टास्ता वलिभिः पेयाः सृता मध्यवैर्नरैः ॥ १०० ॥

तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ॥

एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ॥ १०१ ॥

यक्ष्मासमेहग्रहण्यर्शःपाण्डुत्वविषमज्वरान् ॥

घ्नन्ति शोफं वमिं हिध्मां प्लीहानं वातशोणितम् ॥ १०२ ॥

बिल्वार्धमात्रेणचपिप्पलीनांपात्रंप्रलिप्पेदयसो निशायाम् ॥

प्रातःपिबेत्तत्सलिलाञ्जलिभ्यां वर्षयथेष्टाशनपानचेष्टः ॥ १०३ ॥

शुण्ठीविडङ्गत्रिफलागुडूचीयष्टीहरिद्रातिबलावलाश्च ॥

मुस्ता सुराहा गुरुचित्रकाश्च सौगन्धिकं पङ्कजमुत्पलानि ॥ १०४ ॥

धवाश्चकर्णासनबालपत्रसारास्तथा पिप्पलिवत्प्रयोज्याः ॥

लौहोपलिप्ताःपृथगेवजीवेत्समाःशतंव्याधिजरविमुक्तः ॥ १०५ ॥

क्षीराञ्जलिभ्यां च रसायनानि युक्तान्यमून्यायसलेपनानि ॥

कुर्वन्ति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥ १०६ ॥

असनखदिरयूषैर्भाविता सोमराजी
 मधुघृतशिखिपय्यालोहचूर्णैरुपेताम् ॥
 शरदमवलिहानः पारिणामान्विकारा-
 स्त्यजतिमितहिताशी तद्द्रवाहारजातान् ॥ ७ ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्तिर्यः सोमराजी नियमेन खादेत् ॥
 संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयाससोमराजी वपुषाऽतिशेते ॥८॥
 ये सोमराज्या वितुषीकृतायाश्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ॥
 उद्धृत्य सारमधुना लिहन्ति तत्र तदेवानुपिबन्ति चान्ते ॥९॥

कुष्ठिन कुथ्यमानाङ्गास्ते जातागुलिनासिका. ॥

भान्ति वृक्षा इव पुन प्ररूढनवपल्लवा. ॥ ११० ॥

शीतवातहिमदग्धतनूना स्तब्धभुग्नकुटिलव्यथितास्थनाम् ॥
 भेषजस्य पवनोपहताना वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ ११ ॥

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये षतिता गलात् ॥

अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागता ॥ १२ ॥

द्विजा नाश्रति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ॥

साक्षादमृतसम्भूते ग्रामणी. स रसायनम् ॥ १३ ॥

शीलयेच्छुन शीने वसन्तेऽपि कफोत्वण. ॥

घनोदयेऽपि वातार्त्त सटा वा ग्रीष्मलीलया ॥ १४ ॥

स्निग्धशुद्धतनु शीतमधुरोपस्कृताशय. ॥

तदुत्तसावतसाभ्या चर्चितानुचराजिरः ॥ १५ ॥

तस्य कन्दान्वसन्तान्ते हिमवच्छकदेशजान् ॥

अपनीतत्वचोरात्रौतीमयेन्मदिरादिभिः ॥ १६ ॥

तत्कल्कं स्वरसं प्रातः शुचितांतवपीडितम् ॥

सदिरायाः सुदृढायास्त्रिभागेन समन्वितम् ॥ १७ ॥

मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुनः कांजिकस्य वा ॥

तत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्यमात्रया ॥ १८ ॥

तैलसर्पिर्वसामज्जक्षीरमांसरसैःपृथक् ॥

क्वाथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥ १९ ॥

पिवेद्दंडूषमात्रं प्राक्कंठनाडीविशुद्ध्ये ॥

प्रततं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १२० ॥

शीतांबुसेकः सहसा वमिसूर्च्छाययोर्मुखे ॥

शेषं पिवेत्कलमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ २१ ॥

विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ॥

धारयेत्सांबुकणिका मुक्ताः कर्पूरमालिकाः ॥ २२ ॥

कुडवोऽस्य परा मात्रा तदर्द्धं केवलस्य तु ॥

पलं पिष्टस्य तन्मज्ञः सभक्तं प्राक्च शीलयेत् ॥ २३ ॥

जीर्णशाल्योदनं जीर्णं शंखकुन्देंदुपांडुरम् ॥

भुंजीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ २४ ॥

मद्यमेकं पिवेत्तत्र तत्प्रबंधे जलान्वितम् ॥

अमद्यपस्त्वारनालं फलांबुपरिसिद्धिकाम् ॥ २५ ॥

तत्कल्क वा समघृत घृतपात्रे खजाहतम् ॥

स्थित द्रशाहादश्रीयात्तद्द्रवा वसया समम् ॥ २६ ॥

विरुचुकप्राज्यरसोनगर्भान्सशूल्यमासान्विविधोपदंशान् ॥

विमर्दकान्वाघृतशुक्तयुक्तान्प्रकाममद्याल्लघुतुत्थमश्वन् २७ ॥

पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते ॥

शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात्परम् ॥ २८ ॥

प्रियावुगुडदुग्धस्य मासमद्याम्लविद्विषः ॥

अतितिक्षोरजीर्णं च रसनो व्यापयेद्ध्रुवम् ॥ २९ ॥

पित्तकोपभयादंते युञ्ज्यान्मृदु विरेचनम् ॥

रसायनगुणानेवं परिपूर्णान्समञ्जुते ॥ ३० ॥

ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्य वमति यत् ॥

हेमादिषड्धातुरस प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ ३१ ॥

सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्ण कटुपाकतः ॥

छेदनं च विशेषेण लोहं तत्र प्रशस्यते ॥ ३२ ॥

गोमूत्रगधि कृष्णं गुग्गुल्वाभं विशर्कर मृत्स्रम् ॥

स्निग्धमनम्लकपायं मृदुगुरुचशिलाजतु श्रेष्ठम् ॥ ३३ ॥

व्याधिव्याधितसात्म्य समनुस्मरन्भावयेदयःपात्रे ॥

प्राक्केवलजलधौतं शुष्कं काथैस्ततो भाव्यम् ॥ ३४ ॥

समगिरिजमष्टगुणिते निष्काथ्य भावनौषध तोये ॥

तन्निर्यूहेऽष्टाग्रे पृतोष्णे प्रक्षिपेद्गिरिजम् ॥ ३५ ॥

तत्समरसता यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ॥

स्वैः स्वैरेवं काथैर्भाव्यं वारान्भवेत्सप्त ॥ ३६ ॥

अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ॥

त्र्यहं युंजीतं गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहम् ॥ ३७ ॥

फलत्रयस्य यूषेण पटोल्यामधुकस्य च ॥

योगयोग्यं ततस्तस्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ॥

गुणान्समग्रान्कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ ३९ ॥

एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्द्धपलं पलम् ॥

हीनमध्योत्तमो योगः शिलाज्यस्य क्रमान्मतः ॥ १४० ॥

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाह्वयम् ॥

युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्नायोरूप्यहेमभिः ॥ ४१ ॥

क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ॥

कुलत्थां काकमार्चीं च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ ४२ ॥

न सोस्ति रोगोभुवि साध्यरूपोजत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्य ॥

तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जाविपुलां दधाति ४३

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः ॥

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ ४४ ॥

वातातपसहा योगा वक्ष्यंतेऽतो विशेषतः ॥

सुस्वोपचारा अंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ ४५ ॥

शीतोदक पय. क्षौद्र घृतमेकैकशो द्विश. ॥

त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पीत स्थापयेद्वय ॥ ४६ ॥

गुडेन मधुना शुण्ठया कृष्णया लवणेन वा ॥

द्वेद्वे खादन्सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशत सुखी ॥ ४७ ॥

हरीतकी सर्पिषि सप्रताप्य समश्रतस्तत्पिवतो घृत च ॥

भवेच्चिरस्थायि वलं शरीरे सकृत्कृतं सामु यथा कृतज्ञे ॥४८॥

धात्रीरसक्षौद्रसिताघृतानि हिताशनाना लिहता नराणाम् ॥

प्रणाशमायातिजराविकाराग्रथाविशालाङ्गवदुर्गृहीताः ॥४९॥

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ॥

निषेवमाणस्यभवेन्नरस्यतारुण्यलावण्यमविप्रणष्टम् १५०॥

लोह रजो वेल्लभव च सर्पि. क्षौद्रद्रुत स्थापितमन्दमात्रम् ॥

सामुद्रकेबीजकसारक्लृप्तेलिहन्ब्रलीजीवतिकृष्णकेश ॥५१॥

विडंगभल्लातकनागराणि येऽन्नति सर्पिर्मधुसयुतानि ॥

जरानदी रोगतरंगिणी ते लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरति ॥५२॥

खदिरासनयूपभावितायास्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ॥

नियमेननरानिषेवितारोयदिजीवत्यरुज किमत्रचित्रम् ५३॥

बीजकस्य रसमंगुलिहार्यं शर्करामधुघृत त्रिफला च ॥

शीलयत्सु जरता पुरुषेषु स्वागतापि त्रिनिवर्तत एव ॥ ५४ ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपल नवस्य पिष्ट पिवेद्य. पयसार्द्धमासम् ॥

मासद्वयंतत्रिगुणंसमावा जीर्णोऽपिभूयःसपुनर्नवःस्यात् ५५॥

सूर्वावृहत्त्यंशुसती बलानामुशीरपाठासनसारिवाणाम् ॥
 कालानुसार्या गुरुचंदनानां वदंति पौनर्नवमेव कल्पम् ॥५६॥
 शतावरीकल्ककषायसिद्धं ये सर्पिरश्रंति सिताद्वितीयम् ॥
 ताञ्जीविताध्वानमभिप्रपन्नान्निविप्रलुंपंति विकारचौराः ॥५७॥
 पीताश्वगंधापयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखांवुना वा ॥
 कृशस्य पुष्टिं वपुषोविधत्तेवालस्यसस्यस्य यथासुवृष्टिः ॥५८॥
 दिने दिने कृष्णतिलप्रकुंचं समश्रुतां शीतजलानुपानम् ॥
 पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो दृढीभवंत्यामरणाच्च दंताः ॥५९॥
 चूर्णं श्वदंष्ट्रासलकामृतानां लिहन्ससर्पिर्मधुभागमिश्रम् ॥
 वृषःस्थिरःशांतविकारदुःखःसमाःशतंजीवतिकृष्णकेशः १६०
 सार्द्धं तिलैरासलकानि कृष्णैरक्षाणि संक्षुद्य हरीतकीर्वा ॥
 येऽद्युर्मयूरा इव ते मनुष्या रम्यं परीणामसवाप्नुवंति ॥६१॥
 शिलाजतुक्षौद्रविडंगसर्पिलोहाभयापारदताप्यभक्षः ॥
 आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपंचरात्रेण यथा शशाकः ॥ ६२ ॥
 ये मासमेकं स्वरसं पिबंति दिने दिने भृंगरजःसमुत्थम् ॥
 क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताःसमाःशतंजीवितमाप्नुवंति ६३॥
 मासं वचामप्युपसेवमानः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ॥
 भवंति रक्षोभिरधृष्यरूपामेधाविनोनिर्मलमृष्टवाक्याः ॥६४॥
 मंडूकपर्णीमपि भक्षयंतो भृष्टां घृते मासमनन्नभक्ष्याः ॥
 जीवंतिकालंविपुलंप्रगल्भास्तारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः ६५

लागलीत्रिफलालोहपलपचागतीकृतम् ॥

मार्कवस्वरसे पृथ्या गुटिकाना शतत्रयम् ॥ ६६ ॥

छायाविशुष्क गुटिकाह्रमद्यात्पूर्वं समस्तामपि ता क्रमेण ॥

भजेद्विरिक्तः क्रमशश्च मंड पेया विलेपी रसकौदनं च ॥ ६७ ॥

सर्पि.स्निग्धमासमेकयतात्सा मासादूर्ध्वं सर्वथास्वैर गृत्तिः ॥

वर्ज्यं यत्नात्सर्वकाल त्वजीर्णं वर्षेणैत्र योगमेवोपयुज्यात् ६८

भवति विगतरोगो योऽप्यसाध्यामयार्त्तं

प्रवलपुरुषकार शोभते योऽपि वृद्ध ॥

उपचितपृथुगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्त-

स्तरुणइव समाना पच जीवेच्छतानि ॥ ६९ ॥

गायत्रीशिखिशिशासनशिवावेष्टाक्षकारुष्करा-

न्पिष्ट्वाष्टादशसुंगुणेभसिधृतान्खडै. सहायोमयैः ॥

पात्रेलोहमयेऽयहं रविकरेरालोडयन्पाचयेदग्नौ

चानुमृदौ सलोहशकल पादस्थिततत्पचेत् ॥ १७० ॥

पूतत्याश क्षीरतोशस्तथाशो

भार्गान्निर्यासाद्द्वौ वरायालयोशाः ॥

अशाश्चत्वारश्चेह हेयगवीना

देकीकृत्यैतत्साधयेत्कृष्णलोहैः ॥ ७१ ॥

विमलखडसितामधुभि. पृथ-

ग्युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम् ॥

स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितो

भवतिना पलशः परिशीलयन् ॥ ७२ ॥

श्रीमद्भिर्धूत पाप्मा वनमहिपवलो वाजिवेगः स्थिरांगः

केशैर्धृगागनीलैर्मधु सुरभिमुखो नैकयोपिन्निषेवी ॥

बाङ्मेधाधीसमृद्धः सपटुहुतवहोमासमात्रोपयोगा

द्धत्तेऽस्तौ नारसिंहं वपुरनलशिखातप्तचामीकराभम् ॥ ७३ ॥

अक्षारं नारसिंहस्य व्याधयो न स्पृशंत्यपि ॥

चक्रोज्ज्वलभुजं भीता नारसिंहमिवासुराः ॥ ७४ ॥

भृङ्गप्रवालानमुनैवभृष्टान्घृतेन यः खादति यंत्रितात्मा ॥

विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्धदुग्धानुपस्तकृतभोजनार्थः ॥ ७५ ॥

नासोपयोगात्ससुखी जीवत्यब्दशतद्वयम् ॥

युक्ताति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ ७६ ॥

अनेनैव च कल्पेन अस्तैलमुपयोजयेत् ॥

तानेवाप्नोति सगुणात्कृष्णकेशश्च जायते ॥ ७७ ॥

कानिशक्यानिफलान्वितानि युगानुरूपाणि रसायनानि ॥

महानृशंसान्यपिचापराणिप्राप्त्यादिकष्टानिनकीर्तितानि ७८

रसायनविधिभ्रंशाजायेरन्वयाधयो यदि ॥

यथास्वमौषधं तेषा कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ ७९ ॥

सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवर्णेन्द्रियम् ॥

शांतं सदृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥ १८० ॥

गुणैरेभिः समुदित. सेवते यो रसायनम् ॥
 निवृत्तात्मा सदीर्घायु. परत्रहे च मोदते ॥ ८१ ॥
 शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञा. पार्श्ववर्तिनः ॥
 चुद्धिरस्खलितार्थेषु परिपूर्ण रसायनम् ॥ ८२ ॥

इत्यष्टाङ्गद्वयसहितायामुत्तरस्थाने एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्याम. ।
 वाजीकरणमन्विच्छेत्सतत विपयी पुमान् ॥
 तुष्टि पुष्टिरपत्य च गुणवत्तत्र सश्रितम् ॥ १ ॥
 अपत्यसतानकर यत्सद्य सप्रहर्षणम् ॥
 वाजीवाऽतिबलो येन यात्यप्रतिहतोगना ॥ २ ॥
 भवत्यतिप्रिय स्त्रीणा येन येनोपचीयते ॥
 तद्वाजीकरण तद्धि देहस्योर्जस्वरपरम् ॥ ३ ॥
 वस्यं यशस्यमायुष्य लोकद्वयरसायनम् ॥
 अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकातनिर्मलम् ॥ ४ ॥
 अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशैर्वाध्यमानस्य रागिणः ॥
 शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥
 कल्पस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविन. ॥
 सर्वेऽप्युज्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥ ६ ॥

अथ स्निग्धविशुद्धानां निरुहान्सानुवासनान् ॥
 घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ ७ ॥
 योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनम् ॥
 ततो वाजीकरान्योगाञ्छुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥ ८ ॥
 अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ॥
 यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥
 स्वलद्गमनमव्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ॥
 अपिलालाविलम्बुखं हृदयाह्लादकारकम् ॥ १० ॥
 अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ॥
 किं पुनर्यद्यशोधर्मसानश्रीकुलवर्द्धनम् ॥ ११ ॥
 शुद्धकाये यथाशक्ति वृष्ययोगान्प्रयोजयेत् ॥
 शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥
 मूलानि कंटकार्याश्च जीवकर्षभकौ वलाम् ॥
 सेदं द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपण्यौ शतावरीम् ॥ १३ ॥
 अश्वगंधामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ॥
 वीरां पयस्यां जीवन्तीमृद्धिं राक्षां त्रिकंटकम् ॥ १४ ॥
 मधुकं शालिपर्णीं च भागांस्त्रिपलिकान्पृथक् ॥
 माषाणामाढकं चैतद्विद्रोणे साधयेदपाम् ॥ १५ ॥
 रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ॥
 दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥

घृताञ्चतुगुणं क्षीर पेप्याणीमान्नि चावपेत् ॥
 वीरा स्वगुप्ता काकोल्यौ यष्टी फल्गूनि पिप्पलीम् ॥१७॥
 द्राक्षा विदारी खर्जूर मधुकानि शतावरीम् ॥
 तत्सिद्धपूत चूर्णस्य पृथक्प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥
 शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्या कुडवेन च ॥
 मरिचस्यप्रकुचेन पृथगर्द्धपलोन्मितै ॥ १९ ॥
 त्वगेलाकेशरै श्लक्ष्णैःक्षौ द्राद्द्विकुडवेन च ॥
 पलमात्र ततः खादेत्प्रत्यह रसदुग्धभुक् ॥ २० ॥
 तेनारोहति वाजीव कुर्लग इव हृष्यति ॥
 विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्रज ॥ २१ ॥
 पृथक्स्वगुप्ता मूलाच्च कुडवाश तथा मधु ॥
 तुलार्द्ध शर्कराचूर्णात्प्रस्थार्द्ध नवसर्पिष ॥ २२ ॥
 सोऽक्षमात्रमत खादेद्यस्य रामाशतं गृहे ॥
 सात्मगुप्ताफलान्क्षीरे गोधूमान्साधितान्हिमान् ॥ २३ ॥
 मापान्वासघृतक्षौद्रान्खादन्याष्टिपयोनुप. ॥
 जागर्ति रात्रि सकलामखिन्न खेदयेत्स्त्रिय. ॥ २४ ॥
 वस्ताडसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ॥
 य. खादेत्ससितान्गच्छेत्सस्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २५ ॥
 चूर्णं विदार्या बहुश. स्वरसेनैव भावितम् ॥
 क्षौद्रसर्पिर्युत लीढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥

कृष्णाधात्रीफलरजः स्वरसेन सुभावितम् ॥
 शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनुपयः पिबेत् ॥ २७ ॥
 स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ॥
 कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ॥ २८ ॥
 पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥
 कुलीरशृंग्या यः कल्कमालोड्य पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥
 सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ॥
 यः पयस्या पयःसिद्धा खादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥
 पिबेद्वाष्कयणं चानु क्षीरं न क्षयमेति सः ॥
 स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
 धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ॥
 उच्चट्टाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥
 चन्द्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षष्टिकौदनम् ॥
 पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥
 श्वदंष्ट्रक्षुरमाषात्मगुप्ताबीजशतावरीः ।
 पिबन्क्षीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनम् ॥
 मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥
 द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्द्विपितः प्रमदां व्रजेत् ॥
 आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥
 सेव्या सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमाकुराः ॥
 विषयातिशयाः पंच शराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥

इष्टाह्येकैकशोप्यर्था हर्षप्रीतिकरा परम् ॥

किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सधातेन प्रतिष्ठिता ॥ ३८ ॥

नामापि यस्या हृदयोत्सवाय या पश्यता तृप्तिरनाप्तपूर्वा ॥

सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशभूता कातानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ ३९ ॥

कलाविलासागवयोविभूषा शचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ॥

प्रियवदा तुल्यमनःशया या सा स्त्री वृषत्वाय पर नरस्या ॥ ४० ॥

आचरेच्च सकला रतिचर्या कामशास्त्रविहितामनवधाम् ॥

देशकालवलग्नवत्यनुरोधाद्वैद्यतत्रसमयोत्तयविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥

अभ्यजनोद्गर्तनसेकगधसृम्पत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ॥

गाधर्वकाव्यादिकथाप्रवीणा समस्वभावावशगा वयस्या ४२

दीर्घिकास्वभवनातनिविष्टापद्मरेणुमधुमत्तविहंगा ॥

नीलसानुगिरिकूटनितवे काननानि पुरकठगतानि ॥ ४३ ॥

दृष्टिसुखा विविधातरुजाति श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः ॥

अगसुखर्तुवशेनविभूषा चित्तसुखः सकलः परिवारः ॥ ४४ ॥

ताबूलमच्छमदिरा काता काता निशाशशाकाका ॥

० यद्यच्च किचिदिष्ट मनसोवाजीकरं तत्तत् ॥ ४५ ॥

मधुमुखमिव सोत्पल प्रियाया

कलरणापरिवादिनी प्रियेव ॥

कुसुमचयमनोरमा च शय्या

किसल यिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा ॥ ४६ ॥

देशे शरीरे च नकाचिदति

रथेषु नाल्पोऽपि मनोविधातः ॥

वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः

कासस्य कासं परिपूरयन्ति ॥ ४७ ॥

मुस्तापर्पटकं ज्वरे तृपि जलं मृद्भृष्टलोष्टोद्भवं
लाजाछर्दिषु वस्तिजेषु गिरिजं मेहेषु धात्रीनिशे ॥

पांडौ श्रेष्ठभयोभयानिलकके ष्ट्रीहामये पिप्पली

संधाने कृमिजा विशेषुकतरुमेदोनिले गुग्गुलुः ॥ ४८ ॥

वृषोस्त्रपित्ते कुटजोऽतिसारे भल्लातकोऽर्शःसुगरेषु हेम ॥

स्थलेषुताक्ष्यकृमिषु क्रिमिघ्नं शोषे सुराच्छागपयोऽनुमांसम् ४९

अक्ष्यामयेषु त्रिफलागुडूची वातास्त्ररोगेमथितं गृहिण्याम् ॥

कुष्ठेषु सेव्यः खदिरस्यसारः सर्वेषुरोगेषु शिलाह्वयं च ॥ ५० ॥

उन्मादं घृतमनवं शोकं मद्यं विमंस्मृतीं ब्राह्मी ॥

निद्रानाशं क्षीरंजयतिरसाला प्रतिश्यायम् ॥ ५१ ॥

मांसं कार्श्यं लशुनः प्रभंजनं स्तब्धगात्रतां स्वेदः ॥

गुडमंजर्याः खपुरो नस्यां स्कंधांसबाहुरुजम् ॥ ५२ ॥

नवनीतखंडमर्दितमौष्ट्रं सूत्रं पयश्च हंत्युदरम् ॥

नस्यं मूर्च्छविकारान्विद्रधिभचिरोत्थमस्त्रविस्त्रावः ॥ ५३ ॥

नस्यंकवलमुखजां नस्यांजनतर्पणानि नेत्ररुजः ॥

वृद्धत्वं क्षीरघृते मूर्च्छां शीतांबुमारुतच्छायाः ॥ ५४ ॥

समशुक्ताद्रकमात्रा मंदे वह्नौ श्रमे सुरास्त्रानम् ॥

दुःखसहत्वेस्थैर्यं व्यायामो गोक्षुरुर्हितः कृच्छ्रे ॥ ५५ ॥

कासे निदग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजाजटा ॥

वयसः स्थापनेधात्री त्रिफलागुग्गुलुर्व्रणे ॥ ५६ ॥

वस्तिर्वातविकारान्पैत्तान्नेकः कफोद्भवान्वमनम् ॥
 क्षौद्रं जयति वलास सर्पिं पित्त समीरण तैलम् ॥ ५७ ॥
 इत्ययं यत्प्रोक्त रोगाणामौषध शमायालम् ॥
 तद्देशकालबलतो विकल्पनीय यथायोगम् ॥ ५८ ॥
 इत्यात्रेयादागमय्यार्थसूत्र तत्सूक्ताना पेशलानामतृप्तः ॥
 भेडादीना समतो भक्तिनम्र पप्रच्छेद सशयानोऽग्निवेशः ५९
 दृश्यते भगवन्केचिदात्मवतोऽपि रोगिण ॥
 द्रव्योपस्थात्तृसपन्नावृद्धवैद्यमतानुगा ॥ ६० ॥
 क्षीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथापरे ॥
 हिताहितविभागस्य फल तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥
 किशास्तिशास्त्रमस्मिन्निति कल्पयतोऽग्निवेशमुख्यस्य ॥
 शिष्यगणस्य पुनर्वसुराचख्यौकात्स्न्यतस्तत्वम् ॥ ६२ ॥
 न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्याभवितुमर्हति ॥
 विनापिक्रिययाऽस्वास्थ्य गच्छता षोडशाशया ॥ ६३ ॥
 आतकर्पकमग्नाना हस्तालवो भिषग्विजतम् ॥
 जीवित म्रियमाणाना सर्वेषामेव नौषधात् ॥ ६४ ॥
 नह्युपायमपेक्षते सर्वे रोगा न चान्यथा ॥
 उपायसाध्याः सिध्यति नाहेतुर्हेतुमन्यत ॥ ६५ ॥
 अप्येवोपाययुक्तस्य धीमतो जातुचित्क्रिया ॥
 न सिध्येद्वैवैगुण्यान्न त्विय षोडशात्मिका ॥ ६६ ॥

कस्यासिद्धोन्नितोयादिः स्वेदस्तंभादिकर्मणि ॥
 न प्रीणनं कर्शनं वा कस्य क्षीरगवेधुकम् ॥ ६७ ॥
 कस्य माषात्मगुप्तादौ वृष्यत्वे नास्ति निश्चयः ॥
 विण्मूत्रकरणाक्षेपौ कस्य संशयितौ यवं ॥ ६८ ॥
 विषं कस्य जरां याति मंत्रतंत्रविवर्जितम् ॥
 कः प्रातः कल्पतां पथ्याहते रोहिणिकादिषु ॥ ६९ ॥
 अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धांतनिश्चितम् ॥
 महतापि प्रयत्नेन वार्यतां कथमन्यथा ॥ ७० ॥
 चंदनाद्यपिदाहादौ रूढमागमपूर्वकम् ॥
 शास्त्रादेव गतं सिद्धिं ज्वरे लंघनबृहणम् ॥ ७१ ॥
 चतुष्पाद्गुणसंपन्ने सम्यगालोच्य योजिते ॥
 मा कृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सिते ॥ ७२ ॥
 एतद्धिमृत्युपाशानामकांडे छेदनं दृढम् ॥
 रोगोत्रासितभीतानां रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७३ ॥
 एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितम् ॥
 याति हालाहलत्वं च सद्यो दुर्भाजनस्थितम् ॥ ७४ ॥
 अज्ञातशास्त्रसद्भावाञ्छास्त्रमात्रपरायणान् ॥
 त्यजेद्दूराद्भिषक्पाशान्पाशान्वैवस्वतानिव ॥ ७५ ॥
 भिषजां साधुवृत्तानां भद्रमागमशालिनाम् ॥
 अभ्यस्तकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७६ ॥

इति तत्रगुणैर्युक्त तत्रदोषविवर्जितम् ॥

चिकित्साशास्त्रमखिल व्यापठय परित स्थितम् ॥७७॥

विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् ॥

महासागरगभीरसंग्रहार्थोपलक्षणम् ॥ ७८ ॥

अष्टागवैद्यकमहोदधिसथनेन

योष्टागसंग्रहमहामृतराशिरात्. ॥

तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमान

प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तत्रम् ॥ ७९ ॥

इदमागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ॥

मत्रवत्सप्रयोक्तव्यं न मीमास्य कथंचन ॥ ८० ॥

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः ॥

पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८१ ॥

एतत्पठन्संग्रहबोधशक्तं स्वभ्यस्तकर्माभिषगप्रकप्य ॥

आकपयत्यन्यविशालतत्रकृताभियोगान्यदि तन्न चित्रम् ८२

यदि चरकमधीते तद्भ्रुव सुश्रुतादि-

प्रणिगदितगदाना नाम मात्रेऽपि बाह्यः ॥

अथ चरकविहीन प्रक्रियायामखिल

किमिह खलु करोतु व्याधिताना वराक ॥ ८३ ॥

भिनिवेशवशादभियुज्यते सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः ॥

पठतु यत्नपरः पुरुषायुष स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥८४॥

वाते पित्ते श्लेष्मशांतौ च पथ्यं तैलं सर्पिर्माक्षिकं च क्रमेण ॥
 एतद्ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजोवा का निर्मत्रे वक्तृभेदोक्तिशक्तिः ८५
 अभिधातृवशात्किंवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ॥
 अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थमवलंब्यताम् ॥ ८६ ॥
 ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ ॥
 भेडाद्याः किं न पठयन्ते तस्माद्ग्राह्यं सुभाषितम् ॥ ८७ ॥
 हृदयमिव हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्मयप्रयोधेः ॥
 दृष्ट्वा यच्छुभमाप्तं शुभमस्तु परं ततो जगतः ॥ ८८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तात्मजवाग्भटविरचितयाया मष्टाङ्गहृदयसहिताया
 मुत्तरस्थान ग्रन्थश्च समाप्तः ।

खेमराज श्रीकृष्णदास, "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम, प्रेस-बंबई.

